STARINAR

Institut
Archéologique
Beograd

xlviii

1997

СТАРИНАР

СТАРИНАР

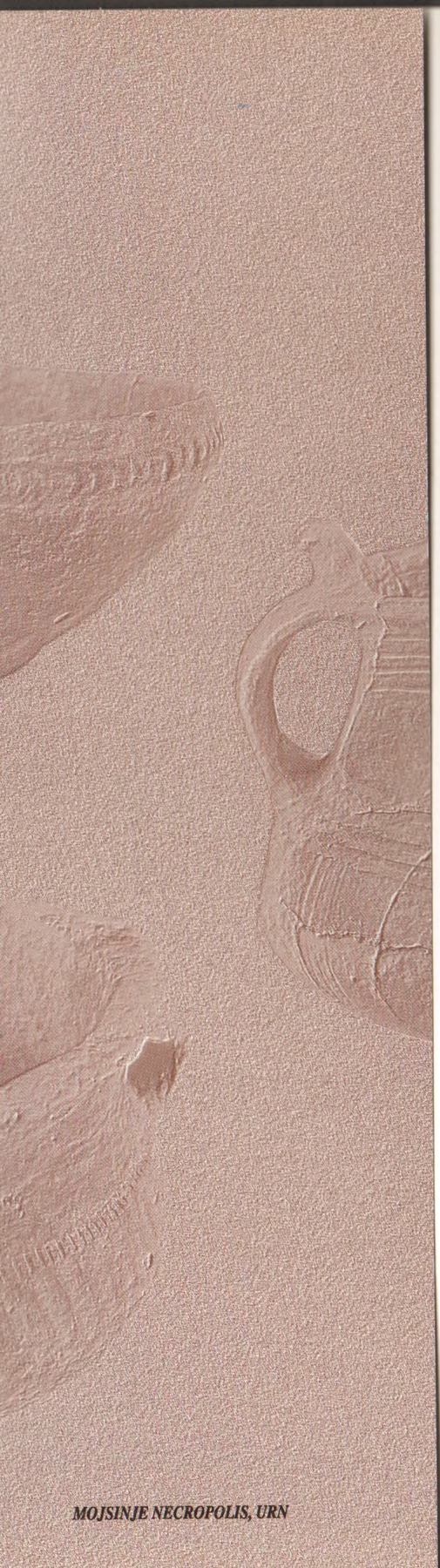
xlviii/1997

1/15c

Археолошки
институт
Београд

1/15c

MOJSINJE NECROPOLIS, URN

BIBLIOTEKA A.I.
CENTAR VIMINACIVM

BIBLIOTEKA A.I.
CENTAR VIMINACIVM
16

INSTITUT АРХЕОЛОШКИ
ARCHEOLOGIQUE ИНСТИТУТ
BEOGRAD БЕОГРАД

UDK 902/904(050) YU ISSN 0350-0241
СТАРИНАР XLVIII, 1-242, БЕОГРАД 1997.

Institut
Archéologique
Beograd

STARINAR

NOUVELLE SÉRIE VOLUME XLVIII/1997

Rédacteur
MILOJE R. VASIĆ

Comité de rédaction: Rastko VASIĆ, Milutin GARAŠANIN, Noël DUVAL (Paris),
Maja PAROVIĆ-PEŠIKAN, Vladislav POPOVIĆ, Marko POPOVIĆ,
Ana PREMK (secrétaire de la rédaction), Nikola TASIĆ

BEOGRAD 1997

Археолошки
институт
Београд

СТАРИНАР

НОВА СЕРИЈА КЊИГА XLVIII/1997

Уредник
МИЛОЈЕ Р. ВАСИЋ

Редакциони одбор: Растко ВАСИЋ, Милутин ГАРАШАНИН, Ноел ДИВАЛ (Париз),
Маја ПАРОВИЋ-ПЕШИКАН, Владислав ПОПОВИЋ, Марко ПОПОВИЋ,
Ана ПРЕМК (секретар редакције), Никола ТАСИЋ

БЕОГРАД 1997

16 Č

ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК: Ана ПРЕМК
ТИРАЖ: 800 примерака
ИЗДАЈЕ: АРХЕОЛОШКИ ИНСТИТУТ, Београд, Кнез Михајлова 35
КОМПЈУТЕРСКА ПРИПРЕМА: Светозар СТАНКИЋ
ШТАМПА: TIPOGRAFIC, Београд
Ова књига објављена је уз финансијску помоћ Министарства за науку и технологију Србије

SADRŽAJ – SOMMAIRE

Милоје Р. Васић — Педесет година Археолошког института 9

РАСПРАВЕ – ETUDES

Milutin Garašanin — Der späte balkanisch – anatolische Komplex – Ein Rückblick nach vier Jahzehnten – 15

Dragana Antonović — Use of Light White Stone in the Central Balkans Neolithic 33

Nikola Tasić — Niederösterreich und der jugoslawische Donauraum in der Früh– und Mittelbronzezeit Relativchronologische Verhältnisse 41

Milorad Stojić — Gobelets ornés du motif de spirale incrustée dans la vallée de Jagodina – Paraćin et leur rapport avec des gobelets semblables dans d'autres parties des vallées de Morava et Vardar 53

Slobodan Dušanić — Three Diploma Fragments from Viminacium 63

Ivana Popović — Miscellanea Argentea 73

Marko Popović — The Early Byzantine Basilica at Ras 91

Živko Mikić — Ein Beitrag zur anthropologischen Bevölkerungsgeschichte des Zentral – und Westbalkangebietes im 1. nachchristlichen Jahrtausend 109

ПРИЛОЗИ – APERÇUS

Lidija Nikitović, Rastko Vasić, Milorad Stojić — The Mound Necropolis Lugovi-Bent in Mojsinje – Excavations in 1997 123

Душан Михаиловић, Светозар Јовановић
Dušan Mihailović, Svetozar Jovanović
Праисторијске сликане представе у пећини Габровница код Калне (Источна Србија) 133
Prehistoric Paintings in the Cave Gabrovnica Near Kalna (East Serbia) 143

Slaviša Perić
Kalvarija, eine Siedlung der jüngeren Phase der Belegiš-Cruceni-Gruppe 145

Petar Popović
Les perles de verre en forme de vase ou d'amphore sur l'éspace entre la mer Adriatique et le Danube 165

Радмила Зотовић
Radmila Zotović
О типу "источнодалмацијског" ципуса 173
The East-Dalmatian Cippus Type 183

Žarko Petković
ΖΕΥΣ ΣΥΝΗΝΟΣ on the Kosmaj Inscription 185

ОСВРТИ – APERÇU CRITIQUES

Noël Duval, Vladislav Popović
A la mémoire de Georges Vallet 1922-1994 189

ХРОНИКА ИСКОПАВАЊА – CHRONIQUE DES FOUILLES

Врућа пећина, Вишеслојно налазиште (Љиљана Ђуричић) 195

Ромулијана – Гамзиград, Касноантичка утврђена палата (Анка Јаловић, Светозар Јовановић, Мира Ружић, Весна Бикић, Јосип Шарић) 199

Врело, Шаркамен Касноантички царски комплекс (Миодраг Томовић, Ђоко Јовановић) 208

Зајачак, Кремићи, Касноантички рударско-металуршки комплекс (Миодраг Томовић, Вера Богосављевић-Петровић) 211

Царичин град, Рановизантијски град (Bernard Bavant, Вујадин Иванишевић) 213

Манастир Жича (Душица Минић) 217

Београдска тврђава – Доњи град (Весна Бикић) 218

НАУЧНИ СКУПОВИ – ASSEMBLEES

International Symposium "Macedonia and the Neighbouring Regions from the 3rd to the 1st Millenium BC" (Биљана Ђорђевић-Богдановић) 223

Бронзано доба – Прво златно доба Европе (Растко Васић) 224

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ – COMPTES RENDUS

Alasdair Whittle, EUROPE IN THE NEOLITHIC. THE CREATION OF NEW WORLDS, Cambridge University Press, Cambridge 1996. (Душан Борић) 225

VELIKA GRUDA, Bd I-II. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Bd. 33, Bonn 1996. (Маја Паровић-Пешикан) 228

DEPOJSKE IN POSAMEZNE KOVINSKE NAJDBE BAKRENE IN BRONASTE DOBE NA SLOVENSKEM I-II (Hoards and Individual Finds from the Eneolithic and Bronze Ages in Slovenia), ed. Biba Teržan. Katalogi in monografije 29. Narodni muzej Ljubljana 1995. (Растко Васић) 232

Anthony Harding, DIE SCHWERTER IM EHEMALIGEN JUGOSLAWIEN, Prähistorische Bronzefunde, Abteilung IV, Bd. 14, Franz Steiner Verlag Stuttgart, 1995. (Игор Д. Богдановић) 232

Alix und Bernhard Hänsel, GABEN AN DIE GÖTTER. SCHÄTZE DER BRONZEZEIT EUROPAS. Preussischer Kulturbesitz Bestandskataloge Bd. 4, Berlin 1997. (Растко Васић) 234

Biljana Schmid-Sikimić, DER ARM-UND BEINSCHMUCK DER HALLSTATTZEIT IN DER SCHWEIZ, PBF X,5, Franz Steiner Verlag Stuttgart 1996. (Растко Васић) 235

IN MEMORIAM

ПЕТАР ПЕТРОВИЋ (1938-1997) 237

ДРАГОСЛАВ СРЕЈОВИЋ (1931-1996) 239

Педесет година Археолошког института

Тачно пре седамдесет година јавно је изречена идеја о потреби стварања Археолошког института. Тада је проф. Милоје М. Васић публиковао текст под насловом "Археолошки институт Срба, Хрвата и Словенаца"[1]. Нажалост, из нама сада непознатих разлога (а можда би те разлоге требало истражити) није било разумевања за једну такву установу. Тек двадесет година доцније, 1947. године, у можда много неповољнијим условима (друштвеним, политичким и економским) основан је при Српској академији наука Археолошки институт и за директора је постављен академик Владимир Р. Петковић, који је окупио све људе с Универзитета, и из музеја и других институција који су се бавили археологијом и проучавањем споменика[2]. Необично важну улогу у формирању Института и његовом израстању у једину чисто научну археолошку институцију имао је проф. Ђурђе Бошковић, који је прво био помоћник директора (од 1950), а затим дугогодишњи директор (до одласка у пензију 1978. године). Директори Института који су долазили после њега, др Борислав Јовановић, др Владимир Кондић и др Петар Петровић имали су већ чврсто постављене научне темеље на којима су могли да граде даљи развој и научну политику у области археологије.

Нова организација Института спроведена је 1961. године, када је, на основу заједничког решења Владе Србије, Српске академије наука и уметности и Филозофско-историјског факултета у Београду, Институт поново заснован као самостална научна институција, и као такав остао је до данас. Тиме је створена могућност правог развоја археолошке науке и формирања великих научних пројеката, од којих неки трају до данас. Тада је Институт, поред својих стално запослених сарадника, створио научну сарадњу са колегама не само из Београда већ су његови спољњи сарадници биле и колеге из музеја широм Србије. Од тог времена почиње и интензивна научна сарадња са институцијама из иностранства, из које су проистекли и велики међународни пројекти: Сирмијум (Сремска Митровица), прво у сарадњи са америчким (Denison University, Ohio; New York City University), а затим са француским партнерима (Француска школа у Риму, Музеј Лувр); Царичин град, са француским партнерима, а тај пројекат је настављен и у 1997. години; Краку-лу-Јордан, са америчким партнером (универзитет Albany из New York-a); Timacum Minus (Равна код Књажевца), са америчким партнером (универзитет Albany). Из ових пројеката потекле су две значајне серије: *Sirmium* (изашло је осам књига) и *Caričin grad* (изашле су две књиге), у којима су публиковани резултати радова на овим локалитетима. Научни резултати сарадника Института публикују се у часопису *Старинар* и у посебним монографијама, али су саопштавани и на бројним

---

[1] *Српски књижевни гласник* XXII, бр. 1 од 1. септембра 1927. г., 33-43.

[2] За ближе податке о почецима Археолошког института вид. Ђ. Бошковић, Двадесет година живота и рада Археолошког института, *Старинар* XIX, 1968 (1969), 1 – 12.

конгресима и симпозијумима у земљи и иностранству. Један број симпозијума одржан је и у организацији Института. Кад резимирамо рад Института по периодима који се у њему проучавају, добијамо следећу слику.

ПРАИСТОРИЈА[3]

За 50 година постојања, Археолошки институт је праисторијску археологију неговао првенствено у сарадњи са другим институцијама. Упадљива је супротност тог истраживања: недостатак систематских ископавања на кључним налазиштима праисторије имао је, са друге стране, за последицу значајан напредак у проучавању теоријских питања праисторије узете у целини.

Ископавања проф. Б. Гавеле (Рисовача код Аранђеловца и Градац код Крагујевца) означила су прве почетке истраживања палеолита. Обе пећинске станице припадале су средњем палеолиту (мустијерској епохи) и то хронолошко опредељење се углавном односи и на друге, касније испитиване локалитете (Смолућка пећина, Шалитрена пећина, Печурски камен). Посебну пажњу привукла су сондажна рекогносцирања пространог лежишта кремена код Рујника у близини Ниша. То налазиште – Кременац – пружа изузетну перспективу за примену савременог, археотехнолошког метода у познавању производње кременог оруђа и оружја кроз различите праисторијске епохе. Систематска заштитна истраживања Ђердапа пружила су прилику за ближе сагледавање културних и популационих односа током увођења најстарије земљорадње на Балкану. Међусобна сажимања аутохтоних традиција касног мезолита у непосредним контактима са носиоцима старије неолитске, старчевачке културе, основни су садржај типолошки својствене културе Лепенског вира. Овај изузетни културни феномен изазвао је дуготрајне дискусије, често са супротним гледиштима о хронологији, начину постанка и трајању те културе. Падина и Хајдучка воденица, уз сам Лепенски вир, једина насеља на Ђердапу са карактеристичном архитектуром и каменом пластиком, пружају обимну грађу за потпуније познавање ове особене културе. Треба напоменути да завршна, монографска обрада ова три кључна налазишта у Ђердапу тек предстоји[4].

Неолит централног Балкана представљају две основне културе, старчевачка и винчанска. Познавање старчевачке културе је знатно узнапредовало, захваљујући многобројним ископавањима и сондажним рекогносцирањима, најпре у Подунављу и Поморављу. Иако је пореклу старијег неолита на Балкану посвећена знатна пажња, ипак се осећа недостатак синтезе која би обухватила најновије резултате. Млађи неолит и рани енеолит имају свог представника у винчанској култури, чији је значај за хронологију и развој ових епоха у европским размерама већ давно познат. Епонимно насеље Бело брдо у Винчи било је предмет посебних студија, са основним усмерењем на стратиграфску поделу културног слоја чија моћност износи више од 8 метара. Најважнији допринос Института у проучавању винчанске културе је сагледавање и документовање њене кључне улоге у образовању примарне металургије бакра на овом простору. У изучавање овог технолошког напретка, Институт је унео нове методолошке поступке у своја археометалуршка истраживања. Вишегодишња истраживања раноенеолитског рудника бакра Рудна глава код Мајданпека, изведена у сарадњи са Музејом рударства и металургије у Бору, окосница су археометалуршког пројекта Института[5]. Друге студије из неолитског и енеолитског периода обухватиле су релативно хронолошке и стратиграфско типолошке односе између појединих региона и култура, као што су бутмирска[6], ленђелска, потиска и комплекс приморског неолита.

---

[3] За ближе податке о локалитетима и литератури до 1984. године вид. М. Гарашанин, Допринос Старинара праисторијској археологији Србије, *Старинар* 35, 1984, 51 – 83.

[4] Вид. претходне извештаје у *Старинару* 33-34, 1982-1983 (1984), са наведеном ранијом литературом.

[5] Вид. основну публикацију Б. Јовановић, *Рудна Глава, најстарије рударство бакра на Централном Балкану,* Бор – Београд,1982. Анализе откривеног материјала са Рудне главе радили су: Department of Metallurgy and Engineering Materials, University of Newcastle upon Tyne, U. K.; Research Laboratory, British Museum, London; Department of Earth Sciences, University of Oxford; Max Planck Institut из Heidelberg-a; Max Planck Institut из Mainz-a.

[6] С. Перић, *Бутмирска култура: генеза и развој,* Београд, 1995.

Бронзано доба централног Балкана делимично је истраживано и кроз пројекте археометалургије (рударско-топионичарска зона параћинске културе у Трњанима код Бора) или кроз шире студије металне индустрије тог периода (монографије о срповима, накиту и фибулама објављене и припремљене за штампу у међународној серији посвећеној металним налазима бронзаног доба[7]). Запажени резултати су постигнути и у истраживањима насеља и некропола бронзаног доба извођеним у сарадњи са музејима у Јагодини, Крушевцу и Чачку. Дугорочни рад био је посвећен једном од кључних питања балканске праисторије: везе и утицаји између континенталног залеђа и микенске културе северне Грчке и Егеје.

Гвоздено доба на ширим просторима Балкана, са нагласком на међусобним утицајима грчке архајске и класичне културе, истраживано је у дугорочном пројекту Института. Нарочито је обрађивана фаза кнежевских гробова са некрополама као што су Атеница[8] и Нови Пазар, са тумачењима сложених погребних ритуала и културних веза са Средоземљем. Студије израђене у оквиру овог пројекта посебно су осветлиле значај грчког, етрурског, јужноиталског и скитског импорта током старијег гвозденог доба. Млађе гвоздено доба обележено је на Балкану инвазијом и насељавањем Келта, посебно Скордиска. Ископавања великих некропола латенског периода на Карабурми код Београда и на локалитету Пећине код Пожаревца пружила су могућности за оцртавање историје Скордиска у последњим вековима старе ере. Томе треба придружити и систематска дугогодишња ископавања вишеслојног насеља Гомолава код Хртковаца, на коме је очувано насеље Скордиска са значајном производњом керамике и гвозденог оруђа и оружја[9]. При том није занемарено ни проучавање келтске нумизматике[10].

РИМСКА АРХЕОЛОГИЈА[11]

Истраживања римске цивилизације на тлу Србије Археолошки институт је током протеклих 50 година водио у два главна правца. Један је истраживање римских градова, а други – истраживање дунавског лимеса. Ова дугогодишња истраживања нису доведена до краја, али већ сада можемо да сагледамо опште црте развоја појединих урбаних центара, а исто тако и развој северне границе римске провинције Горње Мезије (касније диоцезе Дакије). На територији Горње Мезије не налазимо тако велики број градова као што их имају суседне провинције Доња Мезија и Тракија или Панонија. Свакако у том погледу долази до изражаја римска економска политика, у којој су била далеко значајнија рудна богатства Горње Мезије него оснивање муниципијума и колонија. Наравно, на територијама рудничких дистрикта налазимо и пољопривредна имања, која су могла бити повезана у викусе. Ово питање, чије је решавање започето истраживањем појединих вила рустика, остаје да се коначно реши у наредним годинама.

Градски центри у Горњој Мезији формирали су се око легијских логора: Сингидунума[12], Виминација[13] и Рацијарије, затим у Хореуму Марги[14], центру плодне долине Велике Мораве, у

---

[7] R. Vasić, *Die Sicheln im Zentralbalkan: (Vojvodina, Serbien, Kosovo und Makedonien*), (=Prächistorische Bronzefunde, Abt. 18, Bd.5), 1994.

[8] М. Ђукнић, Б. Јовановић, *Илирска кнежевска некропола у Атеници,* Чачак, 1966.

[9] Б. Јовановић, М. Јовановић, *Гомолава: Насеље млађег гвозденог доба*, 1988.

[10] П. Поповић, *Новац Скордиска,* Београд – Нови Сад, 1987.

[11] За римске локалитете и библиографију до 1984. године вид. М. Паровић, Античка археологија у Старинару (1884 – 1984), *Старинар* 35, 1984, 85 – 134.

[12] Детаљније о Сингидунуму вид. у часопису *Singidunum* I, 1997, посебно синтетички рад М. Поповића, Антички Сингидунум: досадашња открића и могућност даљих истраживања, 1 – 20, са старијом литературом. У будућим свескама ове серије биће публиковани и остали резултати до којих се дошло ископавањем Сингидунума. Истраживања се врше у сарадњи са Београдским заводом за заштиту споменика културе и Музејом града Београда.

[13] Део некропола публикован је у Љ. Зотовић, Ч. Јордовић, *Viminacium I, некропола "Више гробаља",* Београд, 1990; за "Светињу" вид. *Старинар* 38, 1987 (1988), 1 – 72. Ископавања у сарадњи са Републичким заводом за заштиту споменика и Народним музејом у Пожаревцу.

[14] Вид. Весник војног музеја 33, 1987, 7 – 36; М. Vasić, *Nalaz rimskog bronzanog novca IV i V veka iz municipijuma Horreum Margi (Ćuprija)*, Београд, 1990. Ископавања су вршена у сарадњи са Војним музејом.

Наису[15], Улпијани[16] и Скупима, флавијевској дедуктивној колонији. Скупи су данас у Македонији, а Рацијарија у Бугарској. Остали поменути горњомезијски градови били су у жижи интересовања Института. Но, ту се истраживач сусреће са непремостивим тешкоћама. Један број ових градова је испод данашњих урбаних језгара (као што је случај са Сирмијумом, Сингидунумом, Хореумом Марги и Наисом), тако да ископавања могу да се планирају првенствено у оквиру нових градњи. Тиме се у знатној мери губи целовита слика формирања и живота римског града. С друге стране, као што је случај у Виминацијуму, ископавања су условљена локацијама на којима ће инвеститори отварати нове копове. Ипак, и поред екзстензивног и не увек планског истраживања урбаних целина, могле су да се сагледају основне фазе развоја градова, као и њихово простирање, чак и у случају Београда. Осим поменутих урбаних центара, Институт, у оквиру Одбора за археологију САНУ, води ископавања Ромулијане (Гамзиград)[17] и Шаркамена[18], двеју сада већ светски познатих царских резиденција; исто тако води и ископавања царског домена у Медијани[19]. Важан центар који је дуго година истраживан је Timacum Minus (Равна код Књажевца), који је, осим што је био станица на путу, свакако и један од центара рудничког дистрикта[20].

Друга велика тема на којој је Институт интензивно ангажован од 1965. године је истраживање римског лимеса у Ђердапу. Ископавања читавог низа каструма и кастела омогућавају да данас јасно сагледамо етапе изградње овог система од I до VI века[21]. Ово кратко подсећање на истраживање римских налазишта обухвата само најзначајније локалитете. Поред њих, рађено је и на низу мањих налазишта и ти радови су били усмерени на решавање појединих проблема римске археологије. Посебно треба истаћи истраживања римског рударства (Краку-лу-Јордан, Зајачак код Кремића, Космај[22]), али то су тек почеци истраживања сировинске базе римске привреде. Овим мултилатералним истраживањима, укључујући и проучавање епиграфских споменика и нумизматике на којима се у Институту интензивно ради, могуће је да се склопи целовит мозаик живота у римском периоду. Но, резултати свих поменутих ископавања су само делимично публиковани и познати, тако да остаје да се уради главни посао, публиковање свег огромног материјала и документације, чиме би се заиста добила права слика о римској доминацији на централном Балкану[23]. Ово ће у будуће бити један од основних задатака Института.

СРЕДЊИ ВЕК[24]

За разлику од оних из ранијих епоха, средњовековна налазишта истраживана су у знатно мањем обиму. Иако је то био један од основних циљева истакнутих приликом оснивања Архео-

---

[15] За Ниш вид. П. Петровић, *Ниш у античко доба*, Ниш, 1976. Ископавања у сарадњи са Заводом за заштиту споменика у Нишу и Народним музејом у Нишу.

[16] М. Паровић-Пешикан, Античка Улпијана према досадашњим истраживањима, *Старинар* 32, 1981 (1982), 57 – 74. Ископавања у сарадњи са Покрајинским заводом за заштиуту и Музејом Косова.

[17] У сарадњи са Народним музејом у Зајечару.

[18] У сарадњи са Музејом Крајине у Неготину.

[19] За Медијану вид. П. Петровић, *Медијана, резиденција римских царева*, Београд, 1994. Ископавања у сарадњи са Заводом за заштиту споменика у Нишу и Народним музејом у Нишу.

[20] П. Петровић, С. Јовановић, *Археолошко благо Књажевца*, Београд, 1997. Ископавања су извођена у сарадњи са Народним музејом у Књажевцу.

[21] За проблеме лимеса вид. *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Београд, 1996. Посебно рад P. Petrović and M. Vasić, *The roman Frontier in Upper Moesia: archaeological investigations in the Iron Gate area – main results*, са свом релевантном библиографијом за проблем ђердапског лимеса.

[22] Вид. *Ancient Mining and Metallurgy in Southeast Europe*, Бор – Београд, 1995.

[23] Добар пример како треба публиковати археолошки материјал су књиге Љ. Бјелајац: *Terra sigillata u Gornjoj Meziji*, Београд, 1990. и *Амфоре горњомезијског Подунавља*, Београд, 1996. Вид. и М. Томовић, *Roman sculpture in Upper Moesia*, Београд, 1993.

[24] За проучавање средњовековне културе до 1984. године вид. С. Петковић, Сто година изучавања средњовековне уметности и археологије на страницама Старинара (1884 – 1984), *Старинар* 35, 1984, посебно од стр. 154 до 156.

лошког института, стицајем околности он је само делимично остварен. Читав низ тема из ове области, посебно оних у вези са досељавањем Словена и уопште раздобљима раног средњег века, остао је недовољно проучен, и један од научних задатака који сараднике Института очекује у будућности. Знатно бољи резултати остварени су у изучавању тема из раздобља пуног средњег века, посебно средњовековних градова и тврђава.

Један од првих таквих пројеката започео је Институт 1952. године систематским истраживањима комплекса Новог брда[25]. Нажалост, ова истраживања, обустављена већ после првих значајних резултата из разлога који нису научне природе, остају и даље један од приоритетних задатака за млађе генерације истраживача Института. Бољи резултати остварени су у Крушевцу, где су откривени остаци тврђаве са двором кнеза Лазара[26].

Истраживања комплекса средњовековног Раса представљају један од значајних подухвата. У току систематских археолошких ископавања, која су трајала више од две деценије, истражени су остаци тврђаве Рас (IX-XIII век), пећинског манастира Арханђела Михаила (XII век) и Трговишта (XIV-XVII век), као и касноантичке тврђаве са базиликом – претече средњовековног комплекса. У исто време сондажно је истражен и читав низ локалитета у средњовековној области Раса. Међу њима, од посебног значаја је откриће манастира св. Варваре на Рељиној Градини, недалеко од Трговишта (XVI-XVII век), некадашње седиште рашких митрополита[27]. О резултатима до којих се дошло током истраживања Раса објављен је читав низ извештаја и прилога, а у припреми за штампу је и монографија о истоименој тврђави[28].

Посебна пажња, већ више деценија, усмерена је на сложена и комплексна истраживања Београдске тврђаве, која се одвијају у оквиру посебног научноистраживачког пројекта. Проучене су развојне етапе средњовековног града, посебно систем фортификација[29], а откривени су и неки значајни објекти, међу којима посебно треба истаћи двор српских митрополита (XV век). Истраживања која предстоје биће усмерена ка проблемима настанка средњовековног града и проучавању његове урбане структуре.

Слични проблеми проучавани су и приликом истраживања средњовековног града Браничева, која су вршена у оквиру заштитних ископавања комплекса Виминацијум[30]. Настанак средњовековних војних упоришта и протоурбаних средишта на локацијама порушених античких градова једна је од тема којима ће истраживачи Археолошког института морати да посвете посебну пажњу. У том смислу биће драгоцени и резултати заштитних археолошких ископавања која су вршена на читавом низу античких, односно средњовековних локалитета на подручју Ђердапа[31].

Сарадници Археолошког института су руководили истраживањима (или су учествовали у њима), читавог низа значајних локалитета, која су вршена у организацији завода за заштиту, како Републичког или Покрајинских тако и регионалних, посебно Завода у Краљеву. Од средњовековних градова ту треба посебно истаћи Смедерево[32] и Сталаћ[33]. На основу ранијих резултата истраживања Завода у Краљеву у Институту припремљена је и објављена монографија о Ужичком

---

[25] *Старинар* 5-6, 1954-1955, 247-294.

[26] Вид. *Археолошка истраживања Крушевца и Моравске Србије*, Београд – Крушевац, 1980. Ископавања у сарадњи са Народним музејом у Крушевцу.

[27] М. Поповић, Манастир Св. Варваре на Рељиној Градини код Новог Пазара, *Саопштења* 27-28, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 1995/96, 95-123.

[28] М. Поповић, *Стари град Рас* (са старијом литературом); В. Јовановић, Д. Минић, С. Ерцеговић – Павловић, Некрополе средњовековног Трговишта, *Новопазарски зборник* 14, 1990, 19-44. Вид. извештаје, студије и прилоге у бројевима *Новопазарског зборника*.

[29] М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд, 1982.

[30] М. Поповић, В. Иванишевић, Град Браничево у средњем веку, *Старинар* 39, 1988, 125-179.

[31] Вид. *Старинар* 33-34; *Ђердапске свеске II до IV*; С. Ерцеговић-Павловић, *Средњовековна насеља и некрополе у Бољетину и Хајдучкој Воденици (Ђердапске свеске*, Посебна издања 1), Београд, 1986.

[32] М. Поповић, *Старинар* 28-29, 1977/78, 213-232; *Balcanoslavica* 7, 1978, 101-113; *Balcanoslavica* 10, 1983, 107-130.

[33] Монографија Д. Минић у припреми за штампу.

граду[34]. Обимним истраживањима манастирских комплекса у Студеници, Жичи и Милешеви руководе сарадници Археолошког института.

Проблеми из домена средњовековног наслеђа, уз ископавања на терену, разматрани су у читавом низу студија посвећених веома различитим темама – од сакралне архитектуре и иконографије, преко система фортификација и урбаних структура, до археолошких налаза какви су керамика, накит оружје и сл. У том смислу посебна пажња посвећивана је питањима из византијске и српске средњовековне нумизматике, која најбоље показују економске домете средњовековног друштва. Иако истраживања српске средњовековне културе треба интензивирати, већ сада нам пред очима искрсавају етапе развоја од VIII до XV века. Створена је солидна основа за решавање појединих проблема, а у неким случајевима може да се приступи синтезама[35].

Врло важан сегмент рада Археолошког института су систематска рекогносцирања територије Србије, започета одмах по оснивању Института и трају до данас. Институт је у заједници са подручним музејима детаљно рекогносцирао Мачву и Подриње, западну и југозападну Србију и Лесковац са околином[36]. Ови радови су окосница израде Археолошке карте Србије, на којој је Институт почео интензивно да ради у оквиру Одбора за археолошку карту САНУ. Током ових педесет година српска археологија изашла је из пионирског периода и почела да прераста у систематски рад, који тежи решавању питања из прошлости наше земље. Постављени су и нови методолошки принципи ископавања, али и обраде покретних предмета нађених током ископавања, као и њиховог публиковања. Али, то су само претпоставке озбиљног студијског рада. Генерација која улази у ново раздобље има задатак и обавезу да синтетише досадашње резултате и да на њиховој основи постави нове научне проблеме, који ће се решавати далеко систематичније него што је то досада био случај. Само таквим радом могли бисмо сасвим прецизно да напишемо историју цивилизације централног Балкана од палеолита до данас.

Милоје ВАСИЋ

[34] М. Поповић, *Ужички град*, Београд, 1995.

[35] Као што су на пр. В. Бикић, *Средњовековна керамика Београда*, Београд, 1994; Г. Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, Београд, 1997; Ј. Ердељан, *Средњовековни надгробни споменици у области Раса*, Београд – Нови Пазар, 1996.

[36] Вид. *Археолошки споменици и налазишта у Србији I. Западна Србија*, Београд, 1953; *Археолошки споменици и налазишта у Србији II. Централна Србија*, Београд, 1956; С. Ерцеговић-Павловић, Д. Костић, *Археолошки споменици и налазишта лесковачког краја*, Београд – Лесковац, 1988.

Der späte balkanisch – anatolische Komplex – Ein Rückblick nach vier Jahzehnten –

Milutin GARAŠANIN, Beograd

Es sind schon mehr als vierzig Jahre vergangen, seit der Verfasser aufgrund der damals zur Verfügung stehenden Kenntnisse den Begriff des späten balkanisch – anatolischen Komplexes in die Fachliteratur einführte.[1] Später ist er dann auf dieses Problem wiederholt zurückgekommen, unter Berücksichtigung des immer fortschreitenden Forschungsstandes.[2] Es handelt sich um eine Reihe von Kulturgruppen und Kulturen die, z. T. noch im mittleren Neolithikum der jugoslawischen und griechischen Forscher beginnen, in der späten Jungsteinzeit jedoch ihren Höhepunkt erreichen,[3] und durch ihre enge Verwandscheft in der Sach– und geistigen Kultur eng verbunden sind, daher auch auf gemeinsame Wurzeln zurückzuführen sind. Sie müssen scharf von den vorangehenden Kulturen des Mittel– und Frühneolithikums mit bemalter, Impresso– und Barbotineware getrennt werden, wie dies von D. Garašanin, aufgrund des Beispieles der Starčevo– und Vinčakultur unlängst zusammenfassend dargestellt wurde.[4] Bei der bis vor kurzem vorwiegend herrschenden Forschungsrichtung der Vorgeschichte ist dabei besonders die Keramik, weniger die Idolplastik zu beachten. In letzter Zeit wird auch der Spaltindustrie ein grösseres Interesse gewidmet.[5] Die inbezug auf die früheren Kulturen völlig neuen Merkmale der Keramik sind vor allem die Technik des Reduktionsbrandes, die geknickten und scharf gegliederten Gefässformen mit ihren zahlreichen Spielarten, die oft am Umbbruch angebrachten Knubben, das völlige Fehlen der bemalten Keramik, die gerillte (kannelierte) Verzierung, die eingeritzten Stichband– und einpolierten Streifen– und Bandmuster. In der Spaltindustrie ist eine Regionalisierung zu vermerken, die sich im wesentlichen mit den einzelnen Kulturgruppen und Kulturen deckt. Dabei bestehen zwischen den einzelnen Gruppen gegenseitige Beziehungen. Gelegentlich ist auch ein Weiterleben älterer Merkmale (Dudești, Usoe) zu erkennen.

Der späte balkanisch – anatolische Komplex erstreckt sich über den ausgedehnten Raum des östlichen und mittleren Balkans, einschiesslich Südpannonien, von der mittleren Donau bis zum Schwarzen Meer und von den Karpaten bis an die Ägäis und Nordanatolien zusammen mit den Meeresengen und

[1] Iz istorije mlađeg neolita u Srbiji i Bosni, *Glasnik Zemaljskog muzeja* N. S. IX, 1954, 5 ff.

[2] M. Garašanin, *Praistorija na tlu SR. Srbije,* 1973, 65 ff.; Ders. Vinčanska grupa in: *Praistorija jugoslovenskih zemalja* (Abk. PJZ) II, 1979, 144 ff., 199 ff.; Ders., The Stone Age in the Central Balkan Area, *Cambridge Ancient History,* III, 1, 2nd Edition, 1982, 76 ff., bes. 113 ff; 118 ff.; Ders. Vinča und die Vinča Kultur im Neolithikum Südosteuropas, *Vinča u praistoriji i Srednjem veku,* 1984, 207 ff.; zuletzt: Vinča und seine Stellung im Neolithikum Südosteeuropas, *Vinča and it's world,* 1989, 11 ff.

[3] A. Benac, M. Garašanin, D. Srejović, Uvod in; *PJZ.* II (Anm. 2) 30.

[4] D. Garašanin, Vinča am Übergang vom mittleren zum späten Neolithikum, *Vinča and it's world* (Anm. 2), 74 ff.

[5] M. Kaczanowska. L. Kozlowski, Vinča, eine lokale Evolution oder eine Diffusion? Ein Beantwortungs Versuch vom Standpunkt der Entwicklung der Spaltindustrien aus betrachtet, *Banatica* 11, 1991, 19 ff.; I. Radovanović, M. Kaczanowska, J. Kozlowski, J. Voytek, *The shipped stone industry of Vinča,* 1984. Zur Gliederung der Keramik und Plastik der Vinčakultur im Rahmen der Stratigraphie von M. M. Vasić: M. Garašanin, *Hronologija vinčanske grupe,* 1951. Zur Typologie: M. Garašanin, S. Stanković, Razrada tipologije vinčanske grupe, prilog jedinstvenoj arheološkoj dokumentaciji, *Glasnik Srpskog arheološkog društva,* 2, 1985, 10 ff.

BIBLIOTEKA A.I.
CENTAR VIMINACIVM

Südostthrakien. Im Westen schliesst sich an die Vinčakultur die Sopotgruppe an die als Verbindungsglied zur Lengyelkultur anzusehen ist. In der Kontaktzone im westlichen Balkan ist vor allem in der Butmirgruppe ein gegenseitiges Durchdringen der vorherrschenden balkanisch – anatolischen Elemente mit jenen des adriatisch – jonischen Neolithikums wahrzunehmen.[6]

Relativchronologisch reihen sich die einzelnen Kulturen und Gruppen von Südost nach Nordwest aneinander. Daraus ergibt sich auch ein Hinweis zum Enstehungsgebiet und der Verbreitungrichtung des Komplexes.

Im Laufe der letzten vier Jahrzehnte haben sich auch unsere Kentnisse vom balkanish – anatolischen Komplex wesentlich erweitert. Dies ist vor allem der Forschungstätigkeit in Bulgarien, Rumänien und Serbien, weniger in Makedonien und Griechenland zu verdanken. In diesem Zusammenhang sollen besonderes folgende Ergebnisse erwähnt werden: die Erarbeitung einer Feinchronologie der Vinčakultur durch den Verfasser und in letzter Zeit W. Schier und die Trennung mehrerer regionaler Varianten der Vinčakultur; die Feststellung der Karanovo – Abfolge, besonders Karanovo II – IV (Kalojanovec), durch G. Georgiev und ihre weitere Verfeinerung durch H. Todorova und I. Vajsov und besonderes zuletzt durch die Ergebnisse der neuen Karanovograbung von S. Hiller und V. Nikolov; die Umschreibug der neolithischen Gruppen in Nordbulgarien, vor allem dank den Arbeiten von H. Todorova und der neolithischen Entwicklung im Strumabecken dank der Tätigkeit von L. Perničeva; die Periodisierung der Paradimigruppe des thrakischen Küstengebietes durch G. Bakalakis; die Richtigstellung der Larissachronologie dank K. Gallis; die Erarbetung der Anzabegovo II – IV Abfolge durch den Verfasser; schliesslich die Trennung der regionalen spätneolithischen Gruppen in Rumänien (Boianabfolge, Vadastra, Dudești) und Mischgruppen in Südwestrumänien, Ergebnisse die vor allem E. Comșa und M. Nica zu verdanken sind.[7] Dabei soll auch erwähnt werden, dass die ursprünglichen Fehler in der Beurteilung des Komlexes die auf der Verwendung der kurzen Chronologie beruhen, beseitigt wurden, die zur Annahme einer teilweisen Überlappung des ägäischen Spätneolithikums mit der frühen Bronzezeit desselben Gebietes führten. Wir wissen heute, dass sich zwischen Neolithikum und Bronzezeit die langandaurende änäolithische Periode Südosteuropas einfügt. Trotz allen noch immer bestehenden Mängeln und Lücken hat dabei die 14 C Methode eine wichtige Rolle gespielt. Im Weiteren wird darauf noch zurückzugreifen sein.

Die allmähliche Verbreitung des balkanisch – anatolischen Komplexes ist vom Verfasser durch den Mechanismus einer successiven Wanderung erklärt worden.[8] Vorerst buchstäblich verstanden, wurde der Begriff bald darauf von Verfasser und I. Nestor umdefiniert.[9] Einwandfrei haben dabei, meistens kleinere auf wirtschaftlichen Bedürfnissen oder dem demographischen Zuwachs der Bevölkerung, seltener grössere auf Klimänderungen zurückgreifende Wanderungen eine bedeutende Rolle gespielt. Nicht minder wichtig war jedoch das gegenseitige Durchdringen und die engen Beziehungen der alten ansässigen Bevölkerung mit den Trägern der neuen kulturellen und wirtschaftlichen Errungenschaften, die zu einer Akulturation und dem kulturellen Ausgleich führten. Man muss allerdings gestehen dass die Bezeichung "Wanderung" die für diesen Process gewählt wurde, nicht ganz glücklich ist und auch gelegentlich zu Missverständnissen geführt hat.[10]

[6] Zur Sopotgruppe: S. Dimitrijević in *PJZ.* II (Anm. 2), 260 ff. Zu Butmir zuletzt: S. Perić, *Butmirska kultura* 1995.

[7] Vrgl. die in Anmerkung 2 angaführten arbeiten von M. Garašanin (ab 1973); zuletzt: Zu den Problemen der Vinča – Gruppe in Rumänien, *Balcanica* 24, 1993, 7 ff.; W. Schier, The Relative and Absolute Chronology of Vinča: new Evidence from the Type Site in: The Vinča Culture it's role and cultural connections, (Abk. *Vinča Culture),* 1996, 141 ff.; G. Georgiev, *Kulturgruppen der Jungsteinzeit und der Kupferzeit in der Ebene von Thrakien, L'Europe a la fin de l'Age de la pierre,* Symposium Prag – Liblice 1959 (1961); H. Todorova – I. Vajsov, *Novokamnnata epoha v Blgaria* 1993; St. Hiller – V. Nikolov, *Karanovo I, Die Ausgrabungen im Südsektor 1984 – 1992,* 1997; L. Perničeva, Prehistoric Cultures in the Middle Struma valley, *Prehistoric Bulgaria,* 1995, 97 ff.; G. Bakalakis – A. Sakellariou, *Paradimi,* 1981; K. Gallis, Die stratigraphische Einordnung der Larissa Gruppe, *Prähistorische Zeitschrift* 62, 1987, 47 ff.; E. Comșa, *Istoria comunitaților culture Boian*, 1979; Ders., Données sur la civilisation de Dudești, *Prähistorische Zeitschrift* 46, 1971, 195 ff.; M. Nica, Le rôle de la civilisation de Vinča a l'évolution néolithique en Olténie, in: *Vinča Culture,* 1996, 105 ff. Zu Anzabegovo – Vršnik: M. Garašanin, Grupa Anzabegovo – Vršnik in *PJZ.* II, 84 ff: Ders. in *CAH* III, 1, 87 ff.

[8] M. Garašanin, a. a. O. (Anm. 1 und die in Anm. 2 angeführten Arbeiten).

[9] M. Garašanin, I. Nestor, Les peuples du Sudest de l'Europe a l'époque préhistorique, *Ier Congres International des études du Sud – Est européen,* Sofia 1966 (1969), 21 ff. Der von B. Jovanović geprägte Begriff der "stufenartigen Wanderung" ("gradaciona migracija"), steht der successiven Wanderung nahe. Vrgl.: Istorija keramičke industrije u neolitu i eneolitu Centralnog Balkana in: *Neolit Centralnog Balkana,* 1968, 131 ff.

[10] So witd von Todorova der balkanisch – anatolische Komplex zwar acceptiert die successive Wanderung jedoch abgelehnt. Todorova – Vajsov, a. a. O. (Anm. 7), 61.

Der Begriff des späten balkanisch – anatolischen Komplexes ist in den Fachkreisen von einer Reihe von Forchern in einer oder anderer Form acceptiert worden.[11] Von anderen wurde er dagagen glatt abgelehnt. Diese Forscher stützen sich auf die autochtonistische Theorie die eine unmittelbare Entwicklung des balkanisch – anatolischen Komplexes aus den vorangehenden Kulturen (so zB. Vinča aus Starčevo) annehemen. Die negative Einstellung ist auf die in der Zwischenkriegzeit allein herrschende diffusionistische Theorie zurückzuführen, die oft unkritish und ohne gültigen Beweisen verwendet wurde, und z. T. sogar zu Verhägnissvollen Ergebnissen (nördische Theorie) führte. Dazu ist jedoch zu bemerken: im ausgehenden Mittelneolithikum, so im Fall von Starčevo und Vinča, kann wohl mit einer gewissen Überlappung beider Kulturen gerechnet werden. Daraus jedoch auf das Bestehen einer Protovinčakultur als Vermittler zwischen den beiden Kulturen zu schliessen, wie dies unter anderen von J. Makkay angenommen wird ist ausgeschloessen. Wie zuletzt von Schier gezeigt wurde ist hier ein von Srejović in die Fachliteratur eingefürter Begriff missverstanden worden. Unter "Protovinča" verstand Srejović alle mit Vinča verwandte jedoch frühere and ausser dem Bereich der Vinčakultur liegende Erscheinungen die sich eigentlich mit unserem Begriff des balkansich – anatolischen Komplexes decken. Auch konnte Schier beweisen, dass unter den "Protovinča" Merkmalen in der Starčevo und Körös Kultur wesentliche Unterschiede bestehen.[12] Genau so unberechtigt ist die Annahme von V. Leković, das aufgrund der Verwendung ähnlicher Muster – Mäander und besonders Spiralen in der Starčevo– und Vinčakultur, eine unmittelbare Verbindung anzunehmen wäre.[13] Dabei wird vergessen, dass zwischen der Verwendung dieser Muster in der Starčevo– und Vinčakultur eine zeitliche Lücke klafft wodurch unmittelbare Beziehungen ausgeschlossen werden. Wenn anderseits die in der Fachliteratur angenommene Verbindung von Can Hassan mit dem späten balkanisch – anatolischen Komplex, von M. Seferaides glatt abgelehnt wird, unter dem Vorwand, dass Can Hassan zu weit im Osten Anatoliens liege, wird allerdings vergessen, dass noch vor kurzem in Nordanatolien und dem Gebiet der Meeresengen, eine Forschungslücke klaffte, die erst in den letzetn Jahren durch die Forschungen in Anatolien, vor allem die Arbeiten von J. Roodenberg, M. Ozdogan und T. Efe ausgefüllt werden konnte.[14] Dabei zeigte es sich, dass eben hier eine allerdings noch nicht völlig erfasste jedoch früh einsetzende Kulturentwicklung vorliegt die mit dem späten balkanisch – anatolischen Komplex aufs engste zu verbinden ist. Mit Recht schrieb auch Ozdogan von Vinča und Anatolien, einer neuen Form eines recht alten Problems.[15] Auch konnte H. Hauptmann feststellen: "Innerhalb des von M. Garašanin umschriebenen balkanisch – anatolischen Komplexes müssen die übergreifenden Zeithorizonte noch herausgearbeitet werden".[16] Dadurch erscheint nun der späte balkanisch – anatolische Komplex in einem neuen Licht. Zu diesen Fragen einen neuen Beitrag aufgrund des bestehenenden Forschungsstandes zu liefern ist die Aufgabe des vorliegenden Aufsatzes.

Im Rahmen des späten balkanisch – anatolischen Komplexes sind die Vinčakultur und die Karanovo – Abfolge die im kultunhistorischen Sinne und in ihrer chronologischen Entwicklung am bessten erforschte Erscheinungen. Daher sei es auch erlaubt folgende Ausführungen mit ihnen einzuleiten.

Wie schon erwähnt wurde ist die Feinchronologie der Vinčakultur von M. Garašanin und W.

[11] So z. B.: I. Nestor (vrgl. Garašanin – Nestor, Anm. 9); V. Dumitrescu in: V. Dumitrescu, A. Bolomay, F. Mogoșan, *Esquisse d'une préhistoire de la Roumanie,* 1983, 67 ff.; G. Lazarovici, *Neoliticul Banatului,* 1979, 72 ff., 122 ff.; J. Lichardus, Die Entwicklung des mittleren Neolithikums an der Unteren Tundža, *Anatolica* 19, 1993, 85 ff.; J. Lichardus – M. Lichardus – Itten, Der Komplex mit schwarz – grau– und braun polierter Keramik und der Beginn des Mittelneolithikums in Südost – Europa, *Starinar* N. S. XL – XLI, 1989 – 1990 (Festschrift M. Garašanin), 43 ff.; D. Srejović, Versuch einer historischen Wertung der Vinčakultur, *Archaeologia Iugoslavica* IV, 1965, 91 ff. Gute zusammenfassende Darstellung bei J. P. Demoule, Anatolie et Balkans, la logique evolutive du néolithique égéen, *Anatolica* 19, 1993, 1 ff., bes. 7 ff. Zu diesem Problem hat V. Milojčić eigentlich nicht unmittelbar Stellung genommen. Die in seiner Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel und Südosteuropas vertretenen Standpunkte bestätigen jedoch einwandfrei die von ihm angenommene kulturelle Bewegungen von Südost nach Nordwest. vrgl. a. a. O. bes. 106 ff. Dagegen denkt J. Chapman. The Vinča Culture of South – Eastern Europe, *BAR,* Inten. series 117, 1981, 35 ff., an regionale Zentren und eine lokale Entwicklung der einzelnen Kulturen und Kulturgruppen, wobei die Gesamtheit des Komplexes ausser Acht gelassen wird.

[12] Schier, Protovinča, Zum Übergang von der Starčevo zur Vinčakultur im Südosten des Karpatenbeckens, *Antidoron* – Festschr. D. Srejović, 1997, 155 ff.

[13] V. Leković, The Vinčanization of the Starčevo Culture, Vinča and it's World, 1989, 69 ff.

[14] M. Seferiades, *Vinča et l'archéologie grecue*, Ebenda, 177 ff.

[15] M. Ozdogan, Vinča and Anatolia, A new look at a very old Problem, *Anatolica* 19, 173 ff.

[16] Ebenda, Einleitung, VII ff., bes. IX.

Schier in zwei unabhängigen Periodisierungen erarbeitet worden.[17] In der verwendeten Terminologie unterscheiden sich die beiden Systheme. Dabei stützt sich Schier auf die ursprüngliche Chronologie von F. Holste und V. Milojčić wobei vier Stufen A – D angenommen werden, die weiter erarbeitet und in Unterstufen gegliedert wurden. Dagegen geht M. Garašanin von seiner ursprünglichen Gliederung in zwei Hauptstufen Vinča – Turdaş und Vinča – Pločnik aus, die im Laufe der Zeit immer weiter verfeinert wurde und auch an diesser Stelle gewisser Maassen korrigiert und ergänzt wird. Trotz den bestehenden terminologischen Unterschieden sind die beiden Periodisierungen gut zu vergleichen. Im Weiteren wird hier die Periodidierung von M. Garašanin verwendet, die der Verfasser als historisch besser begründet ansieht, besonders nach der Erarbeitung der Gradac Stufe mit welcher das beginnende Aeneolithikum eingeführt wird und die in Südosteuropa einen wichtigem durchlaufenden Horizont entspricht, zusammen mit Marica, den übergangsperioden Rumäniens, dem klassischen Dimini u. a. m.[18] Dabei wird immer auch die Periodisierung von Schier in Betracht genommen. Die Gliederung der Vinčakultur beruht vor allem auf der Keramik der Patenstation, wobei für einzelne in der klassichen Variante (Mittel – und Westserbien und jugoslawisches Banat) fehlende Merkmale auf die Südmorava– und Kosovo Variante und besonders auf die Funde von Supska hingewiesen wird.[19] Auch ist zu betonen, dass unter Berücksichtigung der gesamten Entwicklung des späten balkanisch – anatolischen Komplexes der Schwerpunkt der Betrachtungen auf die Zeit Vinča – Turdaş, I – Gradacstufen gesetzt wird.

In der Vinča – Turdaş I Periode sind zwei Unterstufen zu trennen: Vinča – Turdaş Ia (Schier A1ab) und Vinča – Turdaş II (Schier A2). Die Grenze zwischen den beiden Unterstufen setzt der Verfasser um 9.1 m. Tiefe wo auch der Rand der Wohngrube K liegt die von Schier schon Periode 3 zugewiesen wird.[20] In der Machart der Periode I ist vor allem auf die feine, hochpolierte schwarze Ware zu verweisen die in den späteren Perioden seltener vorkommt und vorwiegend durch schwarz – graue und graue Keramik ersetzt wird. Dazu fügt sich die in selber Technik gefertigte braune und als Begleiterscheinung die rote polierte Ware die bis Ende von Vinča – Turdaş IIa weiter zu verfolgen ist. Als Leitformen erscheinen eckigprofilierte (carinated), doppelkonische Näpfe mit mittelhohem und seltener hohem Randteil (letzere haüfiger in Vinča – Turdaş IIa), auch jene mit kaum angedeutetem abgesetzten Rand und die meistens eckig profilierten, seltener abgerundeten Näpfe mit kleinem zylindrischen Hals. Letztere Form (besonders Näpfe mit abgerundeter Bauchung) sind in verschiedenen Spielarten in den späteren Stufen der Vinčakultur besonders häufig. Die Fruchtständer besitzen in der Vinča – Turdaş Ia Periode einen hohlen, konischen Fuss, der in der nächsten Stufe durch die ersten massiven und hohen Füsse ersetzt wird. In der gesamten Entwicklung der Vinčakultur besitzt das Rezipient eine Form die jener der für die Zeit typischen Näpfe entspricht. In der Verzierung kommen die ersten einfachen Rillenmuster schon in Ia vor, in der Unterstufe Ib werden sie jedoch häufiger ung feiner. Es handelt sich um schräge, wagerechte (die bis in Vinča – Turdaş II weitereleben) und die für die spätere Entwicklung besonders typischen eingeschachtelten Muster. Auch erscheinen in Ib einige Scherben mit Drahtmuster die gute Entprechungen in Boian Bolintineanu besitzen.[21] Besonders beliebt sind in beiden Stufen die Politurmuster die gelegentlich auch auf der Innenseite der Gefässe vorkommen. Sie sind in den späteren Perioden seltener, erleben jedoch eine neue Blütezeit in der forgeschrittenen Vinča – Pločnik I Periode. Unter den Ritzmustern ersheinen parallele punktierte Bänder schon in Vinča – Turdaş Ia, in der späteren Stufe und noch in Vinča – Turdaş IIa fügen sich eingeritzte punktierte Dreiecke und Zick – zack Linien bei. Zur selben Zeit sind auch die

[17] M. Garašanin, a. a. O. (Anm. 7); Schier, a. a. O. (Anm. 7)

[18] M. Garašanin, Ebenda; Ders., Spätneolithikum, Verspätetes Neolithikum und beginnende Kupferzeit, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja,* Sarajevo, XXIX, 1991, 5 ff., vrgl. auch Ders., Die Gradacstufe der Vinčakultur und der Beginn des Aeneolithikums, *Dacia,* N. S. XXXVIII – XXXIX, 1994, 9 ff.

[19] Zu den Varianten der Vinčakultur: M. Garašanin, a. a. O. (Anm. 2, 1979), 181 ff. Besonders zu den Erscheinungen an der Morava: D. Garašanin – M. Garašanin, *Supska "Stublina", vorgeschichtliche Ansiedlung der Vinča – Gruppe,* 1979, 77 ff.; 83 ff.

[20] Schier, a. a. O. (Anm. 7), 144 ff. und zu den Stufen Ebenda, fig. 9. Zu seiner ältesten Stufe rechnet Schier die Wohngrube Z. Vrgl. jedoch zu dieser Grube und der sogenannten Graft mit Dromos D. Garašanin. Die Siedlung der Starčevo – Kultur in: Vinča u praistoriji i Srednjem veku (Anm. 2), 191 ff., bes. 194.

[21] Vrgl. z. B.: M. Vasić, Preistoriska Vinča (Abk. P. V.), Abb. 18, 105 – 106 (eckig profiliert); Abb. 12, 16 (doppelkonisch); 22 / 195 (kaum angedeuteter, abgesetzter Rand); Abb. 8 / 111, 112, 114 (Fruchtständer); Abb. 18 / 70 – 72, 73 (abgesetzter Rand und abgerundete oder geknickte Schulter); P. V. II, Abb. 31 / 61, 68 (Napf mit ausladendem Rand); P. V. IV, Abb. 24, e, f (Boianmuster).

geknickten doppelkomischen Amphoren kennzeichnend, die oft in black – topped Technik geferigt wurden.[22]

Die Stufe Vinča – Turdaş Iia (Schier A3) wird durch die Funde aus den Schichten 8.5 (Hausgrundriss in 8.57 m Tiefe) – 8 m vertreten. Unter den Näpfen sind jene mit kurzem zylindrischen Rand und abgerundeter Schulter besonders beliebt. In der Verzierung herrschen die geschachtelten und schrägen Rillenmuster vor. Dazu gehören noch die letzten doppelkonischen Amphoren. Neu sind dagegen die grossen birnenförmigen Amphoren die durch punktierte Mäandermuster verziert sind und in den weiteren Perioden beibehalten werden.[23]

In der früheren Periodisierung des Verfassers umfasst die Vinča – Turdaş IIa Periode auch die Schichten von rund 7.8 bis 7.5 m Tiefe. Bei einer Nachprüfung (auch aufgrund der Beobachtungen von Schier) zeigte es sich, dass die Funde aus diesen Schichten schon mit Vinča – Turdaş IIb zu verbinden sind. In diesem Sinne wird hier auch die frühere Periodisierung korrigiert.

Die Vinča – Turdaş IIb Periode (Schier B1a, b, B2) unfasst die Schichten von 8. – 6.6 m Tiefe. Sie stellt eine gut abgetrennte Einheit dar, die nur aufgrund gewisser kleinerer Unterschiede und Neuigkeiten in drei Unterstufen geteilt werden kann. Dabei beginnt die Unterstufe IIb2 mit den ersten Erscheinungen der entwickelten Szakalhat Gruppe denen auch der grosse Pithos aus dem Haus in 7.445 m gehört.[24] Die Unterstufe IIb3 wird durch das Inventar der Häuser in 7.05 und 6.6 m. Tiefe kennzeichnet, wobei auch auf das Gefäss der Zseliszgruppe aus dem Haus in 6.6 m. Tiefe hinzuweisen ist.[25] In der Technik der Keramik ist für die gesamte IIb Periode die graue gut geglättete, schwach schimmernde Ware ein leitendes Merkmal. Als Begleiterscheinung kommt auch die rote geglättete Keramik vor die meistens durch dickwandige konische Näpfe vertreten ist und auch in die Gradacstufe überreicht. In der Unterstufe IIb1 sind als Leitförm Näpfe mit höherem zylindrischen oder konischen Randteil zu erwähnen die als Vorläufer der besonders in IIb3 typischen gut gegliederten Näpfe die ein leitendes Merkmal darstellen gelten. Dazu fügt sich eine Amphorette mit hoher konischer Schulter und scharfem Knick, die in den späteren Stufen auch gelegentlich erscheint und dann mit horn – oder zungenförmigen Henkeln versehen wird. Fruchtständer mit plumpen massivem Fuss sind in allen Unterstufen belegt. Dagegen sind ein Fruchtständer mit stark stilisierten Widderköpfen am Rand der als Vorläufer der Tischlein mit Widderköpfen (in der Gradacstufe besonders beliebt) angesehen werden kann, und der Fruchtständer mit Trompetenförmigem Fuss vom Typ Parţa nur an die Unterstufe IIB 1 gebunden.[26] In der Unterstufe IIb2 erscheint die eckig profilierte Amphorette mit gut abgewogenem Verhältniss von Hals, Schulter und Unterteil die auch in IIb3 weitergeführt wird.[27] Zu dieser Zeit kommen in Vinča auch die ersten Hankel mit Knopf oder hornartigem Aufsatz, die allerdings in der Südmorava – und Kosovovariante der Vinčakultur in der gesamten Vinča – Turdaş II Entwicklung belegt sind.[28] Zur selben Zeit ist auch zum erstemmal die Neigung zur senkrechten Anlage der grossen Mäandermuster an den Amphoren zu beachten.[29] In der Stufe Vinča – Turdaş IIb 3 sind die gut gegliederten Näpfe besonders belegt. Eine typische Form stellen Näpfe mit hochliegender kurzer Schulter dar.[30] Den bekannten Amphoretten fügen sich jetzt kugelförmige Gefässe mit mehr oder weniger hohem Hals bei.[31]

Die vom Verfasser erarbeitete Gradac Stufe (Schier C1) ist in Vinča in den Schichten 6.5 – 6 m. in ihren leitenden Merkmalen schwächer vertreten und besonders gut in der Südmoravavariente und im Bergbau von Rudna Glava (Ostserbien) belegt.[32]

Ihre Leiterscheinungen sind vor allem der Gradacteller mit starkgeripptem Wulstrand und Bündeln von aus Ritzlinien bestehedem geometrischen Mustern, darunter auch Spiralen an der Innenseite. Form und Muster haben gute Entprechun-

[22] P. V. IV, Abb. 22 / 195 – 199 (Politurmuster); Abb. 23 / 171 – 173 (geritzte Muster); Abb. 24d, f – h (doppelkonische Amphoren, Ritzmuster).

[23] z. B.: P. V. IV, Abb. 31a, b; P. V. II, Abb. 258 / 29 (Näpfe und Muster) P. V. IV, Abb, 39 (birnenförmige Amphore); P. V. II, Abb. 160 (eckig profiliert).

[24] P. V. II, Abb. 62 – 68. Vrgl. M. Garašanin, Beziehungen der Vinča Gruppe zum Neolithikum der ungarischen Tiefebene, *Varia Archaeologica Hungarica* 2, 1989, 59 ff., bes. 60.

[25] P. V. IV, Abb. 45a-i; P. V. I, Abb. 109-110 ; P. V. II. Abb. 93 (Tiefe 7.05); P. V. IV, Abb. 46-55; P. V. I, Abb. 89-90; 105-106 (Tiefe 6.6).

[26] P. V. IV, Abb. 65 (Widderköpfe); Abb. 61c (Fruchtständer Typ Parţa). Amphorette: Ebenda, Abb. 80.

[27] P. V. IV, Abb. 45g.

[28] P. V. IV, Abb. 76; Abb. 88 / 516 – 517.

[29] Gutes Beispiel: P. V. II, Abb. 102 (allerdings IIb 3).

[30] P. V. IV, Abb. 45, cd; 47 / 439 / 441 (mit hochliegender Schulter).

[31] P. V. IV, Abb. 45e, i.

[32] M. Garašanin, a. a. O. (Anm. 18, 1994) mit weiteren Literaturhinweissen) B. Jovanović, *Rudna glava, najranije rudarstvo bakra na Srednjem Balkanu,* 1982.

gen in der Marica– und Gradešnica Gruppe. Weitere Formen sind Amphoren mit hohem und schmalen Hals, auch einhenkelige mehr oder weniger scharf profilierte Krüge. Gefässe auf niedrigem, konischen Fuss die in der klassischen Vinčavariante fehlen, sind in der Südmorava und Kosovovariante im Laufe der gesamten Vinča – Turdaş Zeit belegt. Auch der Gradacteller ist nur eine Weiterbildung der Teller mit Wulstrand die im genanten Gebiet ebenfalls die gesamte Vinča – Turdaş Periode decken. Dies gilt auch von den Gradachenkeln mit übergrossem Knopansatz.[33] In der klassischen Variante häufen sich dagegen ab der Gradacstufe die Gefässe mit eingeritzten Stempelpunktierten Mustern die mit ihren Formen (Näpfe mit breiter Schulter, tiefe Näpfe mit kurzem Hals und abgerundeter Schulter), in langen Streifen oder Metopen ausgeführter Verzierung deren Muster aus Spiralen, Mäander Dreiecken Rhomben u. a. m. bestehen, eine völlig neue Erscheinung darstellen. Sie sind auch in der Sopotgruppe gut belegt und sind in ihrer Anordnung mit den erwähnten Gruppen Bulgariens zu vergleichen. Dise Ware wird auch durch die gesamte Vinča – Pločnik I Periode weitergeführt.[34]

Die Vinča – Pločnik I Periode (Schier C2 – C3 ?) ist schon in die änäolithische Periode einzuordnen. Auch verläuft seit dieser Zeit die Entwicklung der Vinčakultur parallel mit den benachbarten änäolithischen Kulturen. Wie im weiteren gezeigt werden soll endet die Entwicklung des späten balkanisch – anatolischen Komplexes mit der Zeit der Gradacstufe, wobei nur in Teilen der Vinčakultur ein Weiterleben zu vermerken ist. Daher sind die späteren Stufen der Vinčakultur für die hier behandelten Probleme ohne Bedeutung und sollen auch nicht näher berücksichtigt werden.[35] Dies gilt umsomehr von den letzten Perioden der Vinčakultur, Vinča – Pločnik IIa und IIb.[36]

[33] M. Garašanin, a. a. O. (Anm. 32); B. Jovanović, a. a. O. (Anm. 32), T. XX, E, F. Zur weiteren Entwickling der Krugform in der Südmorava– und Kosovovariante der Vinčakultur (nach Jovanović unberechtigt weitere "Gradacstufen"): Jovanović, Vinča and Larisa cultures: migration or autochtone developement, *Anatolica* 19, 63 ff., fig. 2, 3, 7 – 10, 12 – 13.

[34] Zu den Tellern: D. Garašanin – M. Garašanin, a. a. O. (Anm. 19), 77 ff., Tl. XVI, 3 – 4 (Gradacteller); Tl. XXIX, 4 – 5; XXII, 3; XXI, 1, 4 (Vorläufer). Zu den übrigen typischen Erscheinungen M. Garašanin, a. a. O. (Anm. 32) – mit weiterer Literatur.

[35] Vrgl. ausführlicher M. Garašanin, a. a. O. (Anm. 19, 1991).

[36] M. Garašanin, a. a. O. (Anm. 2, *PJZ.*), 178 ff.

Die in Thrakien gut erarbeitete Karanovoabfolge ist ebenfalls für die Beurteilung des späten balkanisch – anatolischen Komplexes von ausschlaggebender Bedeutung. In neuester Zeit wurde sie vor allem dank den neuen Ausgrabungen in Karanovo noch verfeinert. So unterscheidet V. Nikolov ausser den Perioden Karanovo II, III (Veselinovo) und IV (Kalojanocvec) noch die Zwischenstufen Karanovo II – III und III – IV, wobei allerindgs letztere noch nicht eindeutig zu umschreiben ist.[37]

Mit der Karanovo II Periode ensteht allerdings in der kulrurellen Entwicklung Thrakiens eine Spaltung. Im Osten des Landes tritt zu dieser Zeit der späte balkanisch – anatolische Komplex ein mit den Siedlungen von Karanovo und Stara Zagora – Krankenhaus. Dagegen hält sich im Westen noch immer die früneolithische Karanovo I Kultur. In den späteren Zeiten, Karanovo III und IV, häufen sich dann die Siedlungen des balkanisch – anatolischen Komplexes (Veselinovo, Jasa Tepe, Kalojanovec, Gerena bei Drama u. a.). In der Kontaktzone im Struma – Becken und in Ordostmakedonien, kommt es zu einem gegenseitigen Durchdringen der Kultur mit bemalter Keramik, Anzabegovo – Vršnik II – III und Starčevo II – III und der neuen balkanisch – anatolischen Elemente. Im chronologischen Sinne handelt es sich um die Perioden Karanovo II – III, Anzabegovo II – III und Starčevo II – III. In der Zeit von Karanovo IV und Vinča – Turdaş I – IIa erringt hier der späte balkanisch – anatolische Komplex die Vorherschaft. Mit vollem Recht wird daher von Lichardus dieser kulturelle Process als neue Anregung aus dem Südosten bezeichnet.[38]

In Karanovo II werden z. T. alte Formen der vorangehenden Karanovo I Periode beibehalten: sogenannte Tulpenbecher, kuglige Gefässe mit mehr oder weniger hohem Hals auch Gefässe auf niedrigem konischen Fuss, die allerdings dann in den späteren Perioden weiterleben. Neu ist dagegen die Technik des Reduktionsbrandes. Sie setzt zu dieser Zeit mit der grauen und grauschwarzen Keramik ein. Letztere lässt sich auch in den späteren Karanovo – Perioden weiterverfolgen. Bei ersterer dürfte es sich zum Teil noch immer um oxidierenden Brand hand-

[37] Hiller – Nikolov, a. a. O. (Anm. 7), 50 ff.

[38] J. Lichardus, a. a. O. (Anm. 11), bes. 92 f.; Lichardus – lichardus – Itten, a. a. O. (Anm. 11) 47; V. Nikolov, Die Kulturen Karanovo I, II, III im Kontext ihrer anatolischer Beziehungen, *Anatolica* 19, 167 ff.; Todorova – Vajsov, a. a. O. (Anm. 7), 118 ff.

eln, wobei am Ende des Processes ein stärkerer Zugang organischer Materien und Kohlenstoffes angenommen wird.[39] Neue Formen sind besonders doppelkonische Näpfe mit mittelhohem oder hohem Randteil, Näpfe mit ausladendem Rand und solche mit niedrigem zylindrischen Hals und scharfem Knick oder abgerundeter Bauchung. Schon zu dieser Zeit erscheinen kleine Tischlein die gelegentlich durch Mäandermuster verziert sind, eine Erscheinung die dann bis in die späte Perioden und in die Vinčakultur zu verfolgen ist.[40] Aufschlussreich für die Chronologie ist ein einhenkekiger Becher dessen Form gute Ensprechungen in der Sesklokultur besitzt.[41] In der Verzierung sind vor allem schräge und senkrechte Zick – Zack Rillen zu vermerken. Bekannt sind auch punktierte eingeritzte Dreiecke und Bänder. Diese Verzierungsformen sind ebenfalls in den späteren Karanovo – Perioden gut belegt.[42]

In Karanovo II – III verschwinden die typischen Formen der Karanovo I Periode, während die übrigen Gefässformen und Verzierungsgattungen weiter geführt werden. Neu sind dagegen die ersten Wulstrandteller und die Henkel mit Knopfansatz.[43]

In Karanovo III erscheint zum erstenmal die schwarze hochpolierte glänzende Keramik die in Karanovo IV ihre Blütezeit erlebt. Im Fundbestand ist vor allem der sogenannte Bierkrug zu nennen. Beliebt sind auch die Henkel mit Knopfansatz, die auf Füssen stehenden Gafässe und die verschiedenen Tischlein, darunter auch jene mit Schachbrett– und inkrustierteren Mustern, die allerdings im Karanovobereich auch früher erscheinen. Die übrigen Formen werden aus den vorangehenden Perioden übernommen.[44]

[39] Alte Formen: Todorova – Vajsov, a. a. O. (Anm. 7), Abb. 105, 7; 106, 3. Hiller – Nikolov, a. a. O. (ANm. 7), Tl. 59, 5, 6; 57, 17, 18; 23, 1; 33, 25. Zur Technik der Keramik : Ebenda, 106 ff.

[40] Doppelkonische Näpfe: Hiller – Nikolov, a. a. O. (Anm. 7), Tl. 39, 8; mit ausladendem Rand: Ebenda, Tl. 31, 5; mit abgesetztem Rand: Ebenda, Tl. 32, 23; 38, 22. Zu den Tischlein: Ebenda, 104, 1 und weitere Formen und Muster 105, 1 – 3 (Karanovo III).

[41] Hiller – Nikolov, a. a. O. (Anm. 7), Tl. 59, 1. Todorova – Vajsov, a. a. O. (Anm. 7), Abb. 105, 8.

[42] Hiller – Nikolov, a. a. O. (Anm. 7), Tl. 24, 26, 27; 19, 17; 22, 33; 40, 9; Todorova – Vajsov, a. a. O. (Anm. 7), Abb. 105, 7, 8; 106, 1, 3.

[43] Hiller – Nikolov, a. a. O. (Anm. 7), Tl. 15, 26; 17, 11, 12, 34.

[44] Ebenda, 105 – 106 (Tischlein); Tl. 53, 8; Tl. 14, 30, 31. Todorova – Vajsov, a. a. O. (Anm. 7), Abb. 107.

Schwerer zu bestimmen ist das Verhältniss von Karanovo III – IV und IV. Eigentlich reichen die Funde aus der Patenstation für eine nähere Bestimmung der Karanovo III – IV Periode nicht aus. Immerhin sind als neues Merkmal dieser Periode die eckicg profilierten (carinated) Näpfe mit zylindrischen oder ausladendem Rand zu erwähnen, Nun werden auch von Nikolov dieser Periode die Funde von Gerena, Veselinovo und Jasa Tepe zugewiesen. In den jüngsten Ablagerungen von Gerena erscheinen doppelkonische, Näpfe mit kaum angedeutetem Rand, auch solche mit niedrigem Hals und eckigprofilierten oder abgerundeter Bauchung, Schliesslich eckig profilierte (carinated) Näpfe. Dieser geschlossene Fundverband ist gut mit Vinča – Turdaş I zu vergleichen.[45] Anderseits wurden die späten Funde von Jasa Tepe seinerzeit vom Verfasser mit Vinča – Turdaş I verglichen, und der damals herrschenden Bestimmung entsprechend als spätes Karanovo III umschrieben, was wohl mit Karanovo III – IV zu vergleichen wäre. Die Frage ob es sich dabei um eine Karanovo III – IV (Nikolov), oder Karanovo IV früh Periode (Lichardus) handelt kann nur von den in Bulgarien tätigen Forschern endgültig gelöst werden. In diesem Falle wären dann als Karanovo IV erst die nachfolgenden Funde und Fundstellen zu bezeichnen.

Mit Karanovo IV setzt auch in Thrakien eine Veränderung im Siedlungswesen ein. Neben den früheren Tellsiedlungen erscheinen jetzt auch grosse offene Siedlungen, eine Neuerung die von Todorova auf Klimaschwankungen zurückgeführt wurde. Auch wird mit Recht von derselben Forscherin die Tatsache erkannt, dass es sich hier um eine längere Zeitspanne handelt, die allerdings im Einzelnen noch nicht erarbeitet worden ist,[46] daher für eine feinere Gliederung (abgesehen von Karanovo III – IV oder IV früh) nur typologische Betrachtungen, allerdings mit gewissem Vorbehalt zur Verfügung stehen. Hier seien besonders folgende Beobachtungen angeführt: kurvolineare punktierte Bandmuster erscheinen in der Vinčakultur zum erstenmal in Vinča – Turdaş IIa, gegliederte Napformen sind für die fortgeschrittene Vinča – Turdaş IIb Periode kennzeichnend; die aus dichten eingeritzten Linienbündeln bestehenden Muster und die Neigung zur Metopisierung z. T.

[45] Lichardus, a. a. O. (Anm. 11), Abb. 4, 16, 11, 13, 14, 18. Dazu noch: doppelkonische Näpfe Abb. 4, 9, 10; mit Wulstrand: Abb. 4, 2, 7.

[46] Todorova – Vajsov, a. a. O. (Anm. 7), 124 ff.

auch die Schachbrettmuster weisen in Richtung der Gradac Stufe.[47] Daher dürfte die klassiche Karanovo IV Periode etwa die Zeit von Vinča – Turdaş IIb (vielleicht schon IIa) bis zur Gradacstufe decken. Dies wird auch dadurch bestätigt, dass in Thrakien die Karanovo IV Periode mit der Erscheinung der Maricagruppe endet.

Aus diesen Beobeachtungen ergibt sich der Schluss, dass in Thrakien der späte balkanisch – anatolische Komplex, wesentlich früher als auf dem mittleren Balkan, mit Karanovo II einsetzt. Erst zur Zeit von Karanovo III – IV (Karanovo IV früh) beginnt die Vinčakultur. Eine weitere parallele Entwicklung ist dann bis in die Gradaczeit und den Beginn von Marica zu verfolgen, womit auch die Periode des beginnenden Änäolithikums bezeichnet wird. Von dieser Zeit ab ist auf dem mittleren Balkan mit einem späten Weiterleben des Komplexes zu rechnen (ab Vinča – Pločnik I).

Bevor die weiteren Auswirkungen von Karanovo und der Vinčakultur auf dem Balkan und an der unteren Donau näher besprochen werden, sollen zuerst die für die Entwicklung des Komplexes ausschlaggebenden neuen türkischen Funde aus Anatolien, dem Marmaragebiet und Südostthrakien besprochen werden ebenfalls das Neolithikum von Knossos dem im späten balkanisch – anatolischen Komplex eine Sonderstellung gehört.

Im Gebiet Anatoliens ist in der frühen Vorgeschichte eine klare Trennung zwischen Süden und Norden zu vermerken wobei als beiläufige Grenzlinie die Tauruskette bezeichnet werden darf. Nun wirkt sich die Entwicklung des Nordens besonders auf den Bereich der Marmara, und die Meeresengen bis nach Südostthrakien (Hoča Ceşme an der Maricamündung) aus.[48] In diesem Raum scheinen die frühen Perioden von Fikir Tepe, Ilipinar die weitere Entwicklung des späten balkanisch – anatolischen Komplexes einzuführen. Für den vorliegenden Beitrag sind jedoch die neuen Funde von Orman Findanligi, Yarimburgaz, Top Tepe, Hoča Ceşme und die von früher bekannten Bestände der Can Hassangrabung von besonderer Bedeutung. Daher werden ihnen auch die nechfolgenden Zeilen gewidmet.

In den tiefsten Ablagerungen von Orman Fidanligi im westlichen Teil Nordanatoliens (Orman Fidanligi I – III), erscheint eine rote, engobierte (slipped) und eine ebenfalls engobierte bemalte Keramik mit roten und schwarzen Mustern auf weissem oder cremefarbigem Grund, die mit grossen Spiralen verziert wird. Solche Spiralen sind besonders für Anzabegovo – Vršnik III kennzeichnend wodurch auch eine relativchronologische Verbindung mit Karanovo III angedeutet wird. Zur selben Zeit kommt auch eine meistens dunkle jedoch z. T. auch rote geglättete (burnished) Ware vor mit geknickten, doppelkonischn Näpfen die einen niedrigen oder hohen Oberteil besitzen und eckig profilierte (carinated) Napfformen. In der Verzierung sind gerillte, schräge oder Zick – Zackmuster besonders beliebt, es erscheinen aber auch gelegentlich Politurmuster.[49] Der gesamte Fundverband weist in die Richtung der Karanovo III Zeit. Dagegen sind in der folgenden Periode (Orman Fidanligi IV) gut gegliederte kannelierte Näpfe zu vermerken die in Richtung der enwickelten Vinča – Turdaş IIb Periode weisen. Diese Parallelisierung wird auch durch den Widderkopf am Rande eines Gefässes bestätigt, obwohl die Form auch in der Gradacstufe gut belegt ist.[50] Daraus ergibt sich auch eine zeitliche Lücke zwischen dieser und den vorangehenden Schichten. Aus balkanischer Sicht dürfte diese am bessten durch die Funde aus dem Bothros von Kesh Kaya ausgefüllt werden dessen Fundbestand eingeritzte Dreiecke und Bänder, vielleicht auch eine doppelkonische Amphora enthält.[51] Unter Berücksichtigung der vorgeschlagenen Datierung von Orman Fidanligi I – III, dürfte der Bothros wohl mit Vinča – Turdaş I verglichen werden. Orman Fidanligi V scheint nur eine weitere Entwicklung der vorangehenden Periode zu sein, während die Funde der Schicht VI belanglos sind. Dagegen kommen in Orman Fidanligi VII offene und abgerundete Näpfe mit weisser Bemalung vor die wohl mit den späten Funden des ägäischen Bereiches und der Zeit von Kum Tepe zu vergleichen sind.[52] Daraus ergibt sich eine lange Entwicklung die schon in Karanovo III einsetzt und mit der Vinčakultur z. T. parallel läuft.

[47] Ebenda, Abb. 111. 3; 109, 7, 10 (gut gegliedert); 111, 2, 4, 11 (Gradacmuster).

[48] M. Ozdogan, An interim report on excavations at Yarimburgaz and Top Tepe in East Thracia, *Anatolica* 17, 1991, 59 ff., bes. 65.

[49] T. Efe, The Excavations of Ornam Fidanligi, an inland Anatolian site with Pre – Vinča elements, *Vinča Culture* (Anm. 7), 43 ff., bes. 44 f., fig, 5; 6 (obere und mittlere Reihe).

[45] Ebenda, fig. 7, 6; 8, 5.

[51] Ebenda, 48 f., fig. 12.

[52] Ebenda, 48ff., Abb. 13.

Nicht minder wichtig sind die Gralungsergebniesse von Yarimburgaz am europäischen Ufer der Marmara. In den tiefsten Ablagerungen, Yarimburgaz 5 erscheinen nebeneinader eine rote (34%) und eine dunkle (38%) geglättete. Ware was wohl auf einen frühen Ansatz des beginnenden späten balkanisch – anatolischen Komplexes hinweist.[53] Dagegen ist für Yarimburgaz 3 die in Reduktionsbrand gefertigte Ware kennzeichnend die doppelkonische Näpfe und Näpfe mit niedrigem Zylinderhals und scharfem Knick führt. Die allerdings schärfer profilierten einhenkeligen Becher errinern an die bekannte in Karanovo II belegte Form der Sesklokultur.[54] Dagegen erscheinen in der allerdings künstlich erarbeiteten, daher auch nicht ganz sicheren Yarimburgaz 0 Periode Henkel mit Knopfansatz, eingeritzte punktierte Dreieckmuster und Teller mit Wulstrand. Dabei sind die erwähnten Henkel besonders zu beachten die trotz chronologischer Unempfindlichkeit auf die Zeit nach Karanovo II schliessen lassen.[55] Daraus ergibt sich, dass in Yarimburgaz mit einer frühen, noch unausreichend definierten Periode die den späten balkanisch – anatolischen Komplex einführt zu rechnen ist auf die nun Ablagerung des Komplexes folgen die allgemein mit Karanovo II und III zu vergleichen sind.

Eine ähnliche Entwicklung ist auch in Hoča Ceşme wahrzunehmen. In der Stufe Ib erscheinen hier völlig unvermittelt Funde die einwandfrei zur Karanovo III Periode gehören, was nur durch das Auftreten einer neuen Bevölkerungen zu erklären ist.[56] In der folgenden Stufe Ic tauchen offene Näpfe mit Politurmustern auf, die mit gutem Recht mit Kum Tepe Ia und Tigani verglichen werden. Ungeklärt bleibt dabei die Tatsache, dass diese Keramik zusammen mit Karanovo III – IV (?) vorkommt. Damit wird auch die Datierung der Kum Tepe Ia Periode nochmals an die Tagesordnung gestellt.[57]

In diesem Zusammenhang soll nochmals auf die in der Fachliteratur oft besprochenen Funde von Can Hassan, weit im Südosten Anatoliens zurückgegriffen werden. In der tiefsten Schicht dieser Siedlung erscheinen doppelkonische scharfgecknickte Gefässe mit hohem ausladendem Oberteil, eine Form die schon in Karanovo II belegt ist.[58] In der Verzierung werden eingeritzte punktirte Bänder und Dreiecke verwendet. Besonders zu vermerken sind die senkrecht angelegten eingeschachtelten kannelierten Muster die ebenfalls in Karanovo II gute Entsprechungen besitzen. Dadurch scheint auch die Datierung von Can Hassan im Rahmen des späten balkanisch – anatolischen Komplexes gesichert zu sein.[59]

Schwerer zu deuten sind jedoch die Funde von Top Tepe am europäischen Ufer der Marmara und jene, allerdings unstratifizierte, aus Gelveri im anatolischen Binnenland. In dem in Top Tepe ergrabenen Haus kommen kugelige Amphoren mit hohem schmalen Hals und ein ähnicher einhenkeliger Krug vor. Dazu fügt sich noch eine Statuette die einwandfrei mit den Idolen der frühen Theisskultur zu vergleichen ist.Krug und Amphora besitzen ihres Gleiche in der Gradacstufe der Vinčakultur und vor allem im gleichzeitigen Bergbau von Rudna Glava, was gut zur Zeitstellung der Theissidole passt, und eine späte Datierung voraussetzt.[60] Unter den veröffentlichen Funden von Geveri befinden sich Scherben mit einer aus dichten eingeritzten Linienbündeln bestehenden Verzierung die an Marica u. z. T. Gradešnica errinnern. Dazu fügen sich noch eingeritzte und fein punktierte (stemplierte) Spiralen die besonders mit der stempelpunktierten Ware der Vinčakultur zusammenhängen.[61] Zeitlich entsprechen sie etwa auf dem mittleren Balkan den erwähnten Funden von Top Tepe. Sie gehören der Gradacstufe und der Vinča – Pločnik Periode an.

Daher wäre zusammenfassend festzustellen, dass in Nordanatolien und dem Marmaragebiet in der Kulturentwicklung Erscheinungen wahrzunehmen sind die den späten balkanisch – anatolischen Komplex einführen. In seiner ausgeprägten Form ist dieser hier sicher mit Karanovo II und III gleich-

[53] Ozdogan, a. a. O. (Anm. 48), 69 ff.

[54] Ebenda, fig. 7, 1, 2; 8, 3 – 4.

[55] Ebenda, fig. 13, 1, 4, 7, 8; 14, 1 (Yarimburgaz 0).

[56] Ozdogan, a. a. O. (Anm. 15), 183 f., fig. 1 – 3 (zeitlich nicht genau getrennt).

[57] Ebenda, 183; M. Garašanin, Considérations sur les rapports du Sud – Est européen et de l'Anatolie aux époques néolithique et énéolithique, *Archaeologia Iugoslavica* XX – XXI, 1980 – 1981, 7 ff., bes, 9 f.

[58] H. D. Franch, Can Hassan, *Anatolian Studies* XII, 1962, fig. 9, 4; Hiller – Nikolov, a. a. O. (Anm. 7), Tl. 21, 26.

[59] French, a. a. O., fig. 2 – 4. Hiller – Nikolov, a. a. O. (Anm. 7), Tl. 36, 21; 59, 8.

[60] Ozdogan, a. a. O. (Anm. 48), 73 ff., Pl. 26, 8; 18b. Jovanović, a. a. O. (Anm. 33).

[61] U. Esin, Gelveri, Ein Beispiel für die kulturelle Beziehungen zwischen Zentralanatolien und Südosteuropa während des Chalkolithikums, *Anatolica* 19, 47 ff. Tl. 3, 6 – 8; 4, 11.

zusetzen, entwickelt sich allerdings auch in späteren Perioden weiter. Wie die verblüffenden Entsprechungen zwischen der Gradacstufe der Vinčakultur und den Funden aus Top Tepe und Gelveri zu deuten sind ist vorläufig nicht zu entscheiden. Vielleicht handelt es sich um einen Rückschlag des späten balkanisch – anatolischen Komplex in Richtung Anatoliens. Der Beginn des organisierten Bergbaues und der Merallurgie auf dem Balkan (Ajbunar – Mjasečev Kladenac in Thrakien, Rudna Glava in Ostserbien) könnte auch wohl dabei mitgespielt haben.

Im Rahmen des späten balkanisch – anatolischen Komplexes nehmen die gut stratifizierten Funde aus Knossos eine Sonderstellung ein. Das kretische Neolithikum wird wohl durch seine konservative Kultur kennzeichnet, was durch eine gewisse Isolierung auf der Insel erklärt werden kann. Auffallend ist, dass die leitenden Merkmale dieser Kultur lange Zeit hindurch ungeändert erhalten bleiben wodurch der zeitliche Vergleich mit Kulturen und Gruppen des Festlandes erschwert wird. Im Neolithikum von Knossos unterscheidet J. D. Evans folgende Stufen: Frühneolithikum I (Schicht IX bis V) wobei die Funde von Schicht IX für vorliegenden Beitrag keine Bedeutung besitzen; Frühneolithikum II (Schicht IV); Mittelneolithikum (Schicht III A – B); Spätneolithikum (Schicht II – I).[62] Allerdings sind die Funde der frühneolithischen Stufen I und II besonders beachtenswert.

Im Frühneolithikum I ist schon die in Reduktionsbrand gefertigte Keramik typisch die dann auch in den späteren Stufen verwendet wird. Als leitende Formen kommen doppelkonische Näpfe mit mittelhohem Rand, Näpfe mit kaum abgesetztem Rand, jene mit kurzem zylindrischem Hals und geknicktem Umbruch, auch Teller mit Wulstrand vor.[63] Alle erwähnten Formen sind für den späten balkanisch – anatolischen Komplex kennzeichnend, zeigen sich jedoch, aufgrund der Beobachtungen in Thrakien und der Vinčakultur als chronologisch wenig empfindlich und kommen ab Karanovo II, spätestens II – III bis in die frühe Vinčazeit vor. Lediglich eine vorläufig schwer erklärbare Erscheinung stellen die eckig profilierten (carinated) Näpfe dar, die schon ab Schicht IX in Knossos belegt sind. Dabei ist überhaupt zu betonen, dass die erwähnten Formen in verschiedenen Schichten auftauchen, besonders jedoch in den späten Ablagerungen des frühen Neolithikums I gut belegt sind. In der Verzierung erscheinen eingeritzte, punktierte parallele, Zick – Zackbänder und Dreicke erst in den Schichten VI – V.[64] Dieselben Formen werden auch im Frühneolithikum II weitergeführt. Dazu schliesst sich noch der geknickte Napf mit ausladendem Rand, der ebenfalls in Karanovo II und viel später in Vinča – Turdaş I belegt ist. Merkwürdig ist jedoch das beinahe völlige Verschwinden der ritzverzieten Keramik die durch einen hohen Prozentsatz kannelierter Ware ersetzt wird (36%).[65] Bei der Langlebigkeit der typischen Formen könnte wohl angenommen werden, dass das Ende von Frühneolithikum I und der Beginn von II mit der späten Karanovo Periode (Karanovo III – IV, Karanovo IV) und Vinča – Turdaş I zeitgleich sein könnte. Diese Annahme kann auch, falls es sich nicht um trügerische Analogien handelt, durch die Scherben mit geritzten Drahtmusten bestätigt werden, die eine Leiterscheinung der Boian – Bolintineanu Gruppe darstellen und in Vinča zur Zeit von Vinča – Turdaş Ib belegt sind.[66] Die spätere Entwicklung in Knossos ist als lokal anzusehen und soll hier weiter nicht behandelt werden.

Nach den Betrachtungen zur Lage in Anatolien, samt dem Marmaragebiet und in Knossos, zeigt es sich mit aller Wahrscheinlichkeit, dass im späten balkanisch – anatolischen Komplex mit zwei getrennten Gebieten zu rechnen ist: dem östlichen von Anatolien bis Thrakien mit den anatolischen Funden und der Abfolge Karanovo II – IV, in welchem auch ein primäres Zentrum für die Entstehung des Komplexes zu suchen ist, und dem westlichen, jüngeren dessen wichtigsten Vertreter die Vinčakultur darstellt. Nun haben sich beide, Karanovo II und Vinča auf die benachbarten Zonen ausgewirkt und haben daher die Verbreitung des späten balkanisch – anatolischen Komplexes bedingt. Im Weiteren sollen diese Auswirkungen und Anstösse zur folgenden Kulturentwicklung in den benachbarten Gebieten ausführlicher umschrieben werden.

[62] J. Evans, *Excavations at the Neolithic settlement of Knossos 1957 – 1960,* Annual B. S. A. 59, 1964, 132 ff., bes. 194 ff.; 212 ff.; 219 ff.; 225 ff.

[63] Ebenda, Pl. 23, 37 (doppelkonischer Napf); 23, 20 (kaum abgesetzter Rand); 23, 25, 29, 30 (abgesetzter Rand, geknickt. Besonders hüfig in Schicht V – IV, vrgl. S. 198).

[64] Ebenda, Pl. 27 (eingeritzte Muster).

[65] Ebenda, Pl. 30, 14 – 18 (Näpfe); kannelierte Muster sind mit 36% belegt, ebenda, 216 ff.

[66] Ebenda, Pl. 47, 1, 3; 48, 6.

Die Auswirkung von Karanovo im südthrakischen Küstengebiet kommt vor allem in der Paradimigruppe zum Ausdruck. Trotz der kleinen erforschten Grabungsfläche ist nur in Paradimi die zeitliche Abfolge im Rahmen dieser Gruppe stratigraphisch besser zu erfassen. Daher beruht auch die weitere Darstellung auf den Funden der Patenstation. Die Stufe Paradimi I (Schicht 17 – 15) ist als Ableger von Karanovo III anzusehen. In dieser Richtung weisen vor allem die mehrfüssigen Gefässe, die Henkel mit Knopfaufsatz, die Form der Tischlein und die inkrustierte Schachbrettverzierung.[67] Trotz ihrer chronologischen Ünempfindlichkeit im Rahmen der frühen Perioden des Komplexes fügen sich hier auch die Näpfe mit kaum angedeutetem Rand, die doppelkonischen Formen mit mittelhohem Oberteil, die Näpfe mit kurzem Hals und scharfer oder abgerundeter Bauchung und die Teller mit Wulstrand gut ein. In der Verzierung sind ausser den Rillen– noch die eingeritzten punktierten Bänder und Dreiecke zu erwähnen.[68] In Paradimi II werden dieselben Formen z. T. weitergeführt, dazu fügen sich jedoch die gut gegliederten Näpfe, darunter auch eine tiefe Form mit Henkeln mit Knopfaufsatz die als eine lokale Erscheinung anzusehen ist. Im Wesentlichen sind diese Erscheinungen in die fortgeschrittene Karanovo IV Periode zu datieren und haben auch gute Entsprechungen in der fortgeschrittenen Vinča – Turdaş II Periode.[69] Paradimi III (Schicht 10 – 6) ist als eine weitere Entwicklung der vorangehenden Periode anzusehen. Wichtig ist auch, dass ähnlich wie im bulgarischen Thrakien diese Abfolge durch das Auftreten einer neuen Kultur endet die mit ihren bemalten, vorwiegend Graphitmustern mit der Maricagruppe zu verbinden ist.[70]

Etwas anders erweist sich dagegen die Lage in Nordbulgarien, nördlich der Stara Planina (Hämus). Das Frühneolithikum wird hier in Poljanica (Nordostbulgarien) und Koprivec durch eine Kultur mit monochromer roter Ware, gelegentlich mit Impressomustern vertreten die, nach Todorova der Karanovo I Periode vorangeht. Beim bestehenden Forschungsstand scheint sie sich nicht weiter entwickelt zu haben. Mit gutem Recht wird sie von Todorova als ein gescheiterter Versuch der Landnahme durch die Träger des frühen balkanisch – anatolischen Komplexes gedeutet.[71]

Erst zur Zeit von Karanovo II setzt sich in diesem Raum die neolithische Kultur durch die in den Tellsiedlungen von Ovčarovo "Gorata", Poljanica "Platoto" (im nordöstlichen Nordbulgarien), und Samovodene (mittleres Nordbulgarien) belegt ist. Diese Kultur ist unmittelbar mit Karanovo II zu verbinden. Als Leitformen kommen die schon von früher bekannten "Tulpenbecher" Kugelgefässe, der "Sesklobecher", jedoch auch doppelkonische Näpfe und solche mit kurzem Hals und abgerundeter Schulter vor. Bemalte Muster sind völlig unbekannt die Verzierung besteht aus Rillen die oft senkrecht am Gefäss ausgeführt werden.[72]

Die Entwicklung des balkanisch – anatolischen Komplexes setzt sich dann in Nordbulgarien weiter fort. Allerdings fällt es auf, dass diese Entwicklung, wie von Todorova erkannt wurde mehr an die Vinčakultur, allerdings in einer verarmeten Form, als an Karanovo anknüpft.[73] Sie wird durch die Gruppen von Hotnica (mittleres Nordbulgarien), Podgorica (Nordbulgarien) und Usoe in der Dobrudža belegt.[74] In Podgorica handelt es sich um eine ausgedehnte Siedlung mit Wohngruben wobei wohl eine horizontale Stratigraphie angenomen werden kann. Eine zeitliche Gliederung stützt sich hier vor allem auf typologische Betrachtungen. Eckig profilierte (carinated) Näpfe und solche mit kurzem Rand und abgerundeter Schulter sind wohl mit Vinča – Turdaş I – IIa zu verbinden, auch die kurvolinearen punktierten Muster. Dagegen sind gut gegliederte Näpfe und solche mit stark betonter Schulter mit dem späten Vinča – Turdaş IIb zu verbinden. Teller mit verdicktem Rand sind bekanntlich in Thrakien und der Südmoravavariante der Vinčakultur chronologisch unempfindlich, jedoch neigt in seiner Verzierung ein von Todorova publiziertes Stück eher

[67] Bakalakis – Sakellariou, a. a. O. (Anm. 7), 21 ff., Tl. 24b 1 – 2 (Gefässe auf Füssen); 22, 5 – 6; Beil. 12, 2 (Henkel); Beil. 10a 5 (Tischlein).

[68] Ebenda, Tl. 24a (Napf mit kaum abgesetztem Rand); Tl. 24b 3 (doppelkonisch); Beil. 12, 4 (abgestzter Rand mit scharfem Knick); Beil. 11, 2; 10, 2 (Teller mit Wulstrand und Rillen); Tl. IVC 8 – 9 (eingeritzte Muster).

[69] Ebenda, 19 f. Beil. 9, 1, 6, 7 (gut gegliederte Näpfe). Lokale Form: Beil. 13 / II, 1.

[70] M. Garašanin, Chronologische und kulturhistorische Probleme südthrakischer und südmakedonischer Wohnhügel, *Prähistorische Zeitschrift* 59, 1984, 1 ff., bes. 5 f.

[71] Todorova – Vajsov, a. a. O. (Anm. 7), 127 f. vrgl. Abb. 53; 114.

[72] Ebenda, Abb. 84, 4 – 5; 116, 8. Sesklobecher Ebenda Abb. 117, 7 u. Abb. auf S. 130, 6.

[73] Ebenda, 80.

[74] Ebenda, 137 ff.; 145 f.

zur Gradacstufe. Dagegen dürfte die Amphorette mit hohem Hals und kannelierten Mustern mit Vinča – Turdaş IIb1 zusannenhängen.[75] Mit gewissem Vorbehalt könnte daher die Podgoricagruppe mehr oder weniger mit der gasamten Vinča – Turdaş Entwicklung zeitlich gleichgesetzt werden.

Dagegen weisen alle bisher bekannten Funde der Hotnica gruppe, in Richtung einer späteren Entwicklung was allerdings vielleicht auf eine Forschungslücke oder unausreichend veröffentliche Fundbestände zurückgeführt werden könnte. In der Siedlung kommen vorwiegend Wohgruben vor, im mittleren Teil stehen jedoch vireckige Platformenhäuser. Auch weist die späte Periode von Hotnica eine Befestigungsanlage auf, was den Merkmalen der Gradacstufe nahe steht.[76] Unter den Gafässformen ist vor allem ein tiefer, gut gegliederter Napf zu nennen, mit kurzer und hoch angelegter Schulter, der als lokale Spielart der im forgewschrittenen Vinča – Turdaş IIb belegten Form angesehen werden kann. Anderseits weisen die metopenartig gegliederten z. T. punktierten zum Teil aus Linienbändern zusammengestellten Muster, darunter auch Spiralen, und Mäander auf die Gradacstufe hin und die in dieser Stufe einsetztende stempelpunktierte Ware der klassischen Vinčavariante.[77]

Auch in der Usoegruppe der Dobrudža ist mit einer längeren Zeitspanne zu rechnen deren Gliederung aufgrund des von Todorova vorgelegten Materials leider nicht mit voller Sicherheit zu erfassen ist. Die Autorin unterscheidet die Stufen Usoe I, mit den Unterstufen Ia und Ib und Usoe II. In den beigefügten Abbildungen werden die Funde der beiden ersten Unterstufen leider nicht voeinender getrennt. Nach Aussge von Todorova sind für Usoe Ia doppelkonische Näpfe, gerillte Verzierung und mit der Dudeştigruppe zusammenhängende Ritzmuster typisch.[78] Für Usoe Ib sind Gefässe mit "Lippenrand" kennzeichnend. Es handelt sich wohl um Näpfe mit niedrigem Rand und abgerundeter Schulter, wobei auch in der Form die Neigung zu gutgegliederten Gefässen zum Ausdruck kommt. Auch die metopenartig gegliederten eingeritzten punktierten Mäander neigen zu den typischen Erscheinungen der Gradacstufe.[79] Dagegen sind die aus eingeritzten Linienbündeln bestehenden geometrischen Muster von Usoe II sicher mit der Gradacstufe und Marica zu verbinden. Daraus ergibt sich die beiläufige Gleichzeitigkeit von Usoe und der Vinča – Turdaş IIb und Gradaczeit.[80] Merkwürdig ist allerdings, dass die Amphorette mit in zwei Streifen angebrachten stempelpunktierten laufenden Spiralen Usoe I zugewiesen wird: es handelt sich um eine typische Erscheinung die in der Vinčakultur erst im Laufe der Gradacstufe auftaucht.[81]

Eine ähnliche Lage ist auch am linken Donauufer, in Rumanien mit der Boiankultur, den Gruppen Dudeşti und Vadastra, schlieslich der unlängst Erarbeiteten Mischkultur die als Vinča – Dudeşti bezeichnet wird.[82] Allerdings scheint es hier klar zu sein, dass es sich um Einwirkungen der balkanisch – anatolischen Vinčakultur auf eine lokale, wohl auch mindestens zum Teil ältere Bevölkerung handelt. Vor allem ist hier auf die im Prozentsatz zahlreicher belegte und z. T. länger als in den übrigen Kulturen und Gruppen als Nebensrecheinung auftauchende Barbotine und Impressoware.[83] Auch die typische ritz (Boian Bolintineanu, Dudeşti) tiefschnitt (Boian – Giuleşti und Vidra) – und kerbschnitt verzierte Ware (Vadastra) ist auf eine lokale Komponente zurückzuführen.

Die Boiankultur mit den Stufen Bolintineanu, Giuleşti und Vidra ist in Muntenien und Südmoldavien verbreitet, deckt sich daher z. T. mit dem Verbreitungsraum der in Rumänien als Starčevo – Criş bezeichneten Kultur. Es ist zu betonen, dass in Bolintineanu und Giuleşti nur kleine einschichtige Siedlungen mit Wohngruben bekannt sind. Auch dies weist auf eine Zeit der ersten beginnenden neolithischen Wirtschaftsformen. Erst mit der Vidraperiode erscheinen mehrschichtige Tellsiedlungen mit Häzsern die auch z. T. Befestigungsanlagen besitzen.[84] Die Hauptmerkmale der balkanisch – anatolischen Komponente in Bolintineanu sind, ausser dem hier einsetzenden Reduktionsbrand, eine Reihe verschiedener Napfformen: doppelkonische niedrige und tiefe Näpfe, solche mit kurzem abgesetztem Rand und abgerundeter Schulter, Näpfe mit samft ausladendem Oberteil alles Vinča – Turdaş I Formen. Tiefe zur kugeligen Form neigende Gefässe sind als lokales Merkmal anzusehen. Dazu fügt sich das Gefäss auf hohlem konischen Fuss, eine für Vinča – Turdaş Ia typischen Erscheinung. Dagegen sind unter den eingeritzten Drahtmustern die als typisches Merkmal der Boian – Bolintineanu Periode gelten, auch solche vertreten die gute Entsprechungen in vereinzelten Scherben der Vinča – Turdaş Ib Periode und des Frühneolithikums II in Kreta besitzen.[85] Daher ist auch für diese Periode ein Anatz in die Zeit von Vinča – Turdaş Ib anzunehmen.

In Boian Giuleşti sind zwei Unterstufen Greaca und Aldeni zu trennen die durch die eingeschnittenen geometrischen Muster kennzeichnet werden. In selber Technik jedoch mit anderen Merkmalen wird diese Ware auch in Boian – Vidra weitergeführt. In Giuleşti Greaca sind meistens die Napfformen der Bolintineanuzeit erhalten dazu fügen sich jedoch Näpfe mit höherem Rand die eine Neigung zur guten Gliederung aufweisen. Daraus ergibt sich, dass diese Periode mit Vinča – Turdaş IIa gleichzuzetzen ist, doch schon die Zeit von Vinča – Turdaş IIb erreicht.[86] Dagegen tauchen in Aldeni schon gutgegliederte Näpfe der Vinča – Turdaş IIb3 Periode auf.[87] In der Vidraperiode verschwinden die Formen der Vinčakultur beinahe vollkommen. Allerdings können die Näpfe mit eckig profilierter Schulter mit den Formen der erwähnten Stufe der Vinčakultur in Verbindung gestellt werden.[88] Da die Übergansperiode Rumäniens sicher z. T. mit der Gradacstufe zu verbinden ist wäre für Vidra eine Zeitansatz in Vinča – Turdaş IIb3 / Gradac anzunehmen.[89]

Die Dudeşti Gruppe ist in der Westwalachei und den angrenzenden Gebieten Olteniens verbreitet. In der frühen Stufe Malul Roşu sind Merkmale der Starčevokultir noch vorherrschend, es erscheinen jedoch auch die ersten in Reduktionsbrand gefertigtem dunklen und gerillten Gefässe.[90] Die folgende Stufe Fundeni scheint eine längere Zeitspanne zu decken und könnte allgemein mit Vinča – Turdaş II gleichgesetzt werden. In dieser Richtung weisen die doppelkonischen Näpfe mit mittelhohem und gleichhohem Ober– und Unterteil, Näpfe mit kurzem abgesetztem Rand und abgerundeter Schulter, besonders jedoch jene mit höherem zylindrischem oder konischen Rand die zur gutgegliederten Form neigen und z. T. vielleicht auch dieser Form gehören.[91] Wie in Bolintineanu und Giuleşti so ist auch hier die Rillenverzierung in allen für Vinča – Turdaş typischen Formen belegt: senkrechte, schräge, eingeschachtelte Muster, jedoch auch Zick – Zack ind z. T. sogar spiralartige Rillen.[92] Die lokale Komponente stellt die Keramik mit eingeritzten meistens genetzten Mäandermustern dar, die gelegentlich mit Spiralen verbunden sind.[93] Ihre Herkunft könnte auf Einflüsse der Szakalhatgruppe zurückgeführt werden. Wie weit zeitlich die späte Cernicastufe die als weitere Entwicklung von Fundeni zu betrachten ist, reichen kann ist dem Verfasser schwer zu beurteilen.[94]

Im Raum zwischen Olt und Jiu entwickelt sich als lokale Erscheinung die Vadastra Gruppe. Schon aufgrund der Ausgrabungen von C. Mateescu in der Patenstation konnten hier zwei Unterstufen getrennt werden: Vadastra I mit vorwiegenden Merkmalen des jüngeren balkanisch – anatolischen Komplexes und das lokale Vadastra II, mit typischer meistens inkrustierter gekerbter Verzierung. Aufgrund einzelner in den Vadastra I Schichten von Vadastra und Piarta Sat – Nucet gehobener Bolintineanu Scherben wäre der Beginn von Vadastra I schon in die Vinča – Turdaş Ib Periode anzusetzen.[95] In letzter Zeit wurde dagegen aufgrund der Beobachtungen in einzelnen Fundstellen, so Hotareni, noch eine späte Vadastra III – IV Periode erarbeitet wobei aufgrund der zur Verfügung stehenden Literatur die Trennung

---

[75] Ebenda, 138 ff., Abb. 121a 3 (mit abgesetztem Rand, eckig profiliert); 121a 13 (kurvolineare Ritzmuster); 121b 11 (gut gegliedert); 121b 9 (Wulstrand); 121b 10 (Amphorette).

[76] Ebenda, 137.

[77] Ebenda, Abb. 119, 4, 6, 10, 11. Vrgl. dazu: Todorova, Eneolit Bolgarii, 1979, Abb. 16; M. M. Vasić, P. V. IV, Abb. 47 / 439, 441. Zur Verzierung: Todorova – Vajsov, a. a. O. (Anm. 7) Abb. 119, 3, 7, 9, 11.

[78] Ebenda, 145.

[79] Ebenda, Abb. 126, 10; 125, 12.

[80] Ebenda, Abb. 76, 7. Zu den metopenartigen Muster auch: Todorova, a. a. O. (Anm. 77), Abb. 9.

[81] Todorova – Vajsov, a. a. O. (Anm. 7), Abb. 126.

[82] Comşa, a. a. O. (Anm. 7), Nica, a. a. O (Anm. 7).

[83] P. V. IV (Anm. 21), S. XV.

[84] M. Garašanin, a. a. O. (Anm. 18, 1991), 16.

[85] Comşa, a. a. O. (Anm. 7, 1979), fig. 25, 65, 70, 73, 80, 81, 88 (doppelkonische Näpfe); 25, 55 – 61, 66 – 69, 71 – 72, 74, 76, 79, 82 – 84 (Näpfe mit abgerundeter Schulter); 25, 5, 2 (Fruchtständer).

[86] Ebenda, fig. 26; Pl. 10, 1 – 3.

[87] Ebenda, fig. 29, 101 – 104, 109, 110, 163, 164; Pl. 14, 7 – 9. Beim Gefäss Pl. 14, 10 handelt es sich vielleicht um eine Amphorette.

[88] Ebenda, fig. 34, 93 – 98.

[89] Allerdings scheint diese Zeitspanne doch verhältnissmässig kurz zu sein.

[90] Comşa, a. a. O. (Anm. 7, 1971), 219 ff., fig. 13 – 14.

[91] Ebenda, fig. 21, 20, 22 – 24; fig. 21, 2, 4, 5; 21, 6 – 10 (letztere mit höherem Hals und Neigung zur guten Gliederung).

[92] Ebenda, fig. 22, 23.

[93] Ebenda, fig. 17 – 20 (Dudeştimuster).

[94] Ebenda, 231 ff.

[95] Comşa, *Neoliticul po teritoriul Romaniei – Consideraţii,* 1987, 41, Nica, a. a. O. (Anm. 7), 106, fig. 4, 4, 7.

beider letzten Stufen schwer durchzusetzen ist.[96] Im Allgemeinen ist die Vadastra I Periode in ihren leitenden Merkmalen, Formen und Verzierung mit Dudeşti Fundeni verwandt wobei allerdings die regionale ritzverzierte Dudeştiware nicht belegt ist. Dagegen kommen in den neu erarbeiteten späten Stufen dichte Ritzlinienbündeln und laufende Spiralen vor die mit der Maricagruppe und der Gradacstufe zu verbinden sind.[97]

Die von M. Nica vor allem aufgrund der Stratigraphie von Cîrcea – Viaduct erarbetete Vinča – Dudeşti Gruppe wird von diesem Verfasser in vier Unterstufen gegliedert. Sie umfasst den Raum westlich des Jiu und berührt sich hier mit der banatischen Variante der Vinčakultur. In Vinča – Dudeşti I und II ist die Dudeştikomponente durch die typischen eingeritzten Mäandermuster vertreten. Aufgrund der dem balkanisch – anatolischen Komplex gehörenden Merkmale ist Vinča – Dudeşti I zeitlich mit Vinča – Turdaş IIb gleichzusetzen. Dies wird vor allem durch die Näpfe mit höherem zylindrischen Rand und abgerundeter Schulter die vielleicht schon die Form des gut gegliederten Napfes z. T. erreichen sicher bestätigt. Henkel mit Hornansatz erscheinen in der klassischen Vinčavariante ebenfalls erst zu dieser Zeit.[98] Aus Vinča – Dudeşti II wird ein Gefäss mit am Rand angebrachten Widderköpfen publiziert, eine Form die allerdings schon in Vinča – Turdaş IIb ihre Vorläufer besitzt, jedoch besonders für die Gradacstufe ein wichtiges Merkmal darstellt. Dazu fügt sich auch der Fruchtständer mit massivem sich zur Sohle verjüngendem Fuss der eine Leitform der Gradaczeit darstellt.[99] Die Stufen Vinča – Dudeşti III und IV sind vor allem durch birnenförmige Amphoren belegt die ab Vinča – Turdaş IIa und im Laufe von Vinča – Pločnik I in der Vinčakultur belegt sind. Die senkrecht angebrachten Mäandermuster auf den Amphoren der Stufe III, sind in Vinča schon ab Vinča – Turdaş IIb belegt. In der Technik ihrer Ausführung sind sie jedoch mit den Mustern der Gradacstufe zu vergleichen.[100] Die in senkrechten Streifen angebrachten Spiral– und Mäandermuster die z. T. mit feinen (gestempelten?) Punkten ausgefüllt werden sind als Merkmale der Gradacstufe und der Vinča – Pločnik I Periode zu betrachten. Daher ist auch Vinča – Dudeti IV in die Vinča – Pločnik Periode zu datieren. Wie in der klassischen Variante der Vinčakultur so ist auch hier ein Weiterleben in der änäolithischen Periode wahrzunehmen. Die chronologische Beziehung zur Vinčakultur ist übrigens auch von Nica gut erkannt worden.[101]

In Westbulgarien befinden wir uns vor einer etwas verschiedenen Sachlage. In der Kontaktzone am oberen Lauf der Struma bis zum Kresnapass erscheint im Laufe des mittleren Neolithikums eine Mischkultur die besonders in Blgarcevo bei Blagoevgrad und Sapareva Banja bei Dupnica gut belegt ist. Hier kommt eine dunkel – auf – hell bemalte Ware mit grossen und z. T. auch Krallenspiralen vor. Durch die stratigraphischen Beobachtungen in Anzabegovo ist diese in Anzabegovo III – IV, die gesamte Starčevo III Periode nach Arandjelović – Garašanin, daher auch in die Karanovo III – Zeit anzusetzen. Zusammen damit erscheint auch die in Reduktionsbrand gefertigte Ware mit doppelkonischen und Näpfen mit samft ausladendem Hals, gerillten Mustern und eingeritzten punktierten Bandmustern die wohl durch die bemalte Keramik und ihre zeitliche Stellung mit Karanovo III zu verbinden ist.[102] Dabei wird diese Gattung aufgrund der stratigraphischen Beobachtunge in Blgarčevo I erst in den späten Ablagerungen dieser Periode häufiger.[103] Die in Kerbschnittechnik ausgeführten reihenartig angelegten kleinen Dreiecke, die später durch entsprechend eingeritzte Muster ersetzt werden, sind mit der lokalen Gruppe Angelci – Zelenikovo II im Strumešnicagebiet zu verbinden, und sind in Bulgarien besonders in Ribnica belegt.[104] In der späteren Entwicklung ensteht eine regionale Gruppe die im Nordwestenbulgariens und dem Strumabecken von Todorova als Kurilogruppe bezeichnet wird. Stratigraphisch am bessten zu verfolgen ist diese Gruppe im oberen und mittleren Strumabecken vor allem in Blgarčevo, Kovačevo und Sapareva Banja.[105] In Blgarčevo II ist unter den Funden des späten balkanisch – anatolischen Komplexes eine vorzüglich gefertigte und glänzende schwarze Ware belegt die Entsprechungen in der Larissa – Tsangli und Arapi Ware Thessaliens und in Vinča – Turdaş I findet. Als Formen sind eckig profilierte (carinated, Näpfe) doppelkonische Näpfe mit mittelhohem Randteil, solche mit kurzem abgesetzten Rand und scharfer oder abgerudter Profilierung, schliesslich Näpfe mit samft ausladendem oder mir samft konkavem Oberteil belegt. Letztere sind ebenfalls eine in Thessalien gut belegte Erscheinung.[106] In der Verzierung kommen senkrechte und wagerechte Rillenmuster und eingeritzte punktierte Bänder vor, alles Erscheinungen die mit Vinča – Turdaş I gut zu vergleichen sind.[107] Übrigens werden auch von Todorova die Beziehungen der Kurilogruppe zur Vinčakultur betont. In der nachfolgenden Periode Blgarčevo III kommt es zu einer Spaltung zwischen dem oberen und mittleren Strumabecken, nördlich und südlich des Kresnapasses. In Blgarčevo III wird die frühere Entwicklung fotgesetzt. Hier unterscheidet Perničeva zwei Untestufen, die leider unausrechend umschrieben wurden, daher auch nicht genau zu trennen sind. Als leitende Formen sind Näpfe mit kurzem Rand und abgerundeter Schulter und solche die eine gutgegliederte Form aufweisen zu vermerken. Teller mit gerilltem breitem Wulstrand sind in den südlichen Varianten der Vinčakultur schon ab Vinča – Turdaş II belegt.[108] Zu dieser Zeit erscheinen auch im selben Gebiet die ersten Henkel mit Knopfansatz die nach Perničeva für das spätere Blgarcevo III als typisch gelten.[109] In der Verzierung sind schräge Rillenmuster belegt. Es wird ausdrücklich betont das Politurmuster schon in Blgarčavo IIIa auftauchen.[110] Ganz am Ende dieser Entwicklung erscheint dann bemalte Akropotamoware, doppelhenkelige Kantharoi und Krüge die schon als frühänäolithisch zu bezeichnen sind.[111]

Im Süden ist dagegen in der Periode I von Damnianitza bei Sandanski die in reduktonsbrand gefertigte dunkle Ware nur mit 50% Prozent belegt und wird in der folgenden Stufe II noch seltener.[112] Unter den Formen sind hier echte Gradacteller belegt. In dieser Periode II erscheint auch zum erstemal die bemalte Akropotamo Keramik die in Damnianitza III das Übergewicht gewinnt.[113] Daher ist hier mit der aus Süden kommenden bemalten Keramik zu rechnen die schliesslich die Kultur des späten balkanisch – anatolischen Komplexes verdrängt womit endgültig das Aenaeolithikum eintritt.

Nördlich des Kresnapasses begint das Aenäolithikum mit den bekannten Funden von Strumska die zeitlich mit der Maricagruppe zu vergleichen sind.[114]

Am Ende dies Beitrages sollen auch der Lage in Thessalien einige Worte gewidmet werden. Seit dank K. Gallis die chronologische Lage der songenannten Larissagruppe richtiggestellt wurde und sie in die Zeit des beginnenden späten Neolithikums, Dimini – Tsangli angesetzt werden konnte, sind auch manche chronologische Schwierigkeiten beseitigt worden. Immerhin ist anzunehmen, dass es sich hier um einen Einfall der Träger des späten balkanisch – anatolischen Komplexes handelt, wobei die Träger der alten Tradition der bemalten Keramik nicht verdrängt wurden. Dafür spricht einerseits die Tatsache, dass Tsangli – Keramik vereinzelt noch in späten Seskloschichten auftaucht, anderseits jedoch die Beobachtung dass in einer Reihe von thessalischen Fundstellen die Besiedlung erst mit den Trägern der Larissa – Tsangligruppe beginnt, daher auch an einen Einbruch einer neuen Bevölkerung zu denken wäre.[115]

Als Merkmale des späten balkanisch – anatolischen Komplexes in Tsangli – Larissa sind vor allem der Reduktionsbrand mit schwarzer z. T. hochpolierten und grauer Ware und die Gefässformen

[96] Nica, a. a. O., 105 f., fig. 5, 12, 13.

[97] Zu Vadastra I: Ebenda, fig. 5, bes. 2, 3, 5, 6, 9, 10.

[98] Ebenda (Dudeştimuster): 107 ff., fig. 11, 1, 2; 13, 7 – 9. Zu den Merkmalen: fig. 2, 14; 3, 1, 9, 11. Henkel: fig. 2, 16.

[99] Ebenda, fig. 11, 13 (Widderkopf); fig. 11, 28 (Gefässfuss). Dazu: Vasić, P. V. IV, Abb. 61a.

[100] Nica, a. a. O. (Anm. 7), fig. 12, 4 (Vadastra – Dudeşti III); 13, 1, 5 (Vadastra – Dudeşti IV). Gute Entsprechungen in der äneolithischen Savagruppe der Dobrudža: Todorova, a. a. O. (Anm. 77), Abb. 39 – 40.

[101] Nica, a. a. O. (Anm. 7), fig. 12, 4; 13, 4, 10 (Verzierung).

[102] G. Georgiev, V. Nikolov, B. Nikolova, S. Čohadžiev, *Studia Praehistorica* 8, 1986, fig. 12, 6 – 8; 11, 14; Perničeva, a. a. O. (Anm. 7), 106 ff., fig. 4, 84, 90, 91, 101, 102, fig. 3, 72 – 74, 76, 78, 80. Zu Anzabegovo – Vršnik III – IV: M. Garašanin, Kulturströmungen im Neolithikum des südlichen Balkanraumes, *Prähistorische Zeitschrift* 73, 1998, 25 ff., bes. 37, Abb. 11a; 12a,c. Auch: Ebenda, 38 ff.

[103] Perničeva, a. a. O. (Anm. 7), 106.

[104] Ebenda, 112, fig. 3, 79; 5, 152 – 153. Zur Gruppe Angelci – Zelenikovo II: Sanev – M. Stamenova, Neolitska naselba "Stranata" vo selo Angelci, *Zbornik na trudove* – Strumica 1989, 9 ff.; M. Garašanin, a. a. O. (Anm. 102), 45 f., Abb. 15.

[105] Todorova – Vajsov, a. a. O. (Anm. 7), 111 ff. Abb. 99.

[106] Perničeva, a. a. O. (Anm. 7), 112 f., fig. 4, 104, 106 (doppelkonisch); 106, 107 (mit abgesetztem Rand); 110 (mit ausladendem Rand); Georgiev, Nikolov u. a. a. O. (Anm. 102), Abb. 16, 1, 3, 4, 6; 17, 1, 3, 5, 7, 8.

[107] Perničeva, a. a. O. (Anm. 7), fig. 4, 118 (Rillen); 112, 122, 126 (punktierte Bänder).

[108] Ebenda, 115 f., fig. 9, 305 – 308 (gut gegliedert); 300 – 303 (teller mit Wulstrand).

[109] Ebenda, fig. 9. 294 – 296.

[110] Ebenda, fig. 9. 280, 281, 305, 308 (Rillen); 307, 308 (Rillen und Politurmuster).

[111] Ebenda, 116.

[112] Ebenda.

[113] Ebenda, fig. 7, 224, 231; fig. 8.

[114] Ebenda, 126 ff., fig. 11.

[115] Gallis, a. a. O. (Anm. 7), 153 f.; 162.

und Ornamente zu vermerken. Es handelt sich um eckig profilierte (carinated) und Näpfe mit kaum angedeutetem scharf einziehendem Rand, doppelkonische Näpfe mit mittelhohem Oberteil, solche mit kurzem Rand und abgerundeter oder scharf geknickter Schulter – letztere auch in der Form einer besonders in Vinča – Turdaş I belegten Spielart schliesslich auch um die Formen mit samft ausladendem oder – als lokale Erscheinung samft geschweiftem Randteil.[116] In der Verzierung kommen senkrechte, wagerechte und schräge Rillen, besonders jedoch die streifigen oder bandartigen Politurmuster die auf der Aussen– und Innenseite der Näpfe verwendet werden.[117] Die Fruchtständer besitzen einen hohen, hohlen Fuss.[118] Diese Merkmale entsprechen beinahe aufs Haar genau jenen der Vinča – Turdaş I Keramik, und weisen auch Beziehungen zur Kurilo (Blgarčeco II) Gruppe auf.

In der Dimini – Arapistufe werden die meisten Formen und Muster weitergeführt. Besonders zu erwähnen ist die hochpolierte, aussen schwarze, innen rote und die rote polierte Ware.[119] Die darauffolgenden Stufen Dimini – Otzaki und klassisch Dimini weisen Beziehungen zum frühen Änäolithikum (Marica) Thrakiens auf.[120]

Zum Schluss seien noch einige wichtige kalibrierte 14–C Daten besprochen die gut zu den Ergebnissen der stratigraphisch – typologischen Beobachtungen passen. Bei der Verwendung der 14–C Daten ist vor allem zu betonen, dass trotz den oft langen Listen nur verhältnissmässig wenige Daten gut zu benützen sind. Daten die in den Listen wesentlich nach oben oder nach unten abweichen sind auf unsaubere Proben oder falische stratigraphische Beobachtungen zurückzuführen. Auch solche die ohne nähere feinchronologische Bestimmung angegeben sind, so z. B. nur "Starčevokultur" oder "Vinčakultur", sind für die Zwecke dieser Arbeit belangslos.

Die bessten zur Verfügung stehenden Daten sind die der Karanovo II – III Abfolge mit Mittelwerten: für Karanovo II – III 5700 (Todorova) oder 5900 (Boyadžiev) – 5500; 5500 – 5300 (Todorova) bzw. 5500 /5460 – 5200 (Boyadžiev);[121] für die Sesklokultur: 5700 – 5250;[122] für Can Hassan IIb 5800 – 5400.[123] Für Anzabegovo II – III sind aufgrund der von N. N. Tasić vorgenommenen Nachprüfung folgende Daten anzunehmen: Anzabegovo – Vršnik II 5884 – 5441; Anzabegovo – Vršnik III 5525 – 5328, was gut mit den angenommenen relativchronologischen Daten zu Karanovo II – III passt.[124] Für das frühe Neolithikum von Knossos: Schicht Schicht IX 5847; Schicht V rund um 5300 (Beginn).[125] Unter den für Vinča vorliegenden Daten werden von R. Gläser und W. Schicr besonders folgende als wichtig bezeichnet: für Vinča – Turdaş Ib (Vinča Tiefe 8.7 m.) 5270; Gradacstufe (Tiefe 6.4) 5067 – 4906.[126] Unter Berücksichtigun der Tatsache, dass dem ersten Datum noch das gesamte Vinča – Turdaş Ia vorausgeht ist für Vinča – Turdaş und die Gradacstufe eine Datierung in die Zeitspanne von etwa 5350 bis um 5000 anzunehmen.

Ergänzend dazu ist noch zu beachten:

Die stratigraphisch – typologisch beobachtete teilweise Überlappung des späten Karanovo III (Karanovo III – IV oder Karanovo IV früh) mit dem beginnenden Vinča – Turdaş wird durch die 14–C Daten bestätigt. Dies gilt auch von der teilweise feststellbaren Überlappung von Sesklo und Karanovo II;

In Anatolien ist aufgrund der Daten von Can Hassan eine Überlappung des späten balkanisch – anatolischen Komplexes mit Karanovo II anzunehmen. Bei der stratigraphisch – typologischen Bestimmung von Yarimburgaz 3 und 0 ist auch eine Gleihzeitgkeit mit Karanovo II und III anzunehmen. Dagegen wäre Orman Findanligi I – III eher mit

[116] Hauptmann – Milojčić, Die Funde der frühen Dimini – Zeit auf der Otzaki – Magula, Thessalien, Beiträge zur Ur. und Frühgeschichte des Mittelmeerraumes 9, 1969, 20 ff., Tl. 1, 2, 6, 8, 24 (eckig profiliert); 1, 5, 28 (kaum abgezetzt); 1. 10, 20 (doppelkonisch); 1, 22 (mit abgesetztem Rand und abgerundeter Schulter); 1, 18 – 19 (mit abgesetztem Rand eckig profiliert Vrgl. Vasić, P. V. IV, Abb. 17); Beil, 15 (mit ausladendem Rand); Tl. 1, 4 (mit geschweiftem Rand).

[117] Ebenda, Tl. 18, 21; 2, 7 (Rillen); 1, 24 – 32; 2; 7, 11, 12, 15 (Politurmuster).

[118] Ebenda, Beil. 1, 21 – 22.

[119] Ebenda, 50 ff.; 54 ff.

[120] M. Garašanin, a. a. O. (Anm. 18), 20.

[121] Y. Boyadžiev, Chronology of Prehistoric Cultures in Bulgaria, Prehistoric Bulgaria, 149 ff. bes. 16 ff. und zusammenfassend 179; Todorova – Vajsov, a. a. O. (Anm. 7), 88 f.

[122] R. W. Ehrich (ed.), Chronologies in Old World Archaology,1992, II, 210.

[123] Ebenda, 172 – 176.

[124] N. N. Tasić, Hronologija strarčevačke kulture (ungedruckte Dissertation, Beograd 1997).

[125] Ehrich (ed.), a. a. O. (Anm. 122) II, 211 und fig. 5.

[126] Schier, a. a. O. (Anm. 7), 149; R. Gläser, Zur absoluten Chronologie der Vinča Kultur, anhand der 14–C Daten in Vinča Culture (Anm. 7), 175 ff., bes. 177 f.

Anzabegovo – Vršnik III und Karanovo III zeitlich zu vergleichen, während die Funde von Kesch Kaya – Bothros schon mit Vinča – Turdaş I zu verbinden sind. In dieselbe Zeit nämlich an den Übergang von Karanovo II – III dürfte auch der Beginn von Blgarčevo I angesetzt werden, durch das aus der tiefsten Ablagerung dieser Siedlung stammende Datum 5520 – 5450.[127] Auf Kreta handelt es sich um eine lange vom balkanisch – anatolischen Komplex gedeckte Zeitspanne die zur Zeit von Karanovo II beginnt und bis zum Beginn von Vinča – Turdaş I reicht. Die Funde von Gelveri und Top Tepe – Haus können aufgrund der Beziehungen zur Gradacstufe um oder kurz vor 5000 angesetzt werden.

Aus den vorangehenden Ausführungen ergeben sich folgende Schlüsse, oder mindestens Möglichkeiten:

Die Kulturen und Gruppen des späten balkanisch – anatolischen Komplexes sind im Südosten (Anatolien, Thrakien) älter als im Nordwesten, und scheinen etwa gleichzeitig zu sein. Unter Berücksichtigung der Möglichkeit der Entwicklung in Anatolien aus früheren Kulturen (Ilipinar, Yarimburgaz 5, Fikirtepe), wäre dann das Gebiet in Nordanatolien und an den Meeresengen als primäres, Thrakien mit Karanovo II als frühes sekundäres Zentrum anzusehen. Aus diesem sekundären Zentrum verbreitete sich die Kultur des Komplexes nach Nordbulgarien und Südthrakien. Woher das Neolithikum in Knossos stammt ist z. Z. nich näher zu bestimmen.

Ein spätes sekundäres Zentrum wird durch die Vinčakultur dargestellt. Auf diese Kultur ist die Entwicklung der Sopotgruppe und Lengyelkultur zurückzuführen. Auch in der Butmirgruppe Bosniens steckt wohl eine Vinčakomponente. Für die einzelnen Gruppen Nordbulgariens und Rumäniens wird ebenfalls eine Entwicklung aus der Vinčakultur angenommen, was besonders für Rumänien sicher angenommen werden kann. Dass die Entstehung der Vinčakultur auf die Einwanderung neuer Stämme zurückzuführen ist, die sich allerdings auch wahrscheinlich und zum Teil mit der alten einsässigen Bevölkerung vermischten, kann wohl angenommen werden. Wie nun der Mechanismus dieses Processes im einzelnen ausgesehen hat, ob dabei die Kurilogruppe (Blgarčevo II) eine Vermittlerrolle spielte ist nicht zu entscheiden. Offen bleibt auch die Frage der Beziehungen von Vinča und Tsangli – Larissa. Immerhin scheinen diese Beziehungen nicht über das Vardartal verlaufen zu sein, da hier die Vinčakultur nicht belegt ist. Dar Weg über das Strumatal scheint vorläufig wahrscheinlicher zu sein.

UDC 903"633/634"(497+560)

[127] Perničeva, a. a. O. (Anm. 7), 107.

Use of Light White Stone in the Central Balkans Neolithic

DRAGANA ANTONOVIĆ, Institute of Archaeology, Beograd

The appearance of light white stone has attracted attention of archaeologist for a rather long time, especially in Serbia, as the tools made of this material are very frequent at our Late Neolithic sites. For a long time it was considered that tools made of this material had no practical purpose just because of the softness of the material and they were supposed to be of cult character.[1] However, as many sites, where white stone was predominating raw material in the lithic industry, were recently discovered in our country, we consider it necessary to pay more attention to this interesting phenomenon.

In our archaeology, until today, it is not precisely established what category or categories of rocks are in question when light white stone is mentioned. Under this term are understood macroscopically similar rocks which main characteristics are light weight, porousness and considerable softness, various shades of off-white and yellowish white color. According to the sparse analyses these rocks are variously defined. Thus in the material from Vinča it was established on the basis of microscopic and differential- thermal analyses of a few samples, that compact, fine-grained rocks, whitish to cream color, from 4 to 5.5 general hardness according to Mohs scale and of medium resilience, having typical conchoidal fracture and without calcium carbonate in its contents, are silicified dolomitic micrite and sedimentary magnesite of various degree of silicification.[2] The raw material 2 from the site Divlje Polje near Kraljevo defined as "fine-grained soft yellow-white stone, of vermiform, chalcedony texture, of white color on fracture, hardness being from soft to very hard, without calcium carbonate" is according to its structure quartz with small amount of magnesium, dolomite and calcite what was established by X- ray diffraction.[3] This "soft white stone" with its variants are the varieties of magnesite and porcellanite.[4] At the sites Divostin near Kragujevac and Selevac near Smederevska Palanka the polished stone tools were mainly manufactured of porcellanite. Under this name is understood white fine-grained, silica stone, soft and light which resembles the porous carbonate with typical conchoidal fracture, so the tools are often made on flakes.[5] On the basis of X-ray analyses it was established that the stone used for making tools at Divostin was the porcellanite developed from diatomaceous earth affected by increased temperature and pressure as a result of volcanic activity.[6] At Selevac, among the raw material denoted as light white stone were distinguished porcellanite, that is "cherty argillite with recrystallized

[1] O. Höckmann, Gerätmodelle in Aeneolithikum Jugoslaviens, *Zbornik Narodnog muzeja (ZNM)* VI, Beograd 1970, 91; M. Grbić, *Pločnik, äneolithische Ansiedlung*, Beograd 1929, 15; A. Benac, *Prehistorijsko naselje Nebo i problem butmirske kulture*, Ljubljana 1952, 33.

[2] D. Antonović, *Predmeti od glačanog kamena iz Vinče*, Beograd 1992, 33.

[3] V. Bogosavljević, *Okresana kamena industrija sa neolitskih naselja Divlje Polje i Trsine*, Beograd 1990. (magistarski rad u rukopisu), 18.

[4] V. Bogosavljević-Petrović, *Okresana kamena industrija sa naselja Divlje Polje*, Kraljevo 1992, 10.

[5] B. Voytek, *The exploatation on the Lithic Resources in Neolithic Southeast Europe, Ann Arbor, Michigan 1985, 229.*

[6] B. Prinz, *The Ground Stone Industry from Divostin*, in A. McPherron and D. Srejović (ed.) *Divostin and the Neolithic of Central Serbia*, Pittsburgh – Kragujevac 1988, 256.

radiolaria", altered tuff which is considerably lighter than porcellanite and fine-grained carbonates with coating of silica and clay.[7] At the site Okruglica in Vitanovac near Kraljevo for the manufacture of stone tools was used "allotropic modification of magnesium carbonate and silicon dioxide".[8] For the sparse soft white rocks from Gomolava is established that they are ash tuffs.[9] Soft rocks of white and cream color which resemble the compact chalk, from the site in the Obre village, were identified as diatomaceous shale,[10] or, on the basis of one petrographic analysis, as magnesite.[11] At the site Ilića Brdo in the village Čučuge near Ub was used very soft and porous fine-grained stone of white, cream and light gray color, of 3-4 general hardness according to Mohs, which does not contain calcium carbonate and which was according to one microscopic analysis identified as diatomaceous earth.[12] Just because such diversity concerning the term for this raw material which is certainly the result of the lack of detailed petrologic analyses, in our archaeology are in use, for the time being, the descriptive names as "light white stone" or "soft white stone"[13] which still offer the closest description of this material.

As far as it is known according to the former investigations the tools made of this raw material are mostly used in central Serbia and central Bosnia. At the sites in the vicinity of Čačak and Kraljevo light white rocks were chief raw material for manufacturing not only polished stone tools but also for chipped stone industry. In the settlement Divlje Polje in the Ratina village near Kraljevo in the layers dating from Vinča Tordoš II to Vinča Pločnik II adzes and axes as well as the artifacts of chipped stone were produced mainly from magnesium silicate i.e., soft white stone which is the second most used raw material at this site.[14] For the tools of polished and chipped stone industry discovered in the Late Vinča horizons at the sites Okruglica in Vitanovac near Kraljevo and Trsine near Čačak the light white stone was also mostly used.[15]

Somewhat further from this group of settlements, at some Late Vinča sites white stone is used as a predominant material only for the polished stone industry. At Divostin, in the layers dating from Vinča Pločnik period, 72% tools of polished stone were produced of this material.[16] Furthermore, same material was used for very large flakes *(macroflakes)* in such a number that it should be supposed that there was a mine where this material was quarried in blocks and then transported to the sites and manufactured there.[17] At Selevac near Smederevska Palanka main material for the polished stone industry in the Late Vinča horizons was porcellanite which does not appear at all in the earlier Selevac horizons.[18] At the site Dizaljka in Lipovac near Topola there is considerable amount of polished tools made of light white stone as well as many flakes of the same material which are most probably output of the production of the semifinished articles for polishing.[19] In the settlement Ilića Brdo, in Čučuge village by Ub main raw material for manufacturing tools with cutting edge on distal end was diatomaceous earth.[20] At Vinča, magnesite became main material for the polished tools in the horizons from 4 to 2 meters.[21]

[7] B. Voytek, *op. cit.*, 232-234; *Ibid., The Use of Stone Resources,* in R. Tringham and D. Krstić (ed.) *Selevac*, Los Angeles 1990, 443-444.

[8] S. Valović, Okruglica – višeslojni lokalitet starčevačke i vinčanske kulture u Vitanovcu kod Kraljeva, *Naša prošlost* 2, Kraljevo 1987, 34.

[9] M. Babović, *Petrografska analiza kamenih predmeta iz zbirke Odseka za paristoriju Muzeja grada Beograda*, in S. Perišić, *Predmeti od kosti, roga i kamena,* Beograd 1984, 168.

[10] E. L. Sterud, A-K. Sterud, A Quantitative Analyses of the Material Remains, *Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-herzegovinischen Landesmuseums (WMBHL)* IV/A, Sarajevo 1974, 223.

[11] A. Benac, Obre II: a neolithic settlement of the Butmir group at Gornje Polje, *WMBHL* III/A, Sarajevo 1973, 90.

[12] D. Antonović, Predmeti od glačanog kamena sa nalazišta Ilića Brdo, *Glasnik SAD* 13, Beograd, 1997, 275-285.

[13] D. Antonović, *op. cit.,* 40; V. Bogosavljević-Petrović, *op. cit.,* 10.

[14] S. Valović, Neolitsko naselje u Ratini i njegovo mesto u vinčanskom kulturnom kompleksu, *Zbornik radova Narodnog muzeja (ZRNM) XIII, Čačak 1983, 39, 41.* V. Bogosavljević, *Okresana kamena industrija sa neolitskih naselja Divlje Polje i Trsine,* 1, 18.

[15] L. Nikitović, Trsine – naselje vinčanske i starčevačke kulture, *ZRNM* XVII, Čačak 1987, 14, 25; V. Bogosavljević-Petrović, Kamena okresana industrija sa neolitskog naselja Trsine, *ZRNM* XXI, Čačak 1991, 6; S. Valović, Okruglica – ..., *Naša prošlost* 2, Kraljevo 1987, 34.

[16] P. Prinz, *op. cit.,* 256.

[17] A. McPherron, *Porcellanite Flakes from Divostin,* in *Divostin and the Neolithic of Central Serbia,* 225.

[18] B. Voytek, *op. cit.*, 443; *Ibid., The Exploatation of the Lithic Resources in Neolithic Southeast Europe*, 234.

[19] R. Galović, *Lipovac – "Dizaljka"*, in *Katalog keramike* I, Beograd 1955, 31. I wish to thank my colleague D. Šljivar from Belgrade for the opportunity to see material from Dizaljka site.

[20] See n. 12.

[21] D. Antonović, *op. cit.,* 44.

All the mentioned sites are situated in the region reaching from the Western Morava valley where the use of white rock was the most intensive up to the Danube, where Vinča represents the northernmost site on which this material predominates in the lithic industry. But at the sites in the vicinity of Vinča, light white stone was hardly used or was not used at all. In Belgrade itself, in Žarkovo, some tools of light white stone were recorded,[22] while at Banjica, the Vinča-Pločnik site, there were no implements made of this material.[23]

In other regions of Serbia white rocks were used rather infrequently. At some sites their presence is noticeable but not dominant while on others they are genuine rarity that was treated as special value. In Vojvodina, for the time being, we know that this material was used at Obrež and Gomolava. At Beletinci near Obrež substantial amount of tools made of "white soft stone volcanic tuff" was discovered. According to the macroscopic analysis this stone was identified as "variant of volcanic tuff of silicate composition".[24] Various types of knives, axes and chisels for everyday use were produced of this stone.[25] White rocks are known also from Gomolava but they are sparse there and represent less then 1% of the materials used for tools.[26] In the Morava valley low rate of white rocks used as lithic resource was ascertained. At Selište near Kostolac at the site dating from B-D Vinča culture periods besides axes made of serpentinite and limestone, some tools made of light white stone were also found.[27] At the site Konjušica in the village Viteževo near Svilajnac, dating from the transition from earlier to later phase of Vinča culture, polished tools made of light, very porous fine-grained stone supposed to be diatomaceous earth were discovered.[28] The scarce tools made of light white stone come also from the Late Vinča horizons at site Stublina in Supska.[29] Tools made of the same material are known from the Vinča culture settlement at Gradac in Zlokućani near Leskovac.[30] In the three hoards of copper axes discovered at Pločnik near Prokuplje a few tools made of white stone were also found.[31] This indicates that in this area light white rocks possibly were considered as valuable material as copper. The appearance of axes and adzes made of light white stone was recorded at the sites Valač near Kosovska Mitrovica and Predionica in Priština, in the Kosovo region.[32] Both sites date from the Pločnik period of Vinča culture.[33] In western and northwestern Serbia, in addition to the already mentioned site Ilića Brdo that belongs to the group of settlements where light white stone was predominant raw material, the appearance of white rocks was recorded at the sites Pljosna Stijena and Benska Bara. At Pljosna Stijena in the Radoinja village the tools made of this material where found in the stratum with pottery corresponding to 4-3 meters horizons at Vinča,[34] and at the site Benska Bara, that is Jela, in Šabac such tools were found in the latest horizon of this Vinča culture settlement.[35] Out of Serbia, within Vinča group, white rocks were recorded in northeastern Bosnia, at Gornja Tuzla in the late Vinča layers (Strata III and II)[36] and in Montenegro at Beran Krš, in the habitation horizons IIa and IIc, dating from later stage of the Vinča culture.[37]

White rocks, as we have seen, where not intensively used outside the territory of classic variant

[22] M. Garašanin, D. Garašanin, Neolitsko naselje u Žarkovu: iskopavanja 1948. godine. *Starinar* III-IV, 1952-1953, Beograd 1955, 107, 121.

[23] J. Todorović, A. Cermanović, *Banjica – naselje vinčanske kulture*, Beograd 1961, 67-68.

[24] B. Brukner, Praistorijsko naselje na potesu Beletinci kod Obreža, *Rad vojvođanskih muzeja* 11, Novi Sad, 1962, 119.

[25] *Ibid.,* 91.

[26] B. Voytek, *op. cit.,* 235.

[27] D. Jacanović, *Neolithic Sites in the Danubian Region from the Mouth of the Velika Morava to Golubac*, in D. Srejović (ed.) *The Neolithic of Serbia*, Belgrade 1988, 115.

[28] D. Jacanović, D Šljivar, Rezultati arheoloških istraživanja neolitskog naselja Konjušica u Viteževu, *Glasnik SAD* 10, Beograd 1995, 185; I am grateful to my colleagues D. Jacanović and D. Šljivar for the opportunity to see the material from this site.

[29] M. Garašanin, D. Garašanin, *Supska: "Stublina" – praistorijsko naselje vinčanske grupe*, Beograd 1979, 20, 24, 40.

[30] B. Stalio, *Zlokućani – "Gradac"*, in *Katalog keramike* I, Beograd 1955, 23.

[31] M. Grbić, *Pločnik*, 15-16; B. Stalio, Pločnik, Prokuplje – Naselje vinčanske grupe, *Arheološki pregled* 4, Beograd 1962, 24; B. Stalio, Novi metalni nalaz iz Pločnika kod Prokuplja, *ZNM* IV, Beograd 1964, 37.

[32] R. Galović, *Predionica, neolitsko naselje kod Prištine*, Priština 1959, 76; N. Tasić, Praistorisko naselje kod Valača (iskopavanje 1955. god.), *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije* II, Priština 1957, 29.

[33] R. Galović, *op. cit.,* 35; N. Tasić, *op. cit.,* 33.

[34] A. Jurišić, Zaštitna iskopavanja u selu Radoinji, *Starinar* XI, 1960, Beograd 1961, 108, 110.

[35] V. Trbuhović, M. Vasiljević, *Najstarije zemljoradničke kulture u Podrinju*, Šabac 1983, 41.

[36] B. Čović, Rezultati sondiranja na praistorijskom naselju u Gornjoj Tuzli, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (GZM), Arheologija* XV-XVI, 1960-1961, Sarajevo 1961, 98, 102.

[37] Č. Marković, *Neolit Crne Gore*, Beograd 1985, 40, 45.

of Vinča group and outside this culture area is even small number of sites where the tools made of this material appear, with the exception of Butmir culture settlements. The central area of Butmir culture represents another "epicenter" of use of light white stone. So the axes and adzes of white stone were recorded at the sites Dvor and Okolište near Visoko, in the Bila valley, in the settlements Nebo and Mujevine, in Novi Šeher as well as at Butmir itself.[38] At the site Obre II, in the final phase of the settlement, magnesite became the leading material for polished tools.[39]

To the south of Butmir zone the presence of light white stone is noticeable in Lisičići near Konjic the only site of Hvar-Lisičići culture where this material appear as a consequence of direct connection with Butmir culture, along the Neretva valley.[40] There the tools made of sepiolite, magnesite and opal make almost the third of all polished artifacts.[41] In the Adriatic zone white rocks are recorded in Montenegro, at Odmut, in stratum III which according to the pottery finds corresponds to the horizon IIa at Beran krš.[42]

Out of the central Balkans the use of white rocks is infrequent. Its southernmost appearance within the Lengyel culture area is on the sites Samatovci near Osijek and Donja Mahala where they are represented with only a few specimens.[43] This raw material was, only sporadically, found within Eneolithic cultures in Hungary and Slovakia, where they are present mostly in cemeteries and somewhat more infrequently in settlements.[44]

We have seen, after the analysis of the sites where light white stone was used that tools made of this material could not be related to the cult function as it was once considered. First of all this is confirmed at the central Serbia sites where this material was predominant in the lithic industry. The tools made of white rocks were working tools even at the sites where they were rare like it was the case at Pločnik. Thus half of the tools from the Pločnik hoard reveals clear traces of use for wood working.[45]

When we are talking about light white stone we must have in mind where the sources of this raw material were and first of all how available they were for the prehistoric man, because the frequency of its use depended on that. The magnesite was widely distributed in the west half of the Balkan peninsula, especially in Serbia and central Bosnia. In this area, when magnesite deposits are in question, two main genetic types could be distinguished: a) in serpentinites and b) in sediments.[46] These magnesites mostly do not differ by its physical characteristics. These are fine-grained, solid rocks of distinct white color although because of admixtures they could be cream, yellowish or gray. They are of conchoidal fracture, resilient to strike and hard to break although their hardness is small, 3.5-4.5 according to Mohs. They can be even harder if silica is added what is not infrequent with magnesites from serpentinites. These characteristics as well as the frequency of distribution make it, therefore, suitable for tool manufacture. It should be also mentioned that in sediments besides magnesite could be found sedimentary dolomite, as the one near Arandjelovac. They have almost identical physical characteristics as the first ones and could be distinguished only by chemical analysis.[47] Main deposits of both types of magnesite in the central Balkans are grouped in a few magnesite-bearing regions: in central Bosnia in the region from

[38] S. Perić, *Butmirska kultura: geneza i razvoj*, Beograd 1995, 27-28; A. Benac, *Prehistorijsko naselje Nebo...*, 32-33; *Ibid.*, Neolitsko naselje u dolini Bile, *GZM* VIII, Sarajevo 1953, 248; *Ibid.*, Istraživanja prehistorijskih nalazišta u dolini Bile, *GZM* IV-V, 1949-1950, Sarajevo 1950, 10; Ć. Truhelka, Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u doba prehističko, *GZM* XXVI, Sarajevo 1914, 54; W. Radimsky, M. Hoernes, *Die neolithische Station von Butmir bei Sarajevo in Bosnien*, Wien 1895, 29, 53, 54; F. Fiala, M. Hoernes, *Die neolithische Station von Butmir bei Sarajevo in Bosnien, II. Theil,* Wien 1898, 36, 45, 46.

[39] A. Benac, Obre II, *WMBHL* III/A, 89-90.

[40] Š. Batović, Jadranska zona, *Praistorija jugoslavenskih zemalja* II, Sarajevo 1979, 587.

[41] A. Benac, *Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica*, Sarajevo 1958, 37.

[42] Č. Marković, *op. cit.,* 68, 72.

[43] R. Dreksler-Bižić, Samatovci – neolitsko naselje kod Osijeka, *Matica srpska – Zbornik za društvene nauke* 12, Novi Sad 1955, 32; O. Höckmann, *op. cit.,* 93.

[44] I. Bognár-Kutzián, *The early Copper Age Tiszapolgár Culture in the Carpatian Basin,* (Archaeologia hungarica 48), Budapest 1972, 137; *Ibid., The Copper Age Cemetry of Tiszapolgár – Basatanya,* (Archaeologia hungarica 42), Budapest 1963, 495; J. Dombai, *Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengóvárkony,* (Archaeologia hungarica 37), Budapest 1960, 93, 102, 107, 113-114, 120, 122, 124, 133. O. Höckmann, *op. cit.,* 98.

[45] I wish to express my thanks to colleague D. Šljivar for the opportunity to examine material from Pločnik.

[46] M. M. Ilić, Geneza i genetski tipovi magnezitskih ležišta Balkanskog poluostrva, *Acta geologica* VI, (Prirodoslovna istraživanja JAZU 36), Zagreb 1969, 78, 83-84.

[47] D. Domić, M. Ilić, V. Radin, Nalazak dolomitsko-magnezitskih stena u miocenu kruševačkog basena kod Aranđelovca, *Zapisnici Srpskog geološkog društva za 1973,* Beograd 1973, 153-158.

Banja Luka to Kladanj, in Serbia in Zlatibor massif, in Šumadija, at Kopaonik, Kosovo and Fruška Gora (Fig. 1).[48] Therefore, the sites in central Serbia, Divlje Polje and Okruglica are situated in the immediate vicinity of many magnesite deposits, while magnesite deposits are also only a few hundred meters far from the Neolithic settlement at the site Trsine in Gornja Gorevnica village.[49] The sites in central Bosnia are also situated in the immediate vicinity of this rock deposits. Hence we think that light white stone at least when we consider the sites where it was well represented, as is the case in central Serbia, should be considered to be magnesite. Diatomaceous earth which was also used as raw material, although in much smaller quantity, could be found in Baroševac near Lazarevac. The Vinča culture site closest to the source of this rock is Ilića Brdo in Čučuge and in its material this stone was confirmed. For white rocks from Gomolava which are identified as ash tuffs, Fruška Gora is suggested as possible source. However, there is also magnesite at Fruška Gora and as the light white stone was used for tool manufacture at Beletinci we think that it was just the magnesite from Fruška Gora. Diatomaceous earth and ash tuffs could perhaps be considered as lower quality substitution for magnesite which was not sufficiently available to the inhabitants of northern Vinča culture settlements.

Magnesite was, no doubt, obtained in central Serbia by mining. In favor of this speak large quantities of this stone that were used for tool manufacture in this area, that is, the fact that this raw material was predominant in the Late Vinča settlements in this territory. Also, another proof are large flakes found at some sites like Divostin and Vinča which indicate the existence of large blocks brought into the settlement as raw material.[50]

The tools made of light white stone were used during late periods of Vinča and Butmir culture and represent their characteristics while before that time they were almost unknown. Rather small amount was found only at couple of Starčevo, early Vinča and Kakanj sites as, for instance, at Starčevo, earlier layers at Vinča, Drenovac or Obre I.[51] It is particularly interesting that they were not present at Blagotin near Trstenik,[52] an Middle Neolithic site situated in the immediate vicinity of many available magnesite deposits which were largely exploited in the Late Vinča period. Also this stone does not remain in use after the end of Vinča culture, not even in the territory where it was the predominant resource for the lithic industry during Neolithic. Thus at the Bronze Age site Ljuljaci near Kragujevac, among polished stone tools manufactured in a Neolithic tradition and for everyday use, there was not a single specimen made of white rocks.[53]

Problem of light white stone in the central Balkans Neolithic seeks its final solution. First of all detail petrologic analyses are necessary in order to establish what exactly is the light white stone and whether one or more rock types are in question (magnesite or its substitutes of lower quality), then from which deposits it was obtained and was it used in exchange system. We think that light white stone in Serbia and central Bosnia should be considered to be mostly magnesite. Neolithic settlements where larger use of light white stone was ascertained are situated in the regions rich in magnesite deposits. Territorial incidence of use of this material indicates the existence of regions where it was real rarity, sometimes valued so much that artifacts made of it where placed in graves or deposited in hoards. It was possibly imported in these regions. Other important question is why this raw material appear only at Late Vinča and Late Butmir sites. What made the inhabitants of these settlements to start using stone of lower quality which gives the short-lived tools after the long period of use of high quality and hard rocks during earlier periods. Magnesite which was widely used especially in central Serbia for tool manufacture was present in many accessible deposit and was easy to obtain and easy to work, what were, certainly, the reasons for its mass use. A question could be asked why these characteristics of

[48] The sources used for main magnesite-bearing regions mostly M. M. Ilić, *op. cit.; Ibid.,* O uslovima stvaranja magnezita i dolomita u slatkovodnim miocenskim basenima unutrašnjih Dinarida, in *X Jubilarni kongres geologa Jugoslavije* II, Budva 1982, 103-113.

[49] V. Bogosavljević, Okresana kamena industrija sa neolitskih naselja Divlje Polje i Trsine, 32.

[50] A. McPherron, *op. cit.,* 225; D. Antonović, *op. cit.,* 49.

[51] D. Aranđelović-Garašanin, *Starčevačka kultura*, Ljubljana 1954, 48; A. Benac, Obre I: a neolithic settlement of the Starčevo-Impresso and Kakanj cultures at Raskršće, *WMBHL* III/A, Sarajevo 1973, 365; tool of light white stone from Drenovac (trench XI, level 10) in National museum in Belgrade, Inv. No. 23275.

[52] This is confirmed after examination of material from Blagotin collected in 1994.

[53] M. Bogdanović, *Ljuljaci, naselje protovatinske i vatinske kulture,* Kragujevac 1986, 53-58.

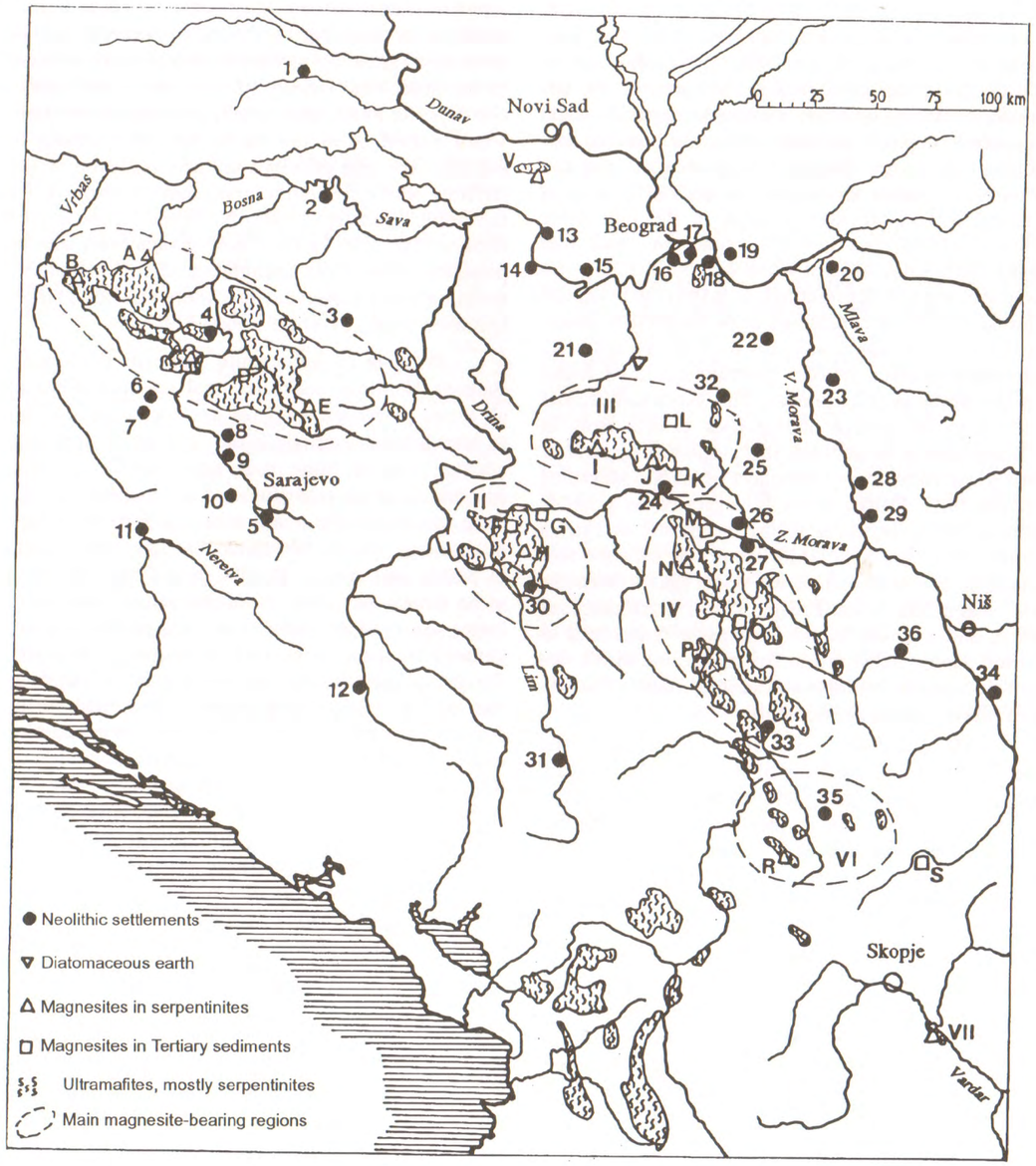

Fig. 1.– Map of magnisite-bearing regions of western Balkans (after Ilić, 1969; Ilić, 1982) and Neolithic settlements. *Main magnesite-bearing regions:* I. Srednja Bosna – A. Prnjavor, B. Banja Luka, C. Žepče, D. Zavidovići, E. Kladanj; II. Zlatiborski masiv – F. Kremna, G. Semegnjevo, H. Kačer, Braneško polje; III. Šumadija – I. Ražana, J. Brezak, K. G. Milanovac, L. Šilopaj; IV. Kopaonik – M. Kraljevo, N. Bogutovac, O. Bela Stena, P. Raška; V. Fruška Gora; VI. Kosovo – R. Goleš, S. Beli Kamen; VII. Pčinja. *Neolithic settlements:* 1. Samatovci, 2. Donja Mahala, 3. Gornja Tuzla, 4. Novi Šeher, 5. Butmir, 6. Nebo, 7. Mujevine, 8. Obre, 9. Okolište, 10. Dvor, 11. Lisičići, 12. Beran krš, 13. Gomolava, 14. Benska Bara, 15. Obrež, 16. Žarkovo, 17. Banjica, 18. Vinča, 19. Starčevo, 20. Selište (Kostolac), 21. Čučuge, 22. Selevac, 23. Konjušica, 24. Trsine, 25. Divostin, 26. Okruglica, 27. Divlje Polje, 28. Supska, 29. Drenovac, 30. Radoinja, 31. Odmut, 32. Lipovac, 33. Valač, 34. Gradac, 35. Predionica, 36. Pločnik

this stone became apparent so late and why, for the same reasons, was not in use in Early Vinča and Starčevo culture. It could be certain kind of devaluation in the stone tools production at the dawn of metal use in everyday life but we think that it was rather the question of more economical way of tool production. Magnesite by some of its physical attributes resembles copper, as it is very resistant regardless of its small hardness what was most important for the material used for tools. Also magnesite was easy to obtain and even more easy to work. In that way the tools resembling metal ones were obtained: if the cutting edge becomes blunt it can easily and quickly be sharpened and in the case of tool destruction it was not a problem to make a new one because of availability and abundance of raw material. The question could also be raised whether the magnesite tools were not cheaper substitution for the copper tools which were very rare and highly regarded in that time. This hypothesis is supported, besides all already mentioned, also by the fact that objects made of light white stone at some Vinča culture sites were found together with copper objects as, for instance, at Gornja Tuzla and Pločnik,[54] while their appearance outside Vinča culture was always associated with Eneolithic culture. In any case the tools made of light white stone are something specific for the end of central Balkans Neolithic and their connection and role in the appearance of metal tools should yet to be more closely studied.

Translated by
Mirjana VUKMANOVIĆ

UDC 903.21"634"(497-191.2)

[54] See n. 31; B. Čović, *op. cit.*, 98, 102.

Niederösterreich und der jugoslawische Donauraum in der Früh– und Mittelbronzezeit

Relativchronologische Verhältnisse

NIKOLA TASIĆ, Balkanologisches Institut SAWuK, Beograd

Die Desintegration des Vučedol-Kulturkomplexes am Übergang aus dem Äneolithikum zur Frühbronzezeit bewirkte, daß im Raum des Karpatenbeckens (Pannonische Tiefebene) und weiter in Richtung Süden, bis zur Adriküste, sowie im Westen bis zu den östlichen Alpen eine größere Zahl neuer auftritt.[1] In manchen von ihnen blieb die Vučedol-Tadition in den Keramikformen sowie anderen Formen der materiellen Kultur mehr (Makó, Vinkovci-Somogyvár) und in anderen weniger (Kosihy-Čaka, Nyírseg) erhalten. Zur Zeit der Bildung dieser Kulturen kam es, vor allem in nördlichen Gebieten, zum Vorstoß fremder Einflüsse, welche die Schaffung neuer Kulturgruppen beeinflußten (Schnurkeramik-, Glockenbecher Kulturen u.a.). In Niederösterreich, nördlich und südlich der Donau, wären das am Übergang aus dem Äneolithikum zur Frühbronzezeit die Ragelsdorf– und Oggau-Gruppen, gebunden an die Glockenbecherkultur, weiterhin die Herzogenburg-Gruppe des Schnurkeramik-Komplexes oder die Leitha-Prodersdorfer Gruppe. Jedoch sind auch in ihnen Postvučedol-Elemente zu finden, die über die Somogyvár-Vinkovci– oder Csepel-Gruppen in dieses Gebiet gelangen konnten.[2] Zeitliche Berührungen der Somogyvár-Vinkovci– und Csepel-Gruppen der Glockenbecherkultur wurden in zahlreichen geschlossenen Komplexen registriert, und zwar an mehreren Fundstätten nördlich von Budapest, vor allem auf der Insel Csepel, nach der ganze Gruppe auch den Namen trägt.[3]

Das Auftreten von Elementen der Somogyvár-Vinkovci-Kulturen an Fundorten in Niederösterreich ist völlig erwartet. F. Andras registrierte in Nordwest-Transdanubien über zwanzig Fundstätten der Makó-Kultur.[4] Daran knüpfen auch 13 Fundorte der Somogyvár-Vinkovci-Kulturen an, davon einige auch in der Umgebung von Wien (Sommerrein). In der Gruppe der Funde aus dem Kreis der Vinkovci-Somogyvár-Kulturen können wir die Amphora aus Franzhausen I (Verf. 522) oder von demselben Fundort den Becher mit einem Henkel (Verf. 352) anführen, deren Formen den Somogyvár-Vinkovci-Gefäßen sehr ähneln[5] (Taf. I,1). Im Westsrem und in der serbischen Donauniederung sind solche Formen aus Vinkovci, Ilok, Gradina am Bosut bei Šid, Pećina bei Vrdnik sowie von der neu erforschten Fundstätte Šljunkara am Stadtrand von Zemun bekannt[6] (Taf. I,4). Von diesem letzten Fundort stammt ein Skelettgrab mit 8 Keramikbeigaben und einem goldenen Diadem auf dem Schädel (Taf. II,1). Aufgrund der typologischen Merkmale des Keramikmaterials datierte S. Vranić dieses Grab zur frühen Phase der Vinkovci-Kultur. Für die chronologischen und kulturellen Beziehungen zu den Fundorten vom Raum

---

[1] N. Tasić, Einleitung in *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans,* Beograd 1984, 11.

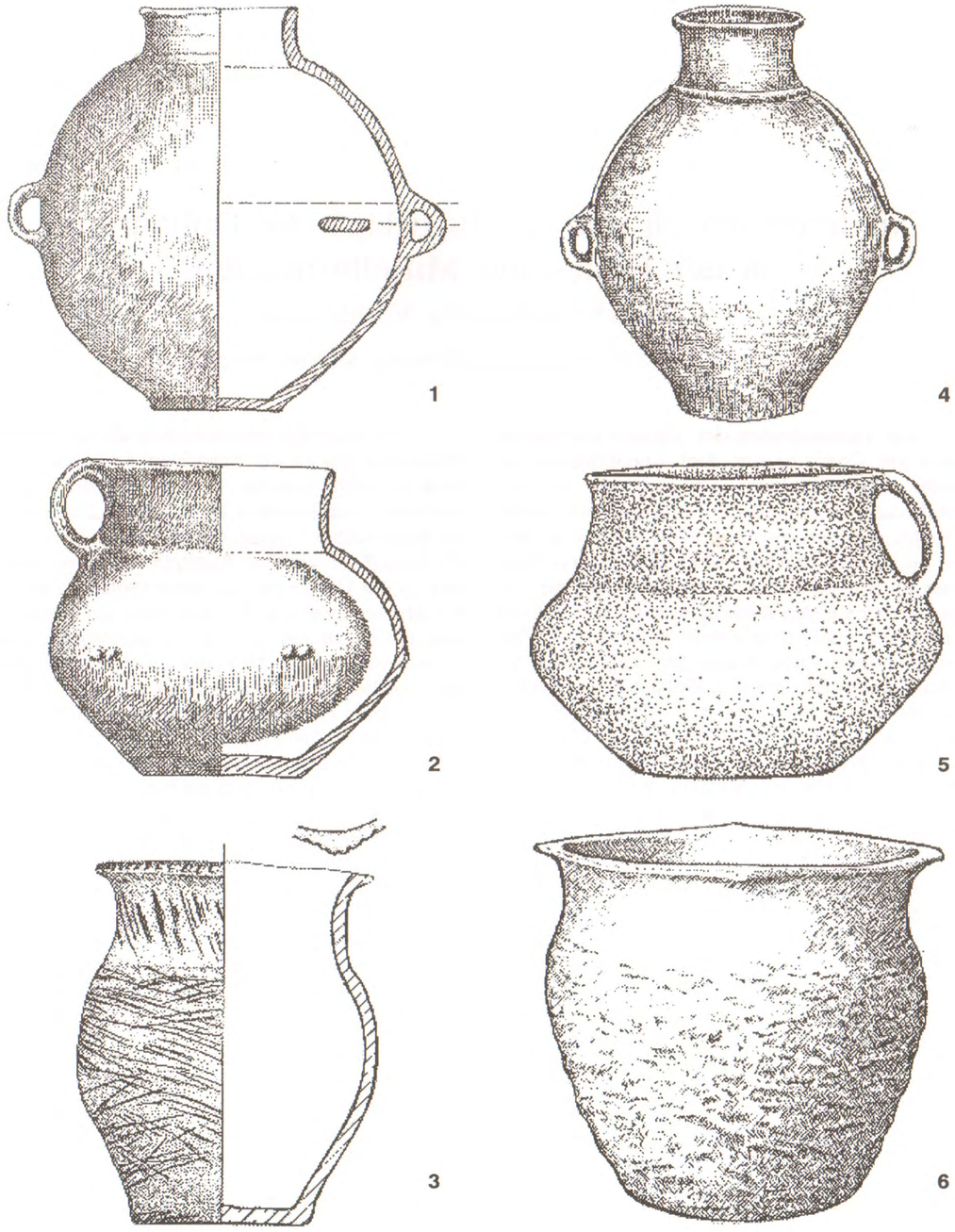
[2] R. Schreiber, Die Probleme der Glockenbecher-Kultur in Ungarn, *Actes III du VIII*e Congrès UISPP, Beograd 1973, 141 ff.

[3] R. Kalicz-Schreiber, Transdanubien und die slawonische Vinkovci-Gruppe, *Istraživanja* 5, Novi Sad 1976, 74.

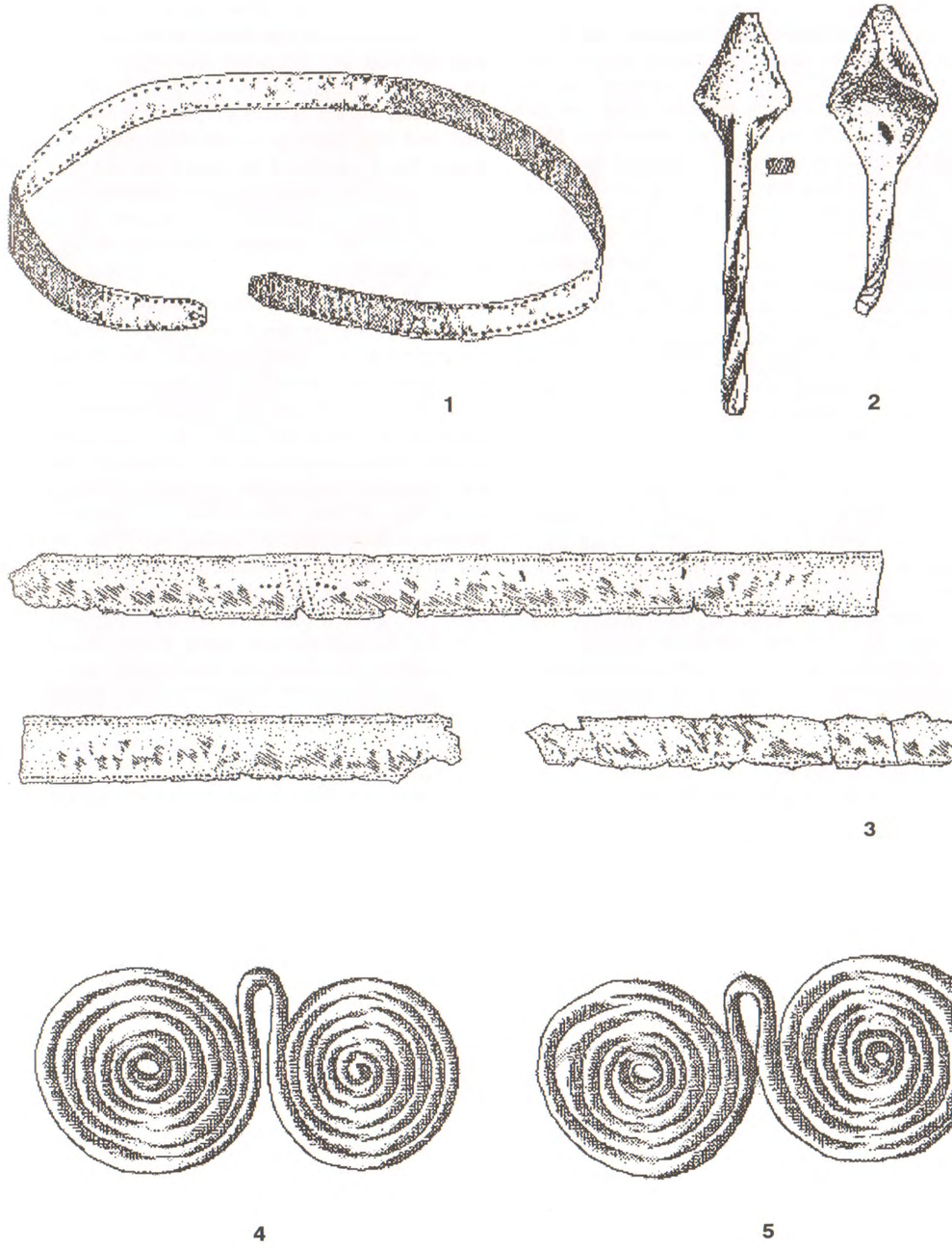
[4] F. András, Die Fragen der Frühbronzezeit in Nordwest-Transdanubien, *Zalai Múzeum* 5 (Archäologische Konferenz, Keszthely 1992), 1994, 22.

[5] Ch. Neugebauer-Maresch, Überblick über das Endneolithikum im unteren Treisental, *Zalai Múzeum* 5, 1994, 73 ff, Abb. 2.

[6] N. Tasić, Die Vinkovci-Kultur in: *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens,* 1984, 15-32; S. Vranić, A Grave from the Early Bronze Age Found at Šljunkara near Zemun, *Starinar* XLII, 1991 (1993), 19 ff.

Taf. I.– 1-3 Franzhausen I (Neugebauer-Maresch 1984); 4-6 Vrdnik, Gradina am Bosut, und Ilok (Tasić 1984)

Taf. II.– 1 Zemun-Šljunkara (Vranić 1991); 2 Vršac-Ludoš (Tasić 1996); 3-5 Melk/Spielberg (Leeb 1984)

Niederösterreichs ist der Fund eines ähnlichen Diadems von der Fundstätte Melk/Spielberg bedeutend (Taf. II,3), der aus einem Skelettgrab stammt (aus alten Ausgrabungen, 1896). Die Form und Lage auf dem Schädel sind identisch mit dem Fund aus Zemun. A. Leeb bestimmt die Bronzefunde aus Melk /Spielberg zum Gemeinlebarn II-Horizont, bzw. zum Übergang Br A1/A2, was jener Zeit entsprechen würde, in die auch das Grab aus der Umgebung von Zemun datiert wird.[7] Hierzu könnten wir einige Schüsselformen mit kurzer Schulter und röhrenförmigem Henkel unterhalb des Randes, verziert mit Kamm-Motiven am Unterteil der Gefäße zählen (Franzhausen I, Unterwölblinger Kulturgruppe – Stufe Gemeinlebarn I-II), was auch als eines der Merkmale der Somogyvár-Vinkovci-Kulturen angesehen wird (Taf. I,3,6).

* * *

Nordöstlich von der Vinkovci– und östlich von der Somogyvár-Gruppe, in der serbisch-ungarisch-rumänischen Theißniederung, entwickelt sich die Maros– (Mориš, Mokrin-Perjamos, Pitvaros, Szöreg und wie sie noch genannt wird) Kultur. Ihre lange Dauer (drei Phasen), die Fülle des Materials, der Keramik, der Bronzeverzierungen und anderer Gegenstände, Perlen, Goldschmuck und die große Zahl der erforschten Gräber bieten die Möglichkeit der Herstellung relativ-chronologischer Beziehungen auch mit entfernten Gebieten, darunter auch mit Niederösterreich. Die Tatsache, daß sich das Gebiet der Maros-Kultur auf der Hauptstrecke zwischen den alpenländischen, pannonischen und Balkankulturen einerseits und den transsilvanischen Salz-, Gold– sowie anderen Rohstofflagern andererseits befindet, erklärt das Auftreten "fremder Elemente" auf den Fundstätten in Mokrin, Szöreg, Deszk, Pecica (Pecska), Perjam usw. Hier werden wir nur auf jene hinweisen die uns die Möglichkeit der Herstellung chronologischer Relationen unter den Kulturen bieten, welche sich auf zwei verschiedenen Seiten der Pannonischen Tiefebene, auf der östlichen und westlichen, entwickeln.

Die genannten Ähnlichkeiten einiger Gefäßformen aus der Maros-Kultur, besonders aus Mokrin, und deren Analogien in den Kulturen der frühen Bronzezeit Niederösterreichs können als das Resultat einer ähnlichen Entwicklung der Keramikformen der Bronzezeit des breiteren Raumes des Karpatenbeckens und der benachbarten Gebiete gedeutet werden (Taf. III,2-4). Es gibt jedoch einige Keramikgefäße, die der Keramographie von Moros fremd sind und ihre Analogien außerhalb dieses Gebietes haben. Das bezieht sich in erster Linie auf das Gefäß vom Oggau-Typ aus Grab 40 in Mokrin (Taf. III,3), und auf noch einige Formen, die für die Unterwölblinger– oder Wieselburger-Gruppen charakteristisch sind.[8]

Im Gegensatz zu dem Keramikmaterial haben die Metallfunde von den Nekropolen der Maros-Kultur zahlreiche Entsprechungen auf den Fundstätten in Ungarn, der Slowakei, der Tschechei, in Österreich und weiter bis zu jenen in Süddeutschland, vor allem in der Straubing-Kultur. Ihre Kartierung finden wir in den Arbeiten von H. J. Hundt, E. Schubert u.a.[9] Aus dem zahlreichen und mannigfaltigen Material, das auf den Nekropolen der Maros-Kultur, besonders in Mokrin, gefunden wurde, werden wir nur einige charakteristischen Beispiele anführen, die auch auf Fundstätten in Niederösterreich anzutreffen sind. Allem voran sind das Muster triangulärer Dolche mit Kannelüren am Rand sowie Dolche mit verstärktem Bogenteil zur Befestigung des Griffs, vom sog. "Ital-Typ"[10] (Taf. IV,1). Die Dolche der ersten Gruppe sind auf dem Territorium der Aunjetitz-Kultur, der Wieselburg– und Unterwölblinger Kulturgruppen bekannt. Wir führen nur einige der Analogien vom Raum Niederösterreichs an: der Dolch aus Grab 40 aus Mokrin ist mit dem Fund aus Franzhausen I (Verf. 16) oder dem Grabfund aus Großweikersdorf (Weinvirtel) ähnlich oder nahezu identisch (Taf. IV,5). Analogien für den Mokrin-Dolch aus Grab 91 mit Bogenverstärkung für den Griff finden wir auf zahlreichen Fundorten der Aunjetitz– und anderer Kulturen in Mähren, der Slowakei und Niederösterreich.[11] Das sind Funde aus

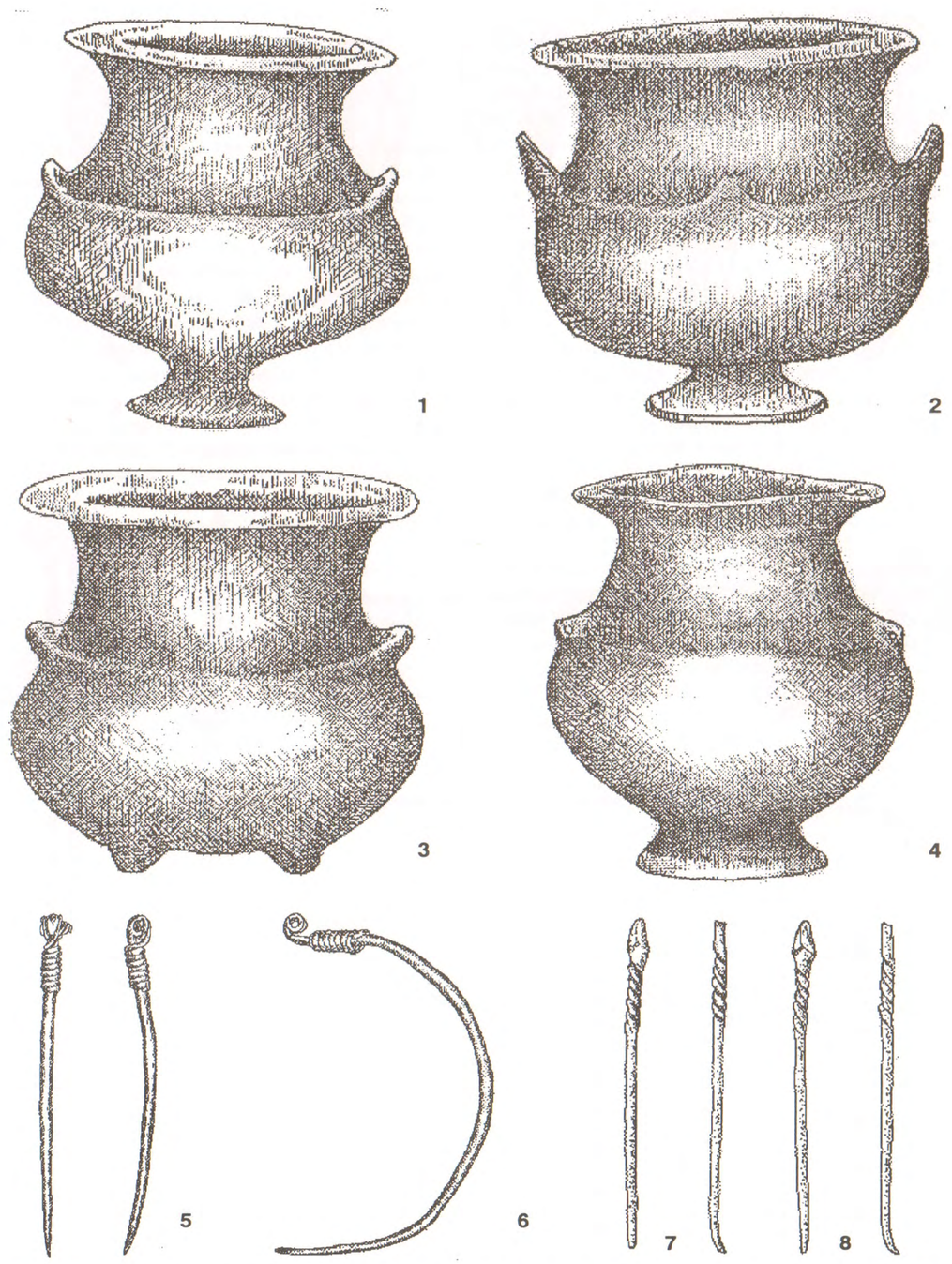
[7] A. Leeb, Das Frühbronzezeitliche Gräberfeld von Melk/Spielberg Flur Pielamünd, Niederösterreich, *Zalai Múzeum* 5, 1994, 116, Abb. 8b.

[8] M. Girić, *Mokrin, nekropola ranog bronzanog doba,* Beograd 1971, T. V,8; T. XIX,2; T. XXXVI,2; T. LXXIII,3; T. LXXXV,2.

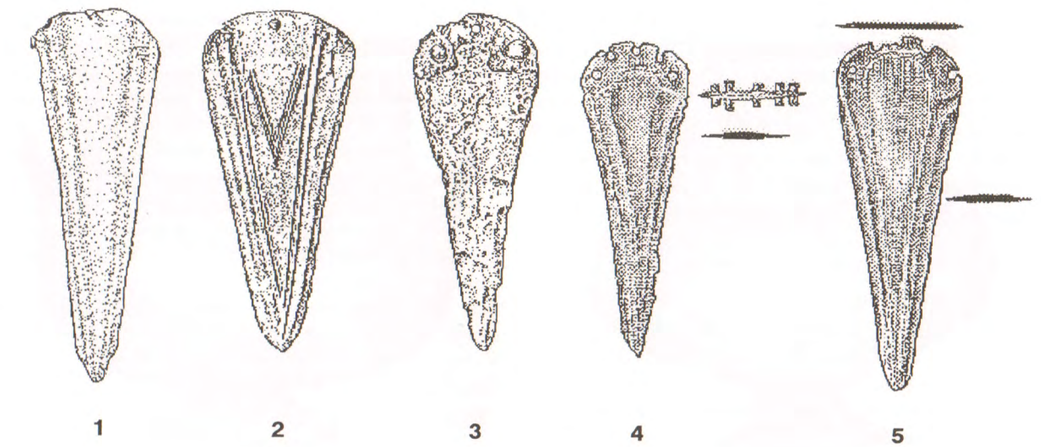
[9] H. J. Hundt, Beziehungen der "Staubinger" Kultur zu den Frühbronzezeit-Kulturen der östlich benachbarten Räumes, *Kommission Nitra* 1958, 145 ff; E. Schubert, Studien zur frühen Bronzezeit in der mittleren Donau, *54 Bericht RGK,* 1973, 14 ff.

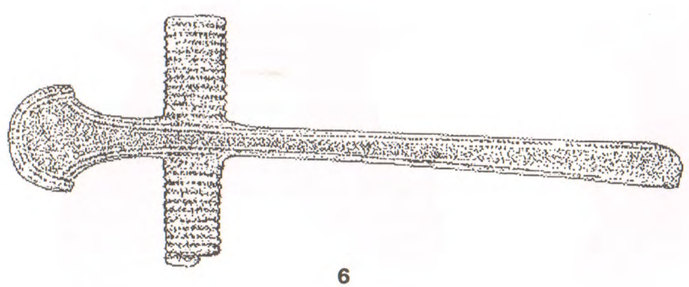
[10] B. Jovanović, Metalno orudje i oružje ranog bronzanog doba Vojvodine, *Mokrin II,* 1972, 29 ff, T. I,2-3.

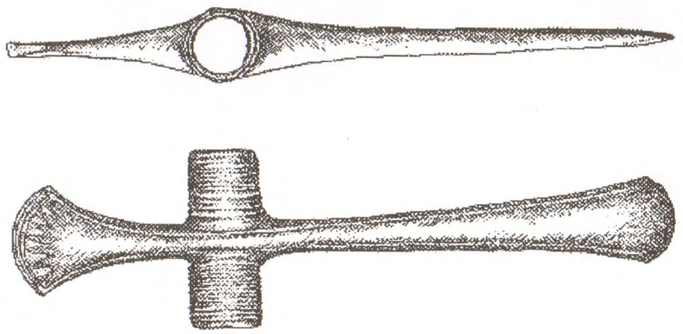
[11] J. W. Neugebauer, Die frühe und beginnende mittlere Bronzezeit in Ostösterreich südlich der Donau, *Zalai Múzeum* 5, 1994, 85 ff, Abb. 5/6-9; E. Schubert, *op. cit.*, 84-85, Taf. 30.

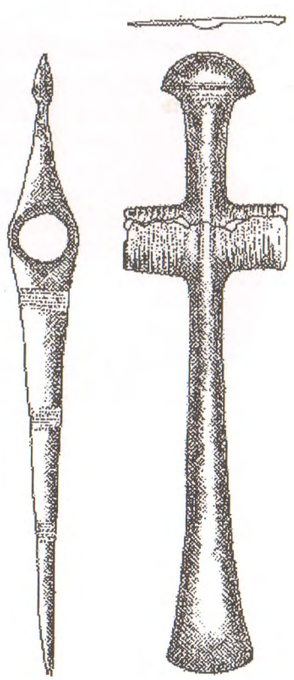

Taf. III.– 1-4, 6 (Girić 1971); 5 Unterhautzenthal (Lauermann 1984); 7 Hainburg (Schubert 1973); 8 Franzhausen I (Neugebauer 1984)

Taf. IV.– 1 Mokrin (Girić 1971); 2-5 Franzhausen I (Neugebauer 1984); 6 Vatin (Tasić 1983); 7 Unterhalb (Schubert 1973); 8 Franzhausen II (Neugebauer 1984)

Franzhausen I (Verf. 840) weiterhin auch von anderen Fundorten Weinvirtels, die E. Schubert erwähnt (Zellerndorf, Großweikersdorf u.a.).

Unter den bronzenen Ziergegenständen der Maros-Kultur befindet sich eine Großzahl von Gegenständen gleicher oder ähnlicher Formen wie jene von den Fundstätten aus der österreichischen Donauniederung (Taf. III,5-7; V,9,10). Hier werden wir nur einige dieser aufzählen: sog. "zyprische" Schleifennadeln, Ösenhalsringe (Torques), brillenförmige Ahtanhänger, panflötenförmiger Bronzeschmuck, verschiedene Formen von Noppenringen, Lockenringen, Ohrgehänge, Armspiralen usw.[12] Einige dieser Ziergegenstände treten bereits in der Kupferzeit auf und halten sich nahezu die gesamte Frühbronzezeit hindurch. Das ist der Fall mit den brillenförmigen Anhängern, den Formen der Noppenringe und noch einigen Ziergegenständen. Die ersteren befinden sich in den Gräbern von Melk/Spielberg gemeinsam mit den panflötenförmigen Schmuck (Grab 26 z.B.), aber auch auf den Fundorten der Aunjetitz-, Wieselburg-, Unterwölblinger Gruppen in Österreich, Mähren und der Tschechei.[13] Wie das bereits die Kartierung der Funde zeigt, handelt es sich zweifellos um eine Art stark verbreiteter Mode der Schmückung von Kleidern und des Körpers, welche zum Großteil angefangen von der Maros-Kultur im Osten über die Kulturen der frühen Bronzezeit Ungarns, ja bis hin zu den genannten Kulturen im Westen, einschließlich der Straubinger Kultur Süddeutschlands, uniform war.[14]

Zur Bestätigung der oben angeführten Schlußfolgerung möchten wir auch die goldenen Ziergegenstände aus der Nekropole der Maros-Kultur bei Mokrin hinzufügen. Sie sind nicht so zahlreich wie das der Fall mit den Funden aus Franzhausen I und II und Gemeinlebarn ist, doch ist ihre Ähnlichkeit bei der Erstellung der relativ-chronologischen Beziehungen dieser entfernten Kulturen bedeutend. Ch. Neugebauer-Maresch und J.-W. Neugebauer veröffentlichten Goldgegenstände von diesen[15] (Taf. V,5,6). Mokrin-Funde veröffentlichten M. Girić und St. Foltiny[16] (Taf. V,3,4,7,9,10). Es genügt allein diese beiden Arbeiten nur zu vergleichen um einen Eindruck über die Ähnlichkeit, die nahezu identische Beschaffenheit einzelner goldener Ziergegenstände zu erhalten. Diese bilden Lockenringe, Spiralringe, Sibiner Goldohrringe, Noppenringe und natürlich Zierscheiben aus Goldblech. Eine Vergleichstabelle zeigt in welchem Maße die Funde aus Mokrin sowie jene ähnlich sind, die in Franzhausen I, II oder Gemeinlebarn F gefunden wurden. Dies um so eher, da St. Foltiny von den Funden aus Mokrin behauptet, daß "eine chemische Analyse der Gegenstände zeigt, daß es sich um lokale Erzeugnisse handelt".[17]

In der serbischen Donauniederung wurden noch einige Funde goldener Lockenringe entdeckt. Die bedeutendsten aus dieser Gruppe sind: Hortfund aus Gradina am Bosut, eine Kette aus zwölf Lockenringen aus massivem Gold mit dreieckigem Querschnitt aus Vinča bei Belgrad (Lokation unbekannt), weiterhin zwei Paar goldener Lockenringe aus dem Hortfund Trućevac und zuletzt zwei kleinere Lockenringe aus dem Hortfund Velika Vrbica in der Nähe von Kladovo (Taf. V,1,2).[18] D. Garašanin setzt sie zeitlich ungefähr in Br B2/C. Die Funde ähnlicher Formen aus Niederösterreich weisen kleinere Dimensionen auf, und sind von Gegenständen (Keramik, kleinere Dolche) begleitet, die etwas älter als die Funde in der serbischen Donauniederung sind. Die Lockenringe aus dem Hortfund Trućevac haben zahlreiche Analogien auf den Fundstätten in Rumänien und Ungarn (Kette aus Simig, weiterhin aus den Depots Tufalau bei Brasov, Tiszaug bei Szolnok, ein Paar aus Mezöbereny und aus der Vojvodina vom Fundort Sonta bei Sombor). A. Mozsolics setzt sie in den "Apa-Hajdusamson"-Horizont in die Stufe B III,[19] was für die Funde aus der serbischen Donauniederung akzeptabel wäre, aber nicht auch für die Noppenringe und Lockenringe von den Fundstätten Franzhausen I und II, die unserer Meinung nach einer etwas älteren Zeit angehören.

Die Funde aus der serbischen Donauniederung (hier werden die Goldfunde von den Nekro-

[12] M. Girić, Die Maros-Kultur in: *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens,* 1984, 48 ff.

[13] E. Schubert, *op. cit.*, 76 ff; H. J. Hundt, *op. cit.*, 175; A. Leeb, *op. cit.*, Abb. 11/3,6.

[14] H. J. Hundt, *op. cit.*, 145 und Verbrietungskarte.

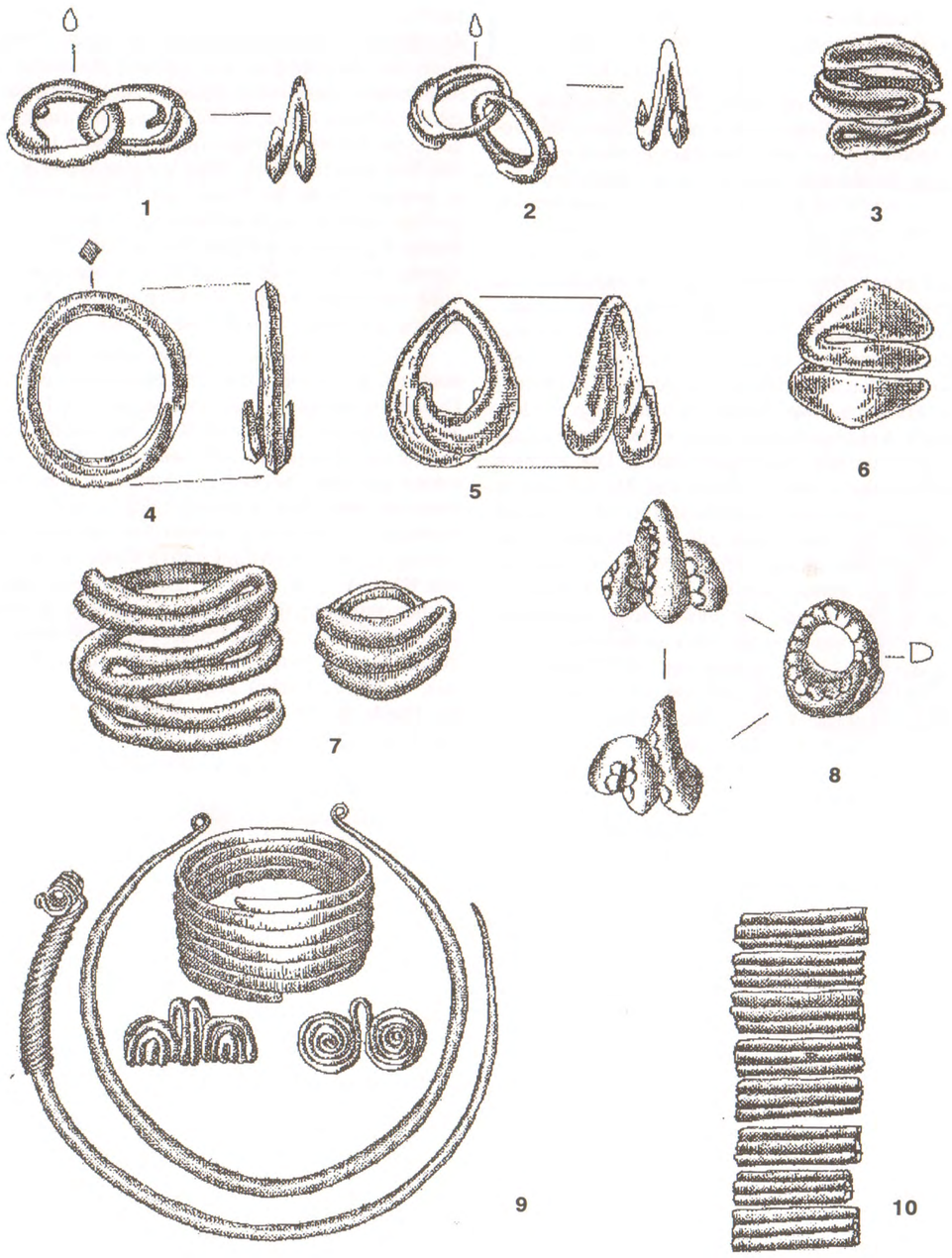
[15] Ch. Neugebauer-Maresch – J. W. Neugebauer, Goldobjekte aus den Frühbronzezeit Nekropolen Franzhausen I und II und Gemeinlebarn F, *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien 118/119,* 1988-1989, 101 ff.

[16] M. Girić, *Mokrin,* 227-231; St. Foltiny, Nalazi predmeta od zlata u Mokrinu i Banatu iz ranog bronzanog doba, *Mokrin II,* Beograd 1972, 43-55.

[17] St. Foltiny, *op. cit.*, 54.

[18] A. Mozsolics, Goldfunde des Depotfundhorizont von Hajdusàmson, *46-47 Bericht RGK,* 1968; D. Garašanin, Ostava iz Trućevca. Ostava iz Velike Vrbice in *Praistorijske ostave u Srbiji i Vojvodini,* Beograd 1994, T. I,1-2; T. II,5.

[19] A. Mozsolics, *op. cit.*, 21.

Taf. V.– 1, 2 Trućevac (D. Garašanin 1994); 3, 4. 7, 9, 10 Mokrin (Girić 1971); 5, 6 Franzhausen I (Neugebauer – Neugebauer-Maresch 1988-1989); 8 Velika Vrbica (D. Garašanin 1994)

polen der Maros-Kultur ausgeschlossen) wurden in Depots entdeckt oder sind Zufallsfunde (Vinča). Keinen von ihnen könnten wir mit Sicherheit mit einer bestimmten Kultur in Verbindung bringen. Die Annahme, daß der Lockenring aus Vinča zur Vatin-Kultur gehört, steht in Widerspruch zur Datierung der Hortfunde aus Trućevac und Velika Vrbica in Br B2/C nach D. Garašanin.[20] Unserer Meinung nach wäre Br B2/C ein terminus ante quem für die Vatin-Kultur. Die Funde aus Niederösterreich setzen Ch. Neugebauer-Maresch und J. W. Neugebauer in die Schicht Gemeinlebarn II, Unterwölblinger Kulturgruppe bzw. in die Übergangszeit des Aunjetitze-, Mad'rovce-, Veterov-, Böheimkirchener Kulturkomplex.[21] Eine solche Datierung der Goldfunde vom breiteren Raum des Karpatenbeckens stellt den Zusammenhang zwischen einer ganzen Reihe von Erscheinungen (Verzierungen mit Spiralen an Metallgefäßen, Knochenplatten, Trensen u.ä. aus den Monteoru-, Vatin-, Otomani-, Vatay-, Mad'arovce– und anderen Kulturen) und der mykenischen Zivilisation mit Schachtgräbern in Frage, was unter anderem auch A. Mozsolics macht.[22] Die Vatin-Kultur hat außer unter ihrem Knochenmaterial auch unter den Metallfunden weitere Berührungspunkte mit den Kulturen im Norden und Nordwesten der Pannonischen Tiefebene, einschließlich in Niederösterreich. Als Beispiel führen wir die weitverbreitete Form der Bronzeaxt vom Typ der Schaftröhrenäxte an.[23] Der Fund aus Vatin ähnelt der Form und den Verzierungen nach den Äxten aus den Füzesabony-, Vatya-, Mad'arovce-Kulturen.[24] Aus Franzhausen II stammt ein Exemplar (Taf. IV,8), das diesem Typ der Äxte angehört (Grab Verf. 711), welcher gleichfalls aufgrund der restlichen Beigaben und der Ähnlichkeit mit der Axt aus Gemeinlebarn F dem frühen Horizont des Mad'arovce-Veterov-Böheimkirchener Kulturkomplex angehört.[25] E. Schubert datiert diese in eine etwas frühere Zeit der späten Aunjetitz-Kultur (Unternalb, Grab 4 und Albern-dorf) (Taf. IV,7).

[20] D. Garašanin, *op. cit.*, 3.

[21] Ch. Neugebauer-Maresch – J. W. Neugebauer, *op. cit.*, 129.

[22] A. Mozsolics, *op. cit.*, 42 ff.

[23] N. Tasić, *Jugoslovensko Podunavlje od indoevropske seobe do prodora Skita,* Novi Sad – Beograd 1983, fig. 258.

[24] E. Schubert, *op. cit.*, 88, Taf. 9.

[25] *Ibid.*, 88, Taf. 31/3; J. W. Neugebauer, *op. cit.*, Abb. 7, 10.

Zwecks Schaffung zuverlässiger relativ-chronologischer Beziehungen zwischen den Kulturen in der serbischen Donauniederung und jenen, die den Mad'arovce-Veterov-Böheimkirchener Horizonten angehören, sind auch zahlreiche andere Elemente vorhanden. Bei den Metallen sind das Hülsenkopfnadeln mit tordiertem Schaft (Taf. II,2). Diese treten besonders häufig auf Fundstätten der frühen inkrustierten Keramik im Banat auf. Besonders zahlreich sind jene aus Ludoš bei Vršac, wo sie von Flügelkopfnadel-Formen begleitet sind, die sich gut zum Ende der frühen und zum Beginn der mittleren Bronzezeit datiert lassen.[26]

Die Hülsenkopfnadeln (mit und ohne tordiertem Schaft) sind im gesamten Karpatenbecken verbreitet sowie weiter in Richtung der Tschechei und Süddeutschland.[27] In Niederösterreich treten sie im Rahmen der Wieselburg– (Hainburg, Grab 109) und Aunjetitz-Kulturen (Zellendorf-Weinvirtel, Franzhausen I, Verf. 166) auf und in der Slowakei im späten Horizont der Mad'arovce-Kultur (Majcichov-Gräberfeld); im Osten sind sie häufig in den Füzesabony, Otomani– sowie anderen Kulturen am Übergang von der Früh– zur Mittelbronzezeit anzutreffen.[28] Die Nadeln aus Ludoš bei Vršac würden den entwickelten Formen angehören, und mit Rücksicht darauf, daß sie von den Fundorten der Szeremle-Dubovac-Kulturen stammen, wären sie zeitgleich mit dem Mad'arovce-Veterov-Böheimkirchener Horizont in der Tschechei, der Slowakei und Österreich. Mit Rücksicht auf die Periodisierung der Bronzezeit wäre das die Zeit Br B2, unmittelbar vor dem Vorstoß der Träger der Hügelgräberkultur in die mittlere Donauniederung.[29]

Unter dem Keramikmaterial bestehen nicht viele Angaben, die zur Schaffung zuverlässiger relativ-chronologischer Beziehungen zwischen den Gebieten dienen könnten, welche uns an dieser Stelle interessieren. Wir führen nur die Erscheinung im-

[26] N. Majnarić-Pandžić, Prilog tipologiji i rasprostranjenju krilastih igala, *Rad vojvodjanskih muzeja,* 1971; N. Tasić, Das Problem der Funde von Szeremle im Banat und ihre Chronologie, *Symposium The Yugolav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C.* (Vršac 1995), Beograd 1996, 147, Taf. VII,1,7.

[27] H. J. Hundt, *op. cit.*, 169.

[28] E. Schubert, *op. cit.*, 81; J. W. Neugebauer, *op. cit.*, 93, Abb. 14; T. Kovacs, Die Kozsider-Metallkunst in: *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens,* 1984, 241 ff.

[29] N. Tasić, *Das Problem der Funde von Szeremle...,* 152-153.

portierter (?) Becher mit Standfüßen (Surčin, Vinča)[30] sowie die Erscheinung charakteristischer Becher mit Bandhenkeln an, die in verschiedenen Varianten im südlichen Banat (Omoljica, Kovin, At bei Vršac, Ludoš-Vršac u.a.) auftreten. Becher mit eingezogenem Mittelteil, so daß sie "etagenförmig" wirken, haben ihre Muster in der Mad'arovce– und in der Kultur der transdanubischen inkrustierten Keramik.[31] Auf den Fundstätten in der serbischen Donauniederung treten sie am häufigsten in Nekropolen mit inkrustierter Keramik des Szeremle– und Dubovac-Typs auf. Sie begleiten die Funde entwickelter Hülsenkopfnadeln und gehören zum selben zeitlichen und kulturellen Horizont.

*

Und zuletzt, möchten wir als eine verbreitete Erscheinung auf dem Territorium von Norditalien, Österreich, der Slowakei bis zur serbisch-rumänischen Donauniederung die Form der "Brotlaibidole" anführen. Das ist eine rätselhafte Form ellipsenförmigen oder rechteckigen Schnitts verziert mit eingeschnittenen Linien, eingedrückten oder eingetieften kleinen Gruben, Quadraten mit Einstichen und ähnliches. Ihre Erläuterung als Brotlaibidole gründet sich nur auf die Form und ihre Assoziationen auf die heutige Form eines Brotlaibs. Daher sollten sie außer dem Terminus nicht mit einer entsprechenden Bestimmung in Verbindung gebracht werden. Die Literatur über diese ungewöhnliche Keramikform, deren Funktion unklar ist, ist relativ reich. Darüber schrieben ausführlich O. Cornaggia-Castiglioni und L. Fasani anläßlich der Funde auf dem Territorium der Polada-Kultur.[32] Ähnliche Funde vom Territorium Österreichs bearbeiteten G. Trnka und Z. Pivovarova-Benkovska (der Fund aus Föllik).[33] Angaben über die Funde aus der Slowakei finden wir bei A. Točik, M. Novotna u.a., und über die Funde aus Ungarn schrieb G. Bandi etwas ausführlicher, wobei er sie als bronzezeitliche Tonstempel deutete.[34] Zuletzt gab R. Rašajski eine breitere Studie anläßlich der Funde aus dem Südbanat.[35] Für die Funde in Italien legte F. Fazani eine Kartierung der "Brotlaibidole" an und ihre vollständigere Zählung gab R. Rašajski, der 40 Fundorte dieser "Idole" anführt, einschließlich der jüngsten vom Raum des Banats sowie jene aus der rumänischen Donauniederung (Ostrovul Mare – zwei Funde). Ein Blick auf die Verbreitungskarte dieser Art Funde (Taf. VI), die R. Rašajski gab, zeigt, daß drei geographische und kulturelle Komplexe ausgesondert werden können: den ersten bilden Fundstätten nördlich vom Po im Rahmen der Polada-Kultur, den zweiten bilden die Fundorte in der mittleren Donauniederung (in der Zone nördlich und südlich der Donau), einschließlich der Fundstätten in Niederösterreich, der Slowakei und Nordwestungarn, und den dritten bilden die Fundorte im Banat und der ungarischen Theißniederung, mit besonderer Konzentration in der serbischen und rumänischen Donauniederung.[36] Nach allgemein akzeptierter Auffassung (Točik, Novotna u.a.) zählt die zweite Gruppe zum Mad'arovce-Veterov-Böheimkirchener Kulturkomplex, während die dritte der Vatin– oder der frühen Kultur mit inkrustierter Keramik im Banat vom Szeremle– oder Dubovac-Typ (Fund aus At) angehören könnte. Auf diese Weise setzte er auch die Form der Brotlaibidole, ähnlich wie die Ziergegenstände aus Knochen, mit dem sogenannten "mykenischen Ornament" in Zusammenhang, in einen chronologischen Horizont, in die Kulturen in der serbischen Donauniederung und jene in der mittleren Donauniederung, einschließlich der Funde aus Österreich, vorwiegend aus Niederösterreich, jenem Territorium, das der Böheimkirchener Gruppe der Mad'arovce-Veterov-Kulturen angehörte. Erwähnen wir nur die Funde aus Absdorf, Föllik, Schlitern, Weidendorf und natürlich aus Böheimkirchener.

*

Aus dieser kurzen Analyse der Elemente, die für die relativ-chronologischen Beziehungen der Kulturen zwischen der Frühbronzezeit (Ende des Vučedol-Komplexes) und dem Auftreten der Träger der

[30] D. Srejović, Jedna nepublikovana vaza iz Vinče, *Godišnjak Muzeja grada Beograda III,* 1956, 21 ff; K. Vinski-Gasparini, *Kultura polja sa žarama severozapadne Hrvatske,* Zadar 1973, T. II.

[31] A. Točik, Befestigte bronzezeitliche Ansiedlubg in Vesele, *Studijne zvesti 12,* Nitra 1964, 187 ff, Taf. XIII,6; XV,2; XIV, 2,11,13.

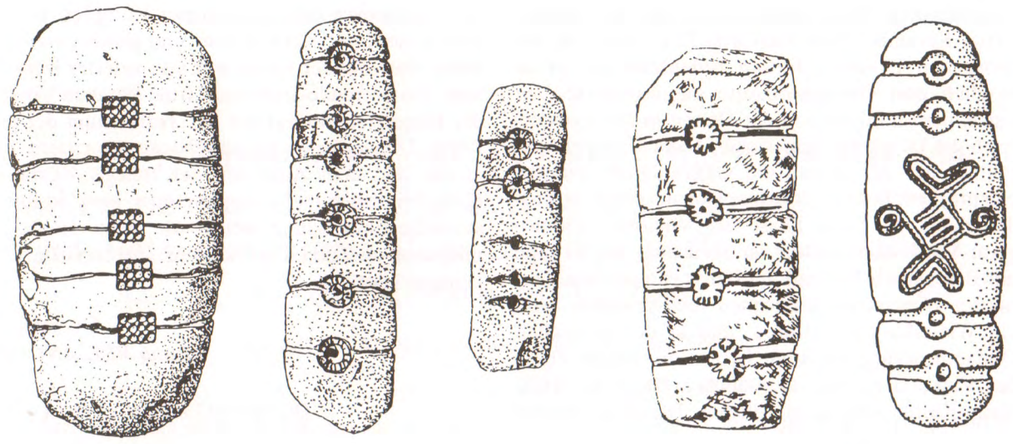
[32] L. Fasani, Sul significo cronologico dei cosidetti "oggetti enigmatici" dell'éta del bronzo dell'Italia settentrionale, *Memorie del Museo Civico di Storia Naturale di Verona XVIII,* 1970, 91 ff.

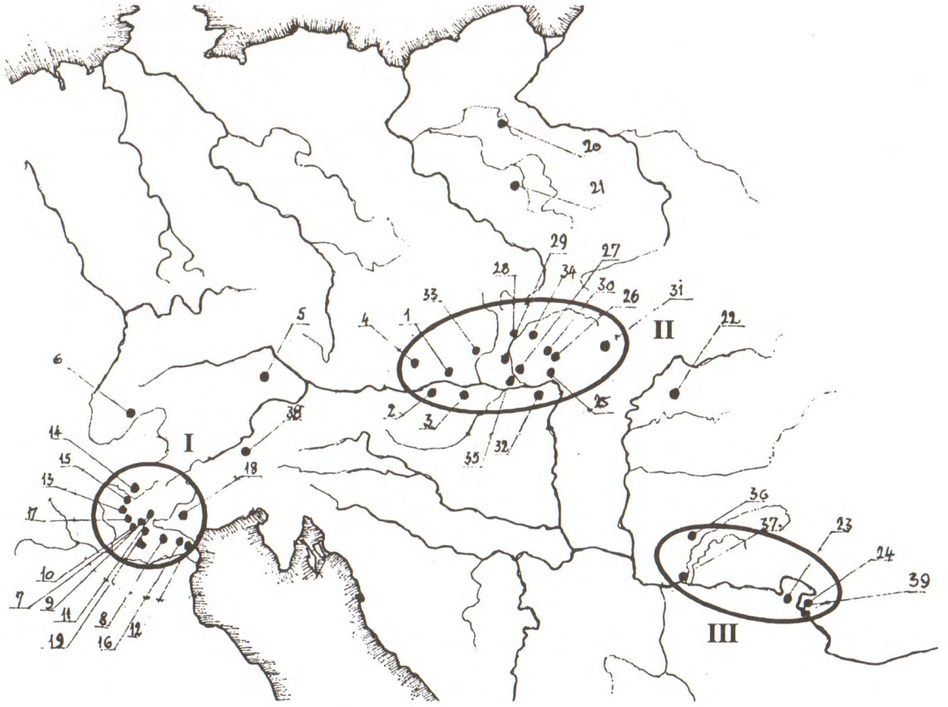
[33] G. Trnka, "Brotleib Idole" in Österreich, *Archaeologia Austriaca 66,* Wien 1982, 61 ff; Z. Benkovsky-Pivovarova, Zum "Brotleibidole" vom Föllik, Gemeinde Grosschöflein, Burgenland, *Burg. Heimatbläter 39/1,* Esenstadt 1977, 5 ff.

[34] A. Točik, *op. cit.*, 237.

[35] R. Rašajski, Nalaz "idola u obliku vekne hleba" kod Banatske Palanke, *Rad vojvodjanskih muzeja 31,* 1988-1989, 11 ff.

[36] *Ibid.*, Abb. 3.

Tif. VI.– Die Verbreitungskarte der Brotleibidolen (nach Fasani 1970 und Rašajski 1989); I – Polada-Typ (Cataragna); II – Mad'arovce-Veterov-Typ (Nitranski Hràdok); III – Südbanatertyp (Vršac-At und Orsova)

Hügelgräber-Kultur (Dolni Peter, Pitten) in der österreichischen Donauniederung, sowie der inkrustierten Keramik (Dubovac-Cirna-Žuto Brdo) in der serbischen Donauniederung bedeutend ist, ist es möglich drei Grundhorizonte auszusondern: *Den ersten,* dem nördlich von der Donau in Niederösterreich die Glockenbecher-Kosihy-Čaka-Gruppen und südlich von der Donau die Oggau-Sarod-Gruppen entsprechen. In der serbischen Donauniederung würden ihnen die frühe Phase der Vinkovci– (Somogyvár-Vinkovci I) Kultur im Srem und die Gruppe mit Besenstrich-Keramik im Banat entsprechen. *Den zweiten Horizont* kennzeichnen die Aunjetitz– und die Wieselburger Kulturen, und in der serbischen Donauniederung im Srem ist das die zweite Phase der Vinkovci-Kultur, im südlichen Banat die frühe Vatin-Kultur und im nördlichen Banat die Maros II/III-Kultur; *den dritten Horizont* bildet im Norden der Mad'arovce-Böheimkirchener Komplex, und im Süden die finale Vatin-Kultur und gleich darauf der frühe Horizont der Kultur mit inkrustierter Keramik vom Typ Szeremle-Dubovac-Cirna. Mit dem Vorstoß der Hügelgräberkultur auf das Territorium der mittleren Donauniederung und Niederösterreichs einerseits und dem Auftreten der Belegiš I-Cruceni-Kulturen andererseits beginnt eine neue kulturhistorische Entwicklung, welche die zweite Hälfte der mittleren und den Großteil der späten Bronzezeit kennzeichnet.*

Übersetzung
Jasna VELJANOVSKI

UDC 903"6373/6375" (497.1+436.2)

* Dieser Artikel ist am internationales ÖGUF-Symposium "Das Treisental und seine Mitteleuropäischen Nachbarn in der Bronzezeit", gelesen Exzerptbroschüre, Herzogenburg 1996.

Gobelets ornés du motif de spirale incrustée dans la vallée de Jagodina – Paraćin et leur rapport avec des gobelets semblables dans d'autres parties des vallées de Morava et Vardar

MILORAD STOJIĆ, Institut Archéologique, Beograd

Dans la vallée encaissée des environs de Paraćin – Jagodina 18 exemplaires de canthares à deux anses, entiers ou en fragments ont été trouvés appartenant au groupe culturel de Paraćin, leur récipient est orné du motif de la spirale incisée et incrustée ou de la combinaison de la spirale avec d'autres motifs (triangles, quadrilatères, cercles, rubans – Fig. 1). Les gobelets du type canthare ont un collet conique, le ventre sphérique et deux anses de coupe circulaire ou elliptique qui dépassent le bord.

Le premier exemplaire de ce genre de canthare a été trouvé dans la vallée de Paraćin – Jagodina lors des fouilles de la nécropole aux défunts brûlés Gloždak à Paraćin (Pl.I/7).[1] Des canthares du même genre ont été trouvés également lors des fouilles aux sites Sarina međa (Pl.III/1,3-4,7-8,10, Pl.IV/1, 3,5) et Panjevački rit (Pl.I/4) à Jagodina, Vecina mala à Majur (Pl.III/5-6,9, Pl.IV/2) et Kneselačka česma à Paraćin (Pl.I/5-6).[2] Aux sites Kasarna à Ćuprija, Gloždak à Paraćin et au village Obrež (Pl.I/9) c'est par hasard que des canthares ornés du motif d'une grande spirale incrustée ont été trouvés.[3]

Les canthares au motif d'une grande spirale incisée et incrustée peuvent être classés selon leur grandeur, facture, couleur, épaisseur des parois, forme et structure de la décoration. Le plus grand nombre de canthares est de dimensions modestes: hauteur jusqu' à 10 cm. et largeur jusqu' à 12 cm. (Pl.III/1-2,5-6,8-10), tandis que les dimensions de quelques exemplaires sont plus importantes – plus de 10 cm. de hauteur et une vingtaine de largeur (Pl.III/3-4,7, Pl.IV/1-5). La facture de la plupart de gobelets est moyenne (Pl.III/1-4,7,8,10, Pl.I/4), seuls quelques exemplaires (de couleur gris foncée ou noire) sont de facture fine (Pl.I/9, Pl.III/5-6,9, Pl.IV/1-3), tandis que ceux de Paraćin (Pl.I/5-8), des sites Gloždak et Kneselačka česma sont de facture rude. Les canthares sont de couleur brune ou brun-grisâtre. Les parois sont fines aux canthares de Panjevački rit à Jagodina et de Vecina mala à Majur, tandis que celles des autres gobelets sont d'épaisseur moyenne. Seuls dix canthares, trouvés dans la vallée de Paraćin et Jagodina permettent d'établir leur forme exacte, les canthares de dimensions plus petites sont au cou relativement plus long par rapport au ventre, tandis que ceux de dimensions plus importantes ont un cou relativement court. Le passage du cou au ventre aux canthares de petites dimensions est accentué, tandis que les autres sont profilés avec douceur. Les gobelets plus petits sont décorés exclusivement du motif de spirale au ventre et ceux de dimensions plus importantes comportent d'autres motifs également: triangles, quadrilatères, cercles, rubans de lignes, lignes et piqûres. Les rubans sont situés au cou ou à la sallie du ventre, d'autres techniques n'ont pas été utilisées. Un des canthares comporte des piqûres au bord même et un autre à l'épau-

[1] D. Garašanin, *Zbornik radova Narodnog muzeja,* I, Beograd, 1958, 302, 304, T.II/2.

[2] M. Stojić, *Starinar,* XXXII, 37, T.III/9-10; *idem*, *Strainar,* XXXVII, 151, Sl. 35, 44-45; A. Srndaković, *Arheološka radionica,* 2, 47, T.II/4-5; les exemplaires du site Sarina međa a Jagodina. (T.III/4,7-8, 10, T.IV/1,3,5) et Panjevački rit a Jagodina (T.I/4) non-publiés, se trouvent a Zavičajni muzej de Jagodina.

[3] Pour le gobelet d'Obrež cf: N. Tasić, *Umetnička topografija Kruševca,* ed. P. Vasić, 20-23 et *idem*, *Starinar,* XL-XLI, 1989/1990, 121-122, Sl.1; le gobelet de Ćuprija est conservé à Zavičajni muzej de Jagodina; l' exemplaire truvé incidentalement au site de Gloždak est à Zavičajni muzej de Paraćin; je remercie les collègues A. Srndaković et P. Vučković de Zavičajni muzej de Paraćin des illustrations des gobelets de Paraćin ainsi que Madame G. Čađenović des illustrations de la coupe d'Obrež.

1 Kragujevac
2 Jagodina, *Panjevački rit*
3 Jagodina, *Sarina meda*
4 Majur, *Vecina mala*
5 Ćuprija, *Kasarna*
6 Paraćin, *Gloždak*
7 Paraćin, *Kneselačka česma*
8 Obrež
9 Crni Kao, *Crnokalačka bara*
10 Rutevac, *Školska gradina*
11 Vrtište, *Velika česma*
12 Niš, *Medijana*
13 Pirot, *Madilka*
14 Skoplje, *Ključka*
15 Kilindir
16 Tsaoutsita
17 Kastanas, *Tumba*

Fig. 1.– Les sites goblets ornés du motif de spirale incrustée

le. En plus de l'incision d'autres techniques (cannelures, facettes, reliefs) n'ont pas été utilisées dans la décoration des gobelets aux spirales.

La moindre partie de canthares provient de l'âge de bronze tardif (bronze C selon Reinecke, approximativement XIVe s. avant J.C.).[4] La décoration par incision est très rare dans d'autres formes de céramique.[5] La question qui s'impose est celle de l'origine du motif.

Le motif de spirale incisée appartient à la décoration de gobelets du groupe culturel vatinien aussi bien dans la vallée de Paraćin-Jagodina que dans les autres parties de son territoire (Pl.I/1-3).[6] Les fouilles dans la Vallée de la Morava ont démontré que le groupe culturel de Paraćin, groupe culturel de l'âge de bronze tardif et de la phase initiale de l'âge de fer (âge de fer Ia), fut très probablement précédé dans le bassin de Morava par le groupe culturel vatinien.[7]

Des indications de la continuité du développement de l'âge de bronze moyen à l'âge de bronze tardif dans le bassin de la Morava, le groupe de Paraćin prolongeant les groupes culturels vatiniens, viennent de certaines formes de céramique (vases doubles, genres donnés des coupes, pots et pythoï), représentés dans les deux groupes culturels.[8] Qu'il y ait eu contuinuité du développement entre les groupes culturels vatinien et celui de Paraćin dans le bassin de la Morava est indiqué par le fait que dans la vallée de la Morava il n'y a pas de groupe culturel identifié qui aurait pu remplir un certain laps de temps entre la fin du groupe culturel vatinien et le début du groupe culturel de Paraćin. Cette absence semble confirmer l'hypothèse que le groupe culturel de Paraćin s'est développé, selon toutes les indications, directement à la suite du groupe culturel vatinien.

La réponse à la question sur l'origine du motif de la grande spirale double aux canthares du groupe culturel de Paraćin se précise – le motif est repris au style décoratif de la céramique appartenant au groupe culturel vatinien du bassin de la Morava. Les spirales vatiniennes, cependant, sont exécutées sur des gobelets biconiques, tandis que ledit motif est le motif exclusif des canthares de Paraćin à la forme en boule. La forme biconique du gobelet vatinien, seul à être décoré dans la bassin de Morava, ne permettait pas l'exécution de la spirale sur le récipient entier, mais seulement sur chacun des cônes à part, ce qui limitait les dimensions du motif.[9] La

[4] D. Garašanin, *op. cit*; M. Stojić, *Starinar*, XXXVI/1986, 150-151

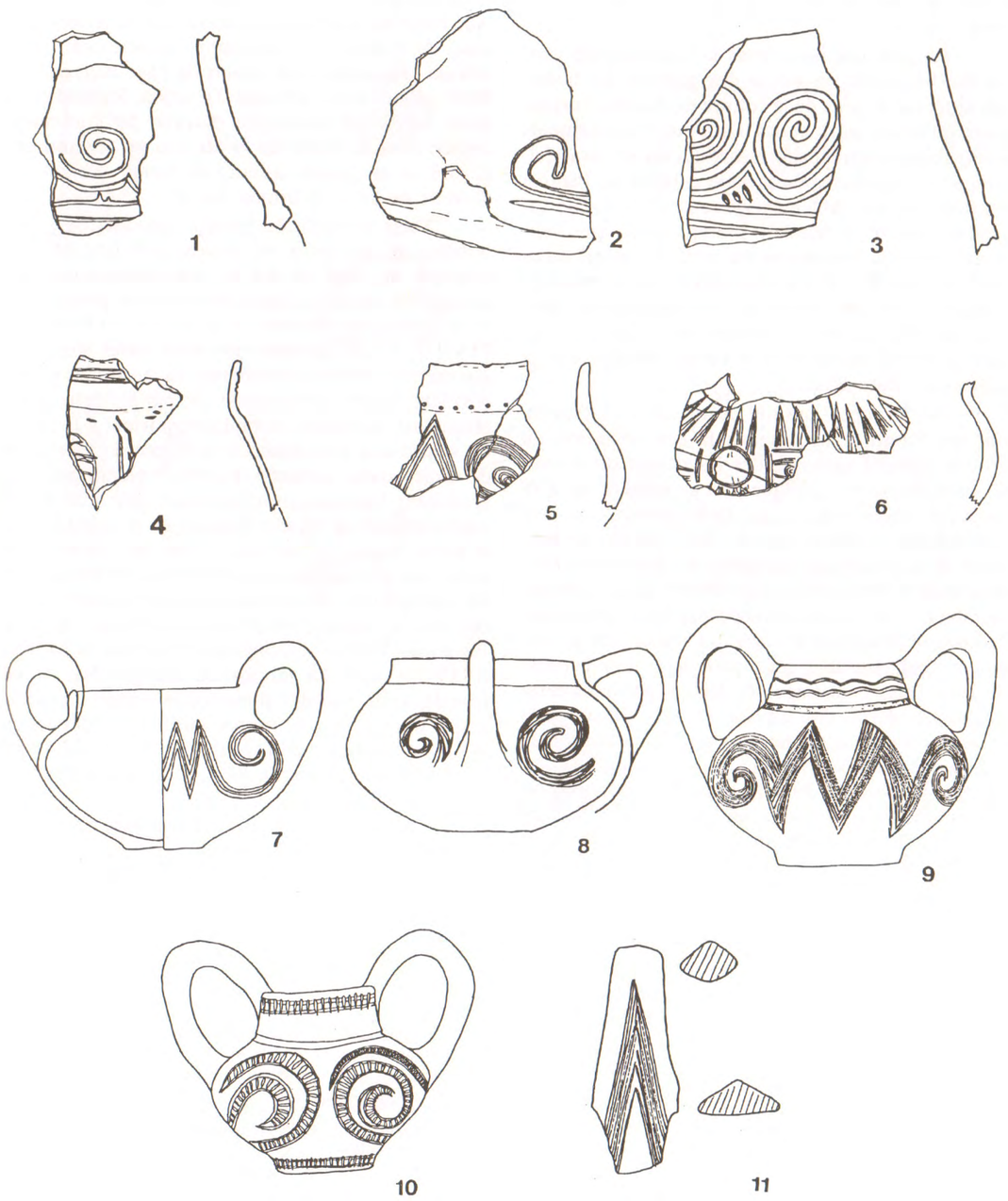
[5] M. Stojić, *Starinar*, XXXII, 1981, T.III/7.

[6] M. Garašanin, *Praistorija jugoslovenskih zemalja,* IV, Sarajevo, 1983, 515-517; pour la céramique vatinienne de la vallée Paraćin – Jagodina cf.: M.Stojić, *Zbornik Narodnog muzeja,* XIV-1, Beograd, 1991, 213-214, Sl. 1,9; le fragment de goblet vatinien du site Sokolica à Ostra non-publié, je remercie ma collègue L. Nikitović de l'illustration.

[7] M. Stojić, *ibid*, 218; *idem*, *The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C,* Vršac, 1996, ed. N.Tasić, 250-251.

[8] *Ibid*.

[9] M.Stojić, *Zbornik Narodnog muzeja,* Beograd, 1991, Sl. 1,9.

Pl. I.– 1-3, le group culturel vatiniene; 4-11, le group culturel de Paraćin; 1 – Lanište, le site de Gradac, 2 – Ostrikovac, le site de Djula, 3 – Ostra, le site de Sokolica, 4 – Jagodina, le site de Panjevački rut, 5-6 – Paraćin, le site de Kneselačka česma, 7-8 – Paraćin, le site de Gloždak, 9 – Obrež, 10 – Kragujevac, 11 – Crni Kao, le site de Crnokalačka bara

forme en boule ne présentait pas une telle contingence.

En plus des biconiques la communauté vatinienne fabriquait en masse des gobelets en boule, qui diffèrent de ceux de la culture de Paraćin, surtout parce qu'ils comportent des bords aux élargissements triangulaires ou trapéziformes.[10] La forme caractéristtique des canthares du groupe culturel de Paraćin est donc incontestablement issue de cette forme vatienne, qui ne demandait pratiquement que l'élimination de la décoration du bord. Le motif décoratif des gobelets de Paraćin diffère de ses modèles vatiniens non seulement par ses dimensions, mais aussi par l'incrustation abondante de couleur blanche dans le motif, exécutée de la même manière que la poterie de Žuto Brdo.

Les groupes culturel Žuto Brdo et Paraćin ont été formés à la suite de la désintégration du groupe culturel vatinien, dès les débuts du bronze C, selon Reinecke (quelque part au passage du XVe au XIVe siècle av.J.C.), qui s'est produit très probablement comme conséquence de la percée des porteurs de la céramique incrustée du type transdanubien dans le Bassin danubien serbe.[11] Dans le Bassin danubien – région caractérisée par de la céramique vatinienne richement décorée – l'héritier du groupe culturel vatinien dans cet espace, le groupe culturel de Žuto Brdo se distingue également par de la céramique à la décoration diverse. Dans le Bassin de la Morava cependant, où hors les goblets la céramique n'était pas décorée, l'héritier dans cet espace-là – le groupe culturel de Paraćin – ne décorait, comme son prédécesseur le groupe culturel vatinien, que les canthares et par le motif de la spirale incisée et incrustée.[12] Il est évident que les groupes culturel de l'âge de bronze tardif du Bassin danubien (Žuto Brdo) et du Bassin de la Morava (Paraćin), formés sur les bases vatiniennes, ont conitnué à orner les mêmes formes de poterie que celles de l'époque précédente de l'âge de bronze. Donc on ne peut pas considérer comme pure cooncidence le fait que les porteurs du groupe culturel vatinien dans le Bassin de la Morava et la communauté de Paraćin ne décoraient par la technique identique – incision et par le même motif décoratif – spirale que les canthares. Au contraire la conclusion serait que le groupe culturel de Paraćin s'est développé directement de la culture vatinienne. Aux débuts de l'âge de fer Ia, au XIIIe siècle v.J.C. (bronze D, selon Reinecke) la seule forme de céramique décorée de l'ornement incisée dans la Vallée de la Morava est le canthare, décoré de la grande spirale, de forme très proche de celle de l'âge de bronze tardif.

Dans la vallée de Paraćin-Jagodina un grand nombre de goblets a été trouvé, gobelets du type canthare de l'âge de fer Ia, typologiquement très proches ou identiques aux canthares du groupe culturel de Paraćin décorés de la spirale (Pl.IV/8-9,12, Pl.V/1-2).[13] Les gobelets aux deux anses sont également relativement nombreux, ils ne diffèrent des gobelets décorés de la spirale que par le ventre étiré, ellipsoïdal. Certaines exemplaires portent à la saillie du ventre une proéminence en forme de verrue ou de courte arrête verticale (Pl.V/4).[14] Nombreux sont également les canthares, similaires par leur forme aux canthares de Paraćin décorés de le spirale, dont la partie supérieure des anses porte un ornement en relief conique ou biconique (Pl.V/5-6).[15] Rares sont les exemplaires décorés d'ornements incisés ou en cannelures, comme ceux des sites Sarina meda à Jagodina, Vrbica à Dragocvet, Gloždak à Paraćin (Pl.IV/4,6-11).[16] La fabrication des gobelets de ce type là, était une des formes dominantes en céramique durant l'âge de bronze tardif et les débuts de la phase transitoire de l'âge de bronze à celui de fer I (période transitoire de l'âge de bronze à l'âge de fer).

Des analogies de style et typologiques de ces canthares de la vallée de Paraćin – Jagodina existent: dans la vallée voisine, celle de Kragujevac (Pl.I/10), au site de Mediana à Niš (Pl.II/5) et à celui de Velika Česma à Vrtište (Pl.II/4).[17] C'est au même genre de gobelets qu'appartiennent probablement le fragment de canthare de Crnokalačka bara (Pl.I/11) et les trois

[10] *Ibid*, 215, Sl.13, les uatres examplaires sont conservés à Zavičajni muzej de Jagodina et à Zavičajni muzej de Paraćin, non-publié.

[11] M. Stojić, *The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C,* Vršac, 1996, ed. N. Tasić, 251.

[12] *Ibid*, 250-251.

[13] M. Stojić, *Gvozdeno doba u basenu Velike Morave,* Beograd-Svetozarevo, 1986, T.1/4, T.2/4.

[14] *Ibid*, T.1/5,9, T.5/10,12.

[15] *Ibid*, T.3/10.

[16] *Ibid*., T.I/5, T.3/6, les gobelets de Dragocvet et Paraćin ne sont pas publiés.

[17] M. Valtrović, *Starinar*, X, 1890, M. Garašanin, *The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C,* Vršac, 1996, ed. N. Tasić, 20, B 21; *idem*, 39. Bericht der Römische – Germanischen Kommission, 1958, 68, Abb. 10,1; *Praistroijske kulture Pomoravlja i istočne Srbije,* katalog izložbe, Niš, 1971,14, 43, kat. br. 240; tous mes remerciements ù la collègue N. Đurić du dessin du gobelet de Vrtište.

Pl. II.– 1-3 Rutevac, le site de Školska gradina, 4 – Vrtište, le site de Velika česma, 5 – Niš, le site de Medijana, 6-7 – Pirot, le site de Madlika, 8 – Skoplje, le site de Ključka, 9-13 – Kastanas

forme en boule ne présentait pas une telle contingence.

En plus des biconiques la communauté vatinienne fabriquait en masse des gobelets en boule, qui diffèrent de ceux de la culture de Paraćin, surtout parce qu'ils comportent des bords aux élargissements triangulaires ou trapéziformes.[10] La forme caractéristtique des canthares du groupe culturel de Paraćin est donc incontestablement issue de cette forme vatienne, qui ne demandait pratiquement que l'élimination de la décoration du bord. Le motif décoratif des gobelets de Paraćin diffère de ses modèles vatiniens non seulement par ses dimensions, mais aussi par l'incrustation abondante de couleur blanche dans le motif, exécutée de la même manière que la poterie de Žuto Brdo.

Les groupes culturel Žuto Brdo et Paraćin ont été formés à la suite de la désintégration du groupe culturel vatinien, dès les débuts du bronze C, selon Reinecke (quelque part au passage du XVe au XIVe siècle av.J.C.), qui s'est produit très probablement comme conséquence de la percée des porteurs de la céramique incrustée du type transdanubien dans le Bassin danubien serbe.[11] Dans le Bassin danubien – région caractérisée par de la céramique vatinienne richement décorée – l'héritier du groupe culturel vatinien dans cet espace, le groupe culturel de Žuto Brdo se distingue également par de la céramique à la décoration diverse. Dans le Bassin de la Morava cependant, où hors les goblets la céramique n'était pas décorée, l'héritier dans cet espace-là – le groupe culturel de Paraćin – ne décorait, comme son prédécesseur le groupe culturel vatinien, que les canthares et par le motif de la spirale incisée et incrustée.[12] Il est évident que les groupes culturel de l'âge de bronze tardif du Bassin danubien (Žuto Brdo) et du Bassin de la Morava (Paraćin), formés sur les bases vatiniennes, ont conitnué à orner les mêmes formes de poterie que celles de l'époque précédente de l'âge de bronze. Donc on ne peut pas considérer comme pure cooncidence le fait que les porteurs du groupe culturel vatinien dans le Bassin de la Morava et la communauté de Paraćin ne décoraient par la technique identique – incision et par le même motif décoratif – spirale que les canthares. Au contraire la conclusion serait que le groupe culturel de Paraćin s'est développé directement de la culture vatinienne. Aux débuts de l'âge de fer Ia, au XIIIe siècle v.J.C. (bronze D, selon Reinecke) la seule forme de céramique décorée de l'ornement incisée dans la Vallée de la Morava est le canthare, décoré de la grande spirale, de forme très proche de celle de l'âge de bronze tardif.

Dans la vallée de Paraćin-Jagodina un grand nombre de goblets a été trouvé, gobelets du type canthare de l'âge de fer Ia, typologiquement très proches ou identiques aux canthares du groupe culturel de Paraćin décorés de la spirale (Pl.IV/8-9,12, Pl.V/1-2).[13] Les gobelets aux deux anses sont également relativement nombreux, ils ne diffèrent des gobelets décorés de la spirale que par le ventre étiré, ellipsoïdal. Certaines exemplaires portent à la saillie du ventre une proéminence en forme de verrue ou de courte arrête verticale (Pl.V/4).[14] Nombreux sont également les canthares, similaires par leur forme aux canthares de Paraćin décorés de le spirale, dont la partie supérieure des anses porte un ornement en relief conique ou biconique (Pl.V/5-6).[15] Rares sont les exemplaires décorés d'ornements incisés ou en cannelures, comme ceux des sites Sarina meda à Jagodina, Vrbica à Dragocvet, Gloždak à Paraćin (Pl.IV/4,6-11).[16] La fabrication des gobelets de ce type là, était une des formes dominantes en céramique durant l'âge de bronze tardif et les débuts de la phase transitoire de l'âge de bronze à celui de fer I (période transitoire de l'âge de bronze à l'âge de fer).

Des analogies de style et typologiques de ces canthares de la vallée de Paraćin – Jagodina existent: dans la vallée voisine, celle de Kragujevac (Pl.I/10), au site de Mediana à Niš (Pl.II/5) et à celui de Velika Česma à Vrtište (Pl.II/4).[17] C'est au même genre de gobelets qu'appartiennent probablement le fragment de canthare de Crnokalačka bara (Pl.I/11) et les trois

[10] *Ibid*, 215, Sl.13, les uatres examplaires sont conservés à Zavičajni muzej de Jagodina et à Zavičajni muzej de Paraćin, non-publié.

[11] M. Stojić, *The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C,* Vršac, 1996, ed. N. Tasić, 251.

[12] *Ibid*, 250-251.

[13] M. Stojić, *Gvozdeno doba u basenu Velike Morave,* Beograd-Svetozarevo, 1986, T.1/4, T.2/4.

[14] *Ibid*, T.1/5,9, T.5/10,12.

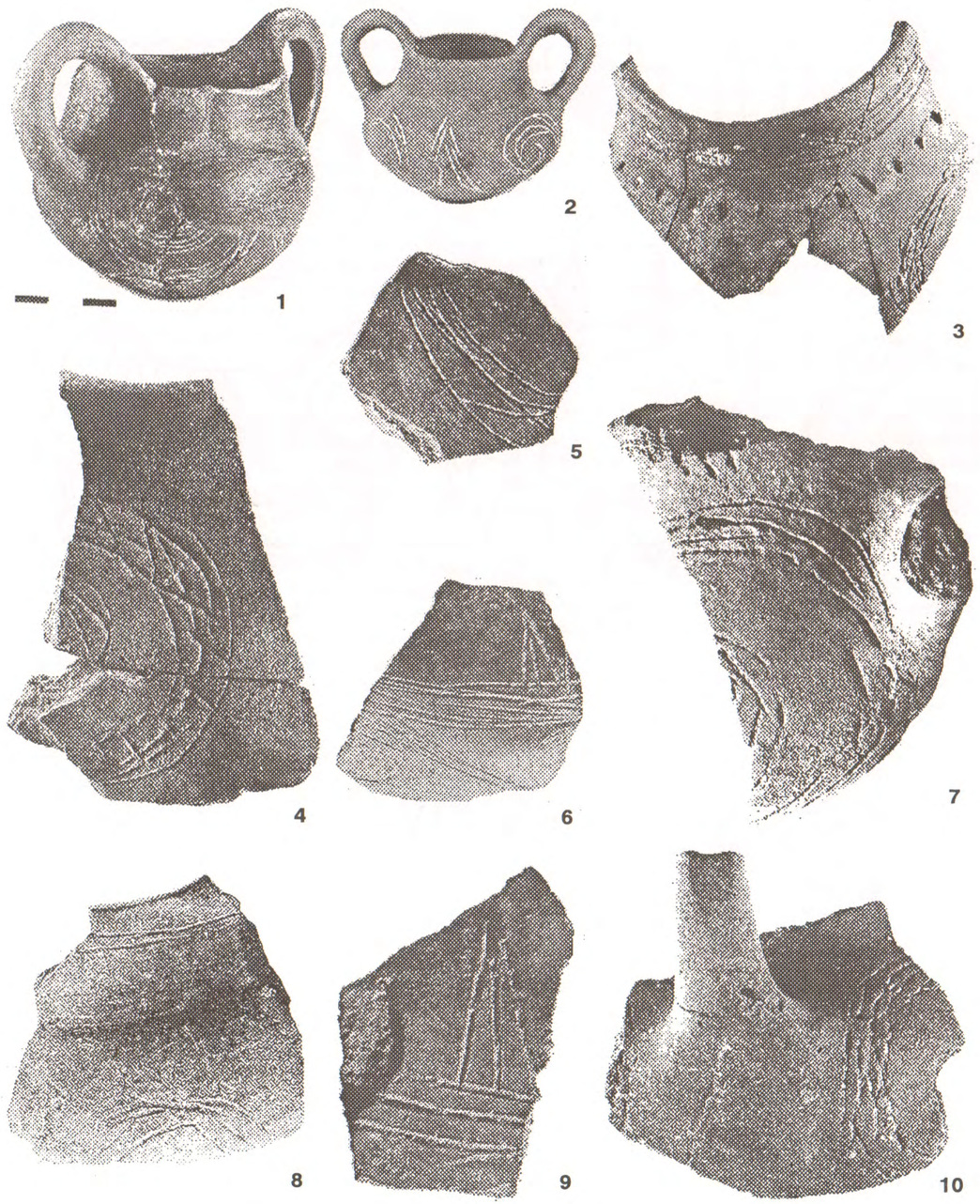
[15] *Ibid*, T.3/10.

[16] *Ibid*., T.I/5, T.3/6, les gobelets de Dragocvet et Paraćin ne sont pas publiés.

[17] M. Valtrović, *Starinar*, X, 1890, M. Garašanin, *The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millennium B.C,* Vršac, 1996, ed. N. Tasić, 20, B 21; *idem*, 39. Bericht der Römische – Germanischen Kommission, 1958, 68, Abb. 10,1; *Praistroijske kulture Pomoravlja i istočne Srbije,* katalog izložbe, Niš, 1971,14, 43, kat. br. 240; tous mes remerciements ù la collègue N. Đurić du dessin du gobelet de Vrtište.

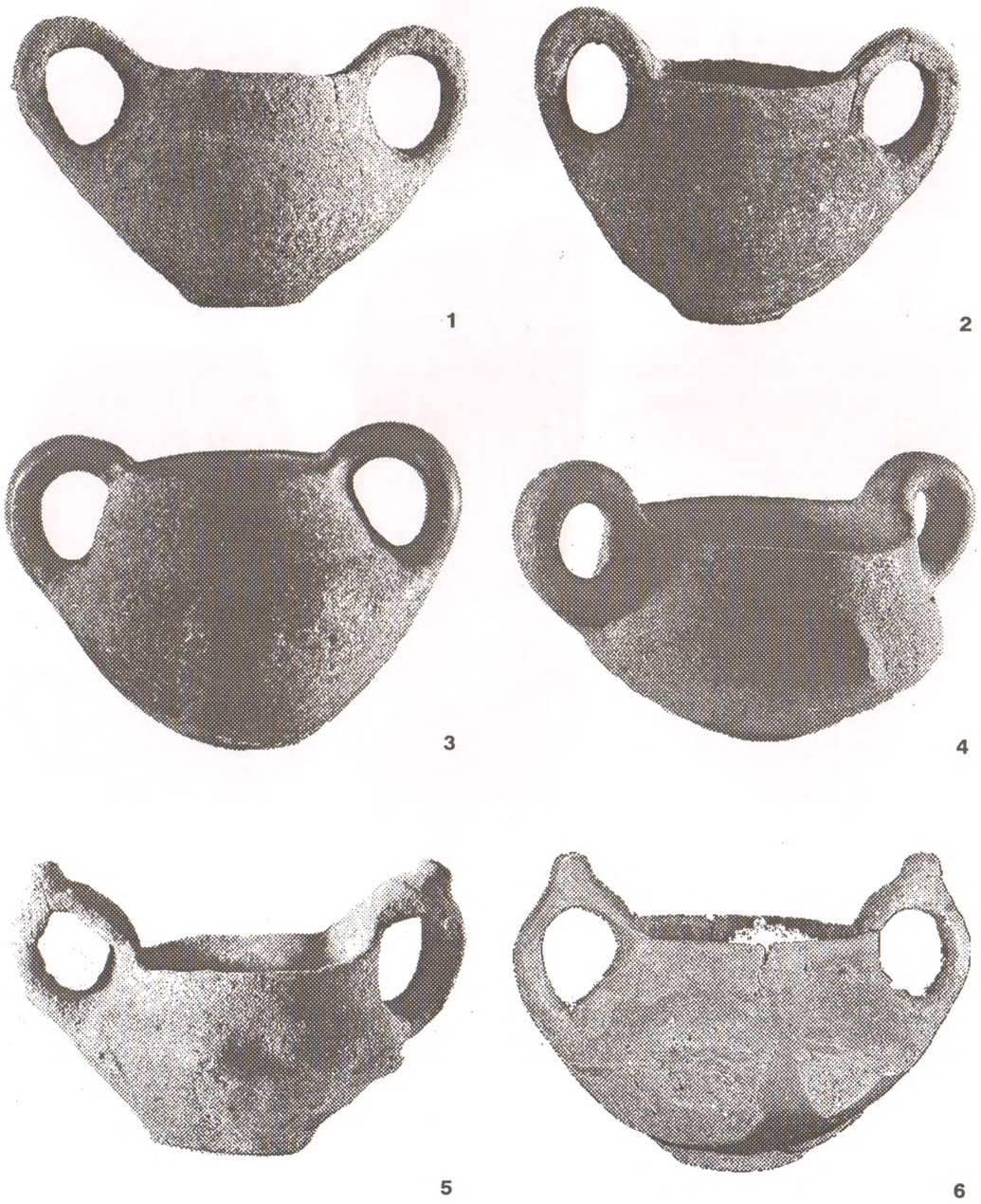
Pl. II.– 1-3 Rutevac, le site de Školska gradina, 4 – Vrtište, le site de Velika česma, 5 – Niš, le site de Medijana, 6-7 – Pirot, le site de Mađlika, 8 – Skoplje, le site de Ključka, 9-13 – Kastanas

Pl. III.– 1, 3, 4, 7-8, 10 – Jagodina (Svetozarevo), le site de Sarina međa, 2 – Ćuprija, le site de Kasarna, 5-6, 9 – Majur, le site de Vecina mala

Pl. IV.– 1, 3, 5-10 – Jagodina (Svetozarevo), le site de Sarina međa, 2 – Majur, le site de Vecina mala, 4 – Dragocvet, le site de Vrbica, 11-12 – Paraćin, le site de Gložđak

Pl. V.– 1, 2, 6 – Rajkinac, le site de Lukićska mala, 3, 4 – Ćuprija, le site de Kasarna, 5 – Dragosvet, le site de Vrbica

fragments de gobelet du site Školska gradina à Rutevac (Pl.II/1-3).[18] Certaines similarités de style et typologiques avec ces gobelets de la Vallée de la Morava, surtout avec ceux de Sarina međa, Vecina mala et Kneselačka česma, ont pu être établies aux gobelets de la culture des groupes Žuto Brdo, Govora, Čerkovna et Tei, appartenant au groupe culturel de Brnjica au Bassin de Južna Morava et B celui du Haut-Vardar (Pl.II/6-8), ainsi que de Tassos.[19] Il est cependant intéressant de noter que de nombreuses analogies de style avec les motifs décoratifs des canthares des sites de Morava sont surtout constatés aux canthares trouvés à Kastanas (strates 18-15) et aussi à Kilindir et Tsaoutsita dans le Bas-Vardar à l'autre bout de la magistrale transbalkanique Morava-Vardar par rapport à la vallée Paraćin-Jagodina (Pl.I/9-13).[20]

Les canthares décorés des spirales, aussi bien que certaines autres découvertes, indiquent qu'en intervalle correspondant aux époques C-D et Ha A1 selon la périodisation de Reinecke pour l'Europe Centrale, une certaine unité culturelle ait été établie le long de Velika Morava, Južna Morava et Vardar. La céramique à cannelures et autre de Kastanas confirme que cette forme d'unité avec la Vallée de la Morava s'est prolongée à l'époque suivante, durant Ha A2-B1 selon la même périodisation.[21]

Il est évident que les canthares décorés de spirales de la vallée Paraćin-Jagodina représentent un phénomène culturel semblable à ceux de la région du haut et moyen Danube et de la partie de Péninsule Balkanique en général à l'est de Morava et de Vardar et à Tassos, phénomènes se rattachant à certains processus ayant eu lieu dans cette partie d'Europe immédiatement avant et au début de la période dite de transision de l'âge de bronze à celui de fer (bronze C et D et Ha A1 selon Reinecke).[22] Ils prouvent en même temps la continuité éthnoculturelle du développement dans la Vallée de la Morava ù l'époque: âge de bronze moyen – époque de transision de l'âge de bronze à l'âge de fer. Certaines autres formes de céramique indiquent cependant un développement continu depuis les débuts de la période de transition de l'âge de bronze à l'âge de fer jusqu' à la fin de l'âge de fer ancien dans la même région.[23]

La littérature archéologique soulignait surtout le rôle de certains groupes culturels du bas-Danube et des régions des Carpathes dans les événements nommés migration égéenne.[24] Cependant, la concentration évidente des sites dans les régions de la haute Velika Morava et en amont de la basse Južna Morava, datant de l'âge de bronze tardif et de la phase initiale de la période de transition de l'âge de bronze B l'âge de fer, sites riches en gobelets du type canthare décorés du motif caractéristique et le fait qu'ils aient été produits dans cet espace avant ceux de la vallée de Vardar d'une part et leur distribution le long de la plus importante voie de communication dans le sens nord-sud de la Péninsule Balkanique d'autre part, indiquent avec évidence le lieu de naissance de tels gobelets. Ensuite ce sont autant de preuves sur l'origine des impulsions qui ont créé les conditions à leur production dans la vallée de Vardar et probablement dans certaines autres régions de la partie centrale de Grèce septentrionale actuelle. Selon ce qui précède les gobelets décorés de spirale du style de Paraćin dans la vallée de Vardar indiquent que dans la phase initiale de la migration égéenne les communautés de la vallée de la Morava jouaient également un certain rôle.[25]

Traduit par
Ivanka PAVLOVIĆ

UDC 903.23"637/6383"(497.11)

[18] J. Todorović-A. Simović, *Starinar*, IX-X, Sl.4/1,3,5, l'anse du gobelet de Crnokalačka bara n'est pas publiée, tous mes remerciements au collègue D. Krstić de l'illustration.

[19] M. Garašanin, *Praistorija jugoslovenskih zemalja,* IV, Sarajevo, 1983, 529; D. Berciu, Die Verbicioara-Kultur, *Dacia,* N.S.5, 1961, 152; S. Morintz, *Contributii archeologica la istoria tracilor timpurii* I, Bucarest, 1978, 55 sq. Fig.32/3, 34, 35, 38/6, 40, 41, 43/1-3; B. Hänsel, *Beiträe zur regionalen und chronologischen Gliederung der äletren Hallstattzeit an der uneteren Donau,* Bon, 1976, 53-65,76-87, T.4-6, T.9-10, T.34, T.35/11, T.36/2, 4-7, T.II/16-21; *idem*, *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 V.Chr.,* Berlin 1982, ed. B. Hänsel, 15-16, Abb.9, A. Hochestetter, *ibid*, 108-110, Abb.3-5; M. Jevtić, *Glasnik 6,* srpskog arheološkog društva, Beograd, 1990, T.III/5,7,9, T.IV/1,5-7, D. Mitervski, *Starinar*, XLIII-XLIV, 1992/1993,115, 122, Fig.2/9, Fig.12; Ξ. *Κοψκοφλη–Ξρψσανθακη*, *Πρωτοιστορικη Θασσο*, *Αθηνα*, 1992, 480-481, *Σηεδ*, 130-13, 133, 136, Pinkas 2/10,19-22; 7/b-1; *idem*, *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 V.Chr.,* Berlin 1982, ed. B. Hänsel, 125-127, Abb.4; exemplaire T.II/7 non-publié, je remercie le collègue P. Pejić, conservateur du Musée National de Pirot de l'illustration.

[20] W. A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia,* Cambrige, 1939, 31-32, Fig. 92.g, fig 92.a; A. Hochstetter, *Kastanas, die handgemachte keramik,* band 3, Berlin, 1984, 60-63, Taf.8/7; 13/4-5, 8-9; 20/6; 22/7; 27/7-8; 31/2,10;33/11; 35/1; 40/7; 47/1-3.

[21] *Ibid*, 188-194, Taf.62/7; 64/5; 71/2; 73/10;82/5-7; 99/3-7; 101/4,8; 102/1,3; 109/8; 110/9; 112/3,7; 116/305, 10-12; 117.

[22] Cf. notes 19-20.

[23] M. Stojić, *Gvozdeno doba u basenu Velike Morave,* Beograd-Svetozarevo, 1986, 100-103.

[24] Cf. notes 19-20.

[25] M. Garašanin, *Praistorija na tlu Srbije,* Beograd 1973, 448.

Three Diploma Fragments from Viminacium

SLOBODAN DUŠANIĆ, Faculty of Philosophy, Beograd

Viminacium with its vicinity provides a comparatively rich source of Roman military diplomata – especially their fragments.[1] A number of such bronzes have been discovered at Viminacium rather recently, and some of them are still waiting publication.[2] When the published material becomes large enough, the students of Roman Moesia and, on the other hand, of the military diplomata will be in a position to better understand the realities which made Viminacium preserve numerous fragments of military diplomata. No doubt, the city's military as well as economic importance was conducive to rallying diploma recipients, both veterans and serving soldiers, both the members of the *exercitus Moesiae (Superioris)* and those of the neighbouring armies. But the diploma finds from Viminacium may reflect some special circumstances, too, e.g. administrative modalities of the diploma distribution and/or depositing in certain periods.[3] It is still early to discuss these possibilities in detail. The three fragments edited in the sequel are not devoid of epigraphico-historical interest in themselves and deserve as such, we hope, to be presented to the readers of the *Starinar.* All of them[4] have been unearthed from the site of Čair in the winter months of 1992 and preserved in the Museum of Požarevac. The author is sincerely grateful to Mr. Dragan Jacanović, the Keeper of the Museum, for his kind permission to publish them here.

I

Fragment of the righthand side of the second tablet; the triple border lines are well preserved (extr.). Dimensions: height 4,9 cm (max.), width 3,7 cm (max.), thickness of 0,1 cm. Weight 16,82 gm. Fig. 1.– *a – b*.[5] *Vidi.*

Extrinsecus

---] | [---] IMI |[2] [---] TALIS | [---

Line 1 The edge of the break hides the stroke of an *I* (its top serif is discernible, too), whose height corresponded to that of the following *M.* The final *I* is markedly shorter, as it is sometimes the case

1 *RMD* 6, 114, 187; two bronzes – a fragmentary diploma of AD 143-144 and a scrap from AD 202 – will be published by me in the near future. Cf. also *RMD* 144, 148 and 22.

2 Cf. M. Mirković, "Epigraphy in Moesia. Roman Army and Roman City", *Atti* of the Eleventh Congress of Greek and Roman Epigraphy (Rome 1997), to appear.

3 For some observations on the problems involved see M. M. Roxan, *Institute of Archaeology Bulletin* No 26 (London 1989) 133 f. With its camp of leg. VII Claudia and residence of the Upper Moesian legate, Viminacium may have been appointed to keep the diplomata before and after the distribution (i.e., in the latter case, the aera of the dead soldiers) and to organize the ceremonies of their bestowal. The *legio et auxilia eius* complex seems to have had, from time to time, a rôle in the formulation of military *constitutiones* and in the choice of places where the diplomata themselves were distributed to the beneficiaries: on *CIL* XVI 28, 44 f., 43, 48 and 51 see (W. Eck and H. Wolff eds.) *Heer und Intergrationspolitik. Die römischen Militärdiplome als historische Quelle* (hereafter: *RMDHQ), Köln – Wien 1986, 204 with note 58, and 206 f. (S. Dušanić).*

4 The fourth fragment (dated AD 202), discovered at the same time and in the same area of the city, will be published separately (*supra,* note 1).

5 All the fragments published in the present article have been cleaned by Mr. Aleksandar Stojković (National Museum, Belgrade), and the photographs made by Mr. Nebojša Borić (Archaeological Institute, Belgrade). I would like to thank both of them for their kind assistance.

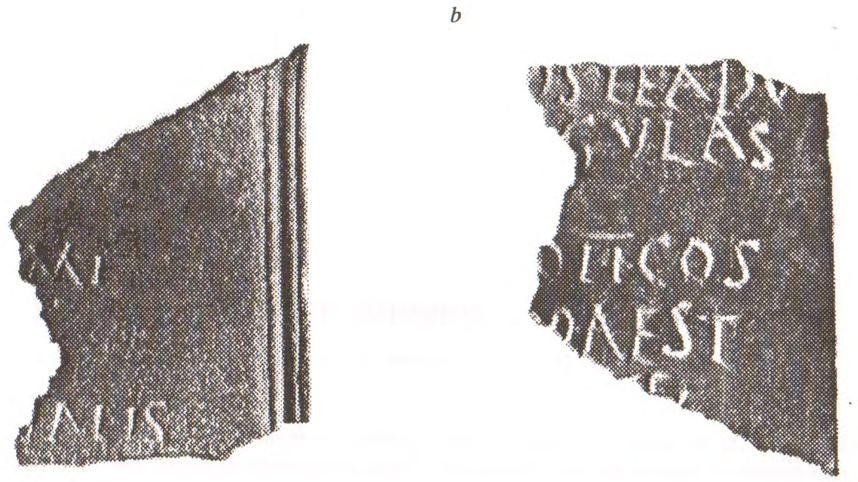

Fig. 1.– Fragment of a Military Diploma (Museum of Požarevac), tab. II, *a:* extrinsecus, *b:* intus. AD 85 (?); found at Viminacium

with the I's at the end of the witnesses' *cognomina*.[6] Line 2 The bottom of the vertical, easily visible, is slightly damaged on the left side (which produces the wrong impression on the photograph that it is joined by the remains of a diagonal stroke). The edge of the break follows the upper part of the vertical; above it, the end of the righthand half of the (slanting) horizontal can be seen, too.

Intus

--- cum iis quas p]ọstea du | [xissent dumtaxat singuli sin]gulas.

| [---]| [c.24 letters] ọ II cos. |[5] [c.23 letters *p]ṛaest.* | [c. 26 letters]*ḌF•* | *[---*

Line 6 The end of a horizontal bar slightly slanting upwards, to the right. After it, the upper part of an upright *hasta,* joined by a horizontal stroke at the top. The line closes with a comma-like punctuation- mark,[7] not with a short *I.* In the context, probably *ḌF•* (for the appearance of the trace of the first letter cf. the *E* of *[p]ṛaest,* line 5), though other readings, notably *ṬḌ*, cannot be ruled out completely.

The length of the lines of *intus,* presupposing a tablet *c.* 15 cm high, has been determined on the basis of the obvious restoration of lines 1-2. To judge from the parallels of other Flavian diplomata (the date of the fragment will be discussed in the immediate sequel), the interior versions usually have, after the name of the commander of the recipient's unit (= our line 6), five more lines at least. In our case, this would imply that, with lines 7 ff., at least some 4 cm of the original tablet's lower part (or its upper part, if the bronze is oriented according to the disposition of the outer text) have been completely lost. It seems impossible to say more about the fragment's precise place within the smaller dimension of the original tablet. With its estimated height of *c.*15 cm, the tablet was likely to be some 12 cm wide (cf. *CIL* XVI p. 151, I – II).

The dating of the fragment and the restoration of its lines 2-3 extr. and 4 int. present interconnected problems.

The outer face obviously displayed the names of witnesses in the genitive. Indeed, the repertory of the diploma witnesses' *cognomina* known so far has many instances ending in *–imus* (Alcimus, Chresimus, Maximus, Phronimus, Primus, Trophimus) and *–talis* (Augustalis, Natalis, Vestalis, Vitalis) respectively.[8] Any attempt at making a choice among them with regard to the restoration of the Viminacian fragment must take into account two sorts of criteria, viz. the demands of the epigraphical context (our *[---]ịmus* and *[---]ṭalis* are cited one after the other; the genitive in *–imi* is shorter than the genitive in *–talis* by approximately two letters),[9] and the effects of two administrative reforms (of AD 73/4 and 138) that influenced the manner of selecting and ranking the signatories to the auxiliary and naval diplomata. (It hardly needs to be stressed that the formula of lines 1-2 int. of the new document rules out the alternative of a diploma for a praetorian or an Urbanicianus.) In the period before 73/4, the (so-called) personal signatories never recur, practically speaking; after 138, they do recur constantly, within intervals which can exceed two decades, according to a pattern of seniority both rigid and well-known.[10] It is a chronologically relevant fact that the post-138 witnesses so far on record do not include a pair which would satisfy the epigraphical demands just stated. On the other hand, the modest dimensions of the tablet from which the fragment was broken (to say nothing of the other formal characteristics of the bronze) do not recommend a pre-73/4 date.[11] There is nothing, however, to contradict the attribution of the fragment to the intermediate period (73/4 – *c.*138), during which the post-138 system was being gradually prepared but, not seldom, certain witnesses were used to sign diplomata only once or a few times within short intervals.[12] The recurring names of that category may appear either isolated[13] or in blocks; as they tend, in the latter case, to follow the same order of enumeration[14] it seems significant that D. Consius Alcimus and C. Terentius Natalis occupy the places of the first two witnesses of *CIL* XVI 33 (May 13, AD 86). Though they are not attested in any other diploma published so far, the epigraphical considerations referred to in the present paragraph make it probable that their names should be restored in lines 1 and 2 of our fragment (extr.). This would suggest, for the fragment, a date close to May, 86.

Line 4 int. supports the conjecture. It is a rare enough thing to have a *cos.*II in the place of the *collega minor;* besides, in view of the space available (line 3, completely lost now, must have contained the day-date indications alone),[15] we have to posit consular names which are either quite short or cited in a specially abbreviated formula. The *ordinarii* of 83 (Imp. Domitianus VIIII, Q. Petillius Rufus II) and 85 (Imp. Domitianus XI, T. Aurelius Fulvus II) fulfill the first condition, concerning the *cos. iterum,* and can fulfill the second, too, if the reference to Domitian's consulate is restored to run *[Imp. Caes. Aug.]* or the like. That reduced form, though unparallelled in Domitian's diplomata, has a Vespasianic antecedent in *CIL* XVI (no. 12),[16] and many analogies in inscriptions. A line *[Imp. Caes. Aug. VIIII, Q. Petillio Ruf]ọ II cos.,* of [27] + 6 letters, would be rather long in view of our estimate of the length of the lacuna ("c.24 lett."). An *[Imp. Caes. Aug. XI, T. Aurelio Fulv]ọ II cos.* ([24] + 6 lett.) would fit in perfectly, however; and, of course,

[6] See e.g. *RMD* 6 (July 12, 96), t. 3, 4 and 6 (a photograph in *Chiron* 7, 1977, T. 5).

[7] Cf. e.g. *CIL* XVI 14 (AD 71), tab.II int., lines 4-6 (photo *ibid,* T. I). J.S. and A. E. Gordon, *Contributions to the Palaeography of Latin Inscriptions* (Berkeley and Los Angelos 1957) 183 f.

[8] The material known up to 1977 has been collected and analyzed by J. Morris and M. Roxan in their able study "The Witnesses to Roman Military Diplomata" (*Arheol. Vestnik* 28, Ljubljana 1977, 299-333); cf. also *RMD* I, pp. 104-109. For later acquisitions, *RMD* II, p. 223, and *RMD* III, p. 346-351.

[9] To anticipate the restoration proposed below, *[Alc]ịmi* (6 letters) and *[Na]ṭalis* (7 letters) fit in satisfactorily, as the former name includes two slim letters *(Is).*

[10] Morris and Roxan (n.8, *supra)* 300, 327 ff.

[11] *CIL* XVI 38 (AD 93) seems to be the earliest diploma so far on record whose (second) leaf is as thin as 0,1 cm.

[12] See tables 2 and 2a in Morris and Roxan (n.8, *supra)* 309-311.

[13] E.g. M. Stlaccius Philetus in AD 79 and 80 *(CIL* XVI 24, t.2; 26, t.6).

[14] Three diplomata of AD 105, deriving from three different constitutions, have their complete lists identical, with the seven witnesses' names cited in the same order: *CIL* XVI 50 (May 13), *RMD* 8 (May 1 – July 15) and 9 (Sept. 24); for a similar example see *CIL* XVI 68 + *RMD* 17 (June 29, 120) and *CIL* XVI 168 (AD 121). The entire lists of *RMD* 27 and 28 (two bronzes obviously recording the same *lex,* of Jan. 31 or Feb. 12, 126) must have been identical too (the latter has preserved the names of *t.*5-7 only: [*L. Pullius*] *Daph*[*nus*], [*L. Equitius*] *Gemel*[*lus*], [*Q. Lollius*] *Fes*[*tus*]*);* the pair of L. Pullius Daphnus and L. Equitius Gemellus re-emerges, within an otherwise different list, in AD 129 *(CIL* XVI 75, *t.*3-4). An analogous repetition of a section of the list, but with an inverse order of the names of the two men involved, seems to be attested under Domitian – *CIL* XVI 37 (June 14, 92), *t.*4: *Gn. Egnatius Vitalis, t.*5: *Q. Orfius Cupitus* (according to the convincing restoration and correction of an imperfect transcript of the lost document which are due to Morris and Roxan [n.8, *supra*] 309); 38 (July 13, 93), *t.*2: *Q. Orfius Cupitus, t.*3: *Gn. Egnatius Vitalis* (both signatories appear once more in AD 93 [*CIL* XVI 39, of. Sept. 16]; however, their names are separated now [*Cupitus, t.*1; *Vitalis, t.*5]).

[15] Cf. e.g. tab.II of *CIL* XVI 30 (AD 84), 31 (AD 85), and 32 (AD 86). The usual practice of the earlier and later diplomata was different.

[16] *Imp. Caes. Aug. III, M. Coc. Ner. cos.* (extr.); *Imp. Caesar. Vesp. Aug. III, M. Cocceio Nerva{e} cos.* (int.).

the year of 85 has the distinct advantage of being nearer to the date of *CIL* XVI 33, whose witness list also registers D. Consius Alcimus and C. Terentius Natalis.

Our option for AD 85 requires an additional comment. The last doubts[17] as to identity of Domitian's colleague in the consulship of that year have already been dissipated thanks to two epigraphical finds, an epitaph from Rome, which ends with *excessit X K. Februarias, Imp. Domitiano XI, T. Aurelio Fulvo it. cos.,* and a recently published diploma (tab. I) issued to C. Latinius Primus, veteran of coh. XII urbana.[18] Dated February 22, 85, the latter document quotes the consular pair as follows (lines 17-18): *Imp. Caesare Domitiano Aug. Germanico XI | T. Aurelio Fulvo II cos.* It is possible, however, that its second, non-extant, tablet had Domitian's (names and) titles abbreviated into a formula similar to, or identical with, one we assume for tab. II int. of the Viminacian fragment.[19] In any event, the fragment will have been chronologically close to Primus' diploma; which means, it should be put somewhere into the early months (January – February?) of 85. As the editors of the epitaph and Primus' *aes* have already emphasized, the day-dates of their texts are late enough to show that Suetonius' testimony on the brevity of Domitian's consulships[20] – the *ad Idus usque Ianuarias,* to be exact – should not be understood literally.

The end of line 6 int. remains puzzling. It can hardly be taken to contain the abbreviation of the commander's *cognomen,* tribe or *origo:* in the auxiliary diplomata of the Flavian epoch, the commanders' *cognomina* are never abbreviated and the *origines* are constantly omitted, while the tribe-indications (when recorded) follow the filiation, not the *cognomen.*[21] The best solution seems to read, after the man's names (the length of the lacuna suggests a restoration including his *tria nomina,* filiation and tribe), *[pra]ẹf(ectus),* meaning the equestrian prefect of an auxiliary unit; the *[cui p]ṛaest* of line 5 int. makes a *[pra]ẹf(ectus)* of a fleet highly unlikely,[22] and the possibility of a third kind of troops (e.g. Equites Singulares) should be put aside for more than one reason. Though the names of unit commanders cited in the corresponding formula[23] of auxiliary diplomata (so far) consistently omit their titles, an exception to that rule may be perhaps envisaged, on two counts. It may have been a casual addition, without any specific administrative relevance; the other parts of the formula display comparable variations in pre-Hadrianic times (e.g. in quoting or omitting the commander's tribe and/or *origo).* Alternatively, the *[pra]ẹf(ectus)* may have been noted on purpose, because the diploma recipient served in an irregular *auxilium* (a *vexillatio,* a *numerus* or a unit styled e.g. *Mauri equites* or *pedites Britannici),* or an *auxilium* whose commanders normally were equestrian *tribuni.*[24] The exceptional position of the officer in charge

[17] They still affect the corresponding entry in A. Degrassi, *I fasti consolari dell' Impero Romano dal 30 avanti Cristo al 613 dopo Cristo* (Roma 1952) 25. For the views anticipating the two finds spoken of here, W. Eck, *Senatoren von Vespasian bis Hadrian* (München 1970) 57 with n. 15.

[18] S. Modugno, RSA 3 (1973) 87-94 = *Ann.ép.* 1975, 53. – M. Roxan and W. Eck, *ZPE* 96 (1993) 67-74 (T. IX-X) = *RMD* 139.

[19] The interior texts of diplomata tend to shorten the versions of the extrinsecus texts in many points (though the contrary practice is not unknown, either, in particular [mostly early] cases such as that quoted above, note 16). After *c.* AD 138 (*CIL* XVI 83 + p. 187), the formula containing consular names becomes markedly shorter intus than it is extrinsecus.

[20] *Domit.* 13,3: *omnes autem (consulatus) paene titulo tenus gessit, nec quemquam ultra Kal. Mai., plerosque ad Idus usque Ianuarias.*

[21] See RMDHQ 389 f. 426-431 (G. Alföldy). Let us note – for what it is worth – that the (improbable) restoration of an *origo* might run *[Rea]ṭẹ* (or a similar toponym) and thus spare us the assumption of an abbreviation closing line 6 int.

[22] Contrast *CIL* XVI 32, lines 6-7; 37, line 6. True, a Lower Pannonian diploma of AD 146 might suggest a different conclusion; the author is indebted to Professor W. Eck, who has kindly shown him the text of that important document prior to its publication. Issued for an *ex gubernatore* (the *constitutio* itself included both the province's *auxilia* and the Fleet), the diploma has a formula which introduces the names of the Classis Flavia Pannonica's commander, a certain *[M]acrinius Regulu[s],* by a *[cui praest]* and, perhaps, adds on a *[praef(ectus)],* in the lines immediately preceding the reference to the recipient of the bronze. But, strictly speaking, it hardly provides a parallel for lines 5-6 int. of the Viminacian fragment. The formulation of the closing lines of Pius' diploma is not unexpected, as the *constitutio* pertained to both the auxiliaries and the sailors; however, in the case of privileges granted to the members of a provincial fleet alone, the naval prefect should be naturally mentioned in the main body of the *constitutio* (in the *sub* clause). It seems very difficult to postulate an exception to that rule or ascribe our fragment to a naval *lex* of a complex structure (uniting two provincial fleets together or [? anomalously, for the pre-92/99 period] the auxiliaries and sailors of one province).

[23] *RMD* 100 and 67 (+ p.134), and *CIL* XVI 128 (+ *RMD* p.26), obviously present different cases. *RMDHQ* 394 (G. Alföldy).

[24] For the vacillations of formulae in analogous situations see e.g. *RMD* 67 note 5, 158 note 2 (Clodius Gallus was a provisional commander, too ?) and 161 note 6.

of the unit whose soldier received the diploma of the Viminacian fragment may have altered the standard formula; conversely, the rank of commanders of regular *auxilia* remained understood only in all diplomata known so far as it depended fairly consistently on the type of the commander's unit, and the name of the unit itself figured within the same formula.

If we prefer this second explanation – postulating a prefect who either was in charge of an irregular force or replaced a tribune in the command of a milliary cohort (part of a milliary cohort) – it should be noted that the diploma's lex was issued immediately after the Chattan War and, perhaps, in order to recompense those having contributed to Domitian's *Victoria Germanica.*[25] The special military context of the document might well explain the special features of line 6 int. The fighting against the Chatti must have engaged i.a. some troops brought to Germany from other parts of the Empire.[26] It would be conceivable that the anonymous *[(?)pra]ẹf(ectus)'* unit was sent from Moesia to Germany in AD 83-84 and returned to its original garrison after the Rhenish victory of late 84; after his *honesta missio,* the recipient of the diploma settled, not unexpectedly, in one of the important centres of his original fort's province.

But another possibility, connected with Domitian's Dacian War, should be considered as well. The Danubian events of 85 and the following years rallied troops from almost the whole *exercitus Romanus;*[27] Iordanes emphasizes that feature of Domitian's strategy *(Get.* XIII 77: *cum totius paene reipublicae militibus),* which corresponded with the Flavian's decision to supervise the course of operations in person (Cassius Dio records his presence, in 86, in "a city of Moesia" – probably Scupi).[28] As serving soldiers, some members of those troops from non-Moesian armies may have become *aere incisi* (shortly) before 86 and in distant provinces, to be subsequently sent to Viminacium or its vicinity with the task of opposing the Dacian king.[29] An auxiliary *aere incisus* of AD 85, participating in the Chattan expedition, may have been transferred from Rhine to the Danube *c.* AD 85 – 87; the same military logic and the fear of the same barbarian enemy had brought German *auxilia* to the Moesian front at least once in the previous history of Flavian warfare (AD 82 or thereabouts).[30] If the fragment is ascribed to a man who took part in both wars – that of 83/4 as well as that beginning in 85 – its find-spot would attest to the recipient's fighting record, not his peacetime activities.[31]

To conclude with a restored text of the fragment:

Extrinsecus

---] | [(?) D. Consi Alc]imi |[2]
[(?) C. Terenti Na]ṭalis | [---

Intus

--- cum iis quas p]ọstea du | [xissent dumtaxat singuli sin]gulas. | [the day-date of the lex] | [(?) Imp. Caes. Aug. XI, T. Aurelio Fulv]ọ II cos. |[5] *[the name of the unit cui p]ṛaest | [the commander's tria nomina, filiation and tribe (?)pra]ẹf(ectus) | [---.*

[25] *RMD* 139 seems indicative of the latter point. As remarked *supra,* its date of issue (Febr. 22, 85) must be very close to that of the Viminacian fragment. The text of *RMD* 139 shows specific traits which suggest that there was a complementary grant reflecting the participation of a praetorian expeditionary corps in a major military undertaking. In the season that proclaimed "Germania capta", the undertaking is best identified with the Chattan War, and it is tempting to assume that the same occasion inspired Domitian to promulgate the *constitutio* preserved through the Viminacian bronze dealt with in the present paper. The whole problem of *RMD* 139 and its complement will be examined elsewhere.

[26] R. Saxer, Untersuchungen zu den Vexillationen des römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diokletian, *Epigraphische Studien* 1 (1967) 22-24; A. Garzetti, *From Tiberius to the Antonines. A History of the Roman Empire, AD 14-192* (transl. J. R. Foster), London 1974, 286 f.

[27] Cf. e.g. E. Ritterling, *RE* XII (1924) 1277 et passim; S. Dušanić, *Živa Antika* 22 (1983) 13-21.

[28] LXII 6,3 cf. "The Frontier and Hinterland: the Rôle of Scupi in Domitian's Wars on the Danube", in: *Roman Limes on the Middle and Lower Danube* (Belgrade 1996) 41-51. The *cursus* of *PME* T 29 bis (vol. V, 1993, p.2255) indirectly corroborates my interpretation (p.47 with note 57) of *CIL* VIII 3079, line 3 *(Quir.)* and, generally, of a number of inscriptions indicating that certain soldiers and army officers, while serving in Domitian's Danubian wars, became citizens, even magistrates, of their garrison cities such as Scupi and Siscia. As *cives adlecti* of municipalities where they had temporary but rather long stays, they were allowed to refer to the tribe of Scupi (and Siscia[?]: *Živa Antika* 33, 1983, 20 f. with notes 41 and 45) instead of their original tribes (*CIL* VIII 3079), or to note both tribes within the same contexts *(PME,* loc. cit.).

[29] *CIL* XVI 33 seems to provide an analogy *(Epigraphica* 46, 1984, 110).

[30] *CIL* XVI 28, cf. *RMDHQ* 205-207 (S. Dušanić).

[31] The Viminacian provenance of the scrap may be interpreted in various ways (cf. above, note 3); inter alia, it should be remembered that Viminacium was in serious danger, and consequently must have been garrisoned by numerous troops, in the early part of Domitian's *bellum Dacicum* (cf. Tac. Agr. 41: *de hibernis legionum ... dubitatum).*

II

Fragment of the central part of the first tablet. Dimensions: height 2.6 cm (max.), width 2.2 cm (max.), thickness 0.08 cm. Weight 2.84 gm. Fig. 2.– *a – b. Vidi.*

Extrinsecus

---] | [---] qu[inis et vicenis pluribusve] | [stipend(is)] ẹmeritis, [dimiss(is) honest(a) mission(e)] | [quorum] nominạ[a subscript(a) sunt, ipsis liber(is)] | [posteris]q(ue) eorụ[m civitatem dedit et conu] |[5] [bium cum u] xor[ibus---] | [---

Line 1 init. The traces of the top of a round letter are barely visible. On line 4, the length of lines can be estimated at about 34 letters. Though the engraver did not avoid abbreviations *([posteris]q.,* line 4), he used them only sparingly (cf. *ẹmeritis,* line 2; *eorụ[m],* line 4). The proposed restoration of lines 2-4 is adapted to that fact but the choice of abbreviations, as well as the line division, are inevitably arbitrary.

Intus

---] | [---] IVI [---] | [---] Aụrẹli[o---] | [--- stipe]ndị(is) [emeritis---] | [---

Line 1 The feet of the three characters have been preserved. The first is separated from the second by a narrow vacat; the position of the line within the whole of the interior text – the bronze's extrinsecus shows, beyond any doubt, what was the approximate place of the fragment within the original tablet – suggests that we have here one of the closing items of the cohort list: *[e]t* + the numeral *(V,* or *VI,* or a higher one) of a unit. High numerals, it is well known, are expected at the ends of those unit lists which are arranged "numerically" (they generally cease in the reign of Pius).[32] Line 2 The lowest part of the right stroke of an *A,* and the silhouettes of a *V* and an *R;* these last are almost complete. All three letters have been inscribed rather large and shallow; *A* and *V* slant towards the left. Of *L,* the vertical and the beginning of the horizontal are clearly seen. The edge of the fragment follows the stroke of an *I,* of which the left side is still extant. Line 3 Only the top of a *D* has been preserved.

[32] Cf. e.g. *RMDHQ* 482 ff. (Zs. Visy).

a *b*

Fig. 2.– Fragment of an Auxiliary Diploma (Museum of Požarevac), tab. I, *a:* extrinsecus, b: intus. AD 130-140 (?); found at Viminacium

The formulae of extrinsecus point to an auxiliary diploma.[33] It must have been issued before the end of AD 140, when the use of the *ipsis liberis posterisque eorum* clause was discontinued in the auxiliaries' *privilegia.* There is no firm *terminus post* but the engraver's (moderate) tendency to abbreviations in the outer face suggests a date in Hadrian's late/ Pius' early reigns. To judge by various formal criteria,[34] the fragment is best put in the AD 130-140 decade.

This conclusion may help us explain line 2 int., which presents the main interest of the fragment. The line obviously contained the *gentile* and *cognomen* of the governor of the province to whose army the recipient's unit belonged (the *sub* clause). The space available in the lost parts of lines 1-3 int.[35] allows satisfactory restorations to that effect.[36]

[33] Line 1 extr., *qu[inis],* virtually excludes the possibility of a naval diploma (cf. *RMD* III, p.341 [App.III]).

[34] Lettering, abbreviations (use or avoidance of them), the thickness of the bronze.

[35] We are permitted to suppose that the number of letters in the lines of both sides of the tablet was approximately the same. That would be the expected case with the diplomata of that type and date.

[36] They would run (nothing more than a possibility): ---] *d* [e].ị *VI*[c. 10 letters: the end of the numeral (?) and the (slightly abbreviated?) name of the unit *(V H[ispanorum(?)]) et sunt in Moes(ia) Super(iore) sub*] |[2] *Aụrẹli* [*o Gallo, quinis et vicenis pl(uribus)ve sti*]|[*pe*]*ndis)* [--- (The beginnings of the lines have been fixed arbitrarily; their length, for lines 1-2, is 34 letters. On the grounds for the restoration of the names of the province [which has narrowed our choice of the unit] and legate, here proposed *exempli gratia,* see *infra.* The restorations are based i.a. on the assumption, natural enough, of the engraver's inclination to use abbreviations in the interior text more liberally than extrinsecus).

Now, *L. Aurelius Gal[lus]*[37] is cited as a *suffectus* in *CIL* XVI 173, dated August 18 of AD 129 or 130.[38] Nothing is known of his career after his consulate. The Viminacian fragment shows that an *Aurelius* commanded a province, almost certainly Danubian, probably Moesia Superior, in the thirties of the second century. It is tempting to identify the two senators since the late Hadrianic legates of Upper Moesia used to obtain the post at Viminacium some 6 – 8 years after their consulates (L. Vitrasius Flaminus *[suff.* 122], 130/1-132/3; P. Tullius Varro *[suff.* 127], 133/4-135/6).[39] The fragment's *Aụrẹli [us]* could well find a place in the Fasti of the Upper Moesian governors between P. Tullius Varro and P. Cluvius Maximus Paullinus (who commanded Moesia Superior "ultimis Hadriani et/vel primis Pii annis"),[40] perhaps as the immediate successor of Varro and/or the immediate predecessor of Paullinus. But of course *Aụrẹli [us]* may have been the governor of another province, still not identifiable, or an Upper Moesian governor who should not be equated with the *suffectus* figuring in *CIL* XVI 173.

III

The lower lefthand corner of the first tablet; the double framing lines are clearly visible on the left side and at the bottom of the tablet, extrinsecus. Dimensions: height 2.5 cm (max.), width 3.6 cm (max.), thickness 0.1 cm. Weight 7.10 gm. Fig. 3.– *a – b. Vidi.*

Extrinsecus

---] | Descrip[tum et recognitum ex tabu] | la aerea quae fixa est Romae in mu]| ro post te[mpl(um) divi Aug(usti) ad Minervam].

The phrase obviously included no abbreviations, save for the traditional [*Aug.*] and, probably, *te[mpl.];* an unabbreviated *te*[mplum] would imply a crowded line 3 or a four-line arrangement of the entire formula (cf. e.g. *RMD* 123 int.). Line 1 fin. The bottom of a *P.* Line 2 fin. A trace of the left side of a *Q.* As is often the case with the formula, its first line does not immediately follow the preceding line (of which unidentifiable letter-traces have survived), with the names and *origo* of the recipient (or a member, or members, of his family).

[37] W. Eck, Aurelius (no. 141 a), *RE* Suppl. XIV (1974) 69.

[38] Cf. *RMD* p.244 note 28 and 276 note 6 (*ad* no. 157).

[39] W. Eck, *Chiron* 13 (1983) 169 ff. 223; cf. A. Stein, *Die Legaten von Moesia* (Budapest 1940) 41 ff. and 117 f.; B. E. Thomasson, *Laterculi praesidum* I (1984) 126 f.

[40] Thomasson (note 39) 127 (no.38).

a

b

Fig. 3.– Fragment of an Auxiliary Diploma (Museum of Požarevac), tab. I *a:* extrinsecus, *b:* intus. Later second century (?); found at Viminacium

Intus

---] | [---sti] | p[end(is) emeritis dimiss(is) honest(a) mission(e) per] | Terẹ[ntium(?) 10-15 letters: the man's cognomen and, probably, (abbreviated?) title quorum nomina] | subṣ[cripta sunt civitatem Romanam qui] |[5] eorum [non haberent dederunt (or dedit) et conubium] | cum uxọ[oribus quas < tunc habuissent cum est civitas is data, aut cum is quas> postea duxissent dum] | t [a]xạt [singulis.---] | [---

The inner text, like the outer, will have contained few abbreviations (cf. line 5: *eorum;* 6-7: *[dum] – | t [a]xat)*, which suggests a line-length of 30-35 (preferably c. 33) letters, in view of the more of less certain restorations of lines 2 and 4-5. Line 2 The choice of abbreviations is arbitrary. After the *P* (whose curve is distinctly seen, vertical surmised with much probability), there is a letter-trace impossible to decipher. Lines 2-3 Or: *[a] | Tere[ntio(*?)*---],* see below. Line 3 A stroke after the *R,* attributable to every vertical letter except for a *T.* For the restoration of the left part of the line see below. Line 4 The whole lower part of the fourth letter (an *S*) is visible. Lines 5-6 As the *EORVM, CVMVX* and *T[.]XAT* are clear, and the space available in line 4 too small for the *ipsis* liberis *posterisque* datives, the usual post-140/144 (145) formula concerning the recipients' families must be restored, without any doubt or assumption of variant expressions. This presupposes the omission of 44-45 characters in the lacuna after the *ux[oribus]*. We have here, probably, a case of haplography caused by the double occurrence of the quas within a short distance; similar omissions are frequent enough in 2nd – 3rd cent. diplomata.[41] With *[dederunt],* line 5 would be 34 letters long, with *[dedit],* 31 letters; the lengths of lines 2, 3 and 4 are 34, 31-36, and 33 letters respectively. Line 7 After *[singulis]* there was a vacat or the beginning of the dating formula.

What remains or may be restored of intus indicates an auxiliary diploma. As noted in the apparatus (*ad* lin. 5-6), the formulae of lines 4-6 posit AD 140/144(145) as a *terminus post*.[42] In view of the scribe's preference for unabbreviated words and of some other palaeographical features of the fragment, it is best placed in the time after Antoninus Pius. Also, for what it is worth, the considerations of space make us restore the longer form, *dederunt,* rather that *dedit,* in line 5 int. This means that the fragment should be tentatively dated into one of the following dyarchical periods: Marcus Aurelius and Lucius Verus (AD 161-169), Marcus and Commodus (AD 177-180) or, perhaps, Septimius Severus and Caracalla (AD 198-209). For a variety of reasons, later dyarchies or the Severus-Caracalla-Geta triarchy are virtually out of the question. To judge by the fragment's formal features (primarily, its thickness and the satisfactory quality of its execution), even the joint rule of Severus and Caracalla does not appear a plausible context. The fragment's diploma seems to have been issued by Marcus or Commodus, either as sole *principes* or, more likely, as ruling in the periods of AD 161-169 and 177-180 respectively.

Line 3 int. calls for an additional comment. The *TERI* does not belong to the normal wording of auxiliary diplomata in the line preceding the *quorum nomina subscripta* (note *SVBS,* line 4) *sunt* (a modifier which directly follows the phrases *quinis et vicenis pluribusve stipendis* [note *P,* line 2 init.] *emeritis dimissis honesta missione* in standard *constitutiones).* Rare but close parallels show that the *TERI* must be part of a complement to the [dimissis honesta missione]; such complements occur in two grammatical variants: per + the accusatives of the dignitary's *duo/tria nomina*[43] and *a* + the ablatives of his names.[44] There were two different reasons to record, in the auxiliary diplomata, the person through whom the Emperor(s) carried out the *honesta missio:*[45] either the discharge did not take place in the province(s) of the *constitutio*[46] or it was conducted by the governor commanding the *constitutio*'s province immediately before the governor mentioned in the *sub* clause.[47] The considerations of space favour the latter possibility in the present diploma.[48] In both cases, the dignitary's title, complete or, more likely, abbreviated, will have been added in the diplomata from the second half of the second century.

[41] *CIL* XVI p. 213 G (Ind.) and *RMD* 122 note 3.

[42] Line 2 extr., *aerea,* provides a less useful *terminus post,* AD 138 (cf. *RMD* 39 note 9 and 122 note 6).

[43] *RMD* 14, 155; *CIL* XVI 69; *RMD* 21+22; *CIL* XVI 99; the fragment of AD 202 cited *supra,* note 1.

[44] *RMD* 140, *CIL* XVI 43 + p.215, *RMD* 148.

[45] Since the honesta *missio* was, strictly, within the Emperor(s)' competence, the *per* variant is more correct (and less rare) than the *a* variant. The former is introduced therefore into our text; it is somewhat longer than the latter but the difference is immaterial.

[46] *RMD* 21+22; *CIL* XVI 99; the AD 202 fragment. These documents will be analyzed in a separate paper.

[47] The other diplomata enumerated *supra,* notes 43-44. Some of them have been debated and remain debatable in certain aspects of the formula, cf. e.g. *RMD* 140 note 4, 148 note 6.

[48] As the former type has been (so far) encountered in the "two-province" diplomata only, it would have demanded, in the case of the Viminacian fragment, such an arrangement of the interior text which leaves part of the main body of the *constitutio* to the second tablet. The more so as the prescript was probably of considerable length, too, with the names and titles *(+ parentes)* of the two Emperors.

The identity of the official referred to in line 3 remains enigmatic. In view of the (inevitable) restorations of line 2 proposed above, the *TERI* must be taken for the beginning of this *gentile,* not *cognomen.* He was probably a senator, which suggests a *Tere[ntius(?)].* However, among the attested senatoial Terentii of the epoch, there is none, to my knowledge, who should be considered the same person as the fragment's *Tere[ntius(*?*)].* And with *Tere[ntius(?)]'* praenomen omitted, and his *cognomen* and title lost in the lacuna, the student of the fragment finds it difficult to speculate about the man's lineage. To note a possibility,[49] though, *Tere[ntius(?)]* may have been a son or a younger relative of Gn. L. Terentius Homullus Iunior (*suff.* 146).[50] The Fasti of Upper Moesia – which are first consulted when we deal with legates mentioned in diplomata from Viminacium – would provide ample room for an otherwise unknown Terentius holding the province in the later second century. If we focus on the periods of 161-169 and 177-180, the former would seem a better candidate[51] – especially the years between AD 161/2 and *c.* 167.[52] However, there are too many uncertainties involved to insist upon the attributions of *Tere[ntius(?)]* to Moesia Superior and the interval of Marcus' and Verus' joint reign.

UDC 930.271=71(497.11)

[49] Implying the following restoration of line 3: *Tere[ntium Iuniorem leg(atum) ---]* ? According to it, the lacuna between the *gentile* and [--- *quorum nomina*], estimated at 10-15 letters *supra,* would amount to 11 letters.

[50] E. Groag, Terentius (no. 50), *RE* V A(1934) 663, and W. Eck, *RE* Supplb. XIV(1974) 757.

[51] The Moesian (and Upper Moesian) governorship of P. Helvius Pertinax has been dated *c.* 175-178 (Thomasson [n.39, *supra*] 128 no. 47). This leaves no place for *Tere[ntius(?)]* at the beginning of the 177-180 interval, and very little at its end, since we are led to assume that *Tere[ntius(?)]'* successor in Moesia Superior was (still) a legate of two Emperors.

[52] I.e., according to Thomasson's *Laterculi* (n.39) 127 f., between M. Servilius Fabianus Maximus (who held Moesia Superior "a. 161/2 ut videtur") and M. Claudius Fronto ("c. a. 167 – 170"); let us note that Maximus was immediately preceded at Viminacium by M. Statius Priscus Licinianus Italicus (attested as an Upper Moesian legate in 161). *Tere[ntius(?)]'* command may have covered the entire interval between the commands of Maximus and Fronto, or only part of it. In the former case, his successor – named in the (non-extant) *sub* clause of the diploma from which our fragment was broken – must have been Fronto himself. In the latter, the possibility cannot be ruled out that *Tere[ntius(?)]* followed Maximus directly, and that his tenure of Moesia Superior was divided from Fronto's by a brief governorships of another senator. (Alternatively, the governorships of *Tere[ntius(?)]* and Fronto may have been consecutive but those of Maximus and *Tere[ntius(?)]* separated by the short-lived governorship of an *ignotus.)* The rank of the Upper Moesian legates under Marcus and Verus presents as additional factor of uncertainty in these combinations, as some of these dignitaries may (but need not) have been of a praetorian, not consular, standing, cf. W. Eck, *Die Statthalter der germanischen Provinzen vom 1.-3. Jahrhundert* (Köln 1985) 74 with note 6.

Miscellanea Argentea

IVANA POPOVIĆ, Archaeological Institute, Beograd

A significant number of hoards of silver articles were found in the Pannonian region of the Balkans; the most characteristic from the early Roman period are depots of autochtonous jewelry, which sometimes contained coins and silver dishes[1] too, while the Late Roman era was marked by discoveries of silver dishes, some of which were official products of the imperial propaganda[2]. Even though these finds of jewelry and dishes have been of greatest significance for the recognition of the production character of silver objects, numerous individual silver discoveries from this region should not be neglected, for their style and typological features offer numerous elements to study the spiritual and material culture of the population, trade connections, as well as the repertoire of domestic workshops. The aim of this paper is just to analyze individual characteristics of silver objects, out of which some were not published earlier, while others were, but the interpretation of which, in our opinion, offers some new elements in presenting the picture of the silver finds from the Roman period in the Balkan-Pannonian region.

THE BRACELET FROM BARE

The bracelet which belongs to the Bare hoard represents an exceptional specimen among the not so numerous group of similar jewelry, the shape of which has been just indicated in the monograph devoted to this treasury[3]. Namely, it was found that the crescent silver object had snake heads on both sides holding the hinges in their mouths (fig. 1), does not represent a handle of a dish, as it was thought earlier[4], but the ring of a bracelet, whose central part with a hinge connection, is missing[5]. A logical conclusion followed: the bracelet from Bare portrays a specimen of Roman jewelry, made according to a strong Hellenistic tradition, as specimens from that period are known to have a central part in the shape of the Hercules knot, connected to the chain by hinges held in the mouths of lions and griffons[6]. Bracelets with a hinge in mouth of snakes whose heads are represented on the ends of the ring, were used during the first few centuries A.D., as

---

[1] Dj. Mano-Zisi, *La trouvaille de Tekya,* Belgrade, 1957; I. Popović-B. Borić-Brešković, *The Bare Hoard,* Belgrade 1994; I. Popović-B. Borić-Brešković, *The Bela Reka Hoard;* I. Popović, Autochtonous and Hellenistic Traditions in Roman Jewelry from the First to the Third Century, in: *Antique Silver from Serbia* (ed. I. Popović), Belgrade, 1994, 89-94; *Idem*, Certain Traits of the Roman Silver Jewelry Manufacture in the Central Balkans, *Starinar,* XL VII, 1996, 139-154.

[2] I. Popović, Počeci lokalne proizvodnje srebrnog posuđa u Gornjoj Meziji, in: *Silver Workshops and Mints* (ed. I Popović, T. Cvjetićanin, B. Borić-Brešković), Belgrade, 1995, 145-161; *Idem*, Les produits officiels et privés des ateliers d'orfèvrerie de Naissus et de Sirmium, *Antiquité tardive,* 5, 1997, 133-144.

[3] I. Popović, B. Borić-Brešković, *The Bare Hoard,* Belgrade, 1994. The hoard containing jewelry, cult objects and silver coins was found in 1964 in the village of Bare near Požarevac. The objects are kept in the National Museum in Požarevac, and partly in the National Museum in Belgrade. The latest coins from the hoard are Domitian's, minted in the second half of 81 A.D.

[4] *Iliri i Dačani,* Beograd, 1971, kat. D 297; *Iliri si Daci,* Cluj-Bucuresti, 1972, cat. D 297; *Antique Silver from Serbia,* 1994, cat. 47.

[5] I. Popović, Archaeological Aspect of the Bare Hoard, in: I. Popović, B. Borić-Brešković, *The Bare Hoard,* 1994, 79-80.

[6] C. Metzger, Noeud d'Héraclès et torsades. Trois bijoux hellénistiques, *La revue du Louvre,* 1, 1991, 18-20, fig. 1-3.

fig. 1.– Ring of the Bare bracelet

witnessed by specimen from Llandrovery in England[7] and Bonn[8]. The bracelet from Llandrovery had as its central segment a cassette with a semi-precious stone, while the specimen from Bonn had the central segment as a round medallion with a young man's bust in relief. The construction of this bracelet led to the idea that the middle segment of the bracelet from Bare represents a small round recipient with an applied medallion having the busts of four deities in relief[9] (fig. 2). During the reconstruction it was correctly noticed that this bracelet of a complex construction, consisted of many segments: the ring with ends shaped as snake heads (fig. 3.1), a shallow recipient with a horizontal ornamented rim (fig. 3.2), a circular medallion (fig. 3.3), a torque applied on the rim of the medallion (fig. 3.4), three silver rivets for fixing the medallion to the recipient (fig. 3.5), and two rectangular plates with two rings each (fig. 3.6), between which small rings held by snakes in their mouths were inserted in order to secure the connection of the bracelet ring and its central part

fig. 2.– Central segment of the Bare bracelet

by putting a hinge on both ends (fig. 3.7)[10]. The plates with the rings of the hinges are curved so that they could be fixed to the belly of the small conical recipient, which also shows that the ring ending with snake heads and the recipient with the medallion on its bottom are two components of one object, and the truth that they had not been connected earlier can be explained probably by the fact that the snake-shaped body of the bracelet is in the National Museum Belgrade, while the recipient and the medallion are in the National Museum in Požarevac[11].

However, although the real form of the bracelet was finally determined, it still seems that some elements concerning the origin, place of manufacture and function of this exceptional jewel have remained unclear and wrongly interpreted. Namely, the starting idea in reconstructing this bracelet was that it originated in the Balkan-Danubian Basin cultural circle, and the presence of Hellenistic-Oriental elements was interpreted as something formal and unessential for the interpretation of the role and meaning of the bracelet, as it had been presented as an

[7] F.H. Marshall, *Catalogue of the Jewelry Greek, Etruscan and Roman in the Departments of Antiquities,* British Museum, London, 1911 (1969), No. 2787; B. Pfeiler, *Römischer Goldschmuck des 1. und 2. Jahrhundrets n. Chr. Nacht datierten Funden,* Mainz, 1970, Tab. 20. 2; A. Böhme, *Schmuck der römischen Frau,* Stuttgart, 1974, 15-16, Abb. 24.

[8] A. Böhme, *op. cit.*, 16, Abb. 29.

[9] This object was treated as a medallion-phalera, independently of the bracelet ring, see: *Illyrians and Dacians,* 1971, cat. D 295; *Iliri si Daci,* 1972, cat. D 295; *Viminacium – Capital of the Roman Province Upper Moesia,* Beograd, 1980, cat. 46; A. Jovanović, O kultnom medaljonu iz Bara kod Požarevca, *Zbornik Filozofskog fakulteta* (serija A: Istorijske nauke), XVII, 1994, 53-59; *Antique Silver from Serbia,* 1994, cat. 71; I. Popović, in: I. Popović, B. Borić-Brešković, *The Bare Hoard,* 1994, 82, cat. 36.

[10] D. Jacanović, Narukvica sa medaljonom iz ostave Bare, *Glasnik Srpskog arheološkog društva,* 12, 1996, 163-170, T.I.

[11] Rim (length 11.2 cm. weight 166.56 g.) filed in the Collection of the Roman material culture and art in the National Museum Belgrade, No. 3998/III, while the recipient (diameter 6.6 cm. weight 48.92 g.) is filed in the Prehistoric Collection of the National Museum in Požarevac, No. 1287.

fig. 3.– Constructive elements of the Bare bracelet

object of the old Balkan religion[12]. Considering that this interpretation is arbitrary and based upon wrong assumptions[13], we have wanted to point out some of the elements which are in our opinion essential for analyzing the bracelet from Bare, namely, its origin and diffusion of typologically akin specimens, the shape of the central recipient, and the interpretation of the iconography of the medallion fixed to the bottom of the recipient.

The bracelet from Bare can be considered as a type of jewelry with two snake heads at the ends of the ring[14], but at the same time it belongs to the group of bracelets with a hinge. Rings and bracelets whose both ends are shaped as snake heads had been less common in the Balkan-Pannonia region during the Roman period than specimens having one end shaped as a head, and the other one as a tail of a snake, although both types are based on Hellenistic traditions, developing the already known forms in the Aegean cultural circle[15]. Besides certain variations of rings and bracelets with an open ring, with snake heads on each end, closed ring bracelets were used too in the Roman period, constructed in such a way that the hinge is hidden in the mouth of the

[12] D. Jacanović, *op. cit.*, 164-169.

[13] The thesis that the bracelets had snake heads of autochtonous origin at their ends (D. Jacanović, *op. cit.,* 166) can not be accepted, as they originate from the Aegean cultural circle and were present already in the Early Iron Age on the territory from Cyprus to Chalcidice (B. Karagiorges, *Bulletin de correspondance hellénique,* LXXXIX, 1, 1965, 238, fig. 2,3; P. Amandry, *Les bijoux antiques.* Collection Hélène Sthatatos, I, Strasbourg, 1953, Pl. XXII, 110, 117). Under the direct influence from the Greek soil, these objects appear in Macedonia already in the VI century B.C. (M. Garašanin, Razmatranja o grivnama tipa Mramorac, *Zbornik Narodnog Muzeja,* XIV/I, 1991 (1992), 298-299), while deeper in the interior of the Balkans, especially in Western Serbia, Kosovo, Metohija and lower Morava river basin, they are present since the first half of the V century B.C. (M. Garašanin, *op. cit.*, 293-298). Nobody questions their later local production, long-term use and good representation in the Mramorac type finds. Torqueses are also considered as a pure element of the Iron Age particularly characteristic for the Celts (D. Jacanović, *op. cit.*, 167), forgetting that they had been widely used in the pre-Roman period both by the Dacians and on the Iberian Peninsula, where, like in Dacia, the culture had been under a strong Hellenistic influence (K. Horedt, Die dakischen Silberfunde, *Dacia,* XVII, 1973). The identification of the busts of the Hellenistic-Oriental deities as the four shapes of the god of the Sun, i.e. the four seasons (D. Jacanović, *op. cit.*, 167-168), as well as the opinion that the three rivets by which the medallion was fastened are symbols of the three most shining celestial bodies on the northern horizon *(ibid.,* 169-169) represents a completely unfounded speculation; therefore the conclusion that the bracelet from Bare represents a symbolical and sublime old Balkan understanding of the world *(ibid.,* 169) is totally unfounded too.

[14] Within the typology of snake-shaped jewelry, specimens with snake heads on both ends of the ring are classified as group B, and the bracelets having the central medallion connected by hinges with the snake heads on the ends are treated as type B III, see: C. Johns, *The Jewellery of Roman Britain. Celtic and Classical Traditions,* London, 1996, 44-47, fig. 3.3.

[15] On the Balkan-Pannonian finds of Roman silver bracelets ending as snake heads and tails, see: I. Popović, Nalaz srebrnog nakita iz okoline Kladova, *Zbornik Narodnog Muzeja,* XV/1, 1994, 65-66; *Antique Silver from Serbia,* 1994, cat. 114-119. For the Roman bracelets from Britain, with both ends treated as snake heads, see: C. Johns, *op. cit.*, 109-111.

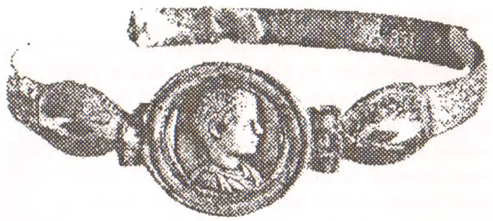

fig. 4.– Bracelet, Bonn

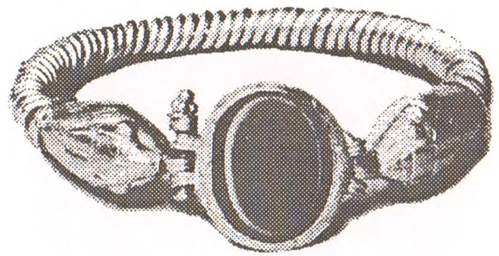

fig. 5.– Bracelet, British Museum

snake. A pair of bracelets of this type from the Petascia site in Sabina belong to the early I century A.D.; one of them has a circular medallion with the image of Apollo, while the other one has the central part shaped as a rectangular plate with an image of Jupiter in relief[16]. The already mentioned bracelet from Bonn, with a representation of a young man in the central circular medallion, and dated to the III century, belongs to this group also[17] (fig. 4). In the second group of hinged bracelets, the ring of which ends with snake heads, are, besides the one from Llandrovery,[18] a specimen from the British Museum, originating most probably from Egypt[19] (fig. 5), and two bracelets from the Benaki Museum in Athens[20]. Instead of a medallion with an image in relief, all of them have a conical cassette for a gem, connected by a hinge with the snake heads on the ends of the ring. However, while the body of the snake is only suggested with incised lines behind the head on the Llandrovery bracelet, which is a decorative approach applied on specimens from Bonn and Bare, the rings of the bracelets from the British and the Benaki museums are made from a thicker twisted wire, which makes them quite massive. Rings of this construction and deep conical cassettes for the gem are characteristic for another group of bracelets dated to the III century, particularly numerous on sites in Egypt, and which are today in the museums in Cairo (three pairs), Brussels (one pair), Brooklyn (one pair), as well as in the British Museum in London (one pair)[21]. The gem cassette in the middle is connected directly to the twisted ring with a hinge mechanism; the ends of this ring are not modeled as snake heads. However, a distinctive similarity in the general appearance, the construction of the ring and the cassette, as well as in the attaching mechanism, point to a common origin of bracelets with a gem cassette in the middle of a massive twisted ring, regardless of whether it ended with snake heads.

In thinking about the origin and centers of manufacture of this jewelry, it is significant that the majority of bracelets of this type were found on the territory of Egypt, and that all of them had a deep socket for the gem, shaped as a conical recipient. The recipient representing the central part of the Bare bracelet is of a similar shape, although it does not represent a socket for the gem, but has some relief images. On the other hand, as this segment looks like a dish with a horizontal rim, having on the bottom a fixed medallion decorated in relief, it has its closest analogy in the group of small dishes with an open rim, having on their bottom too a medallion with an image in relief, and which had been manufactured in Hellenistic centers in the Middle East[22] from the end of the III or the beginning of the II century B.C. The small silver dish, with Dionysus and Ariadne in the medallion, from the Paul Getty Museum in Santa Monica (fig 6), has been dated to the II-I century B.C.[23]. The production of similar dishes continued in the East during the Roman period too[24]. Although, these dishes are

[16] A. Greifenhagen, *Schmuckarbeiten in Edelmetall,* I, Berlin,1970, 77-78, Tab. 57. 1-2.

[17] See note 8.

[18] See note 7.

[19] F. H. Marshall, *op. cit.*, No. 2815; R. A. Higgins, *Greek and Roman Jewellery,* London, 1961, Pl. 61.D.

[20] B. Segall, *Katalog der Goldschmiede-Arbeiten.* Museum Benaki Athen, Athens, 1938, 128-129, Tab. 41. 190, 192.

[21] P. Davidson, A. Oliver, *Ancient Greek and Roman Gold Jewelry in the Brooklyn Museum,* New York, 1984, 151-153, cat. 207, 208.

[22] M. Pfrommer, *Metalwork from the Hellenized East,* Malibu, 1993, 64-66.

[23] *Ibid.*, No. 127.

[24] *Ibid.*, 64.

fig. 6.– Dish with applied medallion, Paul Getty Museum, Santa Monica

somewhat larger than the recipient for the bracelet from Bare[25], their typological similarity is obvious, so that we think that the assumption according to which they could have been the model for the central part of our bracelet is not unfounded. The production of small dishes with the application of the medallion could be connected to the activity of the eastern centers by the end of the B.C. period, as a certain number of silver, ceramic and stone specimens were found on the Egyptian territory[26]. These data could be probably linked to the already stated hypothesis that the recipient for the Bare bracelet could be considered as a copy of Egyptian steatite paterae[27]. These paterae, produced in the Roman Egypt in the II century, present – as proved by specimens in the Louvre, Benaki Museum and the Egyptian Museum in Berlin – busts of Egyptian deities, Harpocrates, Osiris and Isis[28]. As the tradition of manufacturing steatite relief paterae in Egypt is very old[29], it is possible that the ancient Egyptian specimens had been some far away model for the manufacture of medallions in dishes, made in stone, metal, ceramics or glass, and which could have been the inspiration for the central element of the Bare bracelet.

The overlapping of Oriental and Egyptian elements, obvious in the outlook of the central segment of the Bare bracelet, had been expressed most in the iconographic content of the relief of the medallion, fixed to the bottom of the recipient. Namely, the four busts, executed in high relief, are presented in the frame of the vertical and horizontal axes, with the left vertical axis more expressed, which is probably due to the Egyptian influence. An eagle with spread wings is depicted there in front of the statue of Zeus/Jupiter and above it, the bust of Amon-Zeus/Jupiter with the ram horn. On the right axis of ordinates a griffin is shown with a wheel in front of a syncretistic deity, identified as Baalshamin/Jupiter-Apollo and above it the statue of Helios-Apollo with a radiant crown on its head. This type of identification of deities would suggest that the medallion from Bare on its left axis of ordinates symbolically represents the sanctuaries of Zeus/Jupiter and Amon -Zeus/Jupiter in Dodona and Libya, while the right axis of ordinates with its image of Syrian Apollo, i.e., Baalshamin/Jupiter-Apollo suggests the sanctuary oracle in Asia Minor or on Syrian grounds (Hierapolis?, Didyma?, Kadesh?) while the image of Apollo-Helios points to the traditional links of Apollo's sanctuary-oracles in Delphi and Daphne near Antioch.[30] It is possible that this type of interpretation of the medallion's iconographic contents stands to be corrected in some aspects, but the identification of the deities, primarily Zeus/Jupiter, Amon-Zeus /Jupiter and Apollo-Helios can not be questioned, and data on the integration of Apollo's oracle into the Baalshamin/Jupiter temple in Kadesh, as well as the descriptions of Apollo's statues from Hierapolis, on which he is presented as a mature person with a beard[31], represent a quite realistic argument for

[25] The vessel from the Paul Getty Museum has a diameter of 14.4 cm, and the diameter of the central medallion is 10.3-10.5 cm. The diameter of the recipient from Bare is 6.6 cm.

[26] The silver vessel with a medallion was found in Fayum, while ceramic or stone specimens come from other localities in Egypt. See: M. Pfrommer, *op. cit.*, 64.

[27] A. Jovanović, *op. cit.*, 57.

[28] V. Tran Tam Tinh, Isis et Sérapis se regardant, *Revue archéologique,* 1, 1970, 75, fig. 25; *Idem*, A propos d'un vase isiaque inédit du Musée de Toronto, *Revue archéologique,* 2, 1972, 334, fig. 19.

[29] Round steatite plates with profiled rims and relief images in the middle were already made during the I dynasty. Relief images can be made by inserting alabaster of various colors, see: K. Lange, M. Hirmer, Egipat: *Arhitektura, plastika i slikarstvo tokom tri milenijuma,* Beograd, 1967, 50, sl. I.

[30] A. Jovanović, *op. cit.*, 53-59. This interpretation is accepted in: *Antique Silver from Serbia,* 1994, cat. 71, as well as in I. Popović, in: I. Popović-B. Borić-Brešković, *The Bare Hoard,* 82, cat. 36.

[31] A. Jovanović, *op. cit.*, 55-56 (with the mentioned literature).

recognizing Syrian Apollo in the bust at the beginning of the right axis of ordinates. The proof of that identification could be, probably, found in images on the bracelets from the Petascia site in Sabina, of which one carries the picture of Jupiter, and the other one of Apollo, and therefore on the basis of these two bracelets and the one from Bare, having on the left axis of ordinates two iconographic versions of Zeus/Jupiter, and on the right axis of ordinates two statues of deities with Apollo's attributes, it could be concluded that this jewel had a specific role in the cult which in some way connects Zeus /Jupiter and Apollo. As the bracelets are dated to the early I century and as the Bare bracelet was definitely made before 82 A.D., the images of Apollo and Jupiter on their central segments could be connected to the basic tendencies in the Roman religion after Augustus' reforms and the construction of Apollo's temple on the Palatine in 28 A.D., when this deity becomes dominant, keeping the priority in the Roman pantheon until the Flavian epoch[32]. The role of Apollo was particularly important in eastern provinces, as he was considered to be the founder of the Seleucid dinasty[33], whose kings in their sacral program linked Apollo to Zeus[34]. Augustus also considered himself as the son and representative of this god on Earth[35]. We think that these elements suggest that the bracelets from Bare and Petascia could be treated as cult objects from the early period of Roman religion. The iconographic presentation of the medallion from Bare contains elements linked both to Asia Minor and Syria, as well as to Egypt, while military insignia flanking the image and the torque's which surrounds them, and could be looked as a *donna militaria*[36], witness about the military aspect of the cult contents of these images too.

In determining the place of manufacturing or the origin of the owner of the Bare bracelet, the construction of this jewel and the above mentioned presence of Asia Minor-Syrian and Egyptian elements within the iconography scheme of the medallion, as well as the general appearance of the recipient, have to be taken into consideration. Although Egypt had been, during the III century, most probably one of the centers of production of massive twisted bracelets, with or without snake heads on the ring ends where the hinge connected it with the conical cassette for the gem, it seems that these specimens represent a later development phase of this jewels, resulting from bracelets with the central segments shaped as a medallion with relief images of a cult character. According to the specimen from Llandrovery, these medallions were replaced by cassettes with an implanted gem, most often chalcedony, already in the II-III century, so that these jewels lost with time their cult role and obtained a decorative one, which is emphasized by using a multi-layer stone, giving it the effect of polychrome, characteristic for the Roman goldsmithery of the III century. The Egyptian bracelets with hinges are mainly from the III century, while most of them are of a simplified construction, with a twisted ring suggesting the snake body, but without heads at the ends. As there is no evidence so far which would show jewels of this type manufactured in Egypt at the beginning of the Roman domination, it would seem that the Egyptian influence, although present in the shape and iconographic elements of the middle segment of the medallion, should not be taken as dominant for the making of the Bare bracelet. The shape of the central recipient, i.e. its typological similarity with Hellenistic dishes with medallions, supports the thesis that this jewel was made in some Near East center, cultivating local tradition of late Hellenistic period, based partly on cultural impulses from Egypt too. The traditional links with Egyptian centers are reflected on the sacral level too, in the mythical connection of the Amon's temple in Thebae with the oracles of Zeus in Dodona and Lybia[37], which finds its reflection in the image on the left axis of the ordinates in the medallion of the Bare bracelet.

The Near-Eastern origin of the bracelet from Bare can be explained by historical events. Namely, as local legions left Moesia in 69 A.D. to participate in the civil war on the Italian soil, Dacians and Sarmatians had crossed the Danube and devastated Moesia, so that the commander of the Syrian legions and prefect of Egypt Mucianus came from Syria with the VI Ferrata legion to chase the barbarians across

[32] W. H. Roscher, *Ausführiches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie,* I, Leipzig, 1884-1890, 443, 448.

[33] M. Pfrommer, *op. cit.*, 23-26.

[34] H.J.W. Drijvers, *Cults and Reliefs at Edessa,* Leiden, 1980, 70.

[35] W. H. Roscher, *op. cit.*, 448.

[36] For torque as *donna militaria* see: P. Petrović, Donna militaria, *Starinar,* XLII, 1991, 64-67, fig. 2.

[37] According to tradition, two doves who flew from Thebae, marked sacral Zeus sanctuaries in Dodona and Libya, see: H. W. Parke, *The Oracles of Zeus: Dodona, Olympia, Ammon,* Oxford, 1967, 124.

the river[38]. That means that a Syrian legion had been present in the Moesian Danubian basin at the beginning of the eighties of the I century and thus the luxurious bracelet with a cult image, being of a military character too, could be considered, within the framework of a local jewelry hoard, as a war booty, or a gift to a representative of the local aristocracy.

Leaving aside the undated Domitian denarius (81-84 A.D.), the last coins in the Bare hoard belongs to the first few months of Domitian's rule 81[39]. The coins from the hoards in Tekija and Boljetin show that these treasuries were ended at the same time, with the emissions of the second half of 81[40], which could mean that the reason for their burying was the war caused by the penetration barbarians in winter of 82, which corresponds to Florus' data that the Dacians used the winter season and the frozen Danube for plunder campaigns[41]. There are no written records about the conflict of the Romans and the Dacians in winter of 81-82, although data in military diplomas offer some elements which could prove that it had taken place. Thus, we learn that the V Hispanorum cohort[42] was transferred to Moesia in 82 A.D., while the diploma issued on September 20th of the same year, and found on the road from *Novae* to Thrace, indicates the grouping of 5 alas and 9 cohorts from Germany, with 1 ala and 2 cohorts from Moesia[43]. It was already observed that the presence of three Germanic units in Moesia in 82 A.D. could be an indication that the war with the Dacians took place in 81-82[44], which is, as it seems, confirmed by the burying of the Bare, Tekija and Boljetin hoards at the same time.

THE PAIR OF FIBULAE FROM THE UJ-SZÖNY *(BRIGETIO)* SITE

The British Museum in London had purchased by the end of 1990 at an auction at Christie's

[38] Tac. *Hist.*, III, 44-47.

[39] B. Borić-Brešković, in: I. Popović-B. Borić-Brešković, *The Bare Hoard,* 1994, 171-182.

[40] P. Popović, Nalaz rimskih denara iz Tekije, *Zbornik Narodnog Muzeja,* VIII, 1975, 92-107 (Tekija); *Idem*. Ostava rimskih denara iz Boljetina, *Numizmatičar,* 10, 1987, 5-23 (Boljetin).

[41] Florus, II, 28.

[42] *CIL*, XVI, 28.

[43] *Ibid.*

[44] S. Dušanić, Pre-Severian Diplomats and the Problem of "Special Grants", *Djerdapske Sveske,* IV, 1987, 171-172.

fig. 7.– Fibulae with chains and pendants, Uj-Szöny *(Brigetio)* site, according to the *British Museum Magazine,* 6, 1991, 26.

a pair of silver anchor fibulas, attached to a chain, which belonged to the Pitt-River's Collection and which Sotheby had bought already in 1891[45]. This jewel, which is today on permanent display in the British Museum and originates from the Uj-Szöny *(Brigetio)* site in Hungary[46], consists of two anchor fibulae, both of 5.6 cm in length, attached to a silver braided chain, with a heart-shaped pendant. The chain is hooked to two loops, each one connected to the cross beam of the fibulae, below which stands a small circular rosette, decorated with filigree wire. Besides the chain connecting the fibulae, the loops carry a double braided chain, ending with a heart-shaped pendant on both sides (fig. 7).

These fibulae with chains represent up to now the best preserved composition of jewel of a characteristic style, whose use is well documented on tombstones along both banks of the Drina river. Namely, analyzing in parallel in the last issue of this review, a number of tombstones from the Drina river basin, including those from Crvica, Voljevica, Skelani, Bajina Bašta and Seča Reka, and jewels from the closed finds from the same region, from Dvorska and Janja, the burying of which is dated by Gallienus coins from 254 A.D., we have concluded that the preserved jewels are a part of the decorative compositions represented on these tombstones, consisting of a pair of anchor fibulae on the shoulders, having on one side a chain with a heart-shaped pendant, and a double chain on the other side, ending

[45] *Fine Antiquities. Including the Mrs. Albert D. Lasker Collection,* Christie's, London, 1990, 65, No. 145; Selected Acquisitions: Nov. 1990 to April 1991, *British Museum Magazine,* 6, London, 1991, 26.

[46] *Ibid.* Fibulae are filed in the inventory of the Greek-Roman section of the British Museum under sig. GR 1991. 1-26-1.

too with heart-shaped pendants[47]. We have concluded that this style of decoration, represented on tombstones and confirmed by material remnants of the exhibited decorations, specifies the area of the Drina river basin within the framework of a slightly larger Balkan-Pannonian region, characteristic already by the production and use of silver jewelry of autohtonous style until the middle of the III century[48]. At that stage we have also stated firmly that the Drina river valley, as one of the most significant Balkan transversal, offers ideal possibilities for the penetration of cultural influences from the south, north to Pannonia. As a proof of these streams, we have taken the hoard from Bela Reka near Šabac, buried after 182 A.D., which contained, among other objects, a pair of anchor fibulae and a braided chain, as well as three finds from the Szalacska site in Hungary, buried around 258, where anchor fibulae were also found along with silver braided chains with tubuli decorated with filigree and granulation[49]. The find of a pair of silver anchor fibulae with chains and heart-shaped at the Uj-Szöny site is the best proof of the intensity of cultural connections between the Drina valley and Pannonia, which is obvious from other monuments too, primarily stelae with a "shortened" version of the funeral feast scene[50]. Certainly there had been a feedback, cultural impulses from the north, as witnessed by heads of silver hair pins shaped as birds, from the Janja hoard[51] and the grave in Beška[52], as well as the similarly modeled bronze pin from Sirmium[53], considering that the bone hairpins with bird-shaped head, unknown in Upper Moesia, well represented in the Brigetio castellum[54]. The find of anchor fibulae on the same site, which could be dated around the middle of the III century, just as the analogous jewels from Janja, Dvorska and Szalacska[55], confirms that the specific style of decoration with the anchor fibulae and a set of braided silver chains with heart-shaped pendants, which is characteristic for the Drina valley basin, had been cultivated in Pannonia too, so that the middle and the lower Drina valley should be regarded as a unique cultural space together with the one between the Sava and the Danube.

THE PLATE AND DISHES WITH BACCHIC MOTIFS ON THE RIMS

Certain forms of Roman vessels, most often plates and dishes, have a frieze in relief on their rims, composed of Bacchic (Dionysian) attributes and symbols, scenes from the life of this deity, as well as other motifs connected to his cult. A typological analysis of vessels decorated in this way was made already at the beginning of this century[56]. It was stated then that the ornamental scheme applied had been developed along the tradition of the Hellenistic tradition, or to be more precise, Alexandrine toreutics[57]. Dishes, decorated with Bacchic motifs along the rims, are not so numerous in Upper Moesia and Lower Pannonia, so that the small plate on a ring foot. decorated in this manner (fig. 8), found during the revision of the Collection of the Roman Material Culture and Art in the National Museum in Belgrade in 1985, represents a significant fact. It remains unknown where and when this plate is found, and how it reached the National Museum. Although the plate had been published summarily[58], we are of the opinion that it could be analyzed further in greater detail, looking upon it as a part

[47] I. Popović, *Starinar,* XLVII, 1996, 139-154.

[48] *Ibid.*

[49] *Ibid.*, 139-144, fig. 1, note 4 (for the content of all Balkan-Pannonian hoards of silver jewelry and bibliographical data on them).

[50] These are monuments depicting a horse rider on the side and a funeral feast on the front, but the scene of the deceased lying is replaced by his bust only. For monuments of this type in the Drina valley see: N. Vulić, Trački konjanik i druge ikone iz antičkog doba, *Spomenik Srpske Akademije Nauka,* XCVIII, 1941 /48, 304-305. Their connection to the monuments in Pannonia *(Adiaunum, Intercisa, Aquincum)* was pointed out by M. R. Vasić, Nadgrobni spomenici (stele i cipusi) u rimskoj provinciji Dalmaciji od I-IV v.n.e., Beograd 1972 (Doctoral thesis, manuscript).

[51] I. Popović, *Starinar*, XLVII, 1996, 142, fig. 10; 11.8.

[52] V. Dautova-Ruševljan, Roman Silver Objects in the Vojvodina Museum, in: *Silver Workshops and Mints,* 1995, 224-245, T.I, 12.

[53] A. Premk, M. Jeremić, Sirmium. Antički grad (Record of excavation in 1996), *Starinar*, XLVII, 1996, 300-303, T. II, 29. The bronze hair pin with the head shaped as a bird was found in Ritopek *(Castra Tricornia),* see: D. Bojović, Rimska sitna bronzana plastika u Muzeju grada Beograda, *Godišnjak Grada Beograda,* XXXII, 1985, kat. 79. This could be ascribed too to cultural impulses from Pannonia.

[54] M. Biró, *The Bone Objects of the Roman Collection,* Budapest, 1994, 34-35, Pl. XXXV, 376-378.

[55] We are of the opinion that the suggested dating to the III-IV century *(British Museum Magazine,* 6, 1991, 26) is too broad, considering that this type of jewelry was dated to the sixth decade of the III century at the earliest.

[56] F. Drexel, Alexandrishe Silbergefässe der Kaiserzeit, *Bonner Jahrbücher,* 118, 1909, 176-235.

[57] *Ibid.*

[58] *Antique Silver from Serbia,* 1994, cat. 201.

fig. 8.– Small plate, National Museum in Belgrade

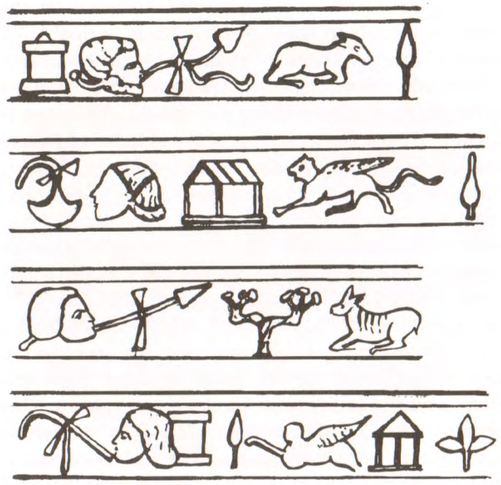

fig. 9.– Frieze on the rim of the small plate

of the not so large group of specimens, analogous both in size and in motifs used.

The small plate from the National Museum in Belgrade, 12.2 cm in diameter, on its flattened profiled rim has a frieze in relief, divided in four sections, containing the following motifs: the altar, with a Satyr mask in background, thyrsos wrapped in a band, then a lying goat, a cypress tree trunk, a Maenad mask in front of which is a pedum wrapped in a band, from which a bag hangs, then a temple, a winged lion running, a Silenus mask, in front of which is a thyrsos wrapped in a band, a tree, a lying deer, a Maenad mask leaning on the altar, and in front of it a pedum wrapped in a band, a cypress tree, a sphinx, a temple and a tree. Behind the winged lion is a larger empty containing either a tree or a damage in the shape of a vertical profiled rib (fig. 9). So, this plate belongs to the group of vessels decorated with Bacchic masks, distributed so that two and two are facing one another. By its shape, the plate belongs to the type 1 of vessels ornamented with Bacchic motifs[59], and by its size to a group of 12 known small plates, of undefined purpose, which were registered in the wide geographical space from the Black Sea coast to Gallia. Judging by the specimen from Pompeii, they were known already in the I century A.D., and as the plate from the Vienne site in Gallia shows, the production of these vessels continued well to the middle of the III century[60]. Besides these specimens, small plates with Bacchic motifs on their rim were found on the following sites too: Bavay, Chalon-sur-Saône, Graincourt, Saint-Genis and Thil in France, Baguinethi in Georgia, Simferopol on Crimea, while specimens assumed to be found in Italy, are kept in the Louvre, the Metropolitan Museum and the Art History Museum in Vienna[61]. All of them have a diameter of 10 to 15 cm, and differ both by the string of plastically modeled beads which some have and some do not, and by the specific combination of motifs shown on the frieze. The earliest specimen, the one from Pompeii, certainly older than 79 A.D., the relief image on the rim reflects the early stage of the decorative scheme of these vessels, considering that, except the animal motifs, no other motif appears. On the plate from Simferopol, dated by the signature of the Bosporus queen Gepaepyris to the middle of the I century, the composition is more complex for Bacchic masks appear too, and it could be considered as the oldest known specimen from this series[62], even though according to the jug from the so-called Philip's grave

[59] F. Drexel, *op. cit.*, 182-184, No. 6-9.

[60] *Trésors d'orfèvrerie gallo-romains* (ed. F. Baratte, K. Painter), Paris, 1989, 144-145; F. Baratte, A. le Bot-Helly, M.-C. Depssiot, V. Lauglet, *Le trésor de la place Camille-Jouffray à Vienne (Isère), Paris, 1990, 53-58.*

[61] *Ibid.* (With bibliographical data about each specimen).

[62] F. Baratte, A. le Bot-Helly (et al.), *op. cit.*, 53-58.

in Vergina, these types of masks were used on the attaches already in the early Hellenistic period[63]. All small plates have similar ornaments with the images of animals running or resting, sometimes isolated or often in pairs, one chasing the other. The scene is divided almost always in four sections by two Maenad masks, Satyr and Silenus as well as with Bacchic symbols, a pedum and a thyrsos. The altars and elements of vegetation, presented with more or less elaboration, make this repertory complete. Human figures appear on rare specimens only, like the plates from Vienne, Bavay and the one from the Louvre[64]. As is most often the case with objects of small size, the four sections of the frieze are unequal, as the two longer ones contain more complex presentations, and the two shorter ones simpler images. This repertory had been elaborated already in the Hellenistic times, although new motifs had been introduced later too. The relief compositions with Bacchic motifs from the late Roman period are characterized – like the Hellenistic ones – by the care to fill in the empty space, which is not of primary concern with small plates according to this scheme[65].

The small plate from the National Museum belongs to the group of vessels with a developed decorative scheme, considering that besides animals, the Bacchic masks and symbols, it contains other motifs too, like the temple, presented in two ways, and various trees. Thus, we believe that our original dating to the II-III century has been correct[66], and that the specimens of *terra sigilatae,* a product of master Libertus from Lezoux between 75 – 110 A.D., represent copies of the silver plates in their early stages, having on their friezes animals only, and Bacchic masks and symbols[67]. The Belgrade specimen, as well as the remaining small plates, have unequal segments of the frieze, and with different images on each. The altar on which the mask usually leans, is shown only behind the heads of Satyr and one Maenad, while it is missing behind the other two masks. The two longest sections of the frieze, with presentations of the winged lion running and the sphinx are given differently, and the large empty space behind the winged lion shows that a motif was left out, which could have been – judging by visible traces – started, remained unfinished. The presentation of these fantastic animals represents also an unusual motif, considering that in the sections of the decorative frieze of the small plates images of domestic and wild animals, but real ones[68], follow one another. The lack of symmetry is shown in the presentation of the cypress tree trunk, first within the longer, and then within the shorter zone. Besides the mentioned elements, the repertoire is the usual one, but certain deviations from the scheme and unskilled manufacture, obvious on the part of the rim behind the winged lion, which was probably worked on later, or had remained unfinished, suggest that the small plate could have been made in some local workshop according to an imported model, although the possibility of an import from another center, maybe in Gallia, where these types of plates have been proved best, cannot be excluded.

Besides the decoration of the small and larger plates, the frieze with Bacchic iconography had been used often in decorating dishes too. Small, deep dishes, with a bellied recipient and ring base, characteristic for the late Roman period, usually have ornaments of this type on their wide horizontal rims. These dishes belong to the type 4 of vessels decorated with Bacchic motifs[69], and they appear in two basic variances, depending whether they have a string of plastically modeled beads on the edge of the horizontal rim, which is often the case, or their rim is profiled but not decorated. Two identical vessels of this type, without a flattened rim with a string of beads, were discovered already in 1889 in Viminacium, together with five silver cups on foot, with lids, and a silver cylindrical object, decorated with gem

[63] *Treasures of Ancient Macedonia,* Thessalonica, 1978, Pl. 23, nr. 110.

[64] F. Baratte, A. le Bot-Helly (et al.), *op. cit.*, 53-58.

[65] *Ibid.*, 46-47.

[66] *Antique Silver from Serbia,* 1994, cat. 201.

[67] For the opinion that on the basis of analogy with *terra sigilatae* the plate from the National Museum should be dated to the end of the I quarter of the II century see: T. Cvjetićanin, Morfološki odnosi rimskih srebrnih i luksuznih keramičkih posuda, in: *Silver Workshops and Mints,* 1995, 168, fig. 8.1.

[68] F. Baratte, A. le Bot-Helly (et al.), *op. cit.*, 46-47. Besides the standard motifs, some small plates contain images of fish (specimen from the Baguinethi site), exclusively vegetal motifs (plate from Graincourt and Sent-Genis), while one specimen from the treasury from the Vienne site, besides the frieze on the rim, has another one on the neck; on the rim are Bacchic motifs combined with the image of a camel, while the lower frieze presents fishes and sea animals, see *Ibid.*, 53-54, No. 6.

[69] F. Drexel, *op. cit.*, 18-187, nr. 16-21.

[70] According to the founder, the objects were discovered in the foundation of a building, see: M. M. Vassits, La vaisselle d'argent du Musée national de Belgrade, *Revue archéologique,* I, 1903, No. XIV-XXIV, fig. 16-19.

traces[70]. During World War One, the two lids, the cylinder and both vessels disappeared[71]. But as this find had been published already at the beginning of this century[72], on the basis of the photographs it can be concluded that the ornament on the rims of the vessels is characteristic for the late Roman period, with a very well composed and used space, divided in four zones by the Maenad, Satyr and Silene masks. The Bacchic attributes, pedum and thyrsos, are missing. Each section contains images of a pair of animals chasing one another: the lion chasing the goat, the bear chasing the horse, the bear chasing the antelope, and the panther chasing the goat. Although the zones of the frieze are almost of the same length, one of them contains an image of a tree too. In the center of the dish there is a Maenad mask in relief (fig. 10). According to their stylistic characteristics, these vessels belong to the second half or the end of the IV century, as the other objects from this find could be dated too[73]. By its outlook and motifs presented, this vessel could be related to the one from the Carthago treasury dated to the very end of the IV or the beginning of the V century, having on its rim, decorated with a plastic string of beads, the motif of running animals and pastoral scenes, while in the middle a complex vegetal ornament is presented[74]. Certain analogies could be found in vessels from the Mildenhall treasury in England, dated to the period after the middle of the IV century[75], as well as one dish from the Art History Museum in Vienna, particularly interesting for us as there are indications that it was found in the area of Lower Pannonia. Namely, in the catalogue of golden and silver objects of this museum, published by the end of the previous century, it is listed before the objects of Hungarian origin, but without mentioning where it was found[76]. In a later note, at the very beginning of this century, the place of discovery of this object is stated as unknown[77]. The photograph of this vessel appeared in the already mentioned study on silver vessels from the National Museum in Belgrade, as an analogous specimen of dishes from Viminacium, with only a note that the vessel is kept in the Art History Museum in Vienna[78]. Therefore, we are of the opinion that the quoting of this study as a reference for the

fig. 10.– Dish, Viminacium

[71] These objects were published again as an annex in: *Antique Silver from Serbia,* cat. 338-341.

[72] M. M. Vassits, *op. cit.*; F. Drexel, *op. cit.*, 186, No. 17-18.

[73] The nearest analogy to the cups on foot are the cups from the Carthago hoard, dated to the end of IV or beginning of V century, see: I. Popović, Silver Production in the Early Empire Period: Local Products and Imports, in: *Antique Silver from Serbia,* 1994, 113. For cups from the Carthago hoard see: O.M. Dalton, *Catalogue of the Early Christian Antiquities,* London, 1901, 80, No. 361-363. The lids of the Viminacium cups are on cylindrical handles and could have been used as plates too. For analogous plates from the hoard from the Canoscio site in Umbria, dated to the V century, see: D.E. Giovagnoli, Il tresoro di Canoscio, *Rivista di archaeologia christiana,* 12, 1935 (1936), 313-328. The opinion that the Viminacium cups are from the V-VI century and that they were used in Christian rituals (J. Kondić, Kasnoantičko i ranovizantijsko srebro, in: *Silver Workshops and Mints,* 1995, 184-185) does not seem probable, as it was based upon some Early Byzantine cups on foot (E. Cruikshank Dodd, *Byzantine Silver Stamps,* Dumbarton Oaks Studies, 7, 1961, No. 8. 13, 34), the shape of which originates from earlier shapes, like the Viminacium and Carthago ones. The silver cylinder as a possible axis of the candelabrum. will be treated later.

[74] O. Dalton, *op. cit.*, 79, nr. 356; L. Pirzio Biroli Stefanelli, *L'argento dei Romani. Vasellame da tavola e d'apparato,* Roma, 1991, 306, cat. 190, fig. 70.

[75] *The Mildenhall Treasure,* London, 1964, 10-11, No. 9, 10. The treasury is dated to the period after 360 A. D., see: K. Painter, *The Mildenhall Treasure: Roman Silver from East Anglia,* London, 1977.

[76] J. Arneth, *Die antiken Gold und Silber Monumente in Wien,* Wien, 1890, 61, Taf. S IV, G. nr. 14.

[77] H. Willers, *Die Römishcen Bronzeeimer von Hemmoor,* Hannover-Leipzig, 1901, 166.

[78] M. M. Vassits, *op. cit.*, 31, fig. 21.

[79] F. Baratte, A. le Bot-Helly (et al.), *op. cit.*, 47, note 52; F. Baratte, *La vaisselle d'argent en Gaule dans l'Antiquité tardive,* Paris, 1993, 176, note 802.

datum that the object was found in Šabac[79] is unfounded, although we do not deny the possibility that such an opinion may have been mentioned somewhere else. However, in a later publication, this vessel is treated as a find from Hungary[80], which might be a wrong datum resulting from the original publication, where the object was mentioned along with other finds originating from this country, yet it could be a fact based upon some archive data, unknown to us. The exactness of such an opinion could be proved indirectly by certain notes from recent studies where this object has been defined as a vessel originating in Slavonia (Yugoslavia)[81], which would not be in collision with the previous definition considering that at the time when it appeared, Slavonia was a part of the Austro-Hungarian Monarchy under direct Hungarian rule. Thus, professional literature mentions Šabac, Slavonia and Hungary as places where this vessel from the Art History Museum in Vienna was found, indicating anyway that it originated in the Lower Pannonian region. This vessel, as well as the specimens from Viminacium, Mildenhall treasury and Carthago, have a wide horizontal rim which is bordered both on the inside and outside with string of plastic modeled beads. However, the frieze in relief, shown on the rim, is not divided in zones by Bacchic masks, but by masks of Hercules, Cybella, Apollo and Diana. Each sector presents two animals resting, with a tree between them (fig. 11). Although the masks of other deities are represented on this frieze, and not the ones typical for the Bacchic repertory, this is not unusual for this decorative scheme bearing in mind the fact that masks of Bacchus, Pan, Maenads, Hercules, Cybella and Satyr appeared already on the kantharos from the Stevensweert site, dated to the middle of the I century[82]. In all sections of this frieze the animals are standing and resting, differing from the frieze of the Viminacium vessels, on which all animals are running. Therefore, the alteration of scenes of animals in motion and those with animals resting, which is the most applied principle on vessels decorated in this manner during the II-III century[83], loses its significance with the late Roman vessels. Although the division of the frieze in four sectors was still applied, Bacchic masks

fig. 11.– Dish, Kunsthistorisches Museum, Vienna

are increasingly losing the character of theatrical masks, obtaining the features of real characters, which became obvious both in the case of the Viminacium vessels and in the friezes of the four slightly larger vessels from the Mildenhall treasury, on which even the heads are shown with necks[84].

The vessel in Vienna, as well as the Viminacium ones, belong therefore to the late phase of vessels having their rims decorated with Bacchic motifs. Judging by stylistic differences, these dishes have originated from different workshops which, unfortunately, we are not able to identify due to rather scarce information on their origin, the limited number of analogous specimens and the fact that they are, so far, the only specimens of the late Roman belly type vessels from the Moesia-Pannonian region decorated in this style[85]. The fragments of two vessels found alongside the other remnants of deformed silver objects in the consecration memorial I on the Magura site near Gamzigrad *(Romuliana)*, and on which scenes of animal hunting and vegetal motifs are made by the incision technique, with traces of niello and gilding (fig. 12, 13), are not parts of the

[80] F. Drexel, *op. cit.*, 186, no. 16e.

[81] *Kunsthistorisches Museum Katalog,* Wien, 1974, 21, no. A 23 b; L. Pirzio Biroli Stefanelli, *op. cit.*, 287, cat. 143, fig. 223.

[82] *Römer am Rhein,* Köln, 1967, 230-231, C139, Taf. 79.

[83] F. Baratte, A. le Bot-Helly (et. al.), *op. cit.*, 46-47.

[84] K. Painter, *op. cit.*, no. 5-8, Pl. 15, 20.

[85] The National Museum in Belgrade has one dish of this type from Viminacium; its rim is undecorated, with a set of plastic modeled beads, see: *Antique Silver from Serbia,* 1994, cat. 276.

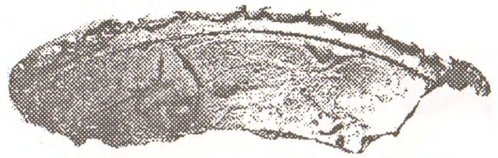

fig. 12.– Fragment of the plate rim, Magura (consecrated monument I)

fig. 13.– Fragment of the plate rim, Magura (consecrated monument I)

rims of the small belly type dishes, as it had been assumed during their reconstruction[86], but are rather, in our opinion, fragments of the rims of plates decorated with a frieze presenting scenes from hunting[87], made by incision, niello and gilding. According to preserved fragments, the diameters of these plates were about 16.5 cm (fig. 14), and therefore they represent significantly smaller specimens in relation to the ones the rims of which had been decorated too with friezes containing hunting scenes, done in niello and gilding. To this group of large plates

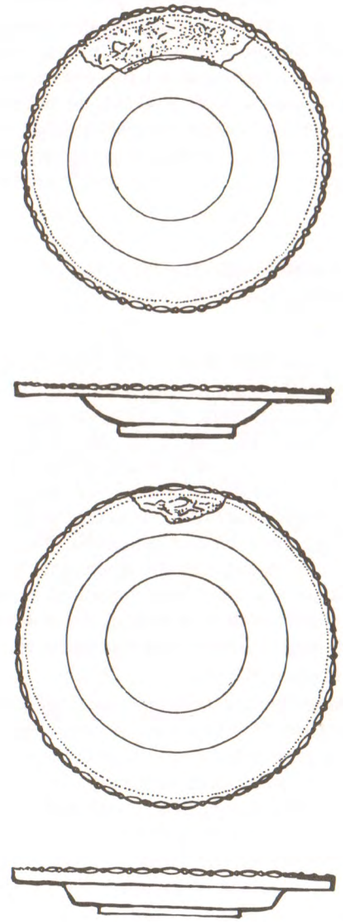

fig. 14.– Assumed view of the Magura plate

belong those from Cesena[88], the plate with the representation of the fairy from Kaiseraugst[89], the so-called hunting plate from the Seuso treasury[90], as

[86] D. Srejović, Č. Vasić, *Imperial Mausoleums and Consecration Memorials in Felix Romuliana* (Gamzigrad, East Serbia), Belgrade, 1994, 82-87, fig. 92, 93. The ornamented plate rims were originally believed to be parts of the foot of cups *(Antique Silver from Serbia,* 1994, cat. 252, 253), and the hypothesis that they are parts of the rims of small belly-shaped dishes is given also in: J. Kondić, *op. cit.*, 183-184.

[87] These friezes do not depict Bacchic masks exist, although the composition with running animals is a component part of this iconography. However, this theme, combined with scenes from pastoral life, has the meaning of a symbolic hunting on dishes from the II-III century. The Late Roman friezes depict always a real hunt, regardless whether it is between two animals or between a man and an animal (F. Baratte, *La vaisselle d'argent en Gaule dans l'Antiquité tardive,* 1993, 189). The human figure in the hunting scenes appeared in the III century only, and according to the known examples, the big plate from the Vienne hoard *(Trésors d'orfèvrerie gallo-romains,* 1989, no. 174) and handles from the Rethel treasury (F. Baratte, *Orfèvrerie gallo-romaine. Le trésor de Rethel,* Paris, 1988, fig. 17, 18; *Idem, La vaisselle d'argent en Gaule dans l'Antiquité tardive,* 1993, fig. 52) and from the Metropolitan Museum (A. Oliver, *Silver for the Gods. 800 Years of Greek and Roman Silver,* Toledo, 1977, no. 100), this motive had not been largely used.

[88] P. E. Arias, Il piatto argento di Cesena, *Annuario della Scuola archeologica di Atene e delle missioni italliane in Oriente,* 24-26, 1946-1948, 309-344.

[89] H. Cahn, A. Kaufmann-Heiniman, *Der Spätrömische Silberschatz von Kaiseraugst,* Derndingen, 1984, 206-224; *Il tresoro nascosto. Le argenterie imperiale di Kaiseraugst,* Roma, 1987, no. 62.

[90] M. M. Mango, *The Sevso Treasure,* I, Ann Arbor, 1994, 55-97.

well as a specimen from one grave at the Conesti site[91] on the Black Sea coast. All of them are dated to the full IV century. Therefore specimens from Magura, which were put on the consecrated stake after 294 A.D., i.e. most probably in the first years of the IV century[92], could be considered as the oldest in the set of vessels having friezes on their rims with hunting scenes, and decorated with niello and gilding.

INSTRUMENT FOR TOOTH AND EAR CLEANING

The Roman Material Culture and Art Collection of the National Museum in Belgrade, contains one silver instrument, having work surfaces on both ends[93]. The instrument of unknown origin, rectangular in shape, 13.5 cm long, and 5.05 grams in weight has on one end a small spatula, while the other is heart-shaped with a curved and sharp tip. The heart-shaped part of the instrument is decorated with an open and incised ornament. The two legs ending with work surfaces, are of unequal length and are separated by a small facet decorated by incisions. The leg ending with a spatula is 5 cm long, while the other with a heart-shaped pointed and curved end is 3.2 cm long (fig. 15).

Similar dual instruments have been found on numerous sites, but their purpose has remained unclear for a long time. The interpretation according to which they were used for eating shells and crabs does not explain the spatula on one end[94], while the hypothesis according to which they represent liturgical equipment for the break of Host, based upon the fact that on some of these specimens the heart-shaped parts were decorated with an incised christogram[95], is not convincing, as these instruments appear in contexts having nothing in common with Christian rituals. Namely, as a significant number of dual instruments had been found in large hoards of silver vessels, like those from Kaiseraugst[96], the Hoxne treasury[97] or the Vienne site[98], it has been concluded that they had been a component part of a set of table ware and that their heart- shaped end was used for tooth cleaning, while the small spatula on the other end was used for ear cleaning[99]. The utilization of these instruments at the table was confirmed by one specimen from Kertch, on which the heart-shaped tip is combined with a spoon on the other end[100]. The instruments for tooth and ear cleaning can have a smooth surface, partly or fully twisted, with an undecorated or incised heart-shaped ending. Judging by the specimen from the La Alcudia site, they come into view in the middle of the III century[101], and were especially numerous during the IV century, when they appeared in large sets of table ware, like those from Kaiseraugst or the Hoxne treasury. They existed in various forms, combining the spatula not only with a full or incised heart-shaped tip, but sometimes the opposite leg was designed as a bird, whose sharp beak was used for tooth cleaning[102]. The equipment for tooth and ear cleaning should not necessarily be in one piece, and instruments for individual use could be attached to a ring, or in some other way, or even, as proved by the find from the Lioblen site in Bulgaria, fixed together to a common base shaped as a spoon[103].

fig. 15.– Teeth and ear cleaning instrument, National Museum in Belgrade

The instrument for tooth and ear cleaning from the National Museum in Belgrade represents, as far as we know, the only specimen from the eastern parts of the Empire, although the equipment for this purpose, but of different construction, was in use already in this area in the first half of the III century, as evidenced by the find of Lioblen[104]. Specimens from western provinces, found both within the mentioned sets of table ware, and in military camps Zugmantel and Lauriacum, as well as in the Lidney Park and Richborough sites, belong to the late Roman period[105]. Although there are no data concerning the place of finding or the way in which the Belgrade instrument was found, it could be assumed with a high degree of probability that it originates from the second half of the III or the beginning of the IV century. We do not know, unfortunately, whether this was an isolated find, or it had belonged to some set of table ware.

CANDELABRUM AXIS (?) ORNAMENTED WITH PSEUDO-GEMS

In the already mentioned Viminacium find[106], there had been a silver cylindrical object, decorated along its whole surface with ellipsoid medallions, set in seven rows, in groups of seven in each (fig. 16). The medallions are ornamented with images of various plants, wild and domestic animals, and fish and birds, or symbols such as a basket, amphora, anchor and dolphin, i.e. a snake and anchor, and a snake and vase (fig. 17). The object unfortunately disappeared when the material from the National Museum in Belgrade was evacuated during World War One, but as it had been published earlier[107], it could be analyzed according to photographs.

In its first publishing, the cylindrical object had been interpreted as a box – étui for the conservation of scrolls or some instruments[108]. This had been generally accepted even in later mentioning of this object[109]. However, as it was 39 cm in length, and with a diameter of 6,5 cm, with profiled edges, but without a lid, it would seem more probable to us that the long cylinder represents the middle part of an object of which the upper and bottom segments are missing. Judging by the length of the cylindrical element, it is possible that it represented the axis of a candelabrum[110], in the bottom of which some basis had been inserted, and a vase-like recipient on the top (fig. 18). Candelabra of similar construction appeared in table ware sets in the IV century[111], and have remained in use in the early Byzantine period[112]. Unfortunately, as the exact place and conditions of the find of a set of objects in Viminacium were never ascertained, and as the cylindrical object is lost today, its function can not be determined with certainty. However, the object has provoked some interest, mostly for its peculiar and original decorative system.

Namely, ellipsoidal medallions which decorate the surface of the cylinder, both by their shape and ornaments, resemble very much to gem prints, which could mean that gems with various presentations had been incrusted along the whole surface. This system of ornaments is based upon the Oriental-Hellenistic tradition of an infinite set of various motifs, out of which many had been taken over from the repertory of those used in glyptic. A similar presentation, leaving aside some pottery[113], had been registered only on a silver amphora, found in the sea along the Tuscany coast near Porto Baratti. This vessel had

[91] L. Matyulewitsch, Byzantinische Antike. Studien auf der Silbergefässe der Hermitage, *Archaelogische Mitteilungen aus russischen Sammlungen,* 2, Berlin-Leipzig, 1929, 131-134, Taf. 36-43; A. Effenberger, B. Marsak (et al.), Spätantike und frühbyzantinische Silbergefässe aus der Staatlischen Hermitage – Leningrad, Berlin,1978, 137, no. 5.

[92] Consecrated monument I on the Magura site represents probably a place of apotheosis of Galerius' mother Romula. Of the gold coins found together with fragments of silver objects, the last one was struck at the beginning of 294 , while Romula probably died in the Summer of 303, see: D. Srejović, Č. Vasić, *op. cit.*, 123-179.

[93] The instrument has not been published, and is filed as number 3255/III.

[94] F. Baratte, A. le Bot-Helly (et al.), *op. cit.*, 81-83.

[95] J. P. C. Kent, K. Painter (ed.), *Wealth of the Roman World A.D. 300-700,* London, 1977, 42, no. 83.

[96] M. Martin, Weinsiebchen und Toilettgerät, in: H. Cahn, A. Kaufmann-Heinimann, *op. cit.*, 122-132, cat. 38-40, Abb. 64-66.

[97] R. Bland, C. Johns, *The Hoxne Treasure,* London, 1993, 28, cat. 145-153.

[98] F. Baratte, A. le Bot-Helly (et al.), *op. cit.*, 81-83, no. 21.

[99] M. Martin, *op. cit.*, 122-132. Defining the purpose of these objects, the author gives a number of parallels from the Early Middle Age to modern times.

[100] *Ibid.*, 126, Abb. 69.

[101] *Ibid.*, 126, Abb. 68.5.

[102] *Ibid.*, cat. 40 Abb. 66; R. Bland, C. Johns, *op. cit.*, fig. on page 27. The heart-shaped part for cleaning teeth could be combined occasionally with a strainer for wine, on the other end, see: M. Martin, *op. cit.*, cat. 36 (Kaiseraugst); C. Johns, T. Potter, *The Thetford Treasure. Roman Jewellery and Silver,* London, 1983, 107, cat. 49, Pl. 5 (Thetford Treasury).

[103] M. Martin, *op. cit.*, 127, Taf. 33.

[104] *Ibid.*

[105] *Ibid.* 125, Abb. 68. 1-7.

[106] See supra,...-, note 70.

[107] M. M. Vassits, *op. cit.*, no. XXIII, fig. 18; J. Strzygowski, *Altai-Iran und Völkerwanderung,* Leipzig, 1917, 17, Abb. 16,17.

[108] M. M. Vassit, *op. cit.*, no. XXIII.

[109] F. Baratte, Remarque à propos de deux objects en argent de l'Antiquité tardive, *Römisches Oesterreich. Jahresschrift der österreichischen Gesellschaft fur Archäologie,* 17/18, 1989/90, 34-35; *Antique Silver from Serbia,* 1994, cat. 339.

[110] The length of the lamp of the same construction from Sadovec in Bulgaria (VI century) is roughly 38,5 cm, and the diameter about 6 cm, see: J. Werner, *Der Schatzfund von Vrap in Albanien,* Wien, 1986, 14, Abb. 2.

[111] *Il Tresoro nascosto,* 1987, no. 42 (Kaiseraugst).

[112] Besides the specimens from Sadovec (see note 110), lamps from the Hama treasury in Syria are of the same construction; see: M. M. Mango, The Origins of the Syrian Ecclesiastical Silver Treasures of the VI-VII century, *Argenterie romaine et byzantine* (ed. F. Baratte), Paris, 1988, 173, Pl. II,2.

[113] F. Baratte, *Römisches Oesterreich,* 1989/90, 34-35.

fig. 16.– Candelabrum axis (?), Viminacium

fig. 17.– Print of the spread out ornament on the candelabrum axis(?), Viminacium

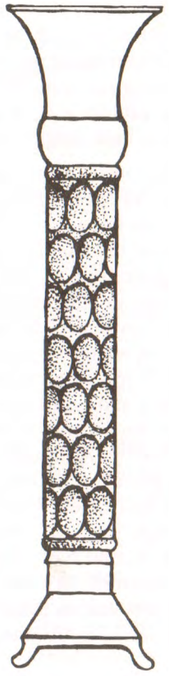

fig. 18.– Possible appearance of the candelabrum, Viminacium

also on its whole surface rows of ellipsoidal ornaments decorated with mythological scenes and motifs[114] (fig. 19). The amphora, which is assumed to be an Oriental product lost much later in the sea, maybe at the time of the Crusades, has been dated to the last decade of the IV century[115], which could be considered as a period when the Viminacium cylinder[116] was produced too. However, by its appearance, both objects suggest the resemblance with more expensive specimens which had been really decorated with incrusted gems, which had been the custom in the Hellenistic-Roman period, as confirmed by many written sources. Thus, for example, Atheneus reports that at a Dionysian feast organized by Ptolemy Philadelphus, table ware, tripods and beds were decorated with gems[117], while Cicero mentions that Verus had illegally appropriated a golden vase, decorated in that way[118]. Vessels with incrusted gems and stones, *gemmata potoria* or *pocula,* had been considered as the highest level of wealth and luxury, and had been particularly expressed in the lascivious Capua, and Pliny, Juvenile, Martial and other Roman writers describe with admiration the luxurious *calices gemmati* and *scyphi gemmati*[119]. These vessels, unfortunately, have not been preserved, but two small glass from Sverskaya Kurgan, dated to the II-I century B.C., with golden rims and handles, containing incrusted semi-precious stones[120], are witnesses of the decorative style of the luxurious Hellenistic-Roman vessels. However, as gems and cameos made of semi-precious stones were extremely expensive, a mass production of imitations, made of colored glass paste, started already in the

[114] P.E. Arias, L'anfora argentea di Porto Baratti, *Bolletino d'arte,* Monografia, Roma 1986; *L'anfora di Baratti,* Firenze,1986.

[115] *Ibid.*

[116] For the dating of other objects from Viminacium findings, see note 73.

[117] Athen., V, 6, 7, 9.

[118] Cic., *In Verr.,* IV, 27. 62.

[119] E. Babelon, Gemma, in: *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines,* II, 2, Paris, 1892, 1486.

[120] P. Amandry, *Collection Hélène Stathatos,* III, Strasbourg, 1963, fig. 151.

fig. 19.– Amphora, Porto Baratti

Roman period. Those pseudo-gems, or undecorated pieces of the processed glass paste had been inserted too on the surface of vessels or other objects, intended for the less wealthy clients. Among the few preserved vessels decorated in this fashion, are the small silver vase, the surface of which is full of oval medallions with blue paste[121], the spherical silver perfume vase, with circular cassettes for amethyst[122], as well as the lead vases with inserted paste, representing the imitation of similar silver specimens[123]. The small silver vessel, with small oval cuts on its surface, most probably for the missing paste, was found in a grave on the Széged-Nagyszéksós site in Hungary[124]. A similar decorative approach had been used on the gold vessel from Rennes, the surface of which was decorated by incrusted gold coins, minted by emperors from Hadrian to Geta[125]. The art of decorating with inserted gems, cameos or coins, beloved during the Hellenistic and early imperial periods, obtained its full swing in the late Roman era, when tendencies towards wealth and luxury became dominant. Although the datum that gem ornamented vases were found in the late Roman royal graves in Qustul in Nubia[126] is not fully reliable[127], the representation of the town of Trier on the illustration of the Calendar for 354 A.D., clearly shows that the drinking horn, kantharos and cups with inserted precious stones[128] had been utilized at that time. The manufacture of gold vases, decorated with inserted gems has been confirmed by the find of the sarcophagus of Honorius' wife Maria, found in Rome during the reign of the pope Paul III[129], while silver vessels decorated with precious stones were mentioned by Gregory of Nyssa too[130]. This decorative system was implemented in the late Roman and early Byzantine period not only for luxurious gold and silver vessels, but on other objects too, like the helmet from Berkasovo, ornamented on the surface with cassettes filled with a variegated paste imitating a semi-precious stone[131]. The decorating of surfaces with medallions containing pagan or Christian motifs had been well represented on various cists and boxes[132].

Among the objects from the early Byzantine period, the most interesting one is the deep bowl on a cylindrical foot, with a vertical handle, originating from the treasury found in Vrap, in North Albania, which has been, according to the latest interpretation, compared to the treasury of Kuvrat's son Kuver, consisting of treasures which this Bulgarian, or Onogur leader, had looted in Pannonia in the conflict with the Avarian khagan during the eighties of the VII century[133]. The bowl itself is a

[121] D. E. Strong, *Greek and Roman Gold and Silver Plate,* London, 1966, 12-13, Pl. 50 C.

[122] C. Carducci, *Ori e argenti dell' Italia antica,* Milano, 1962, 62, Tav. 62.

[123] D. E. Strong, *op. cit.*, 12-13.

[124] A. Odobescu, *Opere IV. Tesaurul de la Pietroasa* (ed. M. Babes), Busuresti, 1976, 1041, fig. 5.1.

[125] E. Saglio, Caleatura, in: *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines,* I, 2, Paris, 1890, 892, fig.

[126] H. Stern, *Le Calendrier de 354. Etude sur son texte et ses illustrations,* Paris, 1953, 142, note 2.

[127] W. Emery, L P. Kirwan, *The Royal Tombs of Ballana and Qustul,* Cairo, 1938.

[128] H. Stern, *op. cit.*, 142-143, Pl. III, 2.

[129] E. Babelon, *op. cit.*, 1486.

[130] *De mortuis (=PG* 46, 527-528).

[131] M. Manojlović-Marijanski, *Kasnorimski šlemovi iz Berkasova,* Novi Sad, 1964, 6-14, T. I-IX.

[132] H. Buschausen, *Die spätrömischen Metallscrinia und spätrömische Reliquiare,* Wien, 1971, 96-98; 101-102, Taf. 50-52; E. Dinker von Schubert, Arca und Scrinium, *Jahrbuch für Antike und Christentum,* 23, 1980, 141-157.

[133] J. Werner, *op. cit.* 66-69.

Byzantine product, made probably in the V-VI century[134], which could have come into the hands of the Avarian khagan as a gift or as a booty. The whole surface of the recipient of the bowl is divided by relief chain ornaments into rhombic segments, containing sets of various presentations, like birds, baskets, bird cages or vegetal motifs (fig. 20). Many of those motifs, primarily plants, birds and baskets, are found in the ellipsoid segments of the Viminacium cylindrical object, which shows that a similar iconographic program was implemented on both objects, but performed in different ways. Namely, the decorative segments of the cylinder clearly suggest a set of inserted gems, while the chain ornaments and the rhombic segments with the same motifs in a diagonal row stress the geometric component of the decorative approach to the vessel from Vrap. This vessel could have served for carrying water during the liturgical rites[135], as motifs of baskets and birds, with the vegetal ones, appear in Christian art along the rims of silver plates with images of the apostles Peter and Paul, dated to the end of the VI century, hence as symbols of the Eucharist and divine truth[136]. However, on the Viminacium cylinder they are combined with motifs from the Roman glyptic, based upon the Hellenistic art tradition, whose symbolical role is not directly linked to the Christian rite. Having in mind that the object was found together with vessels produced at the very end of the IV century, or during the first decade of the V century, which were probably of profane nature[137], it would seem that if the cylinder represents the axis of a candelabrum, this lamp had been in daily use[138]. The primary aim of its ornamental scheme was, just as with the Porto Baratti amphora, to imitate the decor of inserted gems, an idea which is lost on the vessel from Vrap, primarily due to the shape of the

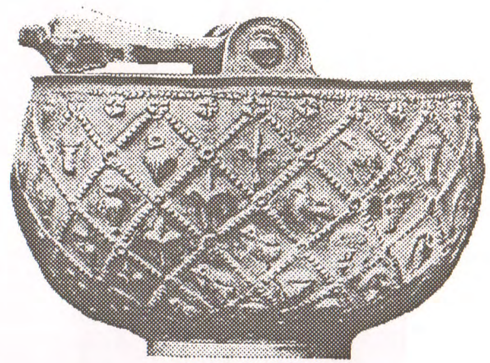

fig. 20.– Dish, Vrap

decorative segments. The symbolical role of the motifs used appears regardless of the way in which the foundation is presented within the framework of the iconographic system, while the clear association to gems on the surface of the candelabrum (?) and the amphora points towards the conclusion that models for their decoration had been really objects decorated by the insertion of gems. The different distribution of ornaments of these two specimens, on one hand, and the bowl from Vrap, on the other, is probably the result of not only chronological distance, but of different purpose of these specimens too.

To summarize, the candelabrum (?) from Viminacium, just as the amphora from Porto Baratti, although the unique examples of the decorative scheme according to which the insertion of gems is imitated by surface modeling, represent objects ornamented in accordance to the existing tendencies of the late Roman goldsmithery, and the decoration of which had been inspired by luxurious specimens, having their surfaces really filled with inserted gems. A limited number of preserved objects, decorated with plastic pseudo-gems, makes difficult to identify workshops in which they were made, and as this system of decoration had not been widely used during the late Roman period, it could be assumed that the Viminacium candelabrum (?), as well as the amphora from Porto Baratti, and later the bowl from Vrap, originated in some eastern toreutic center.

Translated by
Boško ČOLAK-ANTIĆ

UDC 904:739.1"652"(497.11+439)

[134] J. Strzygowski, *op. cit.*, 14-17, Taf. IV, Abb. 13-15; E. Cruikshank Dodd, *op. cit.*, 247, No. 88; J. Werner, *op. cit.*, 14, Taf. 10.

[135] J. Werner, *op. cit.* note 13.

[136] *Age of Spirituality* (ed. K. Weitzmann) New York, 1979, cat. 554.

[137] The Viminacium find, with its cups with lids and dishes with Bacchic motifs on friezes, has its nearest analogy in the Carthago treasury, dated to the end of the IV or beginning of the V century, see: O. M. Dalton, *op. cit.* 79-80, No. 356, 357, 361-363. On the cup shape and later use of similar shapes for liturgical purpose, see note 73.

[138] In mentioning briefly the silver cylinder from the National Museum in Belgrade (J. Werner, *op. cit.* note 13), it was assumed that it could represent the axis of an Early Byzantine lamp from the VI century. However, according to its iconographic scheme and context of the find, this does not seem probable.

The Early Byzantine Basilica at Ras

MARKO POPOVIĆ, Archaeological Institute, Beograd

The region of Ras, once the center of the Serbian medieval state, is geographically clearly defined. It covers an area around the upper flow of the Raška River, delineated by high hills and mountainous terrain, which nearly corresponds to the territory of the present day municipality of Novi Pazar (south-western Serbia). The exceptional importance of this region during the past millennia is attested by numerous acheological sites. In the course of exploration carried out to date over 300 localities with traces of necropoles, settlements and fortifications erected in a wide time span from the early ages of prehistory to the late medieval period have been registered. Among them the complex at Pazarište, located about 10 km west of Novi Pazar, stands out in significance and cultural complexity and earlier researchers have already presumed that it may hide the remains of the medieval fortress of Ras which is mentioned in XII century Byzantine sources.[1] These hypotheses have been clearly confirmed in the course of more recent archeological exploration.[2] The complex at Pazarište is dominated by the rocky hill of Gradina rising above the confluence of the Sebečevska and the Raška rivers. At its foot, by the river bed of the Raška, there is a small amphitheatrical valley, 300 m long and 100 – 150 m wide, formed by the surrounding hills.

The complex at Pazarište is made up of several archeological localities, spatially clearly defined, which differ in both function and chronology. The locality of Gradina includes the plateau at the top of the hill of the same name, spatially defined by the remains of medieval walls from the fourth decade of the XII century. In direct connection with it is the locality of Podgrađe which includes the stretches of flat land on the eastern slopes of the hill, defined also by the courses of late antique and early medieval walls. These two localities represent a unique fortification complex with traces of several phases of construction. The gentle amphitheatrical slope by the left bank of the Raška constitutes a separate archeological locality – Trgovište, with remains of an urban settlement dating from the period between the XIV and the XVII century and traces of pertaining contemporary necropoles. The valley on the right bank of the Raška, by the very confluence of the Sebečevska River, is designated as the Basilica locality, with a medieval necropolis lying at the top of remains of Early Byzantine architecture (fig. 1).

Gradina has an inaccessible and naturally defended position at the top of the vertical cliffs of the rocky hill. Earliest testimonies of habitation and use of this space date from prehistoric times. These are the remains of fortified settlements dating from the Early Bronze and Early Iron Age, with a more recent horizon which could be dated to the VII – VI century B.C. Following a hiatus of almost a thousand years, this location was again used from the III century A.D. on. The habitation of the plateau on the eastern slope of Gradina preceded the construction of the first erected fortification on this location. As opposed to the position of the medieval fortress of Ras, this fortification occupied only the north-

[1] Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum, rec. A Meineke, Bonnae 1836, 12 et 102-103.

[2] M. Popović, *Stari grad Ras* (resume: La chateau fort de Ras), Beograd 1987, with previous bibliography; *Id.*, Mesto i značenje tvrđave Ras u XI-XII veku (resume: The place and meaning of the Ras fortress in the 11. and 12. century), *Novopazarski zbornik* 13, Novi Pazar 1989, 47-58. For a different opinion on the location of the fortress of Ras see. J. Kalić, Ras i Trgovište, *Saopštenja* XXVI, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Beograd 1994, 7-10.

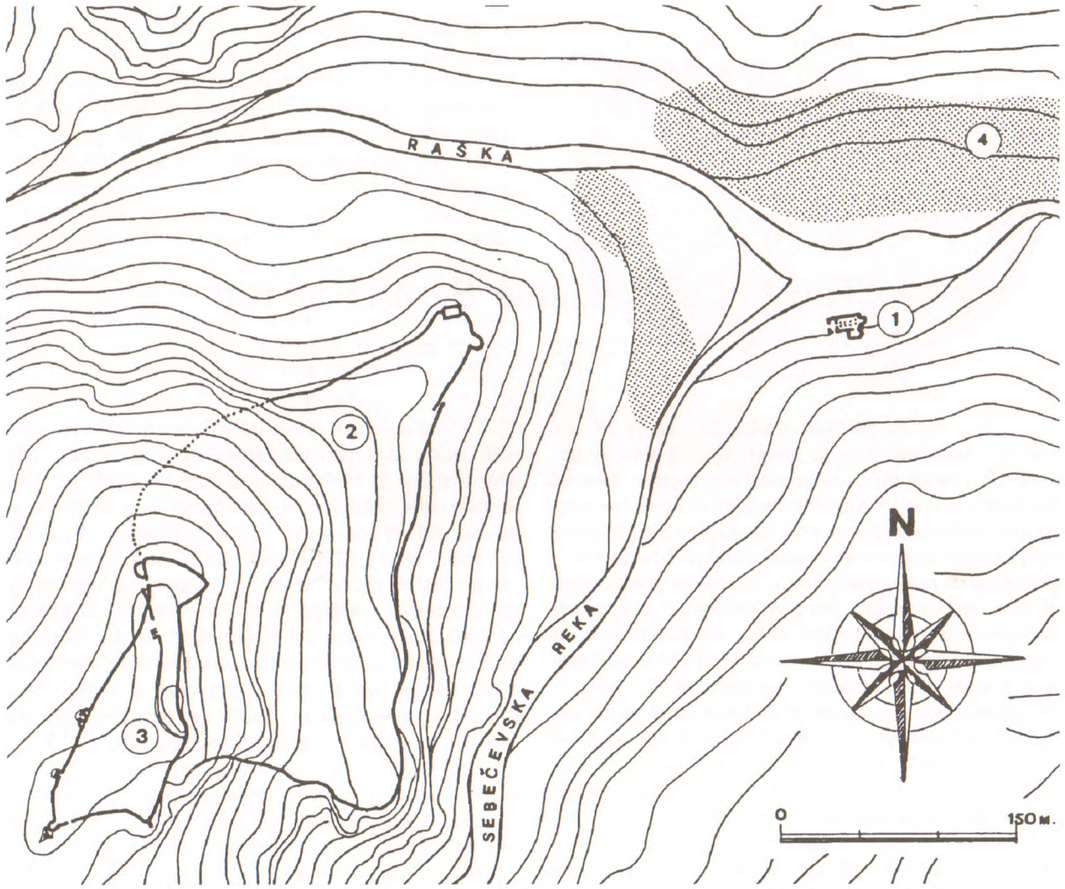

Fig. 1.– The archeological complex of medieval Ras (at Pazarište). 1. Basilica; 2. Late Antique fortification; 3. Fortress of Ras (XII – first decades of the XIII century); 4. The medieval urban settlement of Trgovište (XIV – XV Century)

eastern part of the plateau at the top of Gradina while its main defended space was located on the plateau on the eastern part of the hill, i.e. on the locality of Podgrađe. Viewed as a whole, it had an irregular ground plan which covered an area of approximately 5 ha. One part of the fortification at the top of Gradina rising on its western accessible side was defended by a wall incorporating a tower. The main, lower part of the fortification was far better defended by strong stone walls, strengthened by two towers, and the steep cliffs of the rocky hill. On the eastern accessible side there was a gate. Relatively numerous finds from late antique strata of the space within the walls can be dated to the broader time span between the beginning of the IV and the end of the VI century, at which time, considering the fact that there are no registered archeological traces of greater destruction, the fortification was most probably abandoned.[3]

The narrow strips of flat land by the river banks at the foot of Gradina, i.e. the space which far later witnessed the emergence of the medieval urban settlement of Trgovište, remained uninhabited until the XIV century. In prehistoric times it was used for burial. A similar use was apparently found for it at the time habitation of Gradina was renewed

[3] Detailed results of exploration are to be published in a monograph: M. Popović, *Tvrđava Ras,* currently in preparation for printing.

in the III century when this location may also have housed a small local sanctuary. This practice persisted even after the erection of the Late Antique fortification. During that period, the left bank of the Raška was taken up by a necropolis and a small church containing a constructed tomb[4] while on the opposite river bank there stood an Early Byzantine basilica which is the main subject of this paper.

The remains of this basilica have been uncovered on the right bank of the Raška, in direct proximity of the confluence of the Sebečevska River. This spot lies at the very foot of Bobovik Hill which is now transversed by the present day road to Tutin. In the course of construction of this thoroughfare, in 1932 and its subsequent reconstruction in the early 1970's, the space south of the basilica was filled in with high earthworks. On the other hand, the erosional force of gushing waters altered the river bed and washed away the original right bank together with the northern part of the basilica. Withdrawing to its old course, the whimsical river then rolled in large quantities of sand and gravel. The flooding waters of the Sebečevska only augmented these accumulations by piling layers of mud and stone above earlier ground level and wall remains which in certain places reach the height of one meter. The effects of these forces of nature, which greatly changed the original appearance of the small river valley, hid the surface traces not only of the basilica but also of the funerary slabs from the late medieval necropolis which sprang among the ruins of its walls and later spread further to the west. In the course of the first campaigns of field prospecting no archeological remains could be discerned beneath the clearly visible river sediments. First indications in that respect appeared in 1982 in the course of digging a trench by the present day road for the laying of water pipes intended for the nearby fish farm. At that time parts of the walls were intersected and several graves with funerary slabs dating from the second half of the XV and the first decades of the XVI century were also found to their west.[5] Preliminary investigation on the site was carried out seven years later in order to trace the route of the new municipal waterline of Novi Pazar. Four sounds were opened, 5 x 2 m in dimension, closer to the right river bank of the Raška, but beside the river sediments there were no other remains in them.[6] However, in the course of laying the pipeline, which was being dug in somewhat more to the south, traces of floor slabs with two stone bases were registered in the profile as well as a layer of debris with sand and gravel at the top of it.[7] The route of this trench containing archeological remains in its south cross section, corresponds entirely to the limits at which the original right bank of the Raška was washed away by river erosion.

These discoveries served as the basis for systematic archeological excavation undertaken between 1990 and 1992 which accomplished an investigation of an area of nearly 400 m^2. A complex stratigraphical situation was discovered in which the remains of the basilica with traces of restoration and additional construction stand out as the earliest in date. In the debris above its ruin there were several graves which, most probably, date from the close of the XII and the first decades of the XIII century. These traces of a necropolis are covered by a habitation layer of dark brown earth with finds of fragments of glazed ceramics[8] which correspond to the older horizon of Trgovište (second half of the XIV – first half of the XV century), on the left bank of the Raška. West of the remains of the basilica, beneath a layer of river flooding, several sculpted funerary slabs from one of the late medieval necropoles of this settlement have been uncovered. Judging by the shapes of these funerary monuments, since there was no investigation of the graves proper, the time of burial in this area could approximately be dated to the second half of the XV and the first decades of the XVI century. The most recent remains uncovered on this locality are those of a mill which doubtless dates from the last phase of existence of the settlement at Trgovište. Its construction meant the negation of the above mentioned late medieval necropolis. The south side of the mill was discovered, 12.8 m long, with traces of two rooms and a small lateral entrance. The south-eastern corner of this building lies at the top of the remains of the foundation of the western wall of the basilica. Traces of the mill's pertaining ditch have been uncovered to the south

[4] Đ. Bošković, Apercu des résultats de recherches archeologiques à Ras, *Balcanoslavica* 6, Prilep 1977, 61-77.

[5] Protective archeological investigation was carried out under the direction of V. Jovanović. Remains of walls were noted later to be identified as those of the adjoined south-western annex of the basilica but due to the small area uncovered at that time they were not interpreted as such nor precisely dated.

[6] Preliminary investigation was carried out under the direction of M. Popović.

[7] These works were monitored by D. Premović-Aleksić. As it later turned out, the stone bases belonged to the altar table of the basilica.

[8] M. Popović, Ras – kasnoantičko i srednjovekovno utvrđenje VIII, *NPZ* 16, 1992, 183-184.

of the structure, delineated by large stone blocks and funerary slabs in secondary use. This ditch which supplied the mill with water from the Sebečevska River intersected not only the encountered necropolis but also the northern part of the narthex of the basilica. A larger part of this mill, like the northern wall of the basilica, was destroyed in one of the big floods which caused the dislocation of the right bank of the Raška. So far there is no reliable indication of the date of this ruinous disaster. Should we assume that the mentioned mill was built in the XVII century at the earliest, we could not be mistaken in concluding that this could have taken place in the course of the subsequent century when the existence of old Trgovište was finally extinguished. Perhaps the legend of the great flood when the Raška "swept this city off the face of the earth", noted around the middle of the XIX century by A. Gilferding,[9] could be regarded as a trace of remembrance of this natural catastrophe.

On this occasion we shall limit our discussion only to the earliest remains which correspond chronologically to the period of Late Antiquity.[10] As we have already mentioned, this refers to a three nave basilica with a semicircular apse at its eastern end and a narthex on its western side (fig. 2 and 3). Despite the fact that the river has swept away its entire northern wall together with the greater part of the corresponding aisle, as well as half of the sanctuary apse, its ground plan can nonetheless be reliably traced. Its entire length amounted to 26.4 m and it was 12 m wide. Due to its specific position and the spatial limitations of the flat stretch of land by the river bank, there is a 25 degree discrepancy in the orientation of its longitudinal/lateral walls in relation to its basic orientation so that it slants towards the northeast-southwest axis. The inner space of the basilica was divided into a nave and two aisles by two rows of six constructed piers. Only the foundation wall of the stylobate remains from the north colonnade, discovered in the length of approximately 4 m, as well as a trace of the sixth pier which was, however, entirely destroyed. The south colonnade was encountered in far better condition. Remains of all six piers have been uncovered, preserved at the height of 0.45 to 1.05 m, as well as

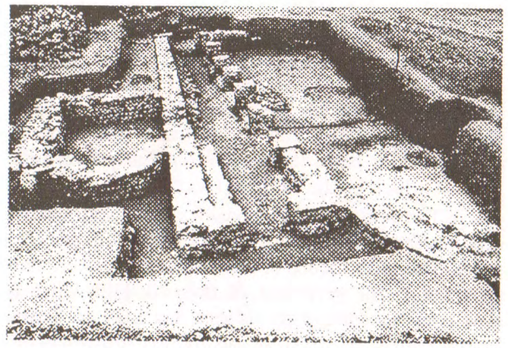

Fig. 2.– Basilica – general view

the corresponding pilasters on the eastern and western wall. The nave, 5.70 m wide, was far more spacious than the aisles in which the distance between the wall and the colonnade amounted only to 1.80 m, so that their mutual proportional ratio equalled 1 : 3 : 1. The size of the semicircular apse corresponded to the width of the nave, its diameter being approximately 4.40 m. On either side of the apse, on the eastern wall, there apparently stood two symmetrically positioned entrances to the aisles. The door on the south side has been uncovered, 0.90 m wide, and that at the entrance to the north aisle was probably identical in dimension.

The narthex, 4 x 10.5 m in dimension, raised at the same time as the rest of the basilica, is partly preserved. Its northern part with the entrance to the aisle has been destroyed while nearly half of the western wall is present only in its foundations. Originally, that was the side of the main entrance of which only the base of the door step has been discovered, rising approximately 0.50 m above the level of the floor in the narthex, but levelled with the original terrain in front of the basilica. There were also lateral entrances to the narthex. A door has been uncovered in the south wall, 1.90 m wide, walled up in one of the subsequent phases of constructed with stone and mud. A similar door may have existed also in the north wall which is now entirely destroyed. Three doors led from the narthex to the naos. The central door has been preserved, 1.95 m wide, as well as a smaller lateral door, 1.10 m in width, which led into the south aisle.

By the south wall of the basilica, closer to its east end, there stood a small chapel of rectangular ground plan and interior dimensions amounting to 3.5 x 2.8 m, ending in a semicircular apse at its

[9] A. Giljferding, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i Staroj Srbiji,* Sarajevo 1972, 134.

[10] The habitation layer above the remains of the basilica is going to be discurssed in more detail together with the rest of the finds from medieval Trgovište while the remains of the late medieval necropolis west of the basilica are yet to be investigated.

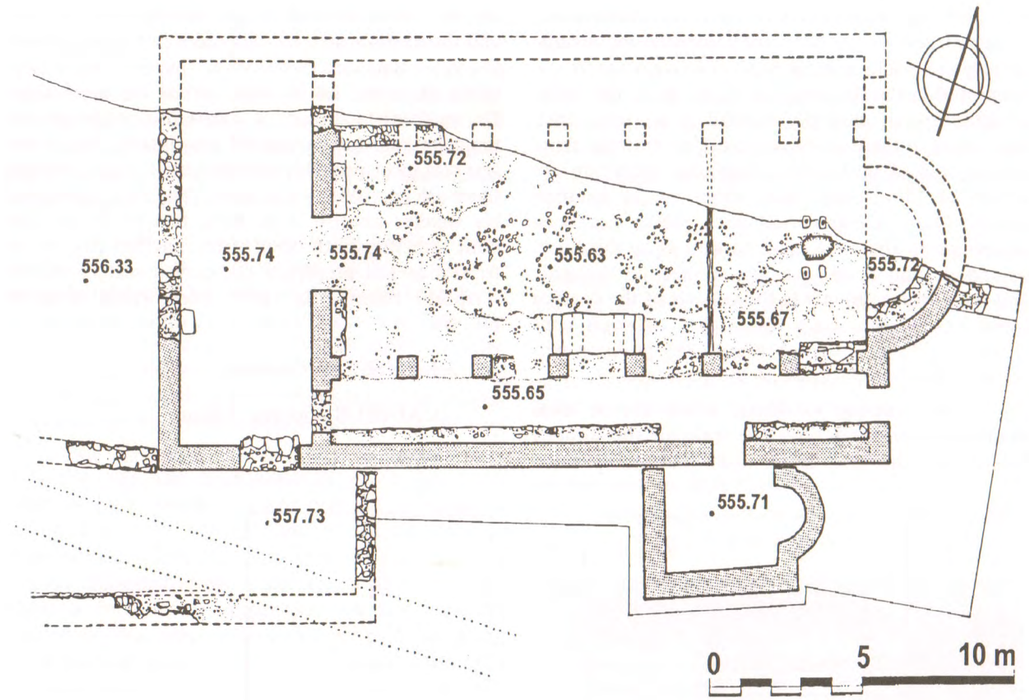

Fig. 3.– Basilica – ground plan (R = 1 : 200)

eastern end, 1.5 m in diameter. The chapel was accessed from the south aisle through a 1 m wide door which was most certainly constructed at the same time as the basilica wall. On the other hand, it is clearly visible that there is no structural connection between the walls of the chapel and the main building not only in the corpus rising above ground but also in their foundations. This fact could indicate that the southern lateral chapel may have been raised at a somewhat later date but it need not necessarily be a reliable argument substantiating this assumption. Should they prove to be contemporary, the dilation between the basic corpus of the building and the small lateral chapel may have been conditioned by reasons of statics. The ground composed of river sediments was quite unstable and it was logical to expect irregular settling. The separate construction of the chapel may have been a means of avoiding cracks in the walls at the point of connection with the wall of the basilica, a possibility which must not to be disregarded.

As opposed to the chapel, which could be considered an original part of the basilica with a great deal of probability, the remains of one later raised structure have been discovered by the south wall of the narthex. Traces of those later walls were quite badly damaged in the course of digging a canal for the fish farm and in one part they are covered by the earthworks of the modern road so that there is no possibility of observing the original space of this annex in its entirety. It had an elongated rectangular ground plan, 3.3 m wide and over 10 m long. It could be accessed directly from the basilica, through the south door of the narthex. However, there must have been another entrance in the now destroyed western part of the annex since, as we have already mentioned, at one subsequent point the narthex door was walled up.

The walls of the basilica on the right bank of the Raška were of solid construction, composed of pieces of roughly hewn stone laid down in irregular courses with the use of white lime mortar of compact

structure. The stone blocks used in the construction of the corners of the walls are somewhat more fastidiously cut while a great deal of stone slabs is encountered in the construction of the piers. No traces of sculpture of carefully worked stone have been uncovered in the bulk of construction material from the stratum of destruction. The only exception are blocks of tufa stone, most often cut as vaulting blocks. Quite a number of such pieces has been uncovered in the altar space as well as by the south colonnade and in the passage connecting the naos and the narthex, exactly in those parts of the basilica which could once have had arches or vault constructions. There are no bricks in the building material of the basic corpus of the structure.

Two Antique sacrificial altars cut of local sandstone were built into the walls of the basilica as spoliae. The first, larger altar was incorporated into the south jamb of the passage between the naos and the narthex with its sculpted side turned towards the inner structure of the wall. This is a rather large block of stone, 1.4 m high, carved on three sides. On its front face there is a carefully modelled rectangular field but no carved inscription. The votive text was most probably written out in paint of which there are no visible traces now. The other, considerably smaller altar, 0.74 m high, had its lateral side built into the south door of the narthex (fig. 4). Its front side has preserved the carved text of the inscription running in three lines which reads as follows:

NEMESI AVG/ustae/

CAIANUS V/otum/ P/osuit/

CUM SV(is)

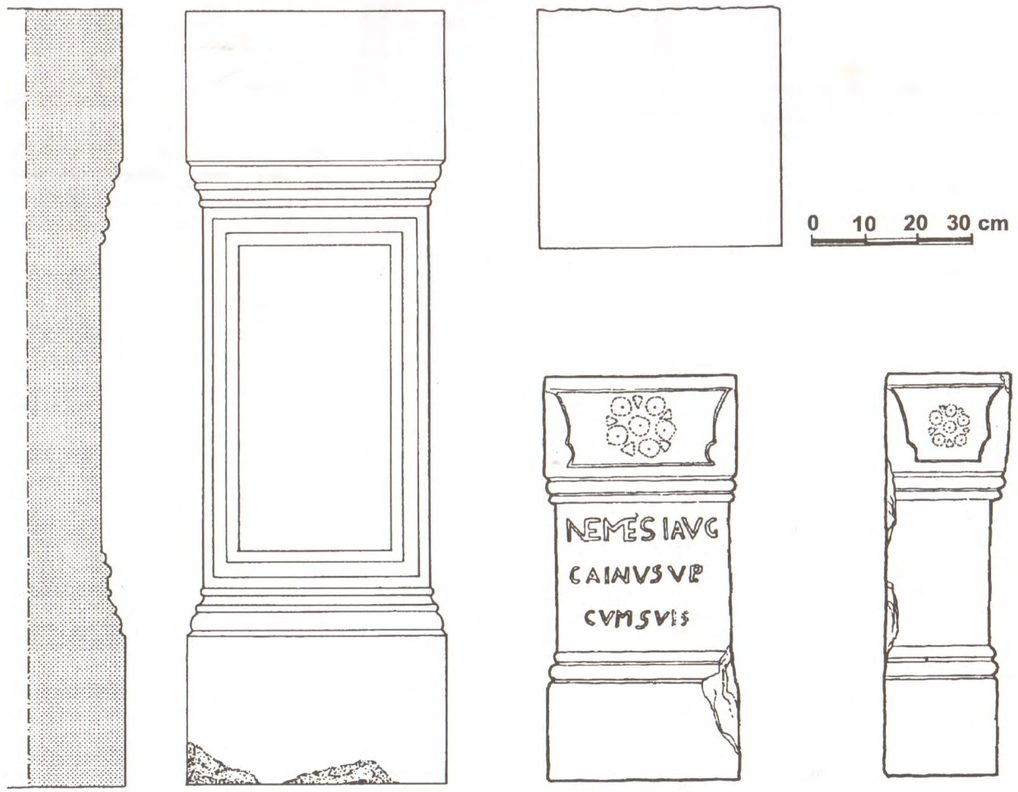

Fig. 4.– Antique sacrificial altars discovered as spoliae in the walls of the basilica

The height of the letters varies and ranges from 5 cm in the first to 3 cm in the third line. The letters NE and ME in the first line are written in ligature as are the letters AN in the second line. Due to the damage inflicted, the last two letters of the third line can only be conjectured. Both sacrificial altars most probably originate from some smaller scale Antique sanctuary located near by.

The width of the walls of the basilica is the same throughout the building and amounts to approximately 0.68 m. The walls of the south chapel are of the same width and identical construction. The piers of the southern colonnade are also of similar dimensions, 0.66 to 0.68 x 0.65 m. The foundations have the same width as the walls rising above ground and there are no fundamental differences in the way they are constructed either. The only exception is the apse wall the foundation of which has been enlarged by as much as a whole meter in width on its outer face so that its total width amounts to approximately 1.70 m. This unusual phenomenon can be explained by the tendency to provide as reliable a foundation as possible on this unstable ground for that part of the building which was going to be vaulted. A similar practice is also encountered in other Early Byzantine basilicas with enforced foundations or walls of the apsed altar spaces of greater width and there are examples with reinforced pilasters as well. Due to the appearance of subterranean waters, the depth of the foundations, which was apparently quite considerable, could be traced only to the point of 0.80 m from floor level. On the other hand, in certain spots the uncovered basilica walls are preserved to as much as 1.20 m in height, for example in the area around the entrance to the south aisle. The south wall is in somewhat poorer state of preservation, rising to a height of one meter, and the south chapel is in similar shape while the surviving part of the altar apse consists of only two or three courses of stone blocks.

The facades of the walls were not covered with mortar but its masonry was jointed. The interior faces of the walls were covered with a layer of white lime mortar with no traces of painted decoration. A careful examination of this mortar has shown that it is not contemporary with the original structure but rather that it belongs to a restoration which issued after a fire. This is indicated by patches of masonry showing traces of burning on the piers of the south colonnade, nave walls and walls of the south chapel covered with fragments of this layer of mortar.

Remains of a bench constructed mainly of lager pieces of stone joined by mud have been uncovered along the lateral wall of the south aisle and the western wall of the naos and this structure rests on the mentioned younger layer of mortar (fig. 5). In some parts it is preserved to a height of 0.50 m and ends in a flat surface so that we can presume that this was its original height. A wall of similar structure, made of stone and mud, was obviously erected at some later date to close up the space between the eastern pilaster and the first pier of the south colonnade. This wall protruded by 0.30 – 0.35 m in the direction of the altar space thus creating some sort of a seating bench (fig. 6). Above it there are traces of a narrower wall constructed with the use of mortar which could be identified as the back of this built-in altar seat.

Remains of an ambo built of stone and brick fragments joined by mud were discovered in the nave,

Fig. 5.– Basilica – south aisle

Fig. 6.– Basilica – eastern part of the south aisle with the walled up first intercolumnal space

by the fourth and the fifth pier of the south colonnade. Judging by its preserved burned traces, its structure comprised a framework of horizontally positioned and mutually connected small wooden beams, 0.1 x 0.1 m in cross section. Its outer face also had a wooden revetment as attested by the preserved imprint along its edges, 9 – 10 cm wide on the front and the lateral sides, while its back side leaned against the piers by approximately 5 cm. Both lateral sides of the three meter long and 1.1 m wide ambo have been preserved as well as the entire first step and part of its second step (fig. 7).

Together with these remains, the original appearance of the interior of the basilica, as well as the subsequent alterations carried out in this space, is also indicated by the preserved floor. A clear imprint of a beam, 0.2 x 0.15 m in cross section, has been registered in the floor between the second pier

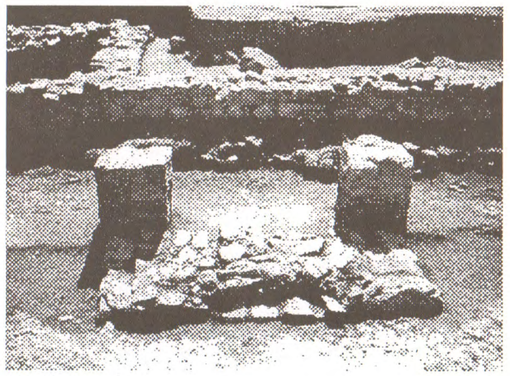

Fig. 7.– Basilica – remains of the ambo

of the north and the second pier of the south colonnade which served as the base of a wooden altar screen – *septum*. The ground on which this beam once rested, built-in beneath floor level, was levelled off with fragments of brick and tegulae. The area east of this beam, all the way to the apse and the lateral piers, has preserved a layer of compact red hydraulic mortar with a finely finished surface which, however, was not the original floor in the altar space. Beneath it, in spots examined by test sounding, there are traces of an older floor made of a 3 – 4 cm thick layer of clay laid over a substructure of compressed river stones – pebbles. Upon this older floor stands the substructure of the more recent floor made up of slabs of stone and a finishing layer of hydraulic mortar. Certain smaller patches of the floor which were later damaged were renovated, but this time with the use of white, large grain mortar.

The younger floor made of hydraulic mortar received four stone bases with rectangular holes used for the support of wooden shafts which carried the altar table. Three such bases have been discovered *in situ* while the fourth, which is missing, has left a preserved imprint in the floor (fig. 8). The area

Fig. 8.– Basilica – base of the altar table

between these bases, at one time directly beneath the altar table, was destroyed by later digging to a depth of approximately 0.5 m and this hole was filled with muddy, black earth. This undertaking, dating from the period when the building was already in ruins, was most probably tied to an attempt to unearth the church reliquary which could have been located in this spot. Most probably, it was the doing of later robbers but we should not rule out the possibility that the assumed reliquary was dug out after the basilica was abandoned in order to be transferred to a safer location.

South of the altar space the red hydraulic mortar floor stretches out to the line of the stylobate and the above mentioned wall with a bench, built at some later date to close up the first intercolumnal opening, which indicates that this structure precedes the laying of the younger floor in the altar space. Judging by some insufficiently reliable remains from the debris we get the impression that the lateral sides of this bench were also covered with mortar of the same quality.

Remains of a synthronon, built of stone and poor quality mortar which is now crumbling, have been uncovered leaning against the interior face of the apse wall. In some parts they are preserved to a height of one or two courses of stone blocks rising above floor level. The floor in the apse in front of the synthronon, made of white, large grain mortar, rises above the level of the rest of the altar space by about 0.2 m and ends in a single course of stone forming a step. However, it was undoubtedly laid down during one of the later restorations because it lies at the top of the red hydraulic mortar floor which originally spread into the altar space and even covered the vertical face of the seat.

West of the remains of the altar screen beam, in the space of the nave, i.e. the naos, a substructure made of compressed small stones with traces of large grain mortar, originally constituting the surface cover, has been uncovered. In one of the subsequent restorations this base was used for the construction of a stamped earth floor which even covers the mass of the foundation wall of the stylobate. In the south aisle only the remains of a stamped floor have been discovered, without any stone substructure. Because of the fragmentary state of preservation the restorations of this floor could not be determined and it seems that there were several such interventions. It was only established that one segment of the floor, uncovered in the eastern part of the south aisle, was laid down after the opening of the first intercolumnal space had been walled up.

In the passage leading towards the narthex, underneath the stamped earth floor, there is a compact layer of river pebbles but also a trace of a burnt wooden beam which may have pertained to the door step. Judging by traces of burning on the lateral sides, it seems that this beam was connected to the wooden jambs which would in turn indicate that there was once a door between the south aisle and the narthex. The mentioned observations only suggest such a possibility but they are still insufficient for more reliable conclusions in that respect.

Remains of a stamped earth floor, preserved moreover in just one layer above virgin soil, have been discovered in the south chapel. Its level is the same as in the other parts of the basilica. In the center of the chapel the floor was destroyed by digging to a depth of 0.3 m and, similar to that underneath the altar table, this hole was filled with black muddy earth. Since there were no finds in it, it is difficult to deduce when and why this destruction occurred.

Similar to the south aisle, the narthex floor was also stamped only here there are two reliably identified layers. In the sound opened up by the east wall of the narthex a thin layer of mortar, 5 to 7 cm thick, was registered above the virgin soil, most probably at the level of construction upon which there stood the older floor layer of approximately 15 cm of yellowish brown clay. Above it was a layer of brownish red stamped clay, 8 – 10 cm thick, which could be considered a result of one of the later restorations. A floor surface of the same quality, but on a level which rises about half a meter above that of the narthex, was uncovered also in front of the basilica, in the corner between its western wall and the north wall of the annex.

The annex floor, rising by about 0.25 – 0.35 m above the level of the greater part of the basilica floor, is stratigraphically identical to that of the narthex. Here, too, a layer of brownish yellow stamped earth was discovered above a thin mortar base and at the top of it a layer of reddish brown clay. In the interior of the annex traces of intensive burning were registered above this more recent floor with rather large areas of burnt earth, soot and carbonised wood.

Layers above the floor of the basilica offer ample testimony about the phases of its destruction. In the narthex, the entire central nave as well as in the altar space and in particular in the space by the south colonnade, a layer of river flooding, sand and

gravel, 0.10 to 0.25 m thick, has been discovered above this last, i.e. latest floor layer. Above the sand and gravel there are visible traces of burning displayed in a layer of intensive soot with fragments of tegulae and pieces of burned stone. In the lateral chapel and the western part of the south aisle this layer rests directly above the level of the floor. Along with the tegulae fragments, pieces of carbonised beams were discovered here. Traces of fire are also visible on the preserved parts of the walls, in particular on the fragments of mortar covered surfaces around the western pilaster of the south colonnade. As we have already pointed out, the most intensive traces of fire were discovered in the annex, by the south wall of the narthex. These traces of burning in the entire space of the basilica were covered by a final layer of destruction with a large quantity of stone and mortar debris.

There were only a few archeological finds in the layer above the basilica floor (fig. 9). A fragmented pot, destroyed by fire, was uncovered in the south aisle and parts of one bowl were discovered right next to base of the altar screen. Along with the rare small fragments of ceramics a part of one smaller pot has been discovered in the layer of soot. Of the glass vessels only fragments of icon lamps have been found as well as a fragment of a flat glass, most probably a window pane. The only metal find is a fragment of a small goldsmith's scale found on the floor in the altar space.

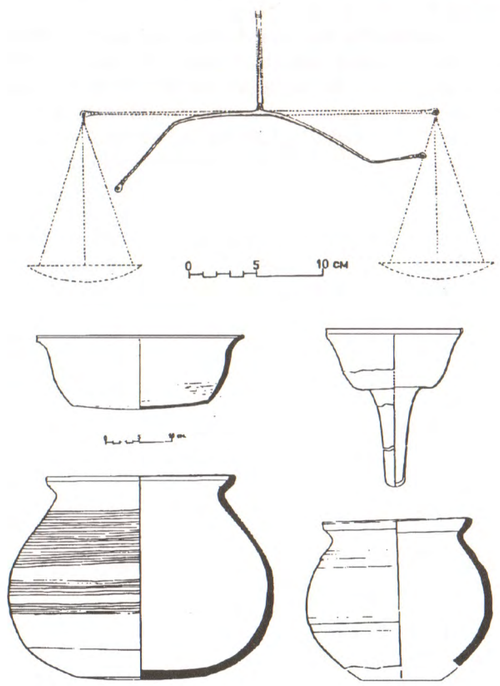

Fig. 9.– Basilica – archeological finds from the layer above the floor

Based on the above data it is possible to discern the basic characteristics of the phases of construction, i.e. of augmentation and reconstruction of the basilica. The original structure most probably comprised the three nave basilica with the south chapel. In one of the early phases of its existence, possibly shortly after the completion of the construction works, the basilica suffered destruction in a fire the traces of which are clearly visible on the walls of the south aisle and the lateral chapel. The intensity and extent of this fire, whether or not it engulfed the entire building, is difficult to determine since there are no traces of it on the earliest floor surfaces in the central nave and the narthex. The possibility should not be ruled out that on that occasion the basilica was only partly damaged. Remains of the mortar coat on the piers of the south colonnade, south wall and lateral chapel would thus pertain to the reconstruction which followed. At that time, or somewhat later, a seating bench was constructed by the restored wall of the aisle and the western wall of the naos. It was perhaps at that moment that the first intercolumnal space was closed up by a wall with a seat that apportions the southern part of the altar space, i.e. a similar wall made up of stone and mud. We can assume that a symmetrically positioned construction of the same kind was raised also on the opposite, now destroyed, northern side. In the altar space, the synthronon could belong to the original phase of construction because it is obvious that it was placed against the apse wall before the interior face was coated with mortar. However, the floor made of red hydraulic mortar with remains of the altar table obviously belongs to one of the later restorations undertaken after the first intercolumnal space had been walled up. At the time this floor was being laid down the beam at the base of the altar screen had already been in position because there is a clear imprint of it not only on the eastern but on the western side as well where there is a preserved substructure of the earlier, probably original floor of the naos. The fact that a wooden septum had already been raised at that spot at the time of

construction of the basilica is attested by the preserved imprint indicating that the mentioned base beam was in part incorporated into the mass of the foundation wall of the second pier of the south colonnade. Judging by the preserved imprints of wooden revetment, the construction of the ambo also preceded the laying of the floor in the naos which would imply that this structure is one of the original fittings of the basilica as well.

As opposed to the various reconstructions which are quite easily discerned within the basilica itself, the question of chronological relations with the subsequently adjoined annex on the south side is far more complex. It is clearly visible that this is an adjoined construction with poorer quality masonry which was not a part of the original concept of the church. However, floor surfaces in the narthex and this annex, both the earlier and the later layer, were built in the same manner and apparently at the same time which could indicate the possibility that the annex was adjoined to the basilica shortly after the completion of its construction. Unfortunately, as a result of fragmentary preservation as well as of difficulties in ascertaining more clearly the function of the adjoined space, this question must remain open. At the time of the last reconstruction, corresponding with the red stamped earth floor in both rooms mentioned above, an identical floor surface appeared also in front of the western wall of the basilica and the northern wall of the adjoined annex. This floor could perhaps infer a subsequent construction of a portico of which we no longer have any other more reliable archeological remains.

The last phase of construction within the complex of this basilica is certainly marked by the walling up of the south door of the narthex. This primitive construction made of stone and mud has its base at the level of the more recent floor. It most probably dates from the period following the desertion of the basilica at which time the annex was detached as a special spatial unit which remained in use for another, brief period of time.

Before we open up a discussion of analogous phenomena of both the basilica as a whole and its specific constituent parts, as well as on the determination of the time of its creation, let us briefly dwell on an attempt to analyse the dimensions of the structural framework of this building.[11] The basic unit of measure is the 30.26 cm foot the length of which represents some sort of median value between the classical Roman foot (29.63 cm) and the Greek foot (30.86 cm).[12] As shown by the results of research carried out to date, on Byzantine monuments its length ranges between 30 and 32 cm, those of 31.50 and 30.80 cm being the measures most often used. The founding of our basilica is based on a 10 foot design module (3.26 m). The tracing of its base relied on geometrical methods. The basic unit of measure is the width of the basilica which amounts to 4 modules (40 feet = 12.10 m). Its length, excluding the apse, which amounts to 8 modules is determined by doubling the width thus producing a rectangle made up of two squares. So far as we know, this method of layout designing, otherwise rarely employed, was also used in the construction of the basilica with a baptistry at Stobi.[13] The interior space was also measured off in the same, geometrical, manner. The wall separating the naos and the narthex was set up at the intersection of the two diagonals of the western square, with insignificant discrepancy, while the position of the altar screen was determined by the corresponding point of intersection in the eastern square. In that manner, the interior space of the building was divided longitudinally according to a 1 : 3 ratio – the length of the narthex being thrice repeated in the overall length of the naos and the altar without the apse. It is also obvious that the length of the narthex is equal to the length of the altar space which gives a 2:1 ratio in the size of the naos in relation to the altar, that is a 1 : 2 : 1 ratio in the overall length of the basilica. In the width of the basilica the direction of the lateral aisles was determined at the intersecting points of the smaller squares, the size of which amounts to 2 x 2 modules, so that the ratio of the lateral aisles with colonnades to the central nave equals 1 : 2 : 1. This manner of determining the size of constituent units of the basilica resulted in an identical proportional ratio in both the transversal and the longitudinal direction, excluding the altar apse whose radius of 8 feet corresponds to half the length of the narthex. Along with these basic proportional ratios in the measurements of the basilica as a whole, there are also certain canons in the details. Thus, for example, the distance between the piers in a colonnade, i.e.

[11] My thanks for the help given in the making of this analysis of measures go to arch. Gordana Milošević, M.A. of the Archeological Institute.

[12] N. Spremo-Petrović, *Proporcijski odnosi u bazilikama ilirske prefekture* (Proportions architecturales dans les plans des basiliques de la prefecture de l'Illyricum), Beograd 1971, 89.

[13] *Ibid.*, 22.

the 5 feet wide intercolumnal space, corresponds to the width of the lateral aisle. The length of the ambo is equal to one design module while the width of the step is nearly equal to the value of the foot.

Based on data offered by archeological finds, that is the remaining parts of walls and the building material found in the debris, it is possible to form a general picture of the original appearance of the basilica rising on the right bank of the Raška (fig. 10). As we have already mentioned, this was a three nave building with its space divided up by colonnades of constructed piers mutually connected by arches built of tufa stone. The main entrance leading from the narthex to the central nave was also surmounted by a similar arch while the doors leading to the lateral aisles apparently ended in architraves. The only vaulted spatial unit within the basilica was the altar apse covered by a calotte. The three nave naos and the narthex were covered by a wooden roof constructions. Traces of windows were not found but their existence can be assumed along the north and south wall and in the altar apse. As is the custom in basilicas, rows of windows were present also in the upper zone of the nave, above the colonnades of piers. The interior of the basilica gave a very modest impression with floors made of small compressed stones covered by a coat of loose mortar or stamped earth. Only the altar space had a better quality floor. The general modest appearance was only underlined by a complete lack of stone sculpture which is typical of the more prominent Early Byzantine buildings. Instead of stone, the interior fittings of the basilica – the altar screen, the altar table and the ambo – were made of wood. In a word, the overall mien of this building corresponded to the rural milieu in which it appeared as its religious center.

Viewed as a whole, our basilica belongs to a large group of three nave buildings of the so-called Hellenistic type with a single space altar. Reaching over 26 m in length, it could be classified as one of a group of medium size Early Byzantine buildings.[14] The layout of its ground plan is similar to a series of basilicas from the territory of the Prefecture of Illyricum but more direct analogies are limited to just several examples. Certainly the closest, in its basic corpus, was the basilica at Suvodol, east of Bitola.[15] In the same sense we could also mention basilica D at Iatrus (north-western Bulgaria)[16], preserved, unfortunately, only at foundation level, as well as the basilica discovered in front of the east gate of Serdica in Sofia[17] and basilica 8 from Hissar in Thrace,[18] which belonged to the neighbouring Prefecture of the East.[19] As opposed to these, one might well say central-Balkan analogies, our basilica shares no pronounced similarities with buildings of the same kind from western Illyricum, at Prevalitana or those from the present-day territory of Albania.[20] On the territory under jurisdiction of the ecclesiastical seat at Salona, i.e. on the territory of Roman Dalmatia, where three nave basilicas with a pronounced semicircular apse are a common phenomenon, it is difficult to single out one particular building which could be regarded as being more directly analogous because church buildings from those parts most often have more complex altar spaces.[21] A certain degree of similarity could be established in the case of basilica *"juxta portum"* from Salona which has an eastern end of a simple layout with entrances to the aisles.[22]

One of the essential architectural features of the basilica at Pazarište are its rows of constructed piers which divide the interior space into a nave and two aisles. In basilicas from the territory of Illyricum these colonnades are most often made up of stone pillars ending in capitels. Examples with constructed piers are considerably more scarce although their existence can be assumed on certain localities where only the foundations remain of the original three nave structures as, for example, at Balajnac.[23] On

[14] N. Čaneva, Starohristijanskata i rannovizantiiskata bazilika ot IV-VI v. v Bulgarija, *Arheologija* 2, Sofia 1968, 13-25.

[15] N. Spremo-Petrović, 21; R. F. Hoddinott, *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia,* London 1963, 202-204.

[16] T. Ivanov, Starohristijanskite baziliki v Jatrus (IV-VI v.), *Arheologija* 3, Sofia 1976, 6 – 21, obr. 3.

[17] M. Stančeva, Rannohristijanski kultovi sgradi krai iztočna krepostna stena na Serdika, in: *Serdika* I, Sofia 1964, 159-162.

[18] R.F. Hoddinott, *Bulgaria in Antiquity,* London 1975, 307, fig 92.

[19] P. Mijović, Ranohrišćanski spomenici Praevalisa, *Arheološki Vestnik* XXIX, Ljubljana 1978, 641-677.

[20] S. Anamali, *Architettura e decorazione tardoantica in Albania,* XL Corco di cultura sull' arte Ravenate e Bizantina, Ravenna 1993, 447-474.

[21] N. Cambi, Starokršćanska crkvena arhitektura na području salonitanske metropolije, *Arheološki Vestnik* XXIX, Ljubljana 1978, 606-607.

[22] *Ibid*, 608, plan I/1.

[23] M. Jeremić, Balajnac, agglomeration protobyzantine fortifiee, *Antiqutee tardive* 3, 1995, 193-207.

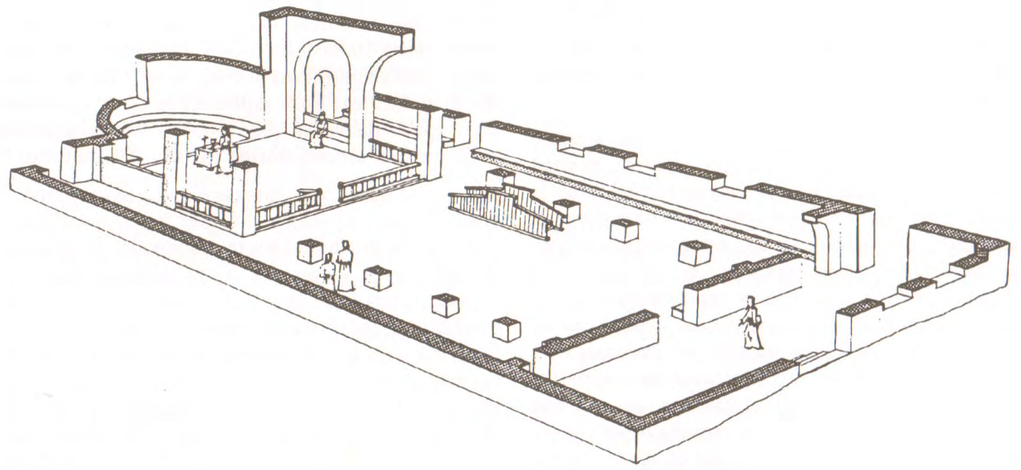

Fig. 10.– Perspective reconstruction of the Early Byzantine basilica at Ras showing interior fittings (drawing by D. Botorić)

our territory, Early Byzantine churches with rows of constructed piers are mostly grouped in the area between Niš and Caričin Grad. Such is the case with the basilica "under the acropolis" (church *F)* at Caričin Grad,[24] the neighbouring churches at Radinovac[25] and Svinjarica[26] as well as the remains of a basilica at Ćurline near Niš.[27] The already mentioned basilica at Suvodol near Bitola also had constructed piers and, not far from it, in the Mariovo region of western Macedonia, in the village of Čanište, there are quite well preserved remains of another Early Byzantine church[28] which is especially interesting for the subject of our discussion. This is a smaller scale three nave basilica with colonnades consisting of three constructed piers each, connected by arches made of tufa, the springs of which can still be discerned at a height of 2.54 m from stylobate level. The eastern part of the structure with entrances to the aisles, the manner of construction as well as the dimensions of the piers and the width of the church walls match the corresponding structural elements from the basilica at Pazarište to the details.[29]

Eastern entrances to the aisles are not an unusual feature in Early Byzantine architecture. All the most prominent Constantinopolitan churches of the V – VI century have them – the Studios monastery,[30] the church of the Virgin Chalkoprateia,[31] Hagia Sophia,[32] Hagia Irene.[33] Even in St. Euphemia, a space late adapted for ecclesiastical use, a special entrance was opened up in the wall by the sanctuary apse.[34] Eastern entrances appear also on a series of basilicas from the Prefecture of Illyricum and they are especially common on larger monumental structures – St. Demetrios in Thessaloniki,[35]

[24] N. Duval, *L'architecture religieuse de Tsarichin grad,* in: Villes et peuplement dans l'Illiricum protobyzantine, Collection de l'Ecole fransais de Rome 77, 1984, 442-443, with previous bibliography.

[25] R.F.Hoddinott, *Early Byzantine churches,* 193, fig.103.

[26] A. Deroko, Sv. Radojčić, Vizantijske starine u Jablanici i Pustoj Reci, *Starinar* N.S. I, 1950, 177; N. Duval, *op. cit.*, 436-437; V. Kondić, V. Popović, *Caričin grad-utvrđeno naselje u vizantijskom Iliriku,* Katalog galerije SANU 33, Beograd 1977, 150-151.

[27] F. Kanic, *Srbija, zemlja i stanovništvo,* druga knjiga, Beograd 1985,184-185; R. F. Hoddinot, *op. cit.*, 193, fig. 104.

[28] N. Čaušidis, Nekoliku docnoantički gradišta po Mariovo, *Macedoniae acta archaeologica* 13, 1993, 222-224.

[29] *Ibid*. 224, sl. 7.

[30] T. F. Mathews, *The Early Churches of Constantinople,* London 1977, 20, fig. 5.

[31] *Ibid*, 28-32, fig. 11.

[32] *Ibid*, 94, fig. 49.

[33] *Ibid*, 84, fig. 42.

[34] *Ibid*, 61-63, fig. 30.

[35] N. Spremo-Petrović, *op. cit.*, T. 38.

the basilica at Corinth,[36] Nea Anchialos,[37] Philippi,[38] Stobi,[39] Chersones on Crete.[40] In our parts such is the case with the already mentioned church *F* under the acropolis of Caričin Grad[41] and the basilica at Bregovina which had only one entrance of this kind leading to the south aisle.[42]

The function of these doors flanking the apse of the altar poses quite a complex problem. Beyond doubt, they provided easier access to the church. However, they were not just simple auxiliary passages but rather, as indicated by the examples from Constantinople, entrances of special significance – of monumental form and used in imperial ceremonies. According to T. F. Mathews, they represent one of the peculiarities of Constantinopolitan churches with a single space altar, i.e. a conspicuous lack of pastophories.[43] In that sense, doors flanking the altar had their special liturgical function. Among other things, this is implied also by the example of the cathedral church of the capital. Communication between the skevophilakion of Hagia Sophia, the treasury of liturgical vessels, and the altar was possible through the eastern portal of the north aisle of the church.[44] It is assumed that this was the route by which eucharistic offerings were brought into the church during liturgy. A similar arrangement could have existed also on the territory of Illyricum, especially in the case of basilicas with no traces of a prothesis or a diaconicon flanking the narthex. Significant changes in that respect begin to take place only from the middle of the VI century, when pastophories finally take their place on the lateral sides of the altar.[45] An interesting example of such a transformation is offered by basilica *A* in Doclea where a prothesis and a diaconicon were subsequently adjoined to the eastern wall. Following this construction, the original eastern entrances to the aisles served as passageways leading from the pastophories to the altar space.[46] In any case, in areas close to the Roman church, where parts of aisles actually belong to the altar space, eastern entrances are very rare.[47] On the other hand, in the Near East, especially in Syria, a complex altar space including pastophories was a common phenomenon already during the V – VI centuries.[48]

The basilica at Pazarište had a synthronon in the altar space as well as the later constructed lateral seats by the north and south colonnade. As opposed to synthronons composed of several steps, typical of Constantinopolitan churches as well as of the larger basilicas in the broader region of the Balkans, at Pazarište this seat is simple, of the sort usually encountered in Early Christian basilicas in the West. However, the lateral seats, an adjoined construction of a later date in this case, are one of the phenomena which could be regarded as typical on the territory of the Prefecture of Illyricum.[49] In certain cases they replace apsidal seats as indicated by the episcopal basilica at Stobi[50] and the Virgin Acheiropoietos in Thessaloniki,[51] but even more often they serve as an addition to those apsidal seats[52] as in the large churches on Thassos,[53] in Philippi,[54] Sikkion near Corinth[55] and others. In that respect, the examples from Caričin Grad are interesting because in the episcopal basilica the passageways directly connecting the altar and the pastophories were closed up by a later adjoined construction of lateral seats north and south of the altar table.[56] A later construction of lateral seats is found also in both altar spaces of

[36] *Ibid*, T. 20, T. 33, T. 35.

[37] *Ibid*, T. 14, T. 22-23.

[38] *Ibid*, T. 34. i T. 37.

[39] *Ibid*, T. 5; J. Weizman, *The city in Macedonia Secunda*, in: Villes et peuplement dan l'Illyricum protobyzantin, Roma 1984, 307, fig. 13.

[40] N. Spremo-Petrović, *op. cit.*, T. 19.

[41] *Ibid*, T. 8.

[42] *Ibid*, T. 25.

[43] T. F. Mathews, *op. cit.*, 105-108.

[44] *Ibid*, 159-163.

[45] Đ. Stričević, Đakonikon i protezis u ranohrišćanskim crkvama (The Diakonikon and the Prothesis in early christian Churches), *Starinar* IX-X, 1959, 59-65.

[46] P. Mijović, *op. cit.*, 669-670, sl.22.

[47] T. F. Methews, An Early Roman Chancel Arrangement and its Liturgical Uses, *Rivista di archeologia christiana* 38, 1962, 71-95.

[48] T. F. Methews, *The Early Churches of Constantinopole*, 106, fig 51.

[49] J. Sodini, *Les dispositifs lituriques des basiliques paleochretiennes en Grece et dans les Balcans*, XXXI Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina, 1984, 441-445.

[50] R. F. Hoddinott, *op. cit.*, 161-163, fig. 74 concerning this problem; D. Pallas, *Rapports Xe Congres int. arch. chret.* 1980, 543-544.

[51] R. F. Hoddinott, *op. cit.*,155-158, fig. 70.

[52] A. Orlandos, *He xylostegos palaiochristianike basilike* II, Athens 1954, 489-503.

[53] R. F. Hoddinott, *op. cit.*, fig. 89 i 91.

[54] *Ibid*, 189, fig. 97.

[55] A. Orlandos, *op. cit.*, 499-500, sl. 459 i 460.

[56] N. Duval, *op. cit.*, 408, fig. 3.

the twin basilica.[57] In church F under the acropolis they are a part of the original fittings of the sanctuary[58] and a similar example is offered also by the uncovered remains in the altar of the basilica at Bregovina.[59] The basilica at Ulppiana also had lateral altar seats but no synthronon.[60] The more recent results of investigation of the Early Byzantine fortification on Mt. Jelica near Čačak are especially interesting for the subject of our discussion. In basilica C on this locality remains were uncovered of later adjoined lateral altar seats. Here, too, as at Pazarište, there was a raised platform and a synthronon in the apse as well as a floor made of red hydraulic mortar, best preserved in the altar space.[61] Another particularity could be brought up here as a direct analogy. By the south wall of the naos of basilica *C* there was a constructed seat.

Seats leaning against walls, most often in the aisles, are not an uncommon feature in Early Byzantine churches. They appear often in Illyricum, including Greece, on the Aegean islands, on Cyprus as well as in the Near East.[62] Four basilicas have been preserved in Caričin Grad and the remains at Bregovina are especially interesting, with the seats located in special niches in the north and south wall.[63] The basilica in the village of Pope,[64] located several kilometers north of Pazarište, also had constructed benches and remains of seats of the same sort as those from our basilica and they were discovered also in the single nave Early Byzantine church on Gradina in Postenje where they were raised after the reconstruction of the floor.[65]

The wooden structures of the altar table, the altar screen and the ambo are an important feature of the basilica at Pazarište. Almost as a rule, the appearance of those pieces of church furniture is established according to the data based on finds of stone structures. Traces of the wood of such fixtures are very rare. However, that is not the true picture of the actual situation. The predisposition of this material to decay, the poor state of preservation of architectural remains but often also the inattentivness of the researchers have robbed us of data related to the appearance of church interiors, especially of the more modest basilicas in which wood was the basic material used. Exceptional examples of wooden structures are offered by the results of exploration of the basilica in Nicopolis ad Istrum on the Danube where not only the remains of a wooden *septum* and ambo were discovered but also those of benches located by the rows of columns in the nave.[66] Traces of an older wooden altar screen were discovered in the course of exploration of the basilica at Balajnac, to be replaced in one subsequent reconstruction by a septum composed of marble slabs.[67]

An ambo with wooden revetment corresponded with the modest appearance of the interior of the basilica at Pazarište. Its location in the south part of the nave compares with a whole series of similar examples found in the central Balkans, Macedonia and the area of northern Greece. It has been established, namely, that, contrary to Constantinopolitan examples and those from the territory under direct ecclesiastical jurisdiction of the capital, on the territory of the Prefecture of Illyricum the ambo is not located on the axis of the nave but closer to one of the lateral sides. In that respect, the location of the ambo closer to the south colonnade is typical of the regions stretching from Central Greece to the north while its position on the opposite side of the nave has been attested in a series of basilicas of Attica, Peloponnesos and Crete.[68] These are obviously regional variations within an area under jurisdiction of one ecclesiastical seat – Thessaloniki in this case, but also variations in respect to the liturgical practice of Constantinople, manifested also in other details already mentioned above.

The basic corpus of the basilica the remains of which have been discovered by the confluence of

[57] V. Kondić, V. Popović, *op. cit.*, 106.

[58] *Ibid.*, 86-87.

[59] M. Jeremić, M. Milinković, *op. cit.*, 212, abb. 4.

[60] R. F. Hoddinott, *op. cit.*, 200-201, fig 126.

[61] M. Milinković, *op. cit.*, 230-233, Abb. 6.

[62] N. Duval, *op. cit.*, 475.

[63] M. Jeremić, M. Milinković, *op. cit.*, 210-213, Abb. 4.

[64] O. Vukadin, Istraživanje srednjovekovnog kompleksa u selu Pope kod Novog Pazara, *NPZ* 1, 1977, 158, plan 1.

[65] This first phase of reconstruction of the Early Byzantine church has been dated to the IX – X century by the reasearches, entirely without proper argumentation, see: D. Mrkobrad, Ras-Postenje, istraživanja 1995. godine, *Glasnik SAD* 12, 1996, 126-127, fig. 12.

[66] A. Poulter, *Nicopolis ad Istrum*, A Roman, Late Roman, and Early Byzantine City, London, 1995, 152-166.

[67] M. Jeremić, *Balajnac, agglomeration protobyzantine fortifiee*, 198-200, fig. 5.

[68] J. Sodini, Note sur deux variantes regionales dans les basiliques de Grece et des Balkans: le tribelon et l'emplacement de l'ambon, *Bulletin de Corespondance Hellenique* XCIX, 1975, 585, fig 2.

the Sebečevska River and the Raška, is quite clearly discernible, both as a whole and in each constituent detail. Its lateral annexes pose a problem which is far more difficult to resolve. Because of the fragmentary state of preservation, we have no knowledge of any possible structures which may have been located on the north, now destroyed side of the basilica. This could have been the location of the baptistry as well as of other adjoined structures. The chapel by the south aisle, presumably an original part of the corpus of this building, has its closest analogies, i.e. appears in the same spatial disposition by the basilica in Sikkion, not far from Corinth, dated to the first half of the V century[69] and the already mentioned contemporary church of the Virgin "Acheiropoietos". Opinions on the meaning of the south chapel of this prominent basilica of Thessaloniki vary. Its first explorer, A. Xyngopoulos concluded that it was used as a baptistry although there were no actual remains of any fixtures characteristic of baptistries. A different opinion, that the south chapel of the Virgin "Acheiropoietos" was used as a diaconicon, was stated by A. Orlandos and his conviction was later supported by subsequent researchers.[70] Such an interpretation could be acceptable in our case but there can still be no final decision. In the course of more recent exploration at Iatrus, an annex, square on the outside and cruciform in the interior, was discovered by basilica *D*, occupying a location which corresponds to that of our chapel. Although there were no traces of a basin, it seems that, judging by the form of the ground plan, the researchers were right to assume that these are the remains of a baptistry.[71]

As opposed to the south chapel which, regardless of the above stated dilemmas, did certainly have some liturgical function, the question of the partly preserved south-western annex must remain open for the time being. As is the case also with a series of other similar examples on the territory of Illyricum and the broader region as well, the question of function of the various rooms attached to the western part of the church is still far from being resolved.[72] Apart from being used for basic liturgical needs perhaps we should not rule out the possibility that some of these annexes also had secular functions which would concur with the fact that in Early Byzantine times, and especially in rural milieus, the basilica represented a local center and a place of public gathering. The discovery of a goldsmith's scale in the ruins of the basilica at Pazarište could perhaps be interpreted as indirect testimony of such activities.

The basic elements for the dating of the basilica at Pazarište are offered by the features of its architecture. A simple east end without a prothesis and a diaconicon points to the period prior to the middle of the VI century. On the territory of Bulgaria such solutions are characteristic of the V and the first decades of the following century. Within the framework of this quite broad chronological span, basilicas with constructed colonnades of piers could be regarded as a phenomenon of later origin.[73] Should these parameters be applied to the dating of our basilica, we would end up with the close of the V and the first decades of the VI century as a possible time of its creation. However, it appears that we do have other elements for a more precise dating. Its construction is most probably contemporary to the reconstruction of the fortification on the hill above the confluence of the Sebečevska and the Raška.[74] Should we accept this possibility, and there seem to be a great deal of reason to do just that, the construction of the basilica at Pazarište could be placed within the first decade of Justinian's rule. It future fate was also tied to the nearby fortification in which life most probably dwindles already around the close of the VI century. At that time the basilica was flooded and subsequently deserted. Shortly after, its wooden constructions were consumed by fire which brought about a gradual caving in of the walls.

In the course of archeological exploration no data was obtained regarding the possible presence of Early Byzantine tombs in the basilica nor concerning burial on the ground around it. The high level of subterranean waters made it impossible to dig into the deeper layers which could be expected to yield traces of burial. The preserved segments of the floor in the naos and the south aisle do not indicate the possibility that burials were performed

[69] N. Spremo-Petrović, *op. cit.*, 42-43. plan XX.

[70] J. Sodini, *Les dispositivs liturgiques des basiliques paleochretiennes,* 465, sa navedenom literaturom.

[71] D. Stančev, *Grabungen im Kastell Iatrus von 1984 bis 1988,* in: Iatrus-Krivina V, Berlin 1995, 123-124.

[72] J. Sodini, *op. cit.*, 469-473.

[73] N. Čaneva, *op. cit*, 25.

[74] The reconstruction of the Late Antique fortification located at the site of the later fortress of Ras has been dated based on a find of coins from the first decades of rule of Justinian I; M. Popović, *Tvrđava Ras,* currently in preparation for printing.

in that space while there is no relevant data for the narthex. Moreover, the entire ground on which the basilica lies, in direct proximity to the river bank and susceptible to flooding, was not suitable for a necropolis so that there were never any burials by this place of worship. The necropolis contemporary to the original construction of the basilica was most probably located on the opposite bank of the Raška where the modestly preserved remains of graves are accompanied by the uncovered remains of a small one nave church containing a constructed tomb in its center and dated to the VI century.

The basilica discussed in this paper is the largest Early Byzantine sanctuary on the territory to be known during the Middle Ages as the region of Ras. At the same time this is the only larger three nave basilica discovered to date on the territory of south-western Serbia, south of Mt. Jelica near Čačak and west of the Ibar River. Until now, in the region of medieval Ras there have been discoveries of the remains of one smaller three nave basilica with three apses at its east end in the village of Pope,[75] located several kilometers north of Pazarište, and of a fragmentarily preserved part of a single nave basilica in the Novi Pazar Spa.[76] Smaller scale single nave churches in this region were discovered also within the Early Byzantine fortification on Gradina at Postenje[77] and on Zlatni Kamen near Novi Pazar.[78]

As opposed to archeological remains which enable the formation of a pretty reliable picture of the original appearance of the basilica at Pazarište, other questions related to this Early Byzantine sanctuary are yet to be considered. The area around the upper flow of the Raška River, known in the Middle Ages as the region of Ras, was a part of the province of Dardania, that is a part of a territory which remained rural to the end of Antiquity. Most probably, the valley of the Raška with the neighbouring mining complexes on Mt. Golija, Mt. Rogozna and in the vicinity of Gluhavica belonged to the imperial domain.[79] In regard of that fact there is, among other things, the question of the ecclesiastical seat to which our basilica belonged. As the nearest urban center Ulppiana was still quite distant so that it is difficult to assume that the jurisdiction of its bishop spread as far as Ras. It is far more probable that this rural region was entrusted to the care of a chorepiscopus as was the case in other non-urbanised regions of the Empire.[80] The basilica at Pazarište could have been one of the seats of such a "village bishop" and together with the nearby fortification on Gradina it certainly represented a significant regional center. With that in mind, attempts to identify this fortification with the fortress Arsa, mentioned by Procopius among the restored fortifications in Dardania,[81] remain a task of future discussions. Some of the published hypotheses which identify this fortress with the remains found on Gradina at Postenje, not far from the medieval episcopal seat, that is the church of St. Peter near Novi Pazar, shall certainly have to be reconsidered.[82]

Translated by
Jelena ERDELJAN

UDC 904:726.54"653"(497.11)

[75] O. Vukadin, *op. cit.* 158, plan 1.

[76] A. Jovanović, Arheološka istraživanja u Novopazarskoj banji (Archaeological exploration of the Novi Pazar Spa), *Novopazarski zbornik* 19. 61, plan II.

[77] D. Mrkobrad, Ras-Postenje, istraživanja 1995. godine (Ras-Postenje, Les recherches 1995.) *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 12, 1996, 122.

[78] V. Ivanišević, Kasnoantičko utvrđenje na Zlatnom kamenu kod Novog Pazara (La forteresse de Zlatni Kamen), *Novopazarski zbornik* 14, 1990, 9.

[79] M. Mirković, Villas et domaines dans l'Illyricum central (IVe-VIe siecle), *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 35, 1996, 68-73.

[80] M. Mirković, *Antistes Stefanus* i građevinska delatnost Justinijanovog vremena u Polimlju (Antistes Stefanus and building activity in Polimlje in the Time of Justinian), *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 18, 1978, 5.

[81] Procopii Caesariensis opera, ed. J. Haury, vol. IV (De aedificiis), Lipsiae 1913, 120.

[82] J. Kalić, Prokopijeva Arsa (Frourion Arsa), *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 27/28, 1989, 16.

Ein Beitrag zur anthropologischen Bevölkerungsgeschichte des Zentral – und Westbalkangebietes im 1. nachchristlichen Jahrtausend

ŽIVKO MIKIĆ, Philosophische Fakultät, Beograd

An den Grenzen des römischen Imperiums lebten verschiedene Stämme, die in Kriegen tief in das Reich eindrangen und sich mit reicher Beute wieder zurückzogen. Von all diesen Stämmen führten die Germanen die meisten Kriege. Sie waren es auch, die 476 A. D. das weströmische Reich vernichteten. Die wichtigsten germanischen Stämme waren: Franken, Angeln, Sachsen, Langobarden, Burgunder, Ost- und Westgoten, Gepiden u. a. Auch unter Hunnen, einer mongolischen Gruppe, hatte das Reich sehr zu leiden. Viele germanische Stämme wurden am Rande des Reichsgebietes in menschenleeren Regionen angesiedelt. Unter einigen Imperatoren mußten die Germanen auch Militärdienst leisten.

Am Ende des 4. Jh., mit dem Einfall der Hunnen aus Richtung Ural und dem Kaspischen Meer nach Europa, beginnt die sog. "Große Völkerwanderung". Auf der Flucht vor den Hunnen gelangten die Westgoten, die nördlich des Schwarzen Meeres gelebt hatten, auf die Balkanhalbinsel. Im Jahre 410 eroberten sie Rom. Diese Gelegenheit nutzten einige germanische Stämme zu Angriffen auf römische Provinzen. Sie überschritten den Rhein und plünderten die reichen Provinzen, z. B. Gallien, Spanien und Nordafrika.

Die einfallenden Hunnen besiedelten die Gebiete zwischen der mittleren Donau und der Theiß. Unter der Regierung von Attila (erste Hälfte des 5. Jh.) wurden fast alle Stämme zwischen Ural und Rhein unterjocht. Zu seinem Herrschaftsbereich gehörten auch einige slawische Stämme. Im Jahre 451 unterlag Attila einer römisch-germanischen Allianz. Attila starb 453, und sein Reich zerfiel danach schnell. Aber noch ca. 100 Jahre nach dem Ende des Hunnenreiches zogen einige Stämme auf der Suche nach Siedlungsgebieten durch Europa.

Während der Völkerwanderungszeit entstander viele Staaten auf dem Gebiet des ehemaligen römischen Imperiums: Westgoten in Spanien, Franken in Gallien, Ostgoten und Langobarden in Italien usw. Aus der Synthese zwischen einheimischen Bevölkerungsgruppen und römischen und germanischen Elementen entstanden neue Völker: Franzosen, Spanier, Italiener, Rumänen u. a. Stufenweise übernahmen diese Gruppen die altgriechisch-römische Kultur, aus der sich später die europäische Kultur entwickelte.

Die Geschichte der Südslawen beginnt, als sie die Balkanhalbinsel besiedelten. Ihre ganze spätere Entwicklung steht unter dem Einfluß dieses Ereignißes, deßen Ablauf auf nur in Grundzügen zu rekonstruiren ist. Ganz im Dunkel liegt die früheste Geschichte der Slawen, und die Ursache ihrer Wanderung bis zum Donau – Ufer an die Grenze des byzantinischen Reiches bleibt unbekannt.

Die Vorfahren der Südslawen siedelten zusammen mit anderen slawischen Gruppen, aber die Anstrengungen von Wißenschaftlern verschiedener Disziplinen und langdauernde Diskußionen ergaben keine allgemein akzeptierten Ergebniße über die geographische Lage und die soziokulturelle Struktur dieser urslawischen Gemeinschaft.

Eine Theorie legt die "Urheimat der Slawen" in das große Gebiet zwischen Ostsee und Schwarzem Meer, vom Karpaten-Bogen bis zur oberen Wolga. Nach der zweiten, stärker verbreiteten Theorie, ist die Urheimat der Slawen zwischen den Pripet-Stümpfen und dem Dnepr zu suchen, am Oberlauf

der Flüße Prut, Dnepr und Bug, d. h. im heutigen Weißrußland und in der Ukraine.

Schon im 6. Jh. überfielen Urslawen und Stämme der Turkvölker, die aus der Schwarzmeer-Steppe kamen, das byzantinische Reich, wobei sie bis zu den Metropolen (Byzanz, Thessaloniki) vordrangen. Häufige und schnelle Vorstöße führen jedoch nicht zu einer dauerhaften Besiedlung. Die Slawen und ihre Verbündeten zogen sich nach den Beutezügen wieder hinter die Donau zurück. Schon in Bella Gothica (548) ist zu lesen: "Eine Armee von Slawen überquert die mittlere Donau, zieht durch Illyrien bis nach Dirachion, tötet die erwachsene Bevölkerung oder macht sie zu Gefangenen und raubt alle Schätze. Sie waren erfolgreich und eroberten viele Befestigungen..." und weiter, im Frühjahr 550: "Eine Armee von höchstens 3000 Slawen macht einen Durchbruch nach Thracien und erobert die Stadt Toper im Sturm, tötet ungefähr 15000 Männer, nimmt andere gefangen und geht zurück über die Donau mit einigen Zehntausenden Gefangenen" (Ubers. d. Verfaßers).

Am Ende des 6. Jh. ist Byzanz stark genug, die awaroslawischen Angriffe mit einer Gegenoffansive zu beantworten, in deren Verlauf die grenznahen Stäte zurückerobert werden.

Während der Kämpfe an der mittleren und unteren Donau drang eine andere slawische Gruppe ohne Kriege und ohne große Verluste in den östlichen Alpenraum vor. Schon seit der Mitte des 6. Jh. waren sie von Norden aus vorgedrungen, gegen Ende dieses Jahrhunderts bis in die norditalienische Tiefebene, wo sie auf die Bajuwaren und Langobarden stießen.

Auch am Ende des 6. Jh. folgte ein awaroslawischer Vorstoß in Richtung Adria, der eine Besiedlung nach sich zog. Es bleibt bis heute ungeklärt, in welcher Region Dalmatiens das geschah, da man die Stadt Boykeis noch nocht identifizieren konnte. Größere slawische und awarische Immigrationswellen, die sich sehr wahrscheinlich auf den ganzen Balkan ausdehnten, finden währen der Regierung des Kaisers Iraklios (610-641) statt, besonders in der Zeit 614-618. Der chronologische Ablauf und der Umfang dieser Immigration ist bis heute nicht genau bekannt.

Bis zur Mitte des 7. Jh. ist das Bild der Balkanbesiedlung unklar, weil neue Immigrationswellen folgten. In solchen "Nachwellen" wurde der mittlere Balkanboden von den reinslawischen Stämmen der Serben und Kroaten, die schon aus der "Urheimat" bekannt waren, besiedelt. Ihre Wanderungsgeschichte ist aus einer Überlieferung bekannt, die leider erst im 10. Jh. vom byzantinischen Kaiser Konstantin Porphyrogennetos (913-959) niedergeschrieben wurde.

Eine armenische Schrift aus der 2. Hälfte des 7. Jh. sagt explizit, daß auf dem europäischen Territorium des byzantinischen Reiches 25 Völker mit dem Namen "Slawi" leben. Die Unterscheide zwischen den Balkan-Slawen verschwinden langsam, als die "Sklawinien" zum Teil von den anderen Staaten auf dem Balkan erobert werden. Der Rest schließt sich zur Organisation der Südslawen zusammen.

Für die weitere Entwicklung der Südslawen war der Krieg Karls des Großen gegen das Awarenreich (796-803) besonders wichtig. Das awarische Kaganat wurde völlig zerstört, die Balkanslawen warenpolitisch unabhängig geworden. Die Awaren als Volk waren bald danach von der Bühne der Geschichte verschwunden.

Durch die Landnahme der Magyaren im Karpatenbogen wurden die Südslawen von den Westslawen geographisch getrennt. Sie waren neuen politischen und kulturellen Einflüßen ausgesetzt, in deren Folge sie sich aus einem Teil der Gebiete, die sie im 7. Jh. erobert hatten, zurückziehen mußten. Ihre Sprache und Tradition hat sich am besten in den Regionen erhalten, in denen sie schon sehr früh eine politische Organisation geschaffen hatten.

Im ausgehenden 9. Jh. verändert sich die Situation der Südslawen erneut. Neben den Magyaren entsteht als neues Moment das Bulgarische Reich, das in seiner Blütezeit zum Konkurrenten von Byzans wird. Die byzantinisch-bulgarischen Kriege veränderen die Lage aller Balkanslawen, besonders der Serben, die die unmittelbaren Nachbarn des Simeonischen Bulgarien sind. Außerhalb der bulgarischen Einflüße bleiben nur die adriatischen Fürstentümer, die sich zwischenzeitlich enger an die Serben angeschloßen hatten. Die Kroaten erlebten in den ersten Jahrzenten des 10. Jh. einen großen Aufstieg. König Tomislav eroberte die angrenzende Gebirgsregion und Pannonien, das vorher fränkisch, bulgarisch und magyarisch gewesen war.

Das bulgarische Reich endete mit dem 10. Jh. – Byzanz war seinen größten Gegner los. Byzantinische Garnisonen existieren wieder an den Uferen von Save und Donau, von Sirmium bis ans Schwarze Meer. Gleicheitig versucht das Deutsche Reich im nördlichen Teil der Adria Fuß zu Faßen. Anfang des

11. Jh. hat Ulrich von Weimar neben Istrien auch die nördliche Küste von Kroatien erobert. Damit endet Anfang des 12. Jh. die wichtigste Phase der historischen Entwicklung der Balkan-Slawen: die Unabhängigkeit der slawischen Staaten ist in Gefahr (Kreuzzüge und die türkische Eroberung der Balkanländer folgen).*

Kurzer Überblick anthropologischer Funde**

Sočanica liegt etwa 25 km nördlich von Kosovska Mitrovica. In der archäologischen Literatur ist der Ort als römisches "Municipium D D" bekannt. Im Jahre 1977 wurden insgesamt 8 Skelette ausgegraben. Neben dem Skelett aus einem Sarkophag wurde eine Kupfermünze des Imperator Hadrian gefunden, d. h. sie ist ins 2. Jh. zu datieren. Von 8 ausgegrabenen Skeletten sind 5 Männer und 3 Frauen. Wegen der kleinen Individuenzahl und des schlechten Erhaltungszustandes ist es nicht möglich, etwas mehr über die Struktur der Bevölkerung aus Sočanica zu sagen.[1]

Das römische Militärlager *Viminacium* liegt etwa 100 km östlich von Belgrad, an der Mündung des Flußes Mlava in die Donau. Der Fundort ist schon seit dem vergangenen Jahrhundert bekannt. Die bisher untersuchten anthropologischen Funde stammen aus den Friedhöfen *Pećine* und *Više grobalja.* Chronologisch gesehen ist das jüngste Datum die Mitte des 3. Jh.

In der Zeitspanne zwischen 1977 und 1992, als die archäologischen Forschungen vorübergehend abgebrochen wurden, hat man auf den genannten südlichen Nekropolen von Viminacium etwa 12 Tausend Gräber ausgehoben. Konkret handelt es sich um über 8 Tausend Gräber mit Körperbestatteten und etwa 3 Tausend Gräbern mit Brandbestatteten. – Bisher wurden anthropologische Angaben über die einschließlich 1988 ausgehobenen Gräber bearbeitet – 7648 Skekettgräber. In der Zwischenzeit wurden jedoch 4651 individuelle Skelette ahthropologisch detaillierter bearbeitet. Von dieser Zahl stammen 3240 Skelette aus genauso vielen Einzelgräbern und die restlichen 1411 Skelette aus 458 sogenannten Gruppengräbern (mit primärer und sekundärer Bestattung).[2]

Prozentual betrachtet, zählen 12,39% zu den Gruppengräbern und 87,61% zu den Einzelgräbern. Andererseits betrachtet, ist das Verhältnis der Skelettindividuen völlig anders. – 30,34% entfallen auf die in Gruppengräber bestatteten Individuen, und 69,66% auf die in Einzelgräbern Bestatteten. Grob geschätzt, ist das Verhältnis 3 : 1 zugunsten der individuellen Bestattungen, und verdient gewiß eine besondere Analyse, in erster Linie soziokulturellen Charakters. Daraus geht hervor, daß praktisch 1/3 der Verstorbenen von Viminacium in Gruppengräbern bestattet wurde, wobei ihre Zahl zwischen 2 und 153 Individuen variiert.

Die bisherige demographische Analyse zeigte, daß von 1411 Skelettindividuen aus den genannten 458 Gruppengräbern 763 männlichen Geschlechts, 330 weiblichen Geschlechts, 249 im Kindesalter und 69 erwachsene Individuen nicht identifizierten Geschlechts waren (aufgrund des schlechten Erhaltungsgrades). In Prozenten ausgedrückt, gehören 54,07% dem männlichen Geschlecht, 23,39% dem weiblichen Geschlecht, 17,65% dem Kindesalter und 4,89% erwachsenen Personen nicht identifizierten Geschlechts an. Wie zu sehen ist, sind etwas mehr als 1/2 der Bestatteten Männer, während 1/4 auf Frauen entfallen und unbedeutend weniger auf das Kindesalter. – Eine vollständigere Interpretation der mit dieser Analyse erhaltenen Angaben kann jedoch erst im Gefüge der kompletten paläodemographischen Struktur von Viminacium präsentiert werden, deren Ausarbeitung im Gange ist, und die aufgrund ihrer Nützlickeit an das Ende der archäologischen Ausgrabungen gebunden werden muß.

Was die innere Bevölkerungßtruktur von Viminacium aufgrund der bisher anthropologisch untersuchten Skelette anbelangt, so ist es offensichtlich, daß es sich um ein ganzes Spektrum anthropologischer Typen handelt.[3] – Es muß hervorgehoben

---

* Beim obigen Kapitel handelt es sich um eine sehr stark verkürzte Zusammenfaßung vom Symposium über die Ethnogenese der Südslawischen Völker (Sarajevo 1969) und von Istorija Jugoslavije (Beograd 1972), die sich ausführlich – neben anderen wißenschaftlichen Disziplinen – auch mit der anthropologischen Problematik des ehemaligen jugoslawischen Raumes, bzw. des Zentral – und Westbalkans, auseinandersetzen.

** Die Einzelfunde sind nicht in Betracht genommen, sondern die Skelettserien, die anthropologisch untersucht und veröffentlich sind, und zwar – chronologisch geordnet.

[1] Ž. Mikić, Beitrag zur Anthropologie spätrömischer bis zur spätmittelalterlicher Bevölkerung Jugoslawiens, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANU BiH* XXII/20, Sarajevo 1984, 15-16.

[2] E. Hošovski, Ž. Mikić, First Palaedemographic Results of Antique Viminacium, *Etnoantropološki problemi,* sv. 10, Beograd 1995, 103-112.

[3] Ž. Mikić, O antropološkim tipovima prisutnim u antičkim nekropolama Viminaciuma, *Starinar* XXXI, Beograd 1980, 117-122.

Abb. 1.– Schädel aus dem antiken Haus in Viminacium/Nekropole "Više grobalja" – Nr. 1163 (oben) und Nr. 1507 (unten)

werden, das Viminacium im anthropologischen Sinne keine sogenannte normale, biologische Bevölkerung darstellt, sondern ein anderes Modell bieten wird, das bedingt als kombiniert benannt werden könnte – zusammengesetzt sowohl aus militärischer als auch ziviler Bevölkerung beider Geschlechter (s. Abb. 1).

Der Friedhof *Deboj* liegt innerhalb der Altstadt Ohrid, nur einige hundert Meter von der er Küste des Ohrid-Sees. Insgesamt wurden in den Jahren 1978/79 über 200 Gräber entdeckt, deren Skelette auf Grund der archäologischen Beigaben sehr breit zu datieren sind – von der hellenistischen bis zur spätrömischen Zeit. Anthropologisch wurden von 111 Individuen Skelettreste untersucht. Davon sind 44 (39,7%) Kinder und Jugendliche; von den Erwachsenen sind 45 Männer (40,5%) und 21 Frauen (18,9%); nur ein Skelett (0,9%) bleibt dem Geschlecht nach unbestimmbar. – Maße konnten nur an wenigen Individuen – 4 Männer und 2 Frauen – genommen werden. Nach den Indices sind die Männer im Durchschnitt mesokran, hypsikran, akrokran, orthokran, eurymetop, usw. Die durchschnittliche Körperhöhe liegt zwischen 1701 und 1753 mm.[4]

[4] Ž. Mikić, *op. cit.*, 1984, 24-30.

Treštanovačka Gradina liegt in der Nähe von Slavonska Požega. Im Jahre 1972 wurden 12 Skelettindividuen, im Jahre 1975 10 weitere ausgegraben. Für die Untersuchnung standen 11 Männer und 6 Frauen zur Verfügung, bei den 5 restlichen Individuen handelt es sich um Kinder und Jugendliche. – Nach den archäologischen Grabbeigaben ist der Friedhof in die spätrömische Zeit, nämlich in das 4. Jh., zu datieren.

G. Pilarić[5] unterscheidet drei Typengruppen: Die Mediterranide, die Nordide und die Cromagnon-Gruppe. Das macht es sehr wahrscheinlich, daß "auf diesem Friedhof zwei verschiedene Populationen – die romanisierte einheimisch Bevölkerung und die germanischen Neusiedler – zusammen beerdigt sind".

Der Fundort *Ulpiana* liegt bei einer frühchristlichen Basilika, einige km südlich von der Stadt Priština. Im Jahre 1978 wurden insgesamt 4 Skelette gefunden. Archäologische Beigaben sprechen dafür, daß sie spätestens ins 5. Jh. gehören. – Wiederum ist über die Struktur der Bevölkerung wegen der zu kleinen Individuenzahl nichts mehr zu sagen.[6]

Römische Sammelserien aus Bosnien und Slowenien. Aus der Literatur sind einige sog. römische Schädel aus Bosnien bekannt, die A. Weisbach (1901) von mehreren Fundorten zusammenstellte und veröffentlichte.[7] I. Schwidetzky (1969) gibt einige Schädelmaße von "Römern" aus Slowenien.[8]

Der Fundort *Korita* auf dem Livno-Feld liegt etwa 50 km Luftlinie von der Adria erntfernt. Im Jahre 1966 wurde eine vorslawische Siedlung mit Begräbnißtätte entdeckt und in den Jahren 1968 und 1976 ausgegraben. Nach archäologischen Beigaben ist sie in das 5. – 6. Jh. zu datieren.

Anthropologisch sind insgesamt 19 Skelette von Korita untersucht.[9] Im Durchschnitt sind die männliche Schädel mesokran, orthokran, akrokran, eurymetop; sie haben ein hohes Obergesicht und eine mittelhohe Orbita und sind mittelbreitnasig. Die Körperhöhe ist im Durchschnitt auf 1659 bis 1664 mm zu schätzen. Die weiblichen Schädel sind ebenfals mesokran, aber – im Gegensatz zu den Männern – hypsikran, akrokran und hypsikefal. Sie haben eine mittelhohe Orbita und sind mittelbreitnasig. Die durchschnittliche Körperhöhe der Frauen ist auf 1556 bis 1591 mm zu berechnen.

Die Funde von Korita sind von besonderem Intereße, da sie eine neue, wenn auch wieder kleine Stichprobe der vorslawischen Bevölkerung des Balkan-bodens repräsentieren. – In typologischer Beziehung ist vor allem das kräftige Gesichtsrelief der Korita-Leute hervorzuheben: Die Nase ist prominent, mehrfach konvex; der Kinnvorsprung meist kräftig ausgebildet, die Fossa canina tief, der Nasomalarwinkel niedrig. In Verbindung mit Robusticität und niedrigem Längenbreitenindex ist der Durchschnittstypus als der "robuste Dolichomorphe" zu beschreiben. Die Gesichtshöhe variiert breit-niedrig zu schmäleren und höheren Formen. Ausgesprochen breitgesichtige Formen scheinen aber seltener zu sein. Stärker generalisiert kann man daher auch von "robusten Leptodolochomorphen" sprechen, die man in Dalmatien am ehesten als Atlanto-Mediterranide identifizieren würde. Der dinaride Typus tritt bemerkenswererweise bei keinem Individuum überzeugend hervor, wie das mehrfach etwas später bei den bosnischen Serien der Fall ist. Einige Individuen überschreiten aber mit ihrem Längenbreitenindex die konventionale Grenze zur Brachykranie, und es wurde auch mehrfach eine gewiße Tendenz zur Planokzipitalie festgestellt. Insofern könnte eine beginennde Dinarisierung vorliegen.[10] (Abb. 2)

Innerhalb des römischen Friedhofs *Viminacium-Više grobalja,* aber in einer großen Tiefe bis zu 3 m, wurde eine gepidischeNekropole ausgegraben. Die archäologischen Ausgrabungen wurden im Jahre 1985 beendet. Insgesamt wurden 94 Skelette anthropologisch untersucht (103 sind ausgegraben). Das Gräberfeld ist etwa in die Mitte des 6. Jh. zu datieren.

Die anthropologische Untersuchung stellte 46 Skelette als männlich und 27 als weiblich fest; 16 wurden als Kinder und Jugendliche bestimmt. Rund 5 Skelette bleiben unbestimmbar. – Besonders wichtig sind die 31 künstlich deformierten Schädel. Die Deformierung ist mit einer zirkulären Bandagierung erreicht worden (Abb. 3). Es besteht also ein Frauen-

[5] G. Pilarić, O lubanjama iz nekropole Treštenovačke gradine, *Požeški zbornik,* IV, S. Požega 1974, 141-151.

[6] Ž. Mikić, *op. cit.,* 1984, 16-19.

[7] A. Weisbach, Crania Bosniaca, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH,* 2/3, Sarajevo 1901, 1-48.

[8] I. Schwidetzky, Beitrag zur Anthropologie der vorrömischen Bevölkerung Bosniens - Donja Dolina, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, XXIV - arheologija, Sarajevo 1969, 181-184.

[9] Ž. Mikić, *op. cit.,* 1984, 30-32.

[10] I. Schwidetzky, Ž. Mikić, Beitrag zur Anthropologie der vorslawischen Karstgebietes Jugoslawiens, *Homo* 30, 1979, 111-124.

Abb. 2.– Schädel altansässiger/vorslawischer Bevölkerung aus der Nekropole Korita – Nr. 60-XVI (oben) und Nr. 64-VII/3 (unten)

defizit und auch ein Kleinkinderdefizit. Wenn man dazu sagt, daß die durchschnitliche Lebensdauer etwas weniger als 33 Jahre betrag, daß die Frauen vor dem Ende ihrer Reproduktionsperiode starben, und das bei Lebensbedingungen in einem geschloßenen Isolat ohne Einflüße oder Anwesenheit von anderen ethnischen Gruppen, so könnte man daraus schließen, daß alle diese anthropologischen Elemente zu einem biologischen Verlust dieser Gepidenengruppe geführt haben. Aber, es bleibt noch zu prüfen, ob dieses demographische Modell des Gepidenfriedhofes von Viminacium die einzige Lösung für den Verlust auch von anderen germanischen völkerwanderungszeitlichen Populationsgruppen auf dem Balkanraum ist.[11]

Der Fundort *Rakovčani* liegt in der Nähe der Stadt Prijedor in Nordbosnien. 1960 bis 1964 wurden 66 Skelettindividuen geborgen (25 Männer, 22 Frauen, 10 Kinder, 9 unbestimmt, aber Erwaschsene). Nach den Grabbeigaben sind diese Skelette ins 6. Jh. zu datieren und gehören zum germanischen Kulturkreis. 22 Männer und 14 Frauen konnten an-

[11] Ž. Mikić, Erste Ergebniße anthropologischer Untersuchung des Germanenfriedhofes von Viminacium, *Starinar* XLIII-XLIV, 19920-1993, Beograd 1994, 191-199.

Abb. 3.– Künstlich deformierte Schädel der Gepiden von Viminacium aus der Zeit der grossen Völkerwanderung – Nr. 163 (oben) und Nr. 202 (unten)

thropologusch untersucht werden.[12] Von diesen ließen 3 Männer und 1 Frau künstliche Deformation in vivo erkennen. Nach den metrischen und morphologischen Merkmalen wird diese Bevölkerungsgruppe als nordisch-mediterran klaßifiziert.

Kranj bzw. der Friedhof "Na Lejhu" wurde schon in den Jahren 1895 bis 1905 entdeckt, und es wurden damals 650 bis 700 Gräber aus dem 6. Jh. festgestellt. Die archäologischen Funde zeigen Beziehungen zu Römern, Goten und Langobarden. Die anthropologischen Funde wurden von J. Szombaty (1902) geborgen und befinden sich im Anthropologischen Institut der Universität Wien (36 Männer, 23 Frauen, 16 unbestimmt). Diese Skelete hat danach I. Kiszely (1970) untersucht.[13] Über die typologische Struktur dieser Bevölkerung sagt Kiszely (1970, S. 75) folgendes: "The Nordic group of type dominates, mainly a brachycephalized, subtile form of this, a subtile form of the Cromagnoid type, showing in headed type with robust stature, the Alpine type a mixed Nordic-Alpine-Mediterranean group. Besides a Taurid type, we can also find a well definable Mongoloid individual".

Vojka stellt einen awarischen Friedhof (7.-8. Jh.) in der Nähe des Dorfes Vojka in Südpannonien (Srem) dar. Die menschlichen Überreste wurden von S. Živanović untersucht.[14] Es handelt sich um 44 Skelettindividuen. Leider wurde die kleinste Stirn-

[12] G. Pilarić, Anthropologische Untersuchung über künstlich deformierte Schädel aus dem frühmittrlalterlichen Gräberfeld in Rakovčani bei Prijedor, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH,* XXV, Sarajevo 1970, 245-258.

[13] I. Kiszely, Short anthropological charakterization of the Langobard Age Grave-Yard in Kranj, *Glasnik ADJ*, 7, Beograd 1970, 65-79.

[14] S. Živanović, Antropološke karakteristike skeleta iz avarske nekropole u Vojki/Srem, *Glasnik ADJ,* 1, Beograd 1964, 105-114.

breite (Martin Nr. 9) nicht gemeßen. Deshalb kann diese Serie beim multivariaten Vergleich und bei der Analyse des Brachykranisationsprozeßes nicht berücksichtigt werden.

Čelarevo liegt in südlichen Teil von Pannonien, nicht weit vom Donau-Ufer in der Bačka. Es wurden insgesamt 284 Skekette der Völkerwanderungszeit geborgen und von S. Živanović anthropologisch untersucht.[15] Er ordnet diese Gruppe dem mongoloiden Typus zu und hält sie für sehr homogen; eine Mischung mit anderen zeitgleichen Populationen habe offenbar nicht stattgefunden. Leider wurde auch bei dieser Serie die kleinste Stirnbreite nicht gemeßen, so daß auch Čelarevo bei den vergleichen nicht berücksichtig werden konnte.

In *Nadrljan/Adorjan,* nicht weit von Stara Kanjiža/Magyarkanisza, sind im April des Jahres 1943 auf zwei Fundorten awarenzeitliche Gräber ausgegraben worden. Das erste Adorjåner Gräberfeld hat 39 Gräber und das andere noch 52 Gräber für die Anthropologie gerettet. Die anthropologische Untersuchung haben L. Bartucz und Gy. Farkas durchgeführt und 1957 veröffentlicht.[16] Sie stellen fest, daß die "Raßenzusammensetzung der Population der Gräberfelder die Voraußetzung von dem Überleben einer minderzähligen Bevölkerung und von ihrer starken Vermischung mit sarmatischen, hunnischen, awarischen ethnischen Elementen, nicht außchließt, sondern in gewißem Grade unterstüzt."

Aus 171 Gräbern eines awarenzeitlichen Bestattungsplatzes von *Bačka Topola,* das in den 60-er Jahren archäologisch ausgegraben wurde, hat Gy. Farkas die Skelettüberreste untersucht und mehrfach segmentarisch veröffentlicht.[17] Er stellte neben paläopathologischen Fällen und nicht metrischen Merkmalen, europiden und mongolden Elementen, auch künstlich deformierte Schädel, usw. fest.

Die awarenzeitliche Serie von etwa 100 Skeletten aus *Bačko Petrovo Selo* (6. – 7. Jh.), die archäologisch in den 70-er Jahren ausgegraben wurde, hat K. Éry bearbeitet und veröffentlicht.[18] Die anthropologischen Ergebniße – man kann zusammenfaßend sagen – zeigen eine Mischungspopulation von europiden und mongoliden Typen.

Der mittelalterliche Friedhof von *Bijelo Brdo* gehört zu dem gleichnamigen Dorf bei Osijek in Slavonien. Schon 1895 wurde mit den Ausgrabungen begonnen und damals 22 Gräber aufgedeckt; 1907 wurden die Ausgrabungen von. V. Hoffiler fortgesetzt und abgeschloßen. Es handelt sich um einen großen slawischen Friedhof aus dem 10. bis 11. Jh. mit einer homogenen materiellen Kultur, die heute in der archäologischen Literatur als "slawische Kultur von Bijelo Brdo" bekannt ist. V. Lebzelter hat seinerzeit die Serie anthropologisch untersucht, aber die Ergebniße nicht veröffentlicht. Das Manuskript konnte jedoch später von I. Schwidetzky eingesehen werden, und sie notierte einige Daten, so daß wir noch über einige Schädelmaße verfügen.[19]

Im Jahre 1948 wurden die Grabungen in *Bijelo Brdo,* aber an einer anderen Stelle, von F. Ivaniček, fortgesetzt. Dieser Friedhof ist nach F. Ivaniček ins 7. bis 8. Jh., nach Z. Vinski aber ins 9. Jh. zu datieren. – Wegen der verschiedenen chronologischen Stellung wurde der Friedhof aus dem Jahre 1907 als *Bijelo Brdo II,* und der Friedhof aus dem Jahre 1948 als *Bijelo Brdo I,* bezeichnet.

Die anthropologischen Funde aus dem älteren Friedhof (B. B. I.) wurden von G. Pilarić untersucht.[20] Typologisch stellte sie für die männlichen Schädel eine große Heterogenität fest, die von Nordiden bis zu Brachykranen mit paläoeuropeiden Merkmale reicht. Die weiblichen Schädel sind dagegen recht homogen, und zwar sind alle brachykran. Sie werden einem alpin-mongolioden Typus zugeordnet. Diese Kombination weist nach G. Pilarić auf die awaro-slawische Symbiose aus der Zeit der ersten Phase der Ansiedlung (bis zum 9. Jh.) hin.

Aus beiden Nekropolen von Bijelo Brdo sind leider keine Gesichtsmaße bekant. Deshalb konnten auch diese beiden wichtigen Gruppen nicht in die multivariaten Vergleiche einbezogen verden.

Der Friedhof *Nin – Ždrijac* liegt nicht weit von der Stadt Zadar am Ufer der Adria. Die Serie ist in das 8. bis 9. Jh. zu datieren, und sie wird den Slawen zugeschreieben. Die anthropologische Untersuchung der 251 Skelette übernahm M. Štefančič.[21] Davon sind 26 (10,4%) Kinder und Jugendliche; von den Erwachsenen sind 103 (41,0%) Männer und 112 (44,6%) Frauen; rund 10 Skelette (4,0 %) bleiben dem Geschlecht nach unbestimbar. – Anthropomorphologisch gesehen, scheint diese altkroatische Populationsgrupe ziemlich homogen zu sein.

Der Friedhog *Bošnjaci* liegt bei der Kleinstadt Županja in Slawonien. Bei den Ausgrabungen im Jahre 1961 wurden 37 Gräber aufgedeckt. Sie sind nach den archäologischen Beigaben in den Zeitraum nach dem 9. Jh. zu datieren. – Die anthropologischen Funde hat G. Pilarić untersucht.[22] Sie stellte fest, daß es sich um zwei verschiedene slawische Gruppen handelt, die weder chronologisch noch genetisch miteinander in Verbindung stehen. Es sind zwei Bestandteile zu erkennen: Auf der eine Seite gute Nordide, die oft Merkmale der Protonordiden und Protoeuropeiden aufweisen; auf der anderen Seite gute Brachykrane von alpinem oder dinaroidem Typus.

Die Stadt *Ptuj* in Slowenien ist schon seit Anfang dieses Jahrhunderts durch einige mittelalterliche Nekropolen bekannt geworden. So wurde schon im Jahre 1909 der Friedhof "Na Ptujskem gradu" von V. Skrabar aufgedeckt, und es wurden dort 66 Gräber ausgegraben. Schon 2 Jahre führer wurde der Friedhof "Na donjoj Hajdini" gefunden und 21 Skelette wurden geborgen. In der Zwischenzeit sind alle diese Skelette verloren gegangen. – In den Jahren 1946 und 1947 wurden die Ausgrabungen auf dem Friedhof "Na Ptujskem Gradu" fortgesetzt, ebenso die auf dem Friedhof "Na donjoj Hajdini." Aus dieser Ausgrabungskampagne stammen um die 200 Skelette, die in das 10. – 11. Jh. zu datieren sind. 173 von ihnen wurden anthropologisch von F. Ivaniček untersucht.[23] Er stellte folgende Typenhäufigkeit fest: Nordide 27,2%, Baltide 19,6%, Alpine 19,1%, Cromagnoide 8,1%, Cromagnon-Alpine 6,9%, Nordo-Baltide 5,2%, Dinaride 5,2%, Nordo-Cromagnoide 3,5%, Nordo-Alpine 1,7%, Mediterranide 1,7%, Sonstige 0,6%.

Der Friedhof *Ptuj-Turnišče* wurde in den Jahren 1949/1950 ausgegraben. Es wurden 27 Skelette geborgen. Die sind in die erste Hälfte des 9. Jh. zu datieren und sind also etwa 200 Jahre älter als die Serie "Na Ptujskem gradu." Diese anthropologischen Funde hat Z. Dolinar untersucht.[24] Typologisch unterscheidet sie Mediterranide, Cromagnoide, Euraside und Dinaride.

Der altslawische Friedhof *Radolište* liegt an der Nordküste des Ohrid-Sees, neben dem Dorf Radolište. Die neuen Ausgrabungen, die etwa 120 Individuen geliefert haben, wurden 1977/1978 durchgeführt. Auf Grund der Grabfunde ist der Friedhof zwischen 9. und 11. Jh. zu datieren. Die Archäologen rechnen, daß der Friedhof insgesamt mindestens 500 Gräber der gleichen Zeit umfaßt.

Für die anthropologische Untersuchung stehen 116 Individuen zur Verfügung.[25] Von diesen sind 22 (18,8%) Kinder und Jugendliche; von den Etwachsenen wurden 45 (39,0%) als Männer und 48 (41,4%) als Frauen bestimmt. Nur 1 Skelett (0,8%) blieb unbestimmt. Wie die Indices zeigen, sind die männlichen Schädel im Durchschnitt mesokranen, hypsikran, akrokran, hypsikefal, eurymetop; sie haben ein mittelhohes Obergesicht, eine mittelhohe Orbita und sind mittelbreitnasig. Die durchschnittliche Körperhöhe liegt bei den Männern zwischen 1694 und 1723 mm. Die weiblichen Schädel kann man mit folgenden Indices beschrieben: mesokran, akrokran, metriokran, hypsikefal, metriometop, mittelhohes Obergesicht, hohe Orbita, mittelbreitnasig. Die durchschnittliche Körperhöhe liegt zwischen 1621 und 1632 mm. Die multivariate Analyse hat eine relative Homogenität dieser Serie gezeigt.

Sveti Erazmo, ein mittelalterliches Kloster am Ohrid-See. In seinen Ruinen wurde eine slawische Nekropole aus dem 9. bis 11. Jh. entdeckt. Die anthropologische Untersuchung von 124 Skelettindividuen wurde von M. Štefančič durchgeführt.[26] Als typologische Hauptkomponente stellt sie einen robusten dolichomorphen Typus fest, der für die Slawen charakteristisch ist.

Der Friedhof *Baltine bare* liegt bei Prijedor in Nordbosnien. In den jahren 1963 und 1964 wurden

---

[15] S. Živanović, Skeletons of the mongolian Population from Čelarevo/Vojvodina, *Folia Anatomica Yugoslavica,* 4, Beograd 1975, 47-51.

[16] L. Bartucz und Gy. Farkas, Zwei Adorjåner Gräberfelder der Awarenzeit aus anthropologischem Gesichtpunkte betrachtet, *Acta Uni.* Szeged., *Pars Anthropologica* III/3-4, 1957, 315 -343.

[17] Gy. Garkas und A. Marcsik, Paläopathologische Fälle in der awarenzeitlichen Serie von Bačka Topola, *EAZ Ethnogr. – archäol. Z.,* 20, 1979, 15-33.

[18] K. Éry, *Anthropological Studies on an Avar-Age Population at Bačko Petrovo Selo,* 1975, (Sajtó alatt).

[19] I. Schwidetzky, *Raßenkunde der Altslawen,* Stuttgart 1938.

[20] G. Pilarić, Fenotipske značajke bjelobrdskih lubanja iz ranog srednjeg vijeka, *Arheološki radovi i rasprave,* VI, Zagreb 1968, 263-289.

[21] M. Štefančič, Starohrvaška nekropola Nin-Ždrijac, *Arheološki vestnik,* XXXVI, Ljubljana 1985, 359-367.

[22] G. Pilarić, Antropološka istraživanja slovenskog groblja u Daraž-Bošnjacima, *Arheološki radovi i rasprave,* IV-V, Zagreb 1967, 419-441.

[23] F. Ivaniček, Staroslovenska nekropola u Ptuju, SAZU – Razr. za zgodovinske vede, *Dela* 5, Ljubljana 1951, 80-90.

[24] Z. Dolinar, Antropološka obdelava nekropole Turnišče pri Ptuju, SAZU – Razprave – *Dißertationes* III, Ljubljana 1953, 273-303.

[25] Ž. Mikić, *op. cit.,* 1984, 38-41.

[26] M. Štefančič, Ranosrednjovekovni skeleti nekropole Sv. Erazmo kod Ohrida, *Etnoantropološki problemi* 5, Beograd 1988, 7-63.

hier über 100 Skelette geborgen. Auf Grund der archäologischen Beigaben sind alle Gräber in das 10. bis 11. Jh. zu datieren. G. Pilarić untersuchte rund 80 Skelette.[27] Sie stellte drei Grundtypen fest, nämlich Nordide, Cromagnide oder Paläoeuropide und Mediterranide, und betont, daß eine Vermischung mit der einheimischen Bevölkerung nicht festzustellen ist.

Auf dem Friedhof *Bled-Pristava* wurden 1948 etwa 200 Gräber ausgegraben, von denen 48 anthropologisch untersucht wurden. B. Škerlj[28] stellte bei einem Teilmaterial fast alle europäischen Typen fest, nämlich Mediterranide, Cromagnide, Atlanto-Nordide, Dinaride und Euro-Aside, daneben Orientalide, Mongolide und sogar Negride. – Nach dem Grabinventar ist diese Skelettserie spätestens in das 10. oder in den Anfang des 11. Jh. zu datieren.

1949 wurden die Ausgrabungen bei *Bled* fortgesetzt, und es wurden noch 96 weitere Gräber entdeckt. Diese Serie ist jedoch nach den Grabbeigaben etwas jünger und ins 12. bis 13. Jh. zu datieren, aber es gibt sogar die Meinung, daß sie ins 7. bis 8. Jh. gehören. – Anthropologisch wurden 46 Schädel untersucht.[29] Danach unterscheidet sich diese Gruppe von der von *Bled I – Pristava* aus dem Jahre 1948. Der Cromagnide Typus, der für *Bled I* so charakteristisch ist, tritt hier ganz zurück. Die Atlano-Mediterraniden treten mit einer ähnlichen Häufigkeit auf, aber Dinaride und Euraside repräsantieren einen höheren Bestandteil dieser Bevölkerung.

Der Fundort *Grudine-Čipuljić* liegt bei der Kleinstadt Bugojno in Mittelbosnien. Ausgrabungen wurden hier im Jahre 1962 und bis zum Jahre 1981 durchgeführt. Dabei wurden um die 1000 Gräber geöffnet. Es handelt sich in Čipuljić un einen Friedhof mit slawischer Kultur. Die Belegung fing im 9. Jh. an und dauerte bis ins 14. Jh. hinein.

St. Klug untersuchte 256 Skelette.[30] Auf Grund der Morphometrie stellte er fest, daß die Serie aus Ptuj am ähnlichsten ist. Die Körperhöhe ist für diese Zeit beträchtlich. Die papäodemographische Analyse stellte, wie bei vielen vor-und frühgeschichtlichen Serien, ein Kleinkinderdefizit fest. Die Lebenserwartung ist niedrig; es handelt sich offenbar um eine isolierte Bevölkerung unter harten Deseinsbedingungen, usw (s. Abb. 4).

Diskußion und Zusammenfaßung

Wie schon erwähnt wurde, gehörte zur römischen Zeit praktisch die ganze Balkanhalbinsel einschließlich der Bereiche der Donau zum römischen Reich. Das Land war daher in den nächsten 500 Jahren ständig römischen Einflüßen ausgesetzt, d. h. den Auswirkungen der römischen Kultur, Architektur und Verwaltungßtruktur des römischen Reiches.

Dieser Zeitraum von etwa 500 Jahren ist anthropologisch durch 6 Serien vertreten: *Sočanica, Ulpiana, Viminacium-Pećine* und *Viminacium-Više grobalja, Deboj-Ohrid,* ferner *Treštanovačka gradina.* Dazu kommen die beiden sog. "*Römischen*" *Sammelserien* aus Bosnien und Slowenien. Es ist bemerkenswert, daß sich in allen diesen Serien dinaride oder dinaroide Schädel deutlich abheben. In den Kleinserien von *Ulpiana* und *Sočanica* im illyrischen Siedlungsgebiet bilden sie die Mehrheit, aber auch auf den beiden Nekropolen von *Viminacium* sind sie gut vertreten. Der Friedhof *Deboj-Ohrid* weist dagegen im Durchschnitt mesokrane Schädel bei Männern und Frauen auf. Es wurden zwar hohe und brachykrane Individuen festgestellt, aber sie können nicht als gute Dinaride bezeichnet werden. Heterogenität ist auch für die Serie *Trestenovačka gradina* charakteristisch. G. Pilarić stellte Mediterranide, Nordide und Cromagnide fest. Es handelt sich praktisch um zwei verschiedene Populationen – die romanisierte einheimische Bevölkerung und die germanischen Neusiedler.[31] Bei den beiden römischen Sammelserien ist eine typologische Klaßifizierung nur auf Grund der Schädelmaße aus der Literatur nicht möglich, aber es scheint auch hier ein hoher Grad von Heterogenität zu bestehen.

Die Brachykranisation bzw. Dinarisation der einheimischen Bevölkerungen hat sich in der Römerzeit weiter entwickelt. Daneben ist natürlich bei der einheimischen Bevölkerung auch der Mischungsprozeß zu berücksichtigen. Dafür gibt es verschiedene Möglichkeiten. Z. B. haben die einheimischen Männer teilweise Militärdienst geleistet, und das illyrische Element scheint sich in Richtung Norden und Osten ausgeweitet zu haben. Am Ende ihrer Militärlaufbahn, d. H. mit etwa 40 Jahren, konnten die Männer als Kolonen in Neugebieten Land erhalten und Familie und Haushalt verwaltungsfrei gründen. Solche Umsiedlungen haben besonders die späten römischen Kaiser (nach dem 3. Jh.) geradezu als Regel praktiziert. Aber damit können wir natürlich nicht alle ethnogenetische Prozeße, die sich in der Römerzeit auf dem Balkanboden vollzogen, klären. Es ist nur eine Erklärungsmöglichkeit, die aber durch die Forschung besonders gut abgesichert ist.

Am Ende der römischen Zeit wurden die Balkanländer und damit auch das ehemalige Jugoslawien von zahlreichen Stämmen und Völkern durchzogen. Sie haben wohl keine dauerhaften anthropologischen Spuren hinterlaßen, aber man kennt sie aus Siedlungen, Befestigungen u. a. politischen Zentren. Von den germanischen Stämmen der Völkerwanderungzeit sind von allen Dingen Langobarden, Goten und Gepiden zu nennen. Anthropologisch sind sie in dem Langobardenfriedhof *Kranj* und Gepidenfriedhof von *Viminacium* greifbar. In der Serie von *Kranj* sind offenbar Einheimische, Goten und auch andere vertreten. I. Kiszely hat die Mehrzahl der Individuen als nordisch klaßifiziert, aber neben anderen Merkmalskombinationen treten auch einige mongoloide Merkmale auf.[32] Die Gepiden von *Vi-*

[27] G. Pilarić, Antropološka istraživanja slovenske nekropole sa Baltinih bara, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH,* XXIV, Sarajevo 1969, 187-211.

[28] B. Škerlj, Slovenska nekropola na Bledu, SAZU, *Dela – Monographs,* 2, Ljubljana 1950, 69-95.

[29] B. Škerlj, Srednjeveska okostja z Bleda, izkopana leta 1049, *Razprave – Disertationes,* III, Ljubljana 1953, 313-331.

[30] St. Klug, Grudin-Čipuljić – Ein Beitrag zur Anthropologie mittelalterlicher Südslawen, *Homo,* XXXVIII/1988, 16-33.

[31] G. Pilarić, 1974, 141 u. w.

[32] I. Kiszely, 1970, 65 u. w.

Abb. 4.– Schädel der Slawen aus der Nekropole Grudine/Čipuljić – Nr. 7/1970 (oben) und Nr. 11/1970 (unten)

minacium dienten als Föderaten im byzantinischen Militär. Bemerkenswerterweise fanden sich bei ihnen mehrere Schädel mit künstlicher Schädeldeformation, eine von den Hunnen übernommene Mode.[33] Auch die Serie von Rakovčani in Nordbosnien ist dem germanischen Kulturkreis zugeschrieben. Auf Grund der metrischen und morphologischen Merkmale hat man diese Bevölkerung als nordisch-mediterranid bezeichnet. Auch hier gibt es einige künstlich deformierte Schädel.[34]

Die mongolide Beimischung bei ethnischen Gruppen der Völkerwanderungszeit dürfte in erster Linie auf die Awarenzüge zurückzuführen sein. Die Awaren sind nördlich von der Donau auch durch einige Friedhöfe vertreten, jedoch nicht an so vielen Stellen wie in Ungarn. Es handelt sich hier um die Funde aus *Vojka, Čelarevo, Adorjan* bzw. *Nadrljan, Bačko Petrovo Selo* und *Bačka Topola,* wo künstlich deformierte Schädel und mongoloide Merkmale zu nennen sind.[35]

Für die einheimische Bevölkerung dieser Zeit steht uns nur die kleine Serie von *Korita* aus einem Karstgebiet in den dinarischen Alpen, also im Westteil des illyrischen Siedlingsgebietes, zur Verfügung. Sie ist nach archäologischen Beigaben in das 5. bis 6. Jh. zu datieren. Wenn man diese Zeitstellung als richtig annimmt, sind die anthropologischen Funde von Korita daher von besonderer Bedeutung, weil sie eine kleine Stichprobe der einheimischen, vorslawischen Bevölkerung repräsantieren. Es handelt sich überwiegend um robuste Leptodolochomorphe. Einige Individuen überschreiten aber mit ihrem Längenbreitenindex die konventionalle Grenze der Brachykranie, und es wurde auch mehrfach eine gewiße Tendenz zur Planokzipitalie festgestellt. Insofern könnte durchaus eine beginnende Dinarisierung oder eine gewiße Zumischung von Dinariden vorliegen.[36]

Die früheste Geschichte der Slawen, insbesondere die Ursache ihrer Wanderung bis zum Donauufer und damit an die Grenze des Byzantinischen Reiches im Jahre 548 liegt noch im Dunkeln. Die slawische Wanderung nach Süden ist gegen Ende des 7. Jh. abgeschloßen. Es konnten jedoch nicht alle Gebiete, die damals von slawischen Stämmen besetzt worden waren, später gehalten werden. Leider haben wir von den frühesten Slawen keine anthropologische Überreste. Die frühesten Funde stammen aus dem 8. Jh. (z. B. die Serie von *Nin – Ždrijac* und *Bijelo Brdo I).* Fast 200 Jahre lang bleiben die slawischen Siedler auf dem gauzen Balkanboden anthropologisch praktisch unbekannt. Erst seit dem 9. Jh. sind sie dort durch mehrere Gräberfunde zu erfaßen. Aber die meisten slawischen Gräberfelder sind jedoch in spätere Jahrhunderte zu datieren.

Die Bevölkerungsgeschichte auf dem Zentral- und Westbalkan, bzw. Kontinuität und Wechsel der Bevölkerung im 1. Jahrtausend n. Ch., die sich danach aus den anthropologischen Befunden in Verbindung mit den Ergebnißen der Archäologie, Linguistik und Geschichte schließen läßt, kann nach dem heutigen Stand der Forschung etwa folgendermaßen rekonstruiert werden:

Nur sehr dünn ist die Bevölkerung der römischen Zeit und der frühmittelalterlichen Völkerwanderungszeit durch anthtopologische Stichproben vertreten. Es scheint, daß die "römische Retorte" im Laufe der 500-jährigen römischen Regierung der ehemaligen jugoslawischen Länder vor allen Dingen eine stärkere Durchmischung der einzelnen, früher stark isolierten Stämme gebracht hat. An anthropologischen Veränderungen sind nur leichte mongolide Einschläge, die mit den Awaren in Zusammenhang zu bringen sind, zu nennen.

Besonders wichtig für die Ethnogenese der heutigen Bevölkerung ist die slawische Expansion aus einem osteuropäischen urslawischen Territorium. Sie bringt vor allen Dingen eine sprachliche Slawisierung und prägt damit stark den ethnischen Charakter der Bevölkerung auf dem Boden des ehemaligen Jugoslawien. – Welche bevölkerungsbiologische Mechanismen in der Auseinandersetzung zwischen einheimischer Bevölkerung und slawischen Zuwanderern abliefen, kann nach dem heutigen Stand unserer Kenntnis noch nicht mit aller Deutlichkeit analysiert werden. Es ergaben sich aber deutliche Hinweise darauf, daß noch in verhältnismäßig spärer Zeit, d. h. nach dem 10. Jh. Heiratsgrenzen zwischen einheimischer und slawischer Bevölkerung bestanden.[37] – Der Mischungs-und sprachliche Assimilationsprozeß ist höhstwahrscheinlich an verschiedenen Stellen verschieden rasch abgelaufen.

Während bis zur slawischen Einwanderung der Längenbreitenindex diachron anstieg, fällt er in der slawischen Zeit deutlich ab. Danach folgt eine Brachykranisation. Dies ist im Mittelalter sicherlich nicht durch eine Zuwanderung neuer kurzköpfiger Bevölkerungen zu erklären. Es ist viel wahrscheinlicher, daß die von Haus aus dolicho-bis mesokranen Slawen den brachykranisierenden Faktoren unterworfen wurden, die schon bei den früheren Bevölkerungen ehemaligen Jugoslawiens wirksam gewesen waren. Eine klare Definition dieser Faktoren ist jedoch leider noch nicht möglich. Es kommen die Höhelage des Fundortes, die Geomorphologie des Bodens, aber evtl. auch die Ernäherung in Frage, die soziale Stratifikation, usw.[38]

Es ist seit langem bekannt, daß die heutige Bevölkerung des ehemaligen Jugoslawiens zu den europäischen Bevölkerungen mit dem höchsten Längenbreitenindex gehört. Die älteren Arbeiten haben nur die Befunde für 4 Hauptmarkmale (Körperhöhe, Längenbreitenindex des Kopfes, Haar-und Augenfarbe) kompiliert und zu Merkmalskarten verarbeitet. Die Merkmalskombination-hochwüchsig, kurzköpfig und dunkel entspricht dem dinariden Typus, der sich wie geschildert authochthon aus der mediterranoiden neo-äneolithischen Bevölkerung entwickelt haben könnte.[39,40]

UDC 572.9(497.1)

[33] J. Werner, Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches, *Bayerische Akademie der Wißenschaften, N. F.* 38/A, München 1954.

[34] Ž. Mikić, Antropološki osvrt na veštački deformisane lobanje iz perioda velike seobe naroda, *Zbornik Narodnog muzeja u Beogradu,* XV/1, Beograd 1994, 133-138.

[35] Gy. Farkas, Macrocephalic and "Avar Period" Mongolid anthropological Finds from Wojwodina, *Acta Biologica,* Szeged 1973, 2030211.

[36] I. Schwidetzky, Ž. Mikić, 1979, 111 u. w.

[37] Ž. Mikić, Heiratsgrenzen und Bevölkerungsmischung zwischen Einheimischen und slawischen Zuwanderern in Jugoslawien, *Homo,* XXXIII/1982, 134-139.

[38] Ž. Mikić, Social Stratification and the Brachykranisation Process in the Medieval, *Homo,* XLI/1990, 136-145.

[39] Ž. Gavrilović, I. Schwidetzky, Rassengeschichte der Menschheit, – *Jugoslawien, 6. Lieferung – Band IV (Europa),* München – Wien, 1979, 119-146.

[40] Ž. Mikić, Die neolithische Bevölkerung vom Eisernen Tor – Ein Beitrag zur Frage der Neolithisation, *Homo,* XXXII /1981, 26-43.

The Mound Necropolis Lugovi-Bent in Mojsinje

Excavations in 1997

LIDIJA NIKITOVIĆ, National Museum, Čačak
RASTKO VASIĆ, Archaeological Institute, Beograd
MILORAD STOJIĆ, Archaeological Institute, Beograd

One of the four mounds on the locality Lugovi-Bent in Mojsinje was excavated in 1997 as part of the scientific research project "Burial beneath mounds in the Čačak area".[1] The mounds in this necropolis are low (relative height 0,5-0,7 m); two have a diameter of ca. 22 m and the other two ca. 17 m. The excavated mound (mound 1) was 21 m in diameter. Eighteen graves were found there; twelve graves contained skeletons and four cremated remains, while in two cases it was impossible to confirm whether the remains were cremated or inhumed. Numerous objects found outside graves indicated that a certain number of graves had been destroyed. In the mound the remains of a hemispherical oven of diameter 1,65 m was found together with a large collection of pottery. A total of 70 complete objects, or ones which it was possible to reconstruct, were found in the mound: 22 ceramic vessels, 2 ceramic objects (whorls), 5 stone objects, 23 bronze objects, 3 iron objects, 15 amber beads, and many fragments of amber, bronze and iron, as well as a large number of pottery fragments.

On the basis of stratigraphy it was concluded that there were three burial levels (levels 1, 2 and 3): four cremated graves belong to the oldest level – level 1 (one double grave and two individual graves), twelve inhumed graves belong to the second level – level 2, while the third level contains two graves, for which it was not possible to confirm which ritual was used. Culturally and chronologically the oven and pottery collection belong to the second level.

[1] The project was financed in 1997 by the Commune of Čačak and the Republic Ministry of Culture.

GRAVES FROM LEVEL 1

Grave 4

Grave 4 which was damaged during a later inhumation, contained cremated remains of a female between 40 and 59 years. The urn, of which only the lower part is preserved, and goods were placed on the surface and then covered with earth. In the urn, as well as cremated bones, the following items were placed: a hair-ring of small diameter (so-called Noppenring), a circular bone plate with an opening in the centre, a stone amulet and a vessel of ochre colour which is of average structure and has a ring-shaped rim, conical neck and slightly biconic belly (Fig. 1). The rim of the vessel is decorated with a

Fig. 1.– Grave 4, goblet

zick-zack line. On the upper part of the neck there are incised horizontal lines and the shoulder is decorated with vertical grooves. Between the neck and the belly there are two horizontal perforated handles and on the most prominent part of the shoulder there are four bulges. Beside the urn parts of a pear-shaped goblet were found which was decorated with a grooved motif and wide incisons (Fig. 2). Other fragments of the same goblet were found 1 m from the grave, in the area between the graves 11 and 13 (double grave), together with a wide goblet of "S" profile which has two little handles on the shoulder (Fig. 3).

Fig. 2.– Grave 4, goblet

Grave 11

The urn (Fig. 4), in which the remains of a female under thirty years of age were found, was covered with a stone slab (millstone); it was placed in the centre of an ellipsoidal cremation place (dimensions 2 x 1,6 m). Some of the bones remained on the cremation place. Apart from the cremated remains, the urn contained the following goods: a pear-shaped goblet with handles of the ansa cornuta type (Fig. 5), a whorl for a spindle and a hair-ring of small diameter (so-called Noppenring).[2] The urn has a horizontally profiled rim, a conical neck, a very accentuated shoulder and a double band in the lower part of the belly at which level we find four tunnel-like handles. The rim and the neck are decorated with zick-zack lines, on the shoulder there

[2] Zsuzsanna Zoffmann-Kis, anthropologist from Budapest, has done the anthropological analysis.

Fig. 3.– Grave 4, goblet

are six larger bulges surrounded with incisions, between which various geometric motifs are represented. The pear-shaped goblet from the urn is of fine structure with a polished black surface (Fig. 6). It has four bulges on the shoulder and is decorated with horizontal and vertical grooved bands. Beside the urn a smaller wide goblet of "S" profile was found. It is, like the urn, decorated with zick-zack lines on the rim and with vertical grooves on the shoulder, which also has two small tunnel-like handles.

Fig. 4.– Grave 11, urn

Figs. 5-6.– Grave 11, goblets

Grave 13 (Double grave)

The urns and goods were placed in the centre of the cremation area (dimensions 1,9 x 1,2 m), then covered with thin logs in the form of an irregular pyramid and finally with earth. One urn from this grave is particularly large and in style and type very close to the urn from grave 11 (Fig. 7). The rim, upper part of the neck and the shoulder are decorated with zick-zack lines. There are four bulges surrounded with incisions on the shoulder, between which there is incised decoration. As in the case of the urn from grave 11, this urn also has a double plastic band on the lower part of the belly and four perforated handles at this level. The interred was about 20 years of age but it was not possible on the basis of the osteological material to confirm the sex. Among the washed bones a bronze pin (Fig. 8) with pod-like head, wavy body and square in cross section (Hülsenkopfnadel) was found together with a small elliptical stone slab with openings on each side

Fig. 7.– Grave 13, urn

(whetstone?) (Fig. 9). A large vessel of "S" profile, black, average structure and poorly baked served as a cover for the urn (Fig. 10). It has two horizontally perforated handles and is decorated with vertical grooves on the shoulder. On the most prominent part of the shoulder there are small tongue-like handles with three wartlike bulges on the outer side. On account of the pin it was concluded that a female was buried in this urn. The other urn (Fig. 11), in which the remains of a male between 23 and 39 years of age were found, is considerably smaller than the first and also more modestly decorated – with vertical grooves on the shoulder and horizontal grooves on the neck. This urn is brown, of average structure, has a cylindrical neck and slightly biconic belly. On the most prominent part of the belly there

Fig. 8.– Grave 13, pin

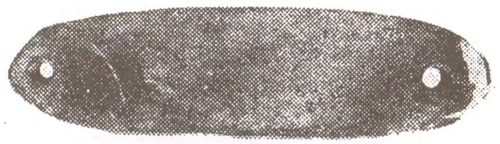

Fig. 9.– Grave 13, whetstone

is a plastic band and four horizontally perforated handles while on the upper part of the shoulder there are two horizontally perforated handles. Among the washed bones a bronze triangular one-edged knife of so-called Aegean type was found (Fig. 12). The two main types of goblets are represented: very finely profiled pear-shaped goblets with two handles, mainly of the ansa cornuta type and large goblets with two handles (Fig. 13) decorated with vertical grooves on the shoulder. The pear-shaped goblets (Fig. 14) have an elliptically elongated opening and four wartlike bulges on the shoulder. The majority of pear-shaped goblets are decorated with vertical and horizontal grooved bands on the shoulder. One goblet has a rosette motif on the neck (Fig. 15). Goblets of "S' profile also have four bulges on the shoulder. They are decorated with zick-zack lines on the rim and vertical grooves on the shoulder (Fig. 16). In the largest and most richly decorated pear-shaped goblet (Fig. 17) a flintstone arrowhead was found while a fragmented flintstone arrowhead was found on the cremation place.

GRAVES FROM LEVEL 2

On level 2 all the dead were inhumed and placed northwest-southeast, with the head northwest.

Fig. 11.– Grave 13, urn

Fig. 12.– Grave 13, knife

Fig. 10.– Grave 13, goblet

Fig. 13.– Grave 13, goblet

One of the twelve dead was placed on its side, in a crouched position and the rest were placed on their backs. One female, under 30 years of age (grave 7), was interred with numerous pieces of bronze jewellery. On the crown of the head she had a butterfly decoration and her hair was styled with five rings. On the neck she had a thin twisted bronze torque with rolled ends and on the ankles there were two open anklets (Fig. 18). Immediately below the feet there was a small, hemispherical, roughly modelled and poorly baked, earthenware bowl (Fig. 19). Similarly placed bowls were found in the graves of a further five deceased (graves 1, 2, 10, 15, 16). In grave 1 a male skeleton was found, in grave 15 a female, and in graves 10 and 16 children's skeletons. The remains in grave 2 were inadequate to allow a sex or age analysis. At the level of the shinbone in grave 2 a fragment of a bowl was found whose wide rim was decorated with zick-zack lines. A group of several fragmented human bones lying separately under an inverted ceramic cup was designated as grave 5. The cup is decorated below the rim with a series of semicircular incisions (Fig. 20).

Figs. 14-15.– Grave 13, goblets

Figs. 16-17.– Grave 13, goblets

GRAVES FROM LEVEL 3

Two entities are identified as graves from level 3. One of these entities, marked as grave 3, contained a human tooth crown, two bronze fibulae, a bronze

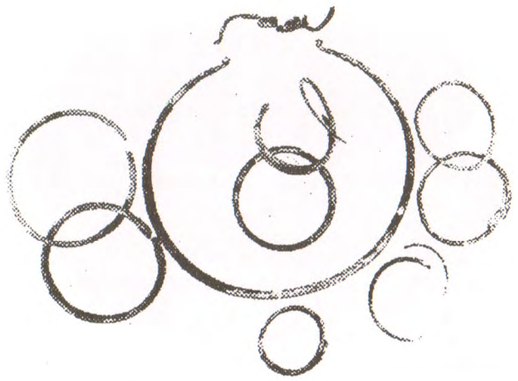

Fig. 18.– Grave 7, bronze jewellery

biconic bead (Fig. 21) and a large number of biconic, cylindrical and irregular amber beads (Fig. 22). The second entity, marked as grave 6, contained a large iron knife, a hemispherical bowl, amber fragments and bronze objects which had lost their original shape, due to exposure to heat, and changed into an amorphous mass. These objects were found beside an oval construction, covered with pebbles. Not far from this entity and at a somewhat higher level an ellipsoidal surface covered with pebbles was found. On this surface an iron object, perhaps a fragment

Figs. 19-20.– Grave 17, bowls

Fig. 21.– Grave 3, bronze fibulae and bronze bead

Fig. 22.– Grave 3, amber necklace

of an umbo, was found. Because of the proximity of these two architectural structures, it is possible that they form one entity and that the fragment of the umbo belongs to grave 6.

The hemispherical oven has a diameter 1, 65 m, the opening was found on the west side (towards the periphery of the mound).[3] In front of the opening a large amount of ashes was found.

One meter from the oven opening, towards the southeast, there was a large amount of pottery

[3] Ovens were found also in the mound on the site Nova kolonija in Lučani and in a mound in Mrčići. Comp. M. Ikodinović, Zaštitno iskopavanje humke u Lučanima, *Zbornik Narodnog muzeja* I, 1969, Čačak, 9 sq. Fig.13, 14; M. Zotović, *Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba zapadne Srbije,* Beograd 1985, 62.

Fig. 23.– Grave 3, pottery fragments

fragments of average and rough structure, mainly brown and brown- black. Some of the fragments were decorated with facets, zick-zack and wavy lines (Fig. 23).

In the upper parts of the mound pottery was found, which can be connected with ceramic goods from the graves in levels 1 and 2. From the oldest period of interment (level 1) there are numerous fragments of pear-shaped goblets and ones with "S" profile, as well as a fragment of a double vessel. Many ceramic fragments, decorated similarly to the pottery group found near the oven and a fragment of a bowl from grave 2, belong to level 2.

On the basis of the stratigraphy the relation between these three interment levels can be established. The relationship between the graves on individual levels can also be established. Grave 4 from level 1, which was found in the centre of the original mound, was damaged during an interment on level 2. The urn and goods from the damaged grave were left on the surface. Grave 11 and grave 13 (double grave) were found in situ, in the centre of the cremation place. Style-type similarities in the pottery from graves 11 and 13, and the fact that the cremation places of these graves were immediately one beside the other and that in spite of this they do not have even the slightest contact, show that the interment in these graves was carried out at a relatively short interval.

In some parts of the mound there are two layers of inhumed burials. However these graves which were vertically stratified have no goods. The fact that the inhumed interments were not carried out in the part of the mound where the oven was, indicates that the oven and the inhumed burials were probably contemporary, and that the oven had perhaps a ritual role in the interments of level 2.

Between two entities from level 3, which are marked as graves 3 and 6, it is not possible to establish a chronological relationship.

Judging by the surface on which graves from level 1 were placed, the mound was originally considerably smaller in diameter and in height than the mound dating to the Iron Age. In the period when the mound served for the interment of dead at level 2, the diameter was enlarged (also on account of the building of the oven). At this period a part of the mound served for burials while in another part there was an oven. In the last period with the graves from level 3 the mound gained the dimensions, it had before the excavations.

There is sufficient data for the cultural and chronological determination of graves from all three levels in mound 1 on the site Bent-Lugovi in Mojsinje.

LEVEL 1

Pottery

Eighteen complete or reconstructed vessels were found in the oldest graves of the mound (level 1). The urns which have many big bulges on the shoulder and plastic bands on the lower part of the belly are similar in style and type to the urns from mound V from the site Višovina in Kriva Reka near Užice and, particularly, to a number of urns from the site Umka in Dobrača near Kragujevac.[4] The urns from Dobrača have only one plastic band on the lower part of the belly. The smaller urn from grave 13 (double grave) has its closest analogies in an urn from grave 39 in the necropolis Cirna in Oltenia.[5] Pear-shaped goblets, which have handles mainly of the ansa cornuta type, belong to the most frequent and characteristic form of goblet in the Vatin cultural group. They are particularly similar to the goblets from the Dobrača graves.[6] The frag-

[4] M.Garašanin-D.Garašanin, Neue Hügelgräberforschung in Westserbien, *Archaeologia Iugoslavica* II, 1956, 11 sqq.; M. Zotović, *op. cit.,* Pl.VII/1.

[5] V.Dumitrescu, *Necropola de incineratie din epoca bronzului de la Cirna,* Bucuresti 1961, Pl.XXV.

[6] M.Garašanin-D.Garašanin, Arheološka iskopavanja u Dobrači, *Istorijski glasnik* 1-2, 1950, 182-186; *idem, Inventaria archaeologica,* Jugoslavija, Fasc. 2 Y 17 A-B.

ment of a double vessel and the pear-shaped vessel with vertical grooves on the shoulder, decorated with incisions, also have their closest analogies in the vessels of the same type in Dobrača.[7] From the stylistical point of view, particularly on account of the bulges on the urn shoulders, the pottery from Mojsinje shows some similarities to the Hügelgräber pottery.[8]

Bronze and stone objects

The three bronze objects – the pin with pod-like head (Hülsenkopfnadel), the knife of Aegean type and the hair-ring of small dimensions (so-called Noppenring) – and the oval stone plate with openings on both sides come from graves of level 1. Hülsenkopf pins are characteristic of the end of the Early Bronze Age and the beginning of the Middle Bronze Age in Central Europe and some parts of the middle Danube basin.[9] The nearest parallel to this pin type, though with twisted body, comes from the site Gomolava in Hrtkovci, in Srem.[10] Knives of so-called Aegean type were found in Dragačevo, south-west of Čačak.[11] Hair-rings of small diameter are not characteristic of any particular cultural group and appear over a relatively long period of time. It is characteristic, however, that bronze jewellery of the same type is found in grave 39 in Cirna. The urn from this grave in Cirna is similar, as we pointed out already, to the smaller urn in grave 13 (double grave) in Mojsinje.[12] Oval stone plates with openings on both sides are characteristic for the Bronze Age of Central Europe and the Balkan peninsula.[13] Its nearest parallel is from grave 8 in Iglarevo on Kosovo which dates to the end of the Middle or the beginning of the Late Bronze Age.[14]

[7] See note 6.

[8] A.Točik, *Die Gräberfelder der karpatenländischen Hügelgräberkultur,* Praha 1964, passim.

[9] F. Milleker, Vorgeschichte des Banats, *Starinar,* 3. S. 15, 1940, 3 sqq., Pl.18, 21.22; I. Bona, *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstliche Beziehungen,* Budapest 1975, Pl. 27/14,15; 36/9,10; 47/19; 80/12, 163/21, 184/18, 185/8, 189/22.

[10] N.Tasić, Die Verbindungen Westpannoniens und des syrmisch-slawonischen Raumes in der Früh-und Mittelbronzezeit, *Archaeologia Iugoslavica* XVII,1976, 8 sq. Fig. 5.

[11] L. Nikitović, Praistorijska humka u selu Turići kod Guče i njen značaj u ranom bronzanom dobu Dragačeva, *Zbornik Narodnog muzeja* XXIV, Čačak 1994, 32, 36 Pl.I/2, Fig. 3.

[12] V. Dumitrescu, *op. cit.,* Pl.CLXIII,2.

[13] I. Bona, *op. cit.,* T. 16/11; 26/5; 196/9.

[14] Unpublished. We thank our colleague K. Ljuci for the information.

LEVEL 2

Pottery

Small, roughly modelled and poorly baked, hemispherical or biconic bowls were found below the feet of five skeletons. A fragment of a larger hemispherical bowl with wide profiled rim, decorated with an incised zick-zack line, was found between the shinbones, in grave 2. The group of pottery fragments found near the oven belongs also to burial level 2. This pottery is of average and rough structure, brown, brown-black or black. Ceramic forms are bowls , goblets, cups, vessels of the urn type and pithoi. Bowls are conical or hemispherical with profiled rim or conical with faceted rim. Cups are hemispherical or conical with one handle of oval cross section. Vessels of the urn type have slight "S" profile, under the rim and on the shoulder they are decorated with facets and wavy and zick-zack lines. Pots and pithoi have a short conical neck and spherical shape, decorated with plastic bands, covered with oblique incisions and finger prints. The fragment of the bowl, decorated with zick-zack line, from grave 2 and the pottery found near the oven are characteristic for the last phase of the transitional period from the Bronze to the Iron Age in the Morava basin – Iron Age Id according to M. Stojić (Ha B2 or approximately 9th century BC).[15]

A hemispherical cup with a handle of oval cross-section, placed over several human bones (grave 5) belongs to the same level. Immediately under the rim, the cup is decorated with curved incisions made with the help of an instrument. This ornament is also characteristic of pottery style in Iron Age Id in the Morava basin.[16]

Bronze objects

The young female in grave 7 is buried with five hair-rings of various size, made from double wire with twisted head and thin ends, one thin twisted torque with rolled ends and two anklets of various diameter. Hair-rings of the same form were found in the Morava valley[17] as well as in some graves on the Glasinac plateau, which are dated to

[15] M. Stojić, *Gvozdeno doba u basenu Velike Morave,* Beograd 1986, 52-55, 92, Pl.16-20.

[16] *Ibid.,* Pl.17/11.

[17] *Ibid.,* 25 Pl.22/1-5.

the phase Glasinac IIIb (Ha A).[18] Three hair-rings of the same type and a ring (earring ?) were also found in different places in the mound. Torques of the type which is found in Mojsinje, are characteristic for the end of the transitional period between the Bronze and the Iron Age and for the beginning of the Iron Age, and appear over a large territory.

LEVEL 3

Pottery

A larger hemispherical bowl with thin walls, poor structure, grey, with four wartlike handles on the shoulder was found in the entity, marked as grave 6.

Iron objects

An iron knife, spearhead, umbo and several atypical fragments were found in the mound. The spearhead and the knife are characteristic of the Early Iron Age, while the fragmented umbo is different from other umbo finds in the neighbourhood, in Ljuljaci, Atenica und Mrčajevci.[19]

Bronze objects

All bronze objects from level 3 – two fibulae and a bead, except for some amorphous bronze – come from the entity marked grave 3. One fibula belongs to the type with double-looped bow and rectangular catch-plate with two openings. The other is a one-looped fibula with elongated trapezoidal or triangular catch-plate and rings on the bow. Both forms are found in great number on the Glasinac plateau in the phase Glasinac IVc and in the beginning of the phase Glasinac Va (dated ca. from 600 to 450 BC).[20] Having in mind that fibulae with rectangular catch-plate and two openings are mainly characteristic of the 6th century, we are inclined to date grave 3 to this period.[21] The bead is biconic in shape.

[18] A. Benac/B. Čović, *Glasinac I, Bronzano doba,* Sarajevo 1956, 29 sq., Pl.9/9-11; 10/3,4,6,7; 18/3-7; 20/1,2; 21/1-5; 22/2,3,6-9,11; 23/3-5. For the revision of the Glasinac Bronze Age chronology, see B. Čović, in: *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV. Bronzano doba,* Sarajevo 1983, 424 sqq.

[19] See, M. Djuknić-B.Jovanović, Illyrian Princely Necropolis at Atenica, *Archaeologia Iugoslavica* VI, 1965, 1 sqq., Pl.24, 9-12; D.Srejović, Tribalski grobovi u Ljuljacima, *Starinar* NS XL-XLI, 1989-1990, 141 sqq. Pl.II,1. The finds from Mrčajevci are not published.

[20] A. Benac/B. Čović, *Glasinac 2, Željezno doba,* Sarajevo 1957, Pl.11/1; 25/3,13; 29/16; 33/5,7-10; 35/3,4,9, 10; 36/18; 38/1, 2,5-7; 40/8.

[21] See B. Čović, in: *Praistorija jugoslavenskih zemalja V, Željezno doba,* Sarajevo 1987, 613 sqq.; 630.

Amber

In grave 3 a great number of amber beads was found, probably parts of a necklace. Many beads were damaged. They are biconic, cylindrical, pyramidal and irregular in shape. Fragments of amber beads were found in many places in the mound.

Judging by the pottery, the graves of level 1 belong to the Vatin cultural group. On the basis of the pin with pod-like head (Hülsenkopfnadel) they can be dated to the end of phase Bz B (Bz B2) or, more probably, to the beginning of phase Bz C (Bz BC1). Pins with pod-like head are characteristic for Bz B in Central Europe. The pin from Mojsinje comes from the periphery of the area of their distributiom and has an unusual twisted body, thus it is possible perhaps to date it somewhat later than these pins in Central Europe. Certain style-type characteristics of the pottery (stylistic parallels with the Hügelgräber culture, and stylistic-typological analogies in the necropolis Cirna), the pin with pod-like head, characteristic for Central Europe, and the knife of Aegean type show that the community which buried their dead in the necropolis Bent-Lugovi in Mojsinje had contacts with various contemporary communities in Central and South-East Europe.

Graves from level 2 represent the largest series of graves from the last phase of the transitional period from the Bronze to the Iron Age (Iron Age Id after Stojić) in the Morava basin and from the Kalakača period in general. Apart from important data concerning the form of graves and burial ritual, we also obtained important information for the dating of some metal objects, which up to now were considered earlier, as for example the hair-rings, dated on the Glasinac plateau to the phase Glasinac IIIb (Ha A). The hair-rings , found in grave 7 (of a young female) together with a twisted torque, date the entire group of 12 graves with skeletons to the latest phase of the transitional period between the Bronze and the Iron Age – Iron Age Id (Kalakača phase), i.e. phase Ha B2 (ca. 9th century BC). After the excavations in Mojsinje, it is possible to assume that the hair-rings of double wire with twisted head immediately precede the hair-rings of double wire with the head formed as an "8" which date to the beginning of the Early Iron Age (Ha B3, ca. 8th century).

In spite of the fact that the graves from level 3 were considerably damaged, data important for their dating was obtained. Two fibulae point with

relative certainty to the second half of the 6th century as the most plausible date.

The excavations of the site Bent-Lugovi in Mojsinje in 1997 posed a number of questions which have not been answered in this paper. It would be interesting to know, for example, the relationship between the interred male and probably female from the double grave (grave 13) and why they were buried together? Why eleven of twelve dead from level 2 are buried without goods and only one, a young female from grave 7, is buried with nine bronze objects? What was the purpose of a oven in this mound, which role it had in the burials, if any, and to what the group of pottery near the oven was connected?

We expect that new data, which will complete the excavation results from the Bent Lugovi site in Mojsinje in 1997, will be obtained in the next two years when the remaining three mounds on the same site are investigated.

Translated by
Ana VASIĆ

UDC 903.5"637/638"(497.11)

Праисторијске сликане представе у пећини Габровница код Калне (Источна Србија)

ДУШАН МИХАИЛОВИЋ, Филозофски факултет, Београд
СВЕТОЗАР ЈОВАНОВИЋ, Завичајни музеј, Књажевац

Приликом рекогносцирања пећина и потkапина у долини Трговишког Тимока које је јула 1997. године организовао Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета у Београду у сарадњи са Завичајним музејом из Књажевца, забележено је прво откриће пећинског сликарства у Србији.[1] У пећини код села Габровница, између Горње Каменице и Калне (сл. 1), констатовано је пет представа насликаних црном бојом. На већини представа је приказан коњ, самостално или у комбинацији са јахачем.[2]

Пећина се налази тридесетак метара изнад леве обале Трговишког Тимока (сл. 2). Улаз јој се састоји из два дела: предњег – ширине 210 cm и унутрашњег – ширине 100 cm, који се сужава у узан ходник ширине око 80-70 cm чији се крај не може сагледати. У пећинском ходнику, 4-5 метара од улаза, видљиви су трагови нестручног копања. Висина улаза и свода у унутрашњости пећине износи приближно 160 cm од садашњег нивоа тла. На површини тла, унутар и испред пећине, јавља се црвенкасти седимент, којим је пећина готово сасвим запуњена. Плато испред пећине је широк 1-1,5 m. Он се у дужини од приближно 4 m пружа уз стену у којој се налази отвор пећине.

ПОЛОЖАЈ И ИЗГЛЕД ПРЕДСТАВА

а) На главној представи, са десне стране улаза у пећину, приказан је коњ (сл. 3). Димензије представе су 29 X 20 cm. Сликање је извршено постојаном црном бојом, линијом чија дебљина варира између 0,5 cm и 1 cm. Појачаном, задебљаном линијом нацртани су ноге и реп. Животиња је приказана у покрету, на десно.

Глава и врат коња су приказани без детаља и испуњени су црном бојом. Грива је, чини се, посебно назначена, с обзиром да се линија врата не наставља на линију леђа већ започиње нешто изнад ње. Уши су истакнуте и повијене напред.

Труп животиње је приказан шематски и правоугаоног је облика. Прошаран је неправилним црним линијама. Линије леђа и стомака су готово сасвим праве. Сапи коња су благо заобљене. Реп је приказан реалистички, са рашчупаним крајем и подигнут је изнад линије леђа – као да се животиња налази у трку.

Ноге су нацртане задебљаном линијом, нарочито у делу који се спаја са телом. Копито десне ноге, која је мало подигнута, приказано је реалистички и савијено у зглобу.

---

[1] Истраживања су организована у оквиру пројекта "Становништво Србије и његово природно окружење од праисторије до касног средњег века" чији је носилац Центар за археолошка истраживања Филозофског факултета у Београду (руководилац – проф. др Живко Микић). Сва истраживања одвијају се под покровитељством Министарства за науку и технологију Републике Србије, а материјалну помоћ пружили су још Скупштина општине Књажевац и Одбор за крас и спелеологију Српске академије наука и уметности.

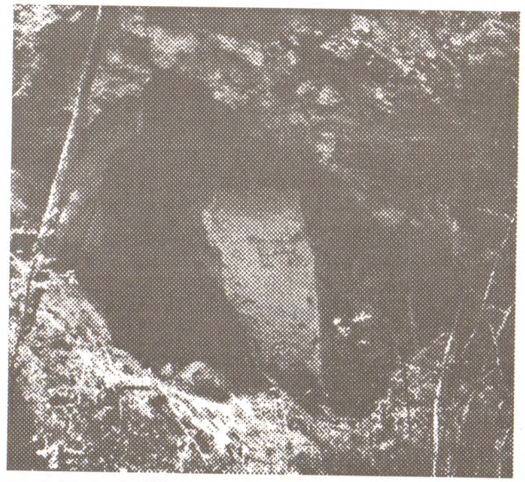
[2] Захваљујемо се академику Милутину Гарашанину и другим колегама на драгоценим саветима и примедбама у вези са проблематиком овог рада.

Сл. 1.– Положај локалитета
Fig. 1.– Location of site

Изнад леђа коња нацртане су три вертикалне линије, дужине 6-8,5 cm. Једна линија залази у реп, а друга у предњи део леђа животиње. Средишња линија се завршава изнад леђа, зашиљеним листоликим проширењем које подсећа на врх копља. Листолико проширење није испуњено бојом већ у средишњем делу садржи линију (централно ребро копља ?).

Изнад корена врата коња приказана је представа која би, уз извесне резерве, могла да се окарактерише као бодеж или кратак мач. Врх бодежа је окренут на горе. Сечиво је листоликог облика, а за њим следи дршка са проширеном базом чији су крајеви повијени на доле. Цртеж је испуњен црном бојом. Идентификацију представе отежава то што средину дршке, са десне стране, прекида благо конкавна, кратка коса линија. Могу се понудити два објашњења: или је у питању грешка сликара (што није искључено с обзиром да се исправке цртежа уочавају на већини представа) или се пак ради о покушају да се прикаже штитник који одваја дршку од сечива бодежа.

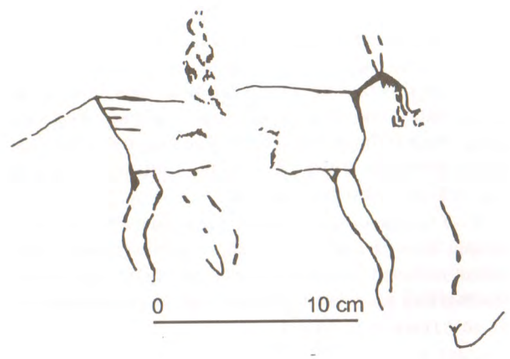
Сл. 2.– Изглед улаза у пећину
Fig. 2.– Cave entrance

Изнад представе бодежа налази се делимично очувана, неидентификована представа у облику полумесеца или широког српа. Испуњена је црном бојом. На левом крају срп се не завршава шиљком већ је зарубљен и у средњем делу мало удубљен. Испод десног краја представе назиру се трагови боје који можда потичу од дела цртежа који недостаје.

б) Изнад главне представе коња, на десном зиду улаза у пећину, налази се још једна, веома избледела представа насликана црном бојом (сл. 4). На њој је приказан коњ, вероватно са јахачем. На представи се уо-

Сл. 3.– Представа коња са десне стране улаза у пећину
Fig. 3.– Horse representation on the right side of cave entrance

Сл. 4.– Представа коња са јахачем са десне стране улаза у пећину
Fig. 4.– Horse and rider on the right side of cave entrance

чавају оштећења настала гребањем и трљањем, до којих је дошло у новије време.[3] Испред представе налази се правилан низ од три кружна удубљења у стени, ширине 2-2,5 и дубине 1,5-2,5 cm.

Дужина приказаног коња износи 17,6 cm (22,4 cm са репом), а његова висина 14,8 cm (16,6 cm ако узмемо у обзир и јахача). Приказана је у покрету, на десно. О покрету сведочи положај репа који је уздигнут – налази се нешто испод линије леђа.

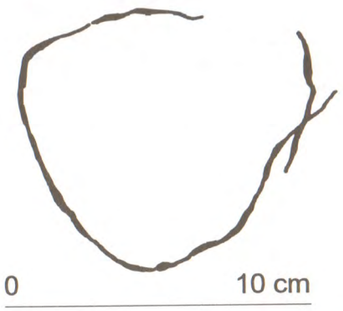
Контуре животиње представљене су сумарно, знатно упрошћеније него на претходном цртежу. Уши су дуге, представљене линеарно и повијене благо уназад, док је глава испуњена црном бојом. Губица је широка и приказана на исти начин као на претходно описаној представи. Врат се на цртежу не види добро.

Тело коња је правоугаоног облика, с тим што је задњи део трупа закошен. Линије леђа и стомака су равне. На сапима су нацртане три водоравне линије. Реп је представљен косом цртом.

Ноге су приказане на неуобичајен начин, чини се уз много грешака. Положај предњих и задњих ногу, исцртаних танким кривим линијама, могао би да указује на намеру да се оне представе на исти начин као на претходном цртежу. Забуну уноси још један пар ногу – одмах испред задњих (имају став као и предње ноге), као и једна линија нацртана испред предњих ногу, која је паралелна са њима. Зато се поставља питање да ли је у питању грешка сликара или је, можда, реч о две представе коња које се делимично преклапају. Утисак је, ипак, да је реч о грешци.

Људска фигура на коњу се слабо назире и не види се у каквом је положају. Уочава се само то да је несразмерно мала у односу на коња.

в) На левој страни улаза насликан је неправилан круг (или петља) са крајевима који се укрштају (сл. 5). Круг се у једном делу прекида, а његов највећи пречник износи 8 cm.

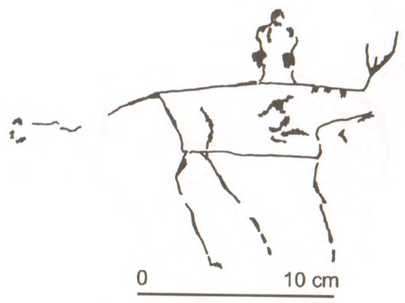

Сл. 5.– Круг (петља) са леве стране улаза у пећину
Fig. 5.– Circle (loop) on the left side of cave entrance

[3] Постоје сведочења да је коришћена чак и киселина.

г) У унутрашњости пећине, на самом почетку ходника, налазе се две представе, једна изнад друге. Горња представа приказује коња са јахачем, али се не може у целини сагледати због тога што глава, а по свој прилици и једна предња нога недостају (сл. 6). Дужина очуваног дела цртежа износи 15,6 cm (22 cm са репом), а висина представе је 13 cm (14,4 cm са фигуром која се налази на коњу). Цртеж је изведен линеарно, црном бојом, у истом маниру као и претходни. По положају репа се види да се коњ креће. Окренут је на десно.

Сл. 6.– Представа коња са јахачем на левом зиду пећинског ходника
Fig. 6.– Horse and rider on the left wall of cave corridor

Труп је правоугаоног облика, а задња линија сапи је закошена. На линију леђа наставља се веома дуг реп са рашчупаним крајем. На телу коња се запажају трагови бојења. Ноге коња су нацртане у виду линија и налазе се у приближно истом положају као и на главном цртежу, на улазу у пећину.

Фигура на коњу се јавља у виду тамне флеке. Назиру се контуре главе и два затамњења на месту где би приближно требале да се налазе шаке. Фигура заузима фронталан положај и приказана је непропорционално у односу на величину коња.

д) Испод представе коњаника запажа се још једна представа нацртана црном бојом. На њој се готово ништа не разазнаје. Ако би је посматрали као још један цртеж коња или коњаника онда би у њој могли да наслутимо: тело коња испуњено црном бојом, кратке ноге исцртане линијама, кос реп – такође представљен линијом и велику главу и горњи део људског тела изнад леђа коња. Ипак, све ово су више импресије него објективно видљиве карактеристике представе.

Описима представа додајмо податак да је према неким сведочењима, у непосредној близини пећине постојала је још једна представа насликана на стени. Представа је уништена када је стена минирана.

АНАЛИЗА ПРЕДСТАВА

Анализа представа показала је веома велику сличност у техници сликања и начину и стилу приказивања коња и коњаника на већини представа.

Све представе насликане су црном бојом, налик на гареж, која се стопила са кречњачком подлогом и не отире се. На цртежима са коњаником боја је слабије очувана.

Коњи су на свим представама приказани у ходу или касу на десно, са наглашено, на горе извијеним репом и незнатно подигнутом једном предњом ногом. Уочава се известан несклад између намере сликара и саме представе, бар утолико што подигнут реп указује на кас или галоп, док положај ногу једва да наговештава искорак (изузетак је само главна представа).

Начин представљања је шематски и линеаран, нарочито на цртежима са коњаником. Ипак, на главној представи се уочава тежња да се поједини делови тела (реп, губица, ноге, копита, а у два случаја и грива) представе реалистички или бар експресивно, док се тело без изузетка, на свим представама приказује у виду неправилног правоугаоника са равном линијом леђа и стомака. Задњи део тела, тј. саме сапи, углавном се приказује закошено, чини се чак и на главној представи, на којој се у том делу виде исправке.

У представљању појединих делова тела сличности су такође наглашене: глава је испуњена црном бојом, губица је троугаона, а уши су наглашене. У оба цртежа са коњаником фигура јахача се једва разазнаје и несразмерно је мала у односу на коња. У једном случају очигледно је да се не води рачуна о перспективи

приказивања – коњаник је окренут лицем према посматрачу.

По техници извођења, теми, и положају на зиду пећине, могу се разликовати две групе представа. Композиција са коњем и оружјем представља јединствену целину. С њом у вези, вероватно, стоји и круг (петља) са леве стране улаза. Представе са коњаником су мањих димензија, насликане тањом линијом и са знатно мање пажње. Оне по свој прилици не представљају део централне композиције, али би могле да стоје у вези са њом, о чему ће бити више речи касније.

Сличности у стилу приказивања целине и детаља указују на то да је представе могла да наслика једна или више особа у краћем временском периоду (у том случају може се говорити о одређеном канону). Такође, није искључено да су неке представе накнадно копиране.

ПРЕДСТАВЕ НА СТЕНИ У СУСЕДНИМ ОБЛАСТИМА

Ликовне представе из Габровнице немају много тога заједничког са пећинским сликарством из најранијих периода праисторије, почев од палеолита па све до краја енеолита. Шта више, представе коњаника и карактеристичног оружја, као и својеврсни шематизам у извођењу, упућују на закључак да цртежи из Габровнице нису старији од бронзаног доба.

Представе на стени изведене сликањем, урезивањем или искуцавањем, јављају се у бронзаном добу западне, јужне и северне Европе.[4] Највише налазишта концентрисано је у алпском подручју Италије, Француске, Аустрије и Швајцарске,[5] а међу њима посебно место заузима долина Valcamonica у северној Италији.[6] У овој долини откривено је више десетина хиљада представа уграviраних на стенама и каменим блоковима. Представе су опредељене у четири периода и више фаза, почев од позног неолита па све до римског доба. Датоване су, углавном, на основу приказа карактеристичног оруђа и оружја. На представама су приказани: кочије, битке, сцене орања, лова и жртвовања, људи, животиње и разни геометријски мотиви. У Италији је, иначе, регистрован велики број локалитета са ликовним представама из познијих праисторијских периода. За нас је посебно значајно подручје око језера Garda[7] и налазиште Nadro,[8] где су откривене стене на којима су линеарно, искуцавањем, приказане људске фигуре, коњи са или без јахача, поворке коњаника, кружни симболи, бодежи и мачеви. Већина представа припада периоду од средњег бронзаног доба до краја старијег гвозденог доба.[9] Када је реч о Балканском полуострву, представе сликане белом бојом, које се везују за касно бронзано доба (прелазни период, односно гвоздено доба I по М. Гарашанину) откривене су у Липцима у Боки Которској.[10] Приказани су јелени који се крећу у низу и један сложени праволинијски орнамент у виду свастике. Иначе, у Црној Гори откривене су и гравиране представе на стени. Представе људских фигура са нимбом око главе констатоване су на локалитету Полице,[11] представа стрелца, као и већи број крстова, уочени су на литици брда Везирова брада код Гусиња, док су на хоризонталној стени код села Грбаја, урезане крајње стилизоване људске фигуре[12].

---

[4] N. K. Sandars, *Prehistoric Art in Europe,* London 1968, 199-203, 222; J. M. Coles, A. F. Harding, *The Bronze Age in Europe,* London 1979, 175-177, 191-192, 263-264, 289, 317-322, 519-523.

[5] E. Anati (ed.), *Valcamonica symposium,* Capo di Ponte 1970; P. Graziosi, *L'arte preistorica in Italia,* Firenze 1973., E. Anati (ed.), *Les gravures protohistorique dans les Alpes,* IXe Congres U.I.S.P.P., Colloque XXVII, Nice 1976.

[6] E. Anati, *La civilisation du Val Camonica,* Paris 1960; *Idem, I Camuni – alle radici della civiltà europea,* Milano 1986. О ostalim nalazištima u Italiji v.: P. Graziosi, *op. cit.*, Firenze 1973.

[7] M. Pasotti, Nouve incisioni del lago di Garda, u E. Anati (ed.) *Valcamonica symposium,* Capo di Ponte 1970, 151-166.

[8] E. Anati, *op. cit.* 289-319; *Idem, La civilisation du Val Camonica,* 74-75, 78-79, 82, 104, 181.

[9] M. Pasotti, *op. cit.*, 166.

[10] М. Гарашанин, *Црна Гора у праисторијско доба,* у М. Ђуровић (ed.) *Историја Црне Горе,* Књига прва, 1967, 71-74, *Idem*, Neue prähistorische Felsbilder an der adriatischen Küste der Crna Gora (Montenegro), *Germania,* 46, 2. Halbband, Berlin 1968, 213-224; *Idem, Umetnost na tlu Jugoslavije – praistorija,* Beograd – Zagreb – Mostar 1982, 111-112.

[11] Đ. Bošković, Les representations rupestres dans les montagnes du Montenegro (Yougoslavie), *Bollettino del Centro Camuno di Studi Preistorici* 24, Capo di Ponte 1988, 125-127.

[12] Р. Васић, Цртежи на стени код Гусиња, *Старинар,* XXIII (1972), Београд 1974, 131-135; Đ. Bošković, *loc. cit.* – аутор све представе откривене у Црној Гори, као и представе код Трена у Албанији, без улажења у детаљнију анализу, опредељује у средњи век, везујући их за уметност стећака. О овом питању в.: M. Garašanin, Neue prähistorische Felsbilder an der adriatischen Küste der Crna Gora (Montenegro), *Germania,* 46, 2. Halbband, Berlin 1968, 218 (нап. 14).

На стени код Трена у Албанији откривене су представе наоружаних коњаника у лову на јелена, насликане белом бојом.[13] Опредељене су у старије гвоздено доба,[14] али постоје и мишљења да можда припадају средњовековном периоду.[15] На овим представама, шематски су приказане само животиње (пре свега јелен), док су силуете коња и коњаника дате прилично верно. Урезане представе на којима преовлађује мотив крста откривене су код места Reçi.[16]

У Жлијебу код Вишеграда, још крајем прошлог века, откривена је стена на којој се налазе крајње стилизоване и геометризоване представе људи, коњаника и угластих мотива – свастика.[17] Представе су доведене у везу са сличним представама, констатованим у алпском подручју (пре свега са онима из Valcamonice), али и са представама са Сардиније, које су оквирно датоване у други и почетак првог миленијума пре н.е.[18]

Коњаник, зооморфне представе и геометријски мотиви, приказани су и на каменом блоку из Срндаља код Крушевца.[19] Време њиховог настанка за сада није могуће поуздано утврдити.[20]

У Румунији, урезане и сликане представе на стени откривене су у више пећина у Олтенији.[21] Реч је о веома упрошћеним, невешто изведеним антропоморфним и зооморфним представама и различитим симболима. Претпоставља се да потичу потичу из различитих периода.[22]

У Бугарској, праисторијске представе на стени констатоване су на више налазишта. Најпознатије је Рабишка пећина (или Магура) код Белоградчика,[23] која је од Габровнице удаљена свега тридесетак километара. У њој су, на дубини од приближно 400 m од улаза, на више места откривене представе људи (ратника и ловаца), животиња и различитих симбола, насликане окером и црном бојом. Најпознатија је композиција у којој су, у горњем реду, приказане женске фигуре у звонастим сукњама и линеарно представљене итифаличне фигуре, док су у доњем реду представљени ловци, који луком и стрелом лове велике птице са дугим вратом (највероватније дропље). Пећина садржи културне хоризонте из енеолита (Kocofeni) и гвозденог доба (хоризонт са жигосаном керамиком и хоризонт са жигосаном и Basarabi керамиком),[24] али и поред тога цртежи нису могли прецизно да се датују. В. Миков их је определио у VIII или VII век пре н.е.,[25] Е. Анати у период од краја IV до почетка II миленијума пре н. е.,[26] а В. Hänsel, оспоравајући претходно наведено тумачење, у време од завршне фазе Monteoru културе до краја VIII века пре н.е.[27]

У северној Бугарској констатовано је још неколико локалитета са насликаним или урезаним представама. У близини села Горталово (некада Карагуј) код Плевена представе су откривене на више места. На стени на левој страни кањона констатовани су цртежи коња, јелена, бика, коза и паса, насликани белом бојом.[28] На десној страни кањона установљени су цртежи животиња (козе, глава јелена) и људи који играју око бика, насликани црном бојом (угљенисаним предметом ?),[29] док су на једној стени још раније откривене урезане представе људи, коња – са или без јахача, јелена и разних симбола, као и удубљења распоређена у групама и низовима.[30] Готово идентичне, урезане представе на стени откривене су и код села Орешак код Ловеча.[31] Оба налазишта су још крајем двадесетих година овог века оквирно датована у бронзано доба.[32]

Урезане представе веома блиске онима из северне Бугарске откривене су и у грчкој Тракији.[33] Наиме, у непосредној близини трачког утврђења и долмена код Rousse, на локалитету Tsogar, откривена је стена на којој су сасвим стилизовано представљене антропоморфне (укључујући и итифаличне) и зооморфне фигуре, соларни симболи, и низови и групе удубљења. Представе су датоване у касно бронзано или рано гвоздено доба.[34] Сличне урезане представе откривене су и у Kirki. Оба локалитета окарактерисана су као светилишта под ведрим небом.

Најзад, треба рећи да су по избору теме и мотива, праисторијским представама најближе представе на неким стећцима – на којима су често приказани соларни и астрални симболи, оружје, и коњи и коњаници.[35] Њих одликују препознатљив стил и композиција, као и карактеристични мотиви. Ипак, хронолошко опредељење неких представа на стени отежава то што се поједини мотиви и симболи јављају, како на праисторијским представама тако и у уметности стећака, па и у средњевековној уметности уопште (крстови, геометријски симболи, различити знаци, свастике, стилизоване и геометризоване фигуре човека, коњаника, животиња). Управо због тога, питање временске припадности представа из Полица, Грбаја, Везирове браде, Трена, Reçi, па и из Срндаља и Жлијеба, мора остати отворено.

ХРОНОЛОШКО ОДРЕЂЕЊЕ И ЗНАЧЕЊЕ ПРЕДСТАВА

Хронолошко одређење представа

За разлику од већине поменутих представа, представе из Габровнице имају бар неке елементе који би могли да пруже поузданији ослонац за датовање. То су: структура композиције, представе коњаника, удубљења поред коњаника са десне стране улаза у пећину, приказ оружја на главној представи и, с њим у вези, садржај и значење целе композиције.

Ако издужену представу изнад врата коња насликаног на улазу окарактеришемо као бодеж или кратак мач онда композицију у целини (коњ – круг/сунце – бодеж) можемо паралелисати са сличним представама које се почев од енеолита (Remedello култура на Апенинском полуострву) па све до гвозденог доба јављају широм западне Европе, а нарочито у алпском подручју.[36] Као у Габровници, и на овим представама оружје се често приказује у усправном положају, са дршком на доле. Оно углавном не стоји у директној вези са осталим представама у оквиру композиције већ пре представља симбол врлине и моћи ратника, ловца, поглавара итд.

---

[13] M. Korkuti, Fouilles archeologiques 1967-1969 en Albanie, *Studia Albanica* 1, VIII annee, Tirana 1971, 136, Fig. 4.

[14] *Ibid.*

[15] В. : Р. Васић, *op. cit.*, 133-134.

[16] M. Korkuti, Art rupestre en Albanie, *Bollettino del Centro Camuno di Studi Preistorici* 22, Capo di Ponte 1985, 10. Представе су опредељене у праисторију иако крст представља преовлађујући мотив. Уп. са личним представама: J. Abelanet, J. Vaquer, J. Guilaine, R. Aimé, Les gravures schematiques de la Cauna de Perillos, *Bollettino del Centro Camuno di Studi Preistorici* 24, 1988, 121. – које су доведене су у везу са представама које се јављају у мегалитском контексту (на Иберијском полуострву, атлантској обали Европе, јужној Француској, Пиринејима итд). Мотив крста се јавља и на стени из Горталова (В. Миков, Скални изображения оть България, *Известия на Българския археологическия институть*, т. В 1928/29, София 1929, Обр. 162.).

[17] G. Stratimirović, *Notizien aus der Gegend von Višegrad, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegowina*, 2, Wien 1894, 327, Abb.12; M. Garašanin, *op. cit.*, 218-219, 221-223.

[18] M. Garašanin, *op. cit.*, 222-223.

[19] Ж. Д. Петковић, *Мегалит из Срндаља*, Старинар, Трећа серија, Књига I (1922), Београд 1923, 175-183.

[20] *Ibid.*, нап. 2, наводи мишљење О. Менгина (Menghin) да представе припадају халштатском стилу док М. Гарашанин, (*op. cit.*, 218, нап. 11) представе из Срндаља упоређује са урезаним представама из Червења.

[21] I. Nestor, Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien, 22. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, Frankfurt 1932, 29-30 f. Abb. 9-10; D. Berciu, *Arheologia preistorica a Olteniei*, Craiova 1939, 16-21, Figs. 8-11.

[22] D. Berciu, *op. cit.*, 20-21.

[23] B. Hänsel, Höhlen–und Felsmalereien an der unteren Donau und ihre Bedeutung für die Hallstattkunst Mitteleuropas, *Actes du VIIIe Congres U.I.S.P.P.*, Tome III, Beograd 1973, 112-119; М. Цончева, *Художественото наследство на тракийските земи*, София 1971, 27-29.

[24] Н. Джамбазов, Р. Катинчаров, Разкопки в пещерата Магура през 1971 г., *Известия на Археологическия институт*, т. XXXIV, София 1974; В. Hänsel, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*, Teil 1, Bonn 1976, 169-172; Н. Тасић, *Југословенско Подунавље од индоевропске сеобе до продора Скита*, Нови Сад – Београд 1983, 130.

[25] B. Hänsel, Höhlen–und Felsmalereien an der unteren Donau und ihre Bedeutung für die Hallstattkunst Mitteleuropas, *Actes du VIIIe Congres U.I.S.P.P.*, Tome III, Beograd 1973, 113.

[26] Од позног неолита до почетка бронзаног доба – в. Е. Anati, Magourata Cave, *Bollettino del Centro Camuno di Studi Preistorici* 6, Capo di Ponte 1971, 89.

[27] В. Hänsel, *op. cit.*, 117.

[28] М. Цончева, *op cit.*, 28-29.

[29] *Ibid.* Аутор помиње још неке представе: стадо коза, изоловане представе итд. Представе из кањона нису хронолошки опредељене. Само се наводи да се старије од млађих представа могу разликовати по томе што су више избледеле.

[30] В. Миков, *op. cit.*, 291-300.

[31] *Ibid.*, 300-301.

[32] *Ibid.*, 307.

[33] D. Triantaphyllos, The Prehistory of Thrace, u V. Papoulia, M. Meraklis, C. Symeonidis, T. Korres, K. Hatzopoulos, P. Hidiroglou (eds.) *Thrace*, Athens 1994, 46- 47.

[34] Од 1100 –900. год. пре н.е. (за представе из Tsogara) – *Ibid.*, 47; претходно их је исти аутор датовао у XIII-XII век пре н.е. не искључујући могућност да би могле да потичу из ранијег периода: *Idem*, Dolmen Graves and Engravings in Western Thrace, *Archaeologika Analekta ex Athenon*, T. VI/2, Athens 1973, 241-255.

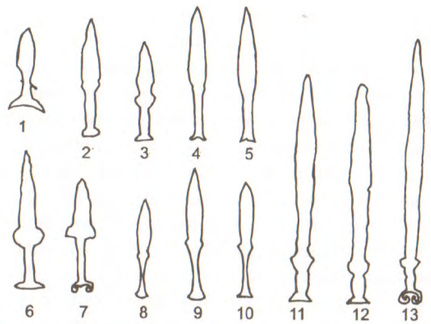
[35] M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo 1965.

[36] J. M. Coles, A. F. Harding, *op. cit.*, 175-177, 191, 519-523.

За хронолошко одређење габровничких представа значајније су представе коњаника. У алпском подручју – у Италији, Швајцарској и Аустрији, оне су откривене на више места.[37] Најраније представе датоване су у сам крај бронзаног и почетак гвозденог доба, док је већина њих опредељена у старије гвоздено доба (тј. припада периоду IV).[38] На већини представа коњаник седи или стоји на коњу, окренут је лицем, и несразмерно је мали у односу на коња. Појава представа коњаника се поклапа са све наглашенијом улогом ратника и хероја у овом периоду, што се може уочити и на другим представама.[39]

На први поглед, веома блиску аналогију за стил којим су приказани коњ и коњаници из Габровнице имамо управо у Valcamonici – на стени 27. на налазишту Foppe di Nadro. Коњи су приказани у покрету, контуре јахача су сумарно представљене, а глава коња, за разлику од трупа, није дата контурно већ у виду силуете (посебно је обрађена искуцавањем). Представа је опредељена у период IV E-F, који почиње око 500. год. пре н.е, а завршава се око 200. год. пре н.е.[40]

Када је реч о представи бодежа (сл. 7/1), уочава се намера цртача да истакне: а) да је оружје релативно кратко, б) да је сечиво закривљено, тј. да је листоликог или пламенастог облика, и ц) да је балчак дршке истакнут, коничан, са крајевима који су благо повијени на доле. По облику и издужености сечива, бодеж би имао најближе аналогије у бодежима из краја средњег и почетка касног бронзаног доба у средњој Европи (сл. 7/2,3,10),[41] а такође и у Peschiera бодежима са Апенинског полуострва (сл. 7/4, 5,8,9).[42] С друге стране, облик дршке би више указивао на мачеве касног бронзаног доба са пламенастим сечивом и дршком која се завршава или у облику шоље (сл. 7/11,12),[43] или пак антенским продужецима (сл. 7/13).[44]

Сл. 7.– Облици бодежа и мачева (различита размера): 1 – представа из Габровнице; 2 – Tamásfalva (Вршац); 3 – Панчево; 4, 5, 8, 9 – Peschiera; 6 – Macişeni; 7 – Cipau; 10 – Kreßbronn; 11 – Cobor; 12 – Stoboru; 13 – Bunesti
Fig. 7.– Dagger and sword shapes (different scale): 1 –. Representation from Gabrovnica; 2 – Tamásfalva (Вршац); 3 – Панчево; 4, 5, 8, 9 – Peschiera; 6 – Maciseni; 7 – Cipau; 10 – Kreßbronn; 11 – Cobor; 12 – Stoboru; 13 – Bunești

Мачеви и бодежи старијег гвозденог доба (почев од VIII века пре н.е.), са налазишта у суседним областима (као нпр. са некропола Balta Verde и Sofronievo),[45] немају никакве сличности са представом из Габровнице. Удаљеније аналогије, међутим, постоје у мачевима и бодежима типа акинакес (сл. 7/6,7), и то нарочито у онима са антенским завршецима. Реч је о скитским бодежима, који по облику одговарају халштатским бодежима средњоевропског типа. Њих су, сматра се, користили и Трачани.[46]

Поставља се такође питање како протумачити рупе изнад коња са јахачем на улазу у пећину. Рупе не изгледају рецентне (само су њихове ивице оштећене у новије време) и прилично су плитке (2-2,5 cm). Није искључено да су настале природним путем. Међутим, тамна скрама која испуњава њихову унутрашњост, а која је вероватно настала услед сакупљања влаге, могла је временом да прекрије трагове бушења. У сваком случају, чак и да су рупе природне, била би заиста невероватна подударност да се цртеж поред њих налази случајно, с обзиром да једну од основних карактеристика представа са већине поменутих налазишта у Бугарској и Грчкој (Магура,[47] Горталово, Орешак, Roussa, Kirki) представљају управо низови и групе сличних удубљења – често одмах поред цртежа животиња.

Рупе које формирају низове, различите симболе или чине део урезаних представа често се јављају у бронзаном добу западне и југоисточне Европе, а по свој прилици и нешто касније.[48] Овим групама је по правилу придавано религиозно, а често и астрално значење (неке од њих су чак интерпретиране и као прикази сазвежђа).[49] У неким случајевима, када се јављају у стенама које се налазе у хоризонталном положају, рупе су могле да служе и за либацију.[50]

Остале паралеле са сликарством на стени бронзаног и гвозденог доба више су опште, тј. не односе се само на овај период. Оне не потврђују али ни не негирају могућност да представе из Габровнице припадају крају бронзаног или почетку гвозденог доба. Тако, на пример, шематизам у извођењу, а нарочито правоугаоно приказивање трупа, карактерише многе животињске представе из бронзаног и гвозденог доба. Међутим, овај стил рудиментарног приказивања животињских фигура јавља се већ у палеолиту и неолиту, да би, што је сасвим разумљиво, трајао све до данас. Такође, индикативно је и то да је сликање изведено црном бојом (највероватније помоћу гари), па би се могло рећи да Рабишка пећина и Габровница представљају једине до сада познате праисторијске локалитете са црно сликаним представама у овом делу Европе. Међутим, сасвим је могуће да је ова техника могла да се користи и у било ком другом периоду.

Значење представа

Представе коња са копљима и кратким мачем, коња са јахачем, као и положај представа – на улазу у пећину, могу се различито тумачити. Међутим, иако се представе са оружјем, почев од енеолита, често јављају на ликовним представама на стени, до сада, бар колико је нама познато, није забележен случај да су копља усмерена према коњу. Таква композиција могла би да се интерпретира на разне начине, а не може се искључити ни могућност жртвовања.[51] Када је реч о овом последњем, треба поменути, не само то да је коњ имао важну улогу у индоевропској митологији, већ и да је жртвовање коња практиковано код многих индоевропских

---

[37] M. Pasotti, *op. cit.*, Figs. 71, 72; E. Burgstaller, Felsbilder in den Alpenländern Österreichs, u E. Anati (ed.) *Valcamonica symposium*, Capo di Ponte 1970, Abb. 59; C. Zindel, Incizioni rupestri a Carschenna (Canton Grigioni, Svizzera), у E. Anati (ed.) *Valcamonica symposium*, Capo di Ponte 1970, Fig. 56; Коњаник је приказан и на стени из Орешка (В. Миков, *op. cit.*, Обр. 165, 301), а јавља се и на керамици старијег гвозденог доба: нпр. из Сопрона (Н. Тасић, *op. cit.*, 124, 125, Sl. 80). Сличност габровничких цртежа коња са представом из Сопрона највише се огледа у рашчупаном репу.

[38] E. Anati, *I Camuni – alle radici della civilta europea,* Milano 1986, 280.

[39] *Ibid.*, 298.

[40] *Ibid.*, Fig. 333.

[41] M. Guma, The end of the Bronze Age and the beginning of the Early Iron Age in south-western Romania, western Serbia and north-western Bulgaria. A short review, *Thraco-Dacica*, Tomul XVI, 1-2, Bucuresti 1995, Pl. VII/22. (Pančevo); B. Hänsel, *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpat Becken*, Teil II, Bonn 1968, Beilage 1,2; T. 21/1 (Simontornya), T. 57/4-7 (Tamásfalva, Bez. Vršac); H. Müller – Karpe, *Handbuch der Vorgeschichte,* Band IV/3, München 1980, Taf. 413/G,1 (Peiting), 431/A,2 (Kreßbronn), 431/D (Knonau).

[42] H. Müller – Karpe, *op. cit.*, Taf. 272/1-10, 12-13 (Peschiera, Boccatura del Mincio).

[43] M. Petrescu Dîmboviţa, *Depozitele de bronzuri din Romania*, Bucuresti 1977, Pl. 292/11 (Stoboru), 324/8 (Cobor), 350 /12 (Silvasu de Cimpie); H. Müller – Karpe, Taf. 411/D,17 (Volders), 436/A,1 (Möckmuhl),; Š. Batović, Kasno brončano doba na istočnom Jadranskom primorju, у B. Čović (ed.) P*raistorija jugoslavenskih zemalja* IV, Sl. 20/2, T. XLVI/2 (Kastva, Gržan). V. i Ušće Morave – N. Tasić, Metal bronzanog doba, у R. Vasić (ed.) *Praistorijski metal Pomoravlja,* Beograd 1992, Kat. 37.

[44] M. Petrescu Dimbovita, *op. cit.*, Pl. 343/14 (Bunesti). Једна дршка антенског мача (са непознатог налазишта) налази се и у Збирци гвозденог доба Народног музеја у Београду (D. Garašanin, *Katalog metala*, Praistorija I, Beograd 1954, 57, T. XXXVII/2).

[45] Реч је о једноеклим мачевима који се јављају у Basarabi комплексу – R. Vasić, Moravsko-timočka oblast, у S. Gabrovec (ed.) *Praistorija jugoslavenskih zemaqa*, V, Сарајево 1987, 669 (Balta Verde); B. Hänsel, B*eitragen zur regionalen und chronologischen Gliderung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*, Teil II, Bonn 1976, T. 68/1 (Sofronievo).

[46] D. Berciu, *Romania before Burebista*, London 1967, 128-135, Fig. 62/C,2 (Cipau), 62/C,1 (Maciseni).

[47] E. Anati, Magourata Cave, *Bollettino del Centro Camuno di Studi Preistorici* 6, Capo di Ponte 1971, 83. – групе удубљења су уочене близу улаза у пећину.

[48] C. Zindel, *op. cit.*, 50-53, J. M. Coles, A. F. Harding, *op. cit.*, 263-264.

[49] P. Leonardi, Su alcuni petroglifi della Valcamonica e della Venezia Tridentina, у E. Anati (ed.) *Valcamonica Symposium*, Capo di Ponte 1970, 236; D. Triantaphyllos, The Prehistory of Thrace, u V. Papoulia, M. Meraklis, C. Symeonidis, T. Korres, K. Hatzopoulos, P. Hidiroglou (eds.) *Thrace,* Athens 1994, 47; *Idem,* Les monuments mégalithiques en Thrace Occidentale, *Pulpudeva,* 4, Sofia 1983, 159-162, Fig. 25 (групе удубљења се налазе на своду гробнице). О различитим значењима група удубљења у различитим периодима и различитим културама в.: J. Flood, Rock *Art of the Dreamtime,* Sydney 1997, 145-149.

[50] E. Bernardini, Osservazioni preliminari sulla "Dalle à cupules d'Hyères", *Bollettino del Centro Camuno di Studi Preistorici* 22, Capo di Ponte 1985, 119-121.

[51] Сцене жртвовања људи и животиња јављају се и у Valcamonici (E. Anati, *La Civilisation du Val Camonica*, Paris 1960, 176-179). Жртвовање коња било је врло распрострањено код Индоевропљана, а практиковано је у различите сврхе: у ритуалима плодности, поводом устоличења владара или смрти господара, ради успостављања контакта са оностраним (психопомп). У ведским ритуалима је чин жртвовања коња (према М. Елијадеу) симболизовао – тј. понављао – чин стварања. В.: J. Chevalier, A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, Zagreb 1983, 272-274.

народа, у различитим периодима:[52] у микенском периоду, код Скита, Келта, Римљана, Германа, Словена, па вероватно и Трачана и суседних етничких група.[53] Ипак, сасвим су могућа и друга тумачења: да композиција представља илустрацију неког мита или догађаја, или пак да представа оружја симболизује самог коњаника.[54]

Када је реч о митолошком оквиру у коме се јавља коњаник, поменимо то да су већ прикладе из јужне Тракије, украшене орнаментом карактеристичним за културу Пшеничево,[55] доведене у везу (питање је једино колико оправдано) са митом о Ресу за који се сматра да је могао у знатној мери да одражава тадашња, па и познија религијска схватања Трачана.[56] Она се почев од V века могу пратити кроз култ трачког Хероса који је идентификован као аутохтоно трачко божанство кога одликују многи атрибути (вођа народа, оснивач племена, заштитник рода и породице, лекар; али и бог подземља, воде и плодности итд.).[57] На овим основама, током хеленизма, настаје иконографска слика која се јавља на споменицима тзв. трачког коњаника.[58]

ЗАКЉУЧАК

Облик мача, структура композиције, удубљења поред представе коњаника и одсуство елемената који би могли да указују на познији период, упућују на то да габровничке представе припадају праисторији. Очигледно је, такође, да представе треба посматрати у истом митолошком контексту. На основу облика мача и чињенице да се на представама јавља коњаник, може се закључити да представе нису старије од краја средњег бронзаног доба, ни млађе од краја касног бронзаног доба (прелазног периода или гвозденог доба I по М. Гарашанину).[59]

У ликовним представама из Габровнице могу се уочити различити утицаји. Средњоевропски утицаји се испољавају, како у структури композиције (која карактерише многе представе на стени из алпског подручја) тако и у приказу карактеристичног оружја. Њихово присуство може се објаснити експанзијом, утицајем и традицијом култура касног бронзаног доба (културе поља са урнама, Гава културе итд., закључно са продором Тракокимераца) чијим је померањима, у периоду од XIII до VIII века пре н.е. био обухваћен велики део средње и југоисточне Европе.[60]

Локални – дакомизијски или трачки елементи, могли би евентуално да се огледају у заступљености удубљења и садржају и значењу представа. Наиме, сцена у којој се приказује божанство (или хероизирани покојник) – на споредним представама, са ратничким атрибутима (или са атрибутима који указују на жртвовање коња) – на главној представи, могла би, много више него за средњоевропски, па чак и западнобалкански простор, да се веже управо за локалне манифестације култа коња и коњаника. Треба рећи да је ово прожимање утицаја сасвим разумљиво с озбиром да се моравско-тимочка регија већ од средине II миленијума пре н.е. налазила у контактној зони између панонског, дакомизијског и трачког круга.[61] На то указују археолошки налази, а на неки начин и представе на стени.

С једне стране, представе насликане црном бојом из Магуре и Габровнице умногоме се разликују, како од гравираних и сликаних представа на подручју југозападног Балкана тако и од урезаних представа констатованих у северној Бугарској и североисточној Грчкој (које се јављају у непосредној близини мегалитских споменика и несумљиво припадају трачком кругу). С друге стране, евидентно је и то да између представа са ова два налазишта има веома мало сличности (у стилу, теми, месту где се налазе представе). То би могло да упућује не само на хронолошке (Габровница би могла да буде нешто старија) и евентуално културне разлике, већ и на различите ритуале, па чак и на дубље разлике у религијском концепту. С обзиром да су истраживања ликовних представа на стени на овом подручју тек започета, није искључено да ћемо већ у блиској будућности добити потпунији одговор на бар нека питања.

УДК 903.08"632"(497.11)

[52] Када је реч о начину жртвовања, у индоевропској традицији нема података да је оно вршено помоћу копаља. Копља која продиру у тело коња приказана су на неким представама у Северној Америци. Ове представе се тумаче на основу мита о стварању коња који се јавља код Апача. Према миту, наиме, копља симболизују ветрове који коња стварају, тј. који га оспособљавају за дисање и кретање (P. Bahn, *Images of the Ice Age*, London 1988, 158).

[53] V. N. Toporov, Thracian Horseman in the Indo-European Pespective, *Orpheus*, 1990, 53-55.

[54] Што као могућност наводи А. Јовановић.

[55] R. F. Hoddinott, *The Thracians*, New York 1981, 71.

[56] О Ресу као трачком краљу који са својим коњима пристиже у помоћ краљу Пријаму при опсади Троје, да би након смрти његови остаци били пренети у Тракију (при чему његова мајка објављује да ће он као полубог, боравити у пећинама Тракије), или пак као о трачком божанству хтонског карактера, сродном трачком коњанику, везаном за лов и жртвовање в.: Д. Срејовић, А. Цермановић Кузмановић, *Речник грчке и римске митологије*, Београд 1978, 370.

[57] А. Цермановић Кузмановић, Неколико споменика трачког коњаника и проблем трачког хероса, *Старинар* XIII-XIV (1962-1963), Београд 1965, 122. Од краја V века коњ са јахачем се јавља на новцу трачких, грчких, македонских и илирских владара. На новцу се понекад налази натпис Херос.

[58] *Ibid.* Један споменик трачког коњаника нађен је и у близини Калне (*Ibid.*, 120).

[59] Алтернативна хипотеза, заснована у мањој мери на паралелама са сценом из Надра, а много више на чињеници да се представе коњаника и култ Хероса углавном везују за познији период, не може се у потпуности одбацити. Археолошки посматрано, она није неодржива, с обзиром да су бодежи и мачеви типа акинакес, изведени из средњоевропских узора, почев од средине VI века пре н.е. били у употреби код локалног становништва у северној Бугарској и Олтенији (D. Berciu, *loc. cit.*). Ипак, сматрамо да је то мало вероватно, будући да облик бодежа и структура композиције више упућују на ранији период.

[60] Н. Тасић, *Југословенско Подунавље од индоевропске сеобе до продора Скита*, Нови Сад – Београд 1983, 95-118.

[61] R. Vasić, *op. cit.*, 671-672.

PREHISTORIC PAINTINGS IN THE CAVE GABROVNICA NEAR KALNA (EAST SERBIA)

DUŠAN MIHAILOVIĆ, SVETOZAR JOVANOVIĆ

In the course of field survey of caves and rock shelters in the valley of Trgoviški Timok organized in July of 1997 by the Center for archaeological research of Faculty of Philosophy in Belgrade in collaboration with Regional museum in Knjaževac, we recorded first case of cave art in Serbia. In the cave near Gabrovnica village, between Gornja Kamenica and Kalna we discovered five representations painted in black (fig. 1). The most paintings represent horse, alone or with the rider.

The cave is situated thirty meters above the left bank of Trgoviški Timok (fig.2). Its entrance consists of two parts: the front one 210 cm wide and interior, 100 cm wide which turns into a narrow corridor, about 80 to 70 cm wide, whose end is not perceivable. The height of the entrance and the ceiling of the interior is approximately 160 cm from the present ground level.

The paintings are at the entrance of the cave and at the very beginning of the corridor. On the main picture, on the right side of the cave entrance is represented a horse (fig.3). Above the horse are three vertical lines that most probably represent spears as one of the lines terminates in the pointed, leaf-shaped extension. Above the horse neck is depicted an object that could, with certain reserve, be distinguished as a dagger or short sword. The point of the dagger is turned upward. The blade is of flame-like shape while the hilt has extended base whose ends are turning downwards. The drawing is painted black. Above the representation of dagger, there is partially preserved, unidentifiable representation of crescent or wide sickle.

Above the main representation of a horse, on the right wall of the cave entrance, is another, very faded picture painted in black (fig.4). This picture depicts a horse, probably with a rider. Certain damage as a result of scratching and rubbing in the recent time is visible on the picture. In fron of the representation is a regular row of three, possibly natural circular recesses in the rock, 2-2.5 cm wide and 1.5-2.5 cm deep.

On the left entrance wall was a painting of an irregular circle (or loop) with crossing ends (fig.5) while in the interior, at the very beginning of the corridor are two representations, one above the other. The upper representation depicts a horse with the rider but could not be perceived completely because the head and one foreleg are missing (fig.6). The lower representation could not be identified.

The analysis of paintings revealed great similarity concerning technique of painting and the fashion and style of depicting horses and riders. All representations are painted with black pigment, resembling soot, which merged with limestone base and does not wipe off. On the drawings with the rider the paint is poorly preserved. The horses on all representations were depicted as tramping or trotting to the right with, pronouncedly raised tail and slightly raised one foreleg. Certain inconsistency of painter's intention and representation itself, at least because the position of the tail indicates trotting or galloping while the position of feet suggests just walking (only exception is the the main representation).

The treatment of composition is linear and schematic especially on the drawings with the rider. However, on the main representation the intention is obvious to represent certain body parts (tail, muzzle, legs, hooves and in two instances also mane) in the realistic manner or at least in the expressive way, while the body is depicted on all paintings as an irregular rectangle with horizontal lines of back and belly. The back part of the body, i.e., the croup is usually depicted in a slanting position even on the main picture where some corrections are noticeable especially in that area. In representing of certain body parts the similarities are also pronounced: the head is covered with black paint, the muzzle is of triangular shape and ears are emphasized. On the both paintings with the horseman, the figure of a rider is hardly recognizable and is disproportionally small in relation to the horse. In one case it is obvious that perspective was not taken into account - the horseman is turned en face to the observer.

The figural representations from Gabrovnica have not much in common with the cave art from the earliest period of

prehistory. Moreover the representations of horsemen and typical weapons as well as certain schematism in realization lead to the conclusion that drawings from Gabrovnica are not earlier than the Bronze Age.

In the southeastern Europe, for the time being, many engraved and painted representations on the rocks were discovered. They were found in Montenegro (Lipci, Police, Vezirova brada, Grbaja), Albania (Tren, Reci), eastern Bosnia (Žlijeb), Romania (few sites in Oltenia), northern Bulgaria (Magura, Gortalovo, Orešak) and north Greece (Tsogar, Kirki). Most of them could not be precisely dated. The exceptions are only a few representations dating from the end of Bronze Age and the beginning of Iron Age: representation of deer in Lipci - painted with white paint, black painted representations from Magura cave (only thirty kilometers far from Gabrovnica) and, particularly, engraved representations in Bulgaria and Greece that are sometimes discovered in the vicinity of megalithic monuments.

We can not say anything for sure about the chronology of Gabrovnica representations. However, the representation of dagger above the horse neck and a row of holes in front of the representation of horseman at the cave entrance could point to the time of their origin. The represented dagger, judging by its shape, has the closest parallels with daggers and short swords with flame-like blades and a hilt with extended base (solid cast, shaped like a cup, with antenna terminals) which, in central Europe, appear from the end of Middle Bronze Age until the beginning of the Early Iron Age (fig.7) while rows and groups of holes were ascertained on many representations from this period in Bulgaria and Greece.

The paintings from Gabrovnica most probably represent some of the earliest manifestations of cult of a horseman - hero in southeastern Europe. It is the cult that could be observed in this area since the myth about Rhesus and through the myth of Thracian Hero and the cult of Thracian horseman also in the much later, medieval, period. It should be also mentioned that in the representations from Gabrovnica are reflected elements of central European milieu (composition structure, shape of a dagger) as well as of Thracian realm (holes, mythological context). The appearance of central European elements could be explained as a result of expansion, influence and tradition of Late Bronze Age cultures (Urnfield cultures, Gava complex etc., ending with intrusion of Thraco-Cimmerians) that encompassed large part of Balkan peninsula from the 13th until the 8th century B.C. On the other hand, the differences in attitude, style, contents and meaning could indicate not only chronological distinctions between sites but also different rituals practiced at these spots.

Translated by
Mirjana VUKMANOVIĆ

Kalvarija, eine Siedlung der jüngeren Phase der Belegiš-Cruceni-Gruppe

SLAVIŠA PERIĆ, Archäologisches Institut Belgrad

Die archäologische Lokalität Kalvarija befindet sich an der nördlichen Peripherie von Banatski Karlovac, entlang eines langen Gebirgszugs, der sich ungefähr in NW-Richtung von Banatski Karlovac bis zu Alibunar erstreckt. Der Gebirgszug selbst wird in NS-Richtung von künstlichen Einschnitten oder natürlichen Buchten unterbrochen, so daß der Eindruck entsteht, als würde es sich um einige mehr oder weniger isolierte Plateaus handeln. Ein solches Plateau, dessen Fläche ca. 10 ha beträgt und das sich auf einem leicht nach NS abfallenden Gelände befindet, liegt am östlichen Ausläufer des Gebirgszuges. Die östliche Grenze des Plateaus ist eine, ca. 40 cm breite natürliche Bucht, an der Westseite befindet sich ein künstlicher Einschnitt mit einem Abwasserkanal, der zu einer modernen Siedlung gehört. Die Südgrenze bildet die Gleisanlage der Eisenbahnstrecke Belgrad-Vršac.

Im nordöstlichen Teil des Plateaus befindet sich ein größerer Erd-Tumulus mit einer Höhe von ca. 5 m und einem Durchmesser der Basis von ca. 15 m. Im vorigen Jahrhundert haben die Einwohner von Banatski Karlovac ein "Kruzifix" errichtet, so daß sich der Ortsname Kalvarija eine Zeit lang nur auf den Tumulus bezog. Im übrigen Teil des Plateaus, das früher der Landwirtschaftsgenossenschaft gehörte und heute zur Lehmgewinnung genutzt wird, befand sich eine Ansammlung von archäologischen Funden, die darauf hinwiesen, daß dieses Gebiet, mit kürzeren oder längeren Unterbrechungen, vom neolithikum bis zum Spätmittelalter besiedelt war.

Zu den ersten Funden an dieser Lokalität gelangte man im Jahre 1957, als eine Gruppe von Forschern aus dem Nationalmuseum in Vrsac die Grabungsarbeiten für den Abzugskanal beaufsichtigt hat.[1] Doch erst mit dem Beginn der Lehmgewinnung wurde endgültig klar, daß es sich um eine reichhaltige und mehrschichtige Fundstätte handelt; die beweglichen Funde gingen größtenteils in den Besitz der lokalen Sammler über. Ein Teil dieser Funde wurde von S. Trifunović veröffentlicht, der feststellte, daß in geringerem Umfang Funde der äneolithischen Keramik mit Elementen der Badener Kultur sowie der Kocofeni–, Tisapolgar– und Salkuca-Kultur vertreten sind, danach folgen Funde vom Ende der Bronze– bzw. dem Beginn der Eisenzeit, die auch am zahlreichsten vertreten sind. Zum Schluß wurden auch drei Gruppen von mittelalterlichen Funden identifiziert.[2]

Vom 9. November bis zum 1. Dezember 1996 wurden auf dem übrigen Teil der Lokalität seitens des Amts für Denkmalschutz in Pančevo Schutzgrabungen in die Wege geleitet.[3] Das Hauptziel dieser Forschungen war, an dem unbeschädigten Teil der Lokalität bzw. an ihrer südlichen und östlichen Peripherie möglichst genau den Charakter und die Stratigraphie der Fundstätte festzustellen. So wurden im südlichen Sektor 10 Sonden und im östlichen Sektor 11 Sonden und 1 Grube geöffnet sowie 1 Sonde im mittleren Teil des maschinell freigelegten

---

[1] S. Barački, *Jugoistočni Banat u ranom srednjem veku*, Vršac, 1977, 14.

[2] S. Trifunović, Rekognosciranje teritorije opštine Alibunar – lokalitet Kalvarija, *Glasnik* SAD 6, 213-219, T. I-III.

[3] Die Arbeiten wurden von M. Brmbolić geleitet, als Mitglieder der beauftragten Gruppe nahmen S. Perić – Archäologisches Institut, Belgrad, V. Manojlović-Nikolić – Philosophische Fakultät in Novi Sad und R. Seratlić – Archäologiestudent, teil.

Gebiets. Insgesamt wurde eine 174 m große Fläche untersucht.

Die Ergebnisse dieser Untersuchungen haben gezeigt, daß von dieser mehrschichtigen Siedlung nur die östliche und südliche Peripherie erhalten geblieben sind, mit einer Kulturschicht uneinheitlicher Dicke und einfacher vertikaler Stratigraphie sowie einem äußerst bescheidenen Repertoire von beweglichen und festen Funden.

Im östlichen Sektor bzw. in den Sonden 1, 3 – 11 wurden unter der Humusschicht, deren Dicke von 0,10 m in Sonde 8 bis zu 0,30 m in Sonde 7 schwankt, zwei Kulturschichten festgestellt: eine jüngere, die vorwiegend aus einer 0,30 – 0,50 m dicken Schicht hellbrauner Erde besteht, in der sarmatische und mittelalterliche Funde vermischt sind, sowie eine ältere Schicht gelber sandhaltiger Erde mit einer Dicke von 0,30 – 0,60 m, die Materialien aus der Übergangsperiode zwischen Bronze– und Eisenzeit enthält. In Sonde 2, die im mittleren Teil der Lokalität geöffnet wurde, welche nicht durch die maschinelle Ausgrabung erfaßt wurde, ungleichmäßig trapezförmig war und eine Fläche von ca. 70 m^2 einnahm, wurde unter einer 0,20 m dicken Humusschicht eine vollkommen zerstörte, 0,70 m^2 dicke Kulturschicht festgestellt, in der äneolithisches Material mit Kulturelementen der Kostolac– und Kocofeni-Gruppe überwog.

Im östlichen Sektor bzw. in den Sonden 12 – 23 sowie in Grube 1 war die vertikale Stratigraphie noch einfacher. In diesem Teil der Lokalität ist die Humusschicht nämlich noch dicker und beträgt 0,40 – 0,65 m; freigelegt wurden sporadische Funde der saramatischen und mittelalterlichen Keramik. In allen Sonden wurde unter der Humusschicht eine kompakte, 0,50 – 0,80 m dicke Kulturschicht aus hellbrauner Erde mit beweglichen Funden von einheitlicher kulturell-chronologischer Zugehörigkeit festgestellt. In Grube 1, die sich an der nördlichen Peripherie des untersuchten Geländes befand, fand man eine etwas unterschiedliche Situation vor. Hier wurde nämlich vor allem eine flache und dünne Kulturschicht festgestellt, die sich in 0,40 – 0,50 m Tiefe verliert; dort wurde eine Vermischung zwischen der mittelalterlichen Keramik und jener aus der Übergangsperiode festgestellt.

Hinsichtlich der gestörten Ordnung innerhalb der einzelnen Schichten bis zu einer Tiefe von 0,5 – 0,60 m sowie der geringen Anzahl von beweglichen Funden können wir nicht einmal den Charakter dieser Fundstätte für alle Perioden feststellen, aus denen uns bewegliche Funde zur Verfügung stehen. Daher beschäftigt sich dieser Aufsatz, der sich auf das gesamte erforschte Gelände bezieht, mit jenem Zeitraum, der stratigraphisch bestätigt und durch archäologische Funde am besten belegt ist, d.h. mit der jüngeren Phase der Belegiš-Cruceni-Gruppe.

In Anbetracht aller festgestellten Daten und vor allem der Tatsache, daß in allen Sonden bzw. in der Schicht, die der oben genannten Periode entspricht, Funde von vorwiegend zerbröckeltem Wellerwerk festgestellt wurden, und insbesondere bezüglich der Situation in den Sonden 3 und 13, können wir durchaus zuverlässig behaupten, daß am Übergang aus der Bronze– in die Eisenzeit an der Lokalität Kalvarija eine Siedlung existierte, die vermutlich eine Fläche von 4 – 5 ha einnahm.

Wir haben bereits hervorgehoben, daß die angeführten Untersuchungen recht bescheidenes archäologisches Material zutage gefördert haben, was zweifellos unmittelbar mit der Tatsache zusammenhängt, daß es sich um die äußerste Peripherie dieser Siedlung handelt. In diesem Sinne ist auch die Tatsache zu betrachten, daß lediglich eine einzige Grube, deren größerer Teil von Sonde 3 erfaßt wurde, zuverlässig als Wohnobjekt identifiziert werden konnte. Diese Sonde wurde unmittelbar entlang des südlichen Profils der maschinellen freigelegten Bereichs, im südlichen Sektor der Lokalität geöffnet, wo sich auf 0,90 m sehr klar eine größere Konzentration von Wellerwerk abzeichnete. Die Grube selbst, die wahrscheinlich eine ungleichmäßige ovale Form hatte und sich entlang der NS-Richtung erstreckte, wurde vom mittleren Teil der Sonde erfaßt. Durch die maschinelle Ausgrabung wurde der nördliche Rand der Grube abgeschnitten, während ihr südlicher Teil vom südlichen Profil der Sonde erfaßt wurde. Somit wurden ca. 2/3 der Grube in einer Länge von 2,20 m untersucht, während die festgestellte Maximalbreite 1,90 m betrug. Das Eingrabungsniveau der Grube befindet sich auf einer Tiefe von 1,00 – 1,10 m, diese wurde in die Schicht des wilden Bodens – gelber, sandhaltiger Lehm – eingegraben. Die festgestellte Maximaltiefe der Grube betrug 0,50 m. Am Boden der Grube mit muldenförmigem Mittelteil wurde auf der südlichen Seite eine Herdstätte festgestellt, und im nördlichen Teil eine flache kreisförmige Grube von 1,10 m Durchmesser und 0,15 m Tiefe, deren Inhalt aus einigen zerbröckelten Keramikscherben und Tierknochen mit Brandspuren bestand. Die Herdstätte war fast kreisförmig, mit einem Durchmesser von 0,90 m und

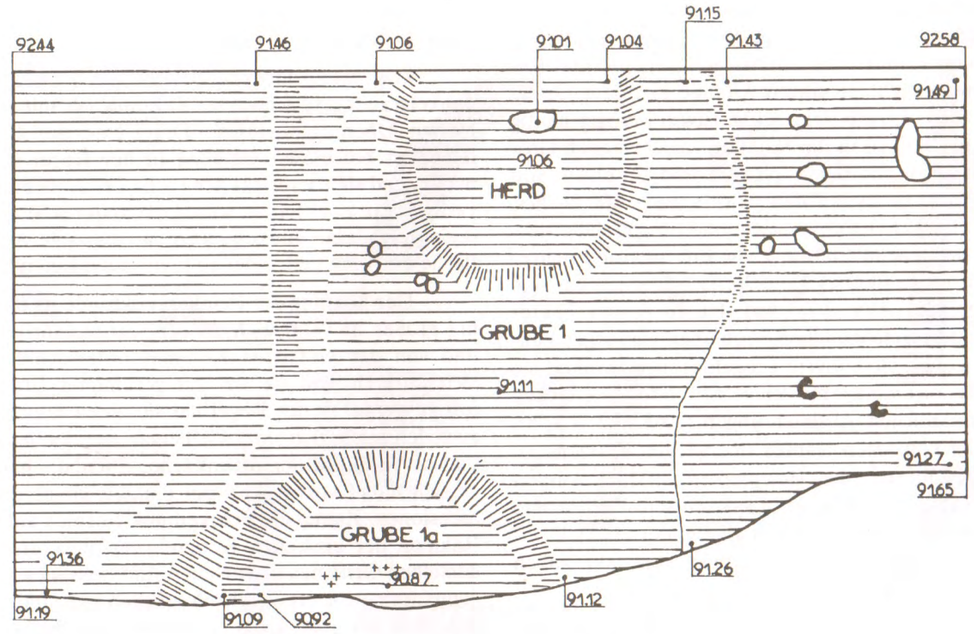

Abb. 1.– Boden der Grube 1

einem kleineren plattenähnlichen Stein auf dem Boden, über dem sich eine dünne Schicht eingebrannter Erde sowie eine 0,20 m dicke Schicht aus Asche und Ruß befanden. Der Boden der Herdstätte lag 0,15 m unterhalb des Niveaus des mittleren Grubenteils. Im mittleren Grubenteil wurden vier Löcher mit einem Durchmesser von 0,07 – 0,10 m und 0,10 – 0,12 m Tiefe festgestellt. Da bei der Leerung dieser Gruben geringe Überreste verkohlten Holzes festgestellt wurden, steht außer Zweifel, daß Stützpfeiler des Dachgerüstes in das Holz getrieben wurden (Abb. 1).

Alle genannten Elemente zeugen eindeutig davon, daß es sich hier um ein halbeingegrabenes Wohnobjekt handelt, das, hinsichtlich der festgestellten Menge an Wellerwerk auf der Eingrabungs-Ebene bzw. unmittelbar an der Westwand der Grube, womöglich auch mit einem niedrigeren oberirdischen Gerüst ausgestattet war, das in der Flecht– und Wellerwerk-Technik gefertigt wurde, da sich auf einigen Wellerstücken die Reisigfurchen deutlich abzeichnen. Spuren von Wohnarchitektur wurden auch in Sonde 13 auf einer Tiefe von 0,85 m festgestellt. Hier wurde an der ungleichmäßig kreisförmigen Oberfläche, deren Durchmesser 0,70 m beträgt, eine größere Ansammlung von für den Häuserbau typischem Wellerwerk festgestellt, jedoch keinerlei Spuren des betreffenden Objekts.

Das bewegliche archäologische Material, mit Ausnahme eines ovalen Mühlsteins sowie eines quadratischen Stößels mit umsäumten Spitzen aus Sonde 12, besteht durchgehend aus Keramikfunden. Aufgrund der technischen Merkmale wurden die Kalvarija-Keramikfunde, ebenso wie jener aus anderen zeitgleichen Siedlungen oder Nekropolen, in drei Kategorien eingeteilt: Grobkeramik, mittelmäßig bearbeitete Keramik und Feinkeramik.

Die Grobkeramik im eigentlichen Sinne, d.h. aus schlecht gereinigtem Ton gefertigt, der zudem noch mit gröberem Sand vermischt wurde, zeichnet sich durch eine unebene oder nachlässig geglättete Oberfläche aus und ist der am schwächsten vertretene Keramiktypus in dieser Siedlung. Es handelt sich um schwächer oder uneinheitlich gebrannte Gefäße mit dunkelgrauer oder schwarzer Bruchfläche, während die Farbe der Außen– und Innenfläche vorwiegend hellbraun oder ockerfarben ist, seltener dunkelbraun oder schwarz. Was die Häufigkeit der einzelnen Formen der Grobkeramik betrifft, so soll vor allem hervorgehoben werden, daß ihre präzise Bestimmung wegen der starken Zerbröckelung er-

schwert ist. Daher läßt sich lediglich verallgemeinert feststellen, daß größere Gefäße mit einer fortgeschrittenen Profilierung überwiegen – Töpfe und Pithoi sowie leicht profilierte Gefäße kleinerer Größe (Abb. 2/1 – 5; Abb. 3/11 – 13). Etwas weniger häufig vertreten sind konische Näpfe in verschiedenen Größen sowie Herdkeramik – vorwiegend Unterteile von Dreifüßen. In zwei Fällen wurde auch ein flaches, kegelförmiges Gefäß verzeichnet. Diese Gefäße wurden anscheinend für die Zubereitung von Fischgerichten verwendet, es handelte sich folglich um sog. Fischgefäße (Abb. 2/7). Auf den in grober Faktur gefertigten Gefäßbäuchen erscheinen vorwiegend unterschiedlich modellierte zungenförmige Henkel, hie und da zusammen mit einzelnen oder zweifachen warzenähnlichen Ausbuchtungen (Abb. 2/2 – 3, 8). Auf den konischen Näpfen überwiegen Warzenhenkel am Oberteil des Rezipienten, und es wurden auch Näpfe gefunden, die am Rand selbst mit einem dreieckigen Ansatz versehen waren, der ebenfalls einen praktischen Verwendungszweck gehabt haben könnte (Abb. 2/6).

Die Grobkeramik war recht selten verziert, und falls doch, dann mit einfach modellierten plastischen Leisten an den fortgeschritteneren Formen, während an den konischen Näpfen als dekoratives Element eine vertikale plastische Rippe am Oberteil des Gefäßes auftaucht, die am Rande in Form einer dreieckigen Ausbuchtung endet (Abb. 2/4, 9).

Die einfache Keramik bzw. die Keramik mittlerer Qualität ist der am häufigsten vertretene Keramiktypus. Ihre Hauptmerkmale sind der Gebrauch von besser gereinigtem Ton, dem feinkörnigerer Sand von recht einheitlicher Granulierung beigefügt wurde, sodann ein Brennverfahren von besserer Qualität und die häufige Verwendung eines matten oder mäßig glänzenden Überzugs. Aufgrund des Brennverfahrens lassen sich im Rahmen dieses Keramiktypus zwei gleichmäßig vertretene Gruppen von Fundobjekten bestimmen. Zur ersten Gruppe gehören demnach Funde mit einer hellbraunen oder ockerfarbenen Außen– und Innenfläche, wobei die Außenfläche nicht selten von einem feinen und dünnen Überzug gekennzeichnet sind. Der Bruch ist bei diesen Funden meistens dreifarbig und hat einen dunkelgrauen oder schwarzen Mittelteil. Weitaus seltener kommen Scherben vor, bei denen die Farbe des Bruchs gleichmäßig rot-gelb oder hellbraun ist. Nur bei größeren Gefäßen mit betonter Bikonizität kommt eine ungleichmäßige Färbung der Außenfläche vor, wobei der untere Konus dunkelgrau und der obere ockerfarben oder hellbraun ist.

Die zweite Gruppe besteht aus Funden von dunkelgrauer und schwarzer Keramik, oft mit einem matten Überzug versehen. Die Farbe der Bruchfläche ist bei diesen Gefäßen in der Regel gleichmäßig, und sie entspricht der Farbe der Außenfläche. Lediglich in zwei Fällen wurde ein anderes Situation registriert – eine dunkelgraue bzw. schwarze Außenfläche und eine hell– oder rötlichbraune Innenfläche.

Der Umfang der Feinkeramikfunde ist ein wenig größer im Vergleich zu den Grobfakturfunden, und von der einfachen Keramik unterscheidet sie sich dadurch, daß sie aus gut gereinigter Erde gefertigt wurde. In der Regel hat sie einen feinen und zuweilen auch glänzenden Überzug auf der Außen– und oft auch auf der Innenfläche. Ebenfalls handelt es sich dabei vorwiegend um Gefäße kleinerer Dimensionen. Zumal die Feinkeramik-Formen auch im Rahmen der einfachen Keramik vertreten und mit derselben Ornamentik versehen sind, werden sie hier gemeinsam erörtert. Zugleich soll herausgestellt werden, daß wir wegen der Zerbröckelung nicht ausreichend Elemente für zuverlässige Rekonstruktionen der einzelnen Formen oder Typen haben, so daß ihre Identifizierung hauptsächlich auf Analogien mit verwandtem Material basieren wird, welches von früher untersuchten Lokalitäten stammt.

Die grundlegende Form der einfachen und Feinkeramik sind Näpfe, die durch mehrere Typen vertreten sind. Am zahlreichsten vertreten sind Näpfe mit eingezogenem Rand, unter denen einfach modellierte Näpfe sowie jene mit einem horizontal facettierten Oberteil hervortreten. Bei den einfachen Näpfen spiegeln sich die Variationen vor allem in den Dimensionen nieder sowie in dem flachen oder gewundenen Rand. Ebenso sind am breitesten Gefäßteil Warzen–, Horn– oder Tunnelhenkel in verschiedenen Größen vertreten (Abb. 2/10, 11 – 13; Abb. 3/2, 4). Bei Näpfen mit facettiertem Oberteil wurden nur in einem einzigen Fall mehrere schärfer betonte Facetten verzeichnet, während die übrigen Fundstücke in der Regel mit zwei-drei schwächer betonten Facetten versehen sind (Abb. 3/1, 3). Danach folgen Näpfe mit fortgeschrittener Profilierung (Abb. 3/5 – 10), und weitaus seltener vertreten sind einfache konische Näpfe sowie konische Näpfe mit einem zur Außenseite hin erweitertem Rand und gerundete und bikonische Näpfe mit einem kurzen oberen Konus. Alle den Näpfen zuzuschreibenden Innenböden sind flach.

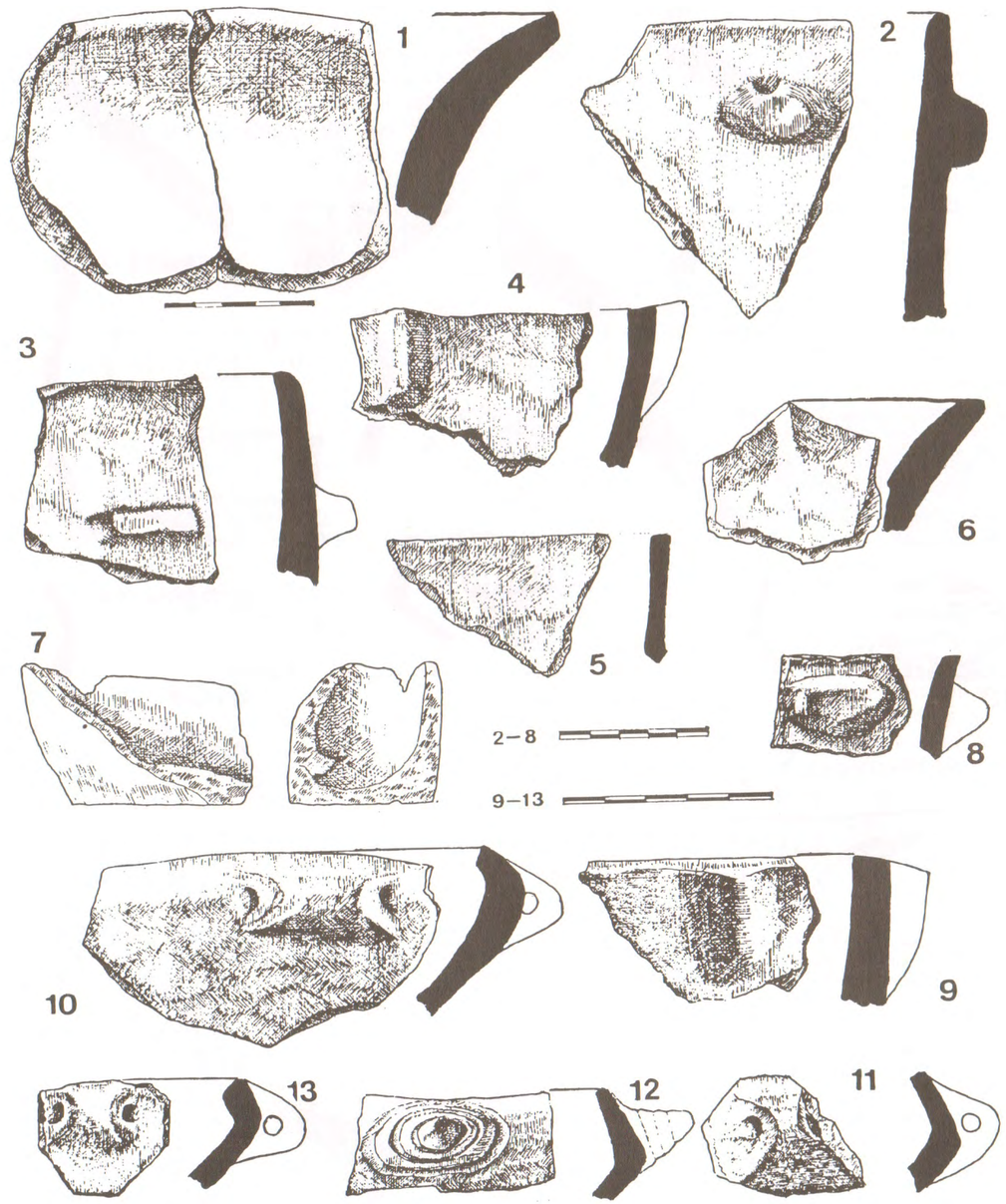

Abb. 2.– Gefäßformen von grober Faktur (1-9); Henkeltypen auf Näpfen mit eingezogenem Rand (10-13)

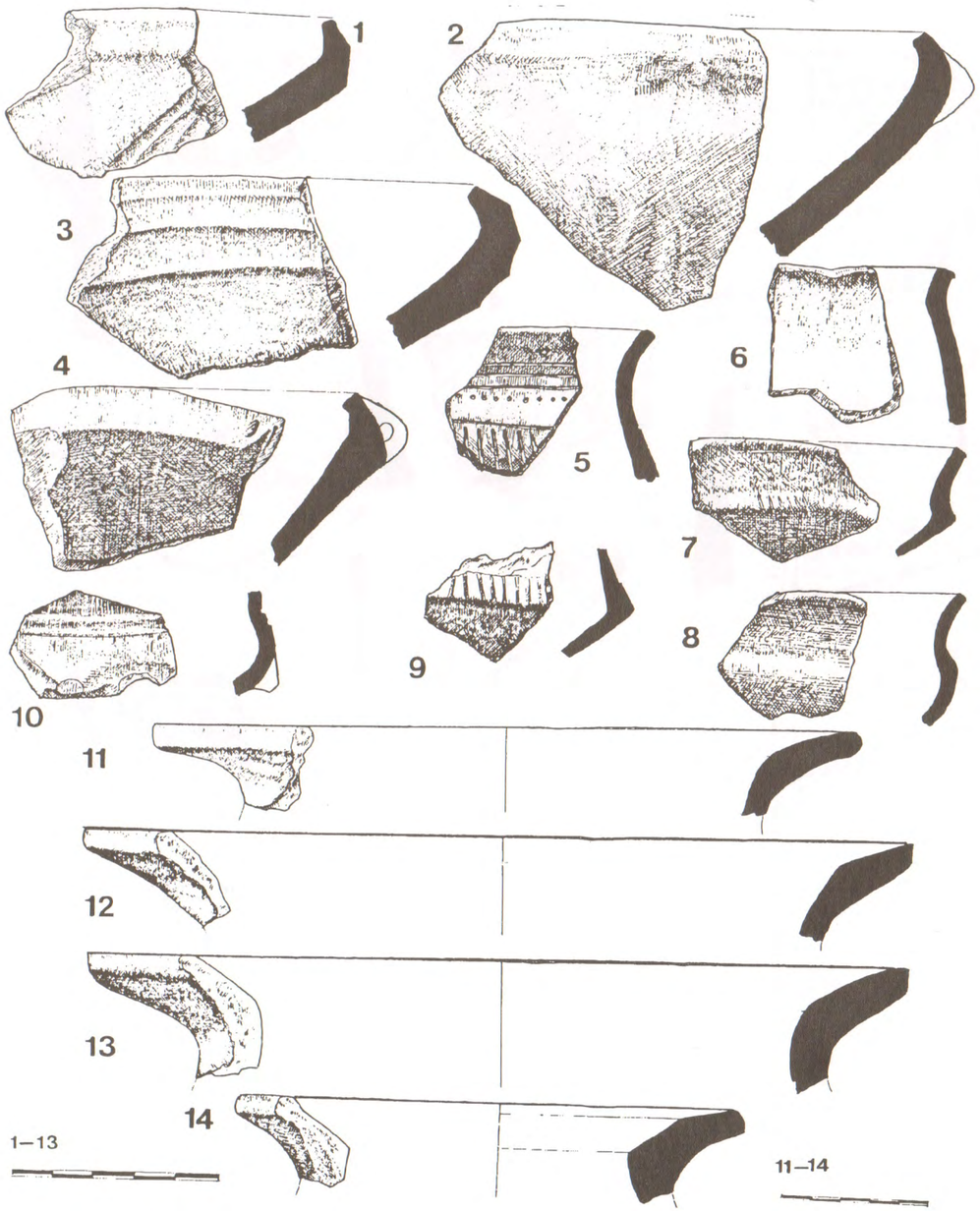

Abb. 3.– Napfformen der Übergangs– und Grobfaktur (1-10); Randprofilierung von Pithoi und Amphoren (11-14)

Was Gefäße größerer Dimensionen betrifft, so ist ihr Hauptmerkmal eine fortgeschrittene Profilierung und die charakteristische Ornamentik. Davon ist heute lediglich ein mehr oder weniger ausladender Rand mit einem Teil eines zylinderförmigen oder trichterförmigen Halses erhalten geblieben sowie der Übergang zwischen Hals– und Schulterpartie, die Schulter oder der Bauch allein, je nach der Modellierungsweise. Hinsichtlich Profilierung und Ornamentik können wir ohne weiteres feststellen, daß am zahlreichsten jene Gefäße vertreten sind, die ihrer Form nach den Urnen von zeitgleich errichteten Nekropolen entsprechen. Diese Gefäße haben zungenförmige, viereckig gestreckte, Horn–, Warzen– und Tunnelhenkel (Abb. 5/2 – 4; Abb. 6/7 – 9). Was größer dimensionierte Gefäße betrifft, so muß herausgestellt werden, daß unter den Fundstücken aus den o.g. Forschungen kein einziges mit diagonalen Rippen-Kannelüren an Schulter oder Bauch festgestellt wurde, das demzufolge als Gava-Typus identifiziert werden könnte. Die Anwesenheit von Pithoi wurde vor allem aufgrund der Dimensionen festgestellt, und in zwei Fällen auch aufgrund der Modellierung der Innenflächen der ausladenden Ränder (Abb. 3/11 – 13). Fragmente von kleiner dimensionierten Gefäßen mit ähnlicher Randprofilierung und Bandhenkeln an der Schulterpartie haben wir als Amphorenteile identifiziert (Abb. 3/14; Abb. 4/1). Hinsichtlich der Anwesenheit von über den Rand hinausragenden Henkeln, die am hervorstechendesten Teil mit unterschiedlich modellierten Ausbuchtungen versehen sind (Abb. 4/2 – 3) lassen sich Vermutungen über die Häufigkeit von Bechern aufstellen.

Die grundlegenden Techniken der Ornamentik bei der einfachen und Feinkeramik sind Kannellierung und Furchung, während facettierte Ornamente sowie jene in der Technik von tiefen Einritzungen und mit weißer Inkrustrierung sowie plastische Applikationen in geringerem Maße vertreten sind.

Es ist hervorzuheben, daß am seltensten Näpfe mit eingezogenem Rand verziert worden sind, bei denen die horizontale Facettierung die Grundform der Verzierung darstellt. Es handelt sich um zwei-drei schwächer betonte Facetten, und nur bei einem Fundstück ist die Facettierung dicht und äußerst betont (Abb. 3/3). Auch wurde nur in einem Fall unterhalb des facettierten Oberteils eine teilweise erhaltene Verzierung von drei parallel laufenden Furchen verzeichnet, so daß das Girlandenmotiv nur andeutungsweise zu sehen ist (Abb. 3/1). Die Facettierung ist außerden noch an der Innenseite des ausladenden Rands von Amphoren und Pithoi anzutreffen, wobei es sich um schwächer betonte Facetten handelt. (Abb. 3/12, 14).

Die in der Technik von tiefen, mit weißer Inkrustration aufgefüllten Einritzungen ausgeführten Motive gehören ebenfalls zu den weniger häufig auftretenden Verzierungsweisen der Keramik und sind ausnahmslos in der typischen Dubovac-Žuto brdo-Manier gefertigt. In einem Fall handelt es sich um ein Fragment einer flachen, nach außen verbreiterten Rand– und Halspartie, die vermutlich zum Žuto brdo-Typus von Näpfen mit fortgeschrittener Profilierung gehört. Der Rand ist an der Außenseite mit einem Bündel horizontaler Linien dekoriert, unterhalb dessen ein Bündel von bogenförmigen Linien erhalten ist (Abb. 4/5). Das zweite Fragment hat einen leicht ausladenden Rand, vermutlich handelt es sich um einen Napf, der an der Innenseite mit einer Reihe von vertikalen Strichen versehen ist und an der Außenseite, am Rand selbst, mit einer Reihe von Querstrichen, unterhalb derer sich ein Bündel von horizontal verlaufenden Linien befindet (Abb. 4/6). Das dritte Bruchstück stammt vom Rand und dem niedrigeren zylindrischen Hals eines kleineren Gefäßes, bei dem der Rand an der Außenseite mit mehreren vertikalen Strichen verziert ist und der mittlere Teil des Halses mit einem Zickzackmotiv, von dem sich eindeutig behaupten läßt, daß es in der Technik der Steinschneidekunst gefertigt wurde (Abb. 4/7). Hier ist auch ein Bruchstück eines kleineren Henkels von ovalem Querschnitt und mit einem diagonalen Bündel eingeritzter Linien, bei denen teilweise Spuren weißer Inkrustrierung erhalten sind (Abb. 4/8). In derselben Manier, jedoch mit einem Bündel horizontaler Linien, ist auch der Unterteil des Henkels verziert, der als Protome modelliert wurde (Abb. 4/9).

Was die in der Einritztechnik ausgeführten Ornamente betrifft, soll auch ein Bruchstück des Halses eines größeren Gefäßes hervorgehoben werden, welches den Urnenformen entspricht und am Oberteil mit einem Bündel horizontaler Linien verziert ist. Unterhalb des Oberteils läßt sich das Girlandenmotiv erahnen (Abb. 4/11).

Am weitaus zahlreichsten sind die mit kannelierten oder gefurchten Motiven verzierten Fundstücke. Sie sind auf nahezu allen festgestellten Formen der mittelmäßig gefertigten oder feinen Keramik zu finden. Auf den größeren Gefäßen mit entwickelter Profilierung, mit hohem zylindrischen oder trich-

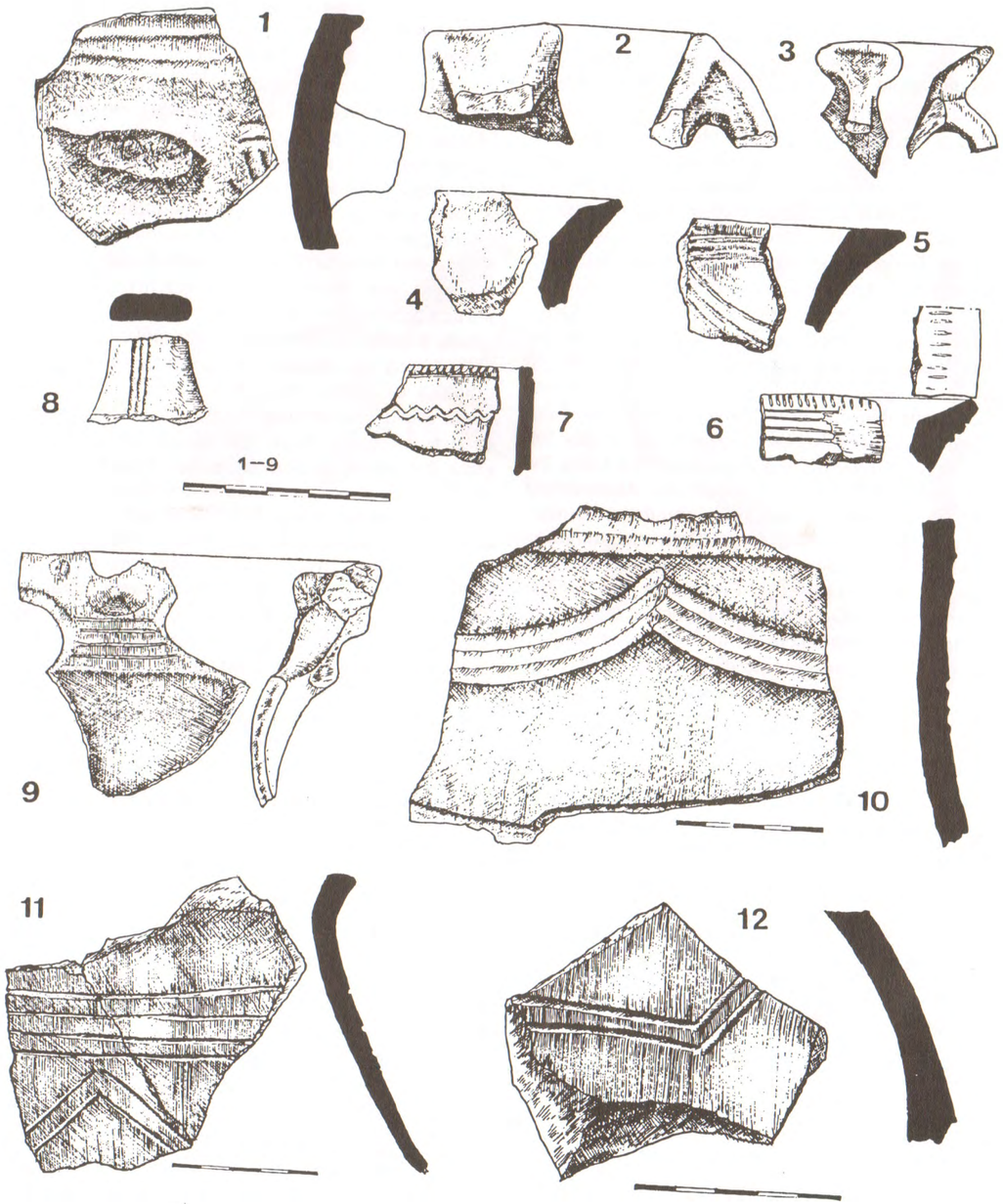

Abb. 4.– Henkeltypen auf Bechern (2-3); eingeritzte und gefurchte Ornamentikmotive (1, 4-12)

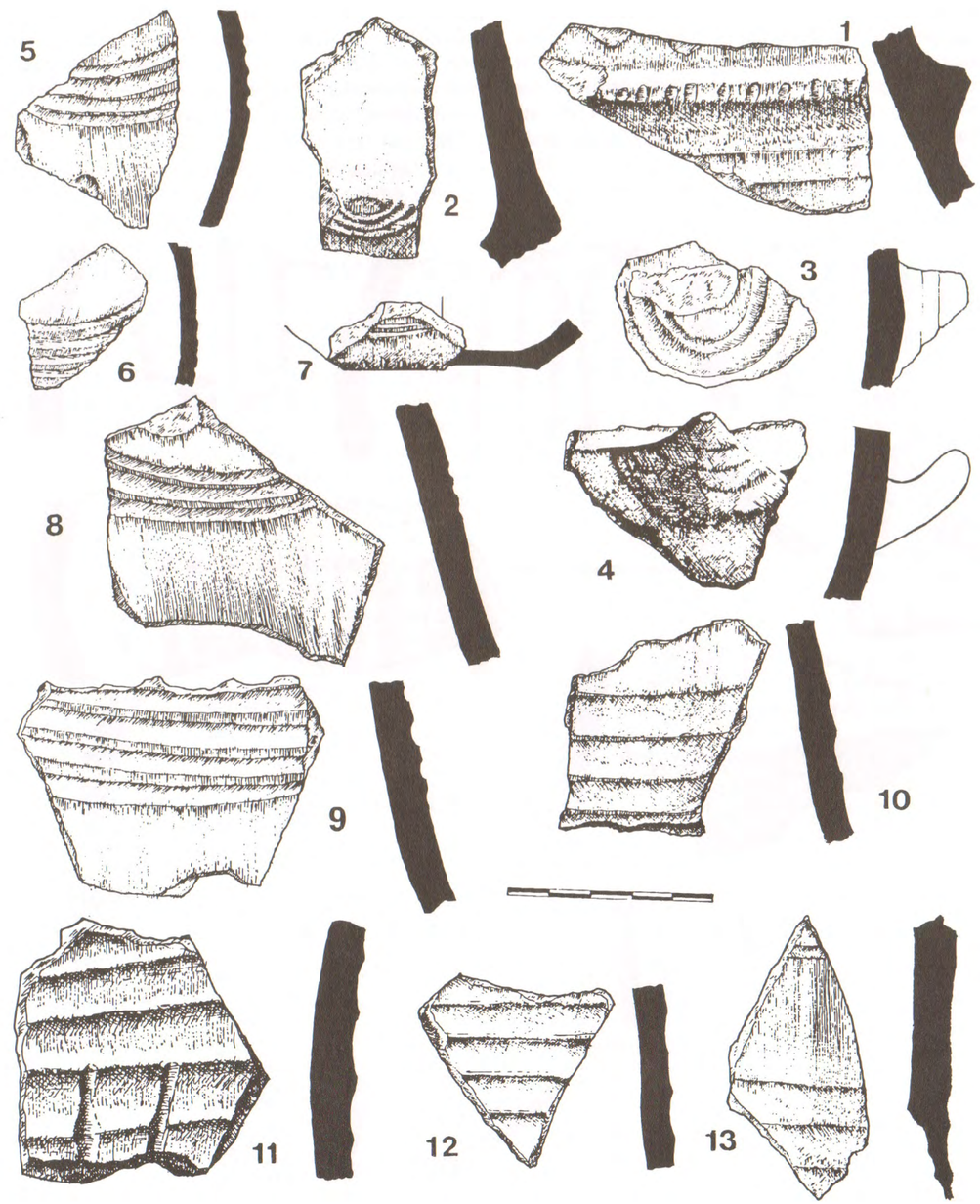

Abb. 5.– Kannelierte motive (1-13)

terförmigen Hals, wurden Hals–, Schulter– oder Bauchpartie verziert. Am Hals selbst erscheinen die gefurchten Motive in Form eines Bündels horizontaler Linien, und zwar am Oberteil, unterhalb dessen sich fast der Regel nach das Girlandenmotiv befindet (Abb. 4/10; Abb. 5/8). Am Übergang vom Hals zur Schulter befinden sich eine oder zwei horizontale Furchen, manchmal in Kombination mit einer plastischen Rippe, mit oder ohne Striche (Abb. 5/1; Abb. 6/6). Am Bauch oder Hals von größeren Gefäßen kommt die gefurchte Verzierung nur in Form von konzentrischen Halbkreisen vor, die die Basis einrahmen oder die gesamte Außenfläche der Warzen– oder Hornhenkel überdecken (Abb. 5/3-4). Nur in einem Fall wurde an der Schulter ein Zickzackmotiv verzeichnet (Abb. 4/12).

Auf den Näpfen mit entwickelter Profilierung sind die gefurchten Verzierungen durch bogen– oder

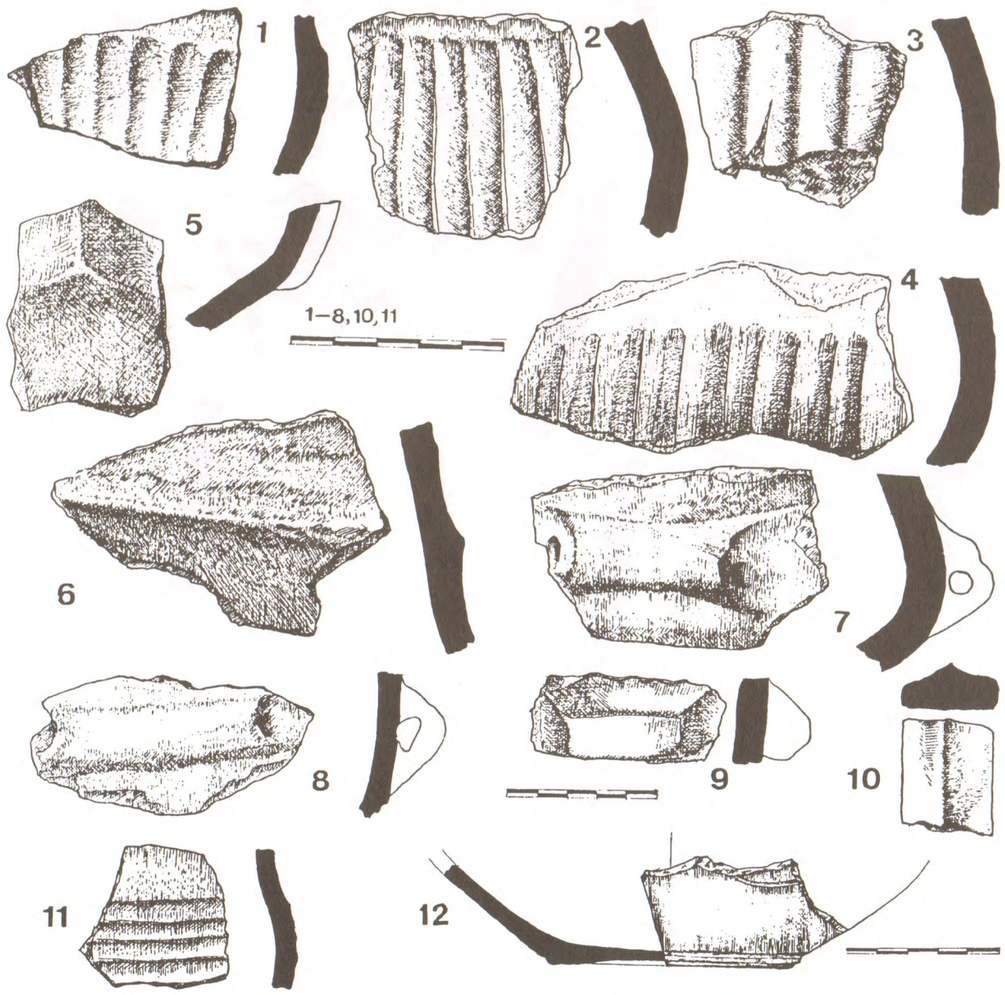

Abb. 6.– Kannelierte motive (1-4, 11); plastische Applikationen (5-6); Henkeltypen auf Gefäßen der Übergangs– und feinen Faktur (7-10); gefurchtes Motiv auf einem Gefäß von feiner Faktur (12)

halbkreisförmigen Bündeln von Furchen dargestellt; die wahrscheinlich das Girlandenmotiv am Oberteil des Bauches gebildet haben sowie durch einen oder zwei horizontale Furchen am Übergang vom Hals zu Schulter und durch feine horizontale Furchen unmittelbar über dem Innenboden (Abb. 3/10; Abb. 5/5-6; Abb. 6/12). Vereinzelt vertreten sind Bündel von kurzen vertikalen Furchen an der Schulterpartie ebenso wie Kombinationen zwischen vertikalen und horizontalen Furchen mit punktförmigen Einstichen und horizontalen Furchen mit ovalen Ausbuchtungen, die den Gefäßboden einfassen (Abb. 3/5, 7, 9; Abb. 5/7).

Auf denselben Gefäßformen kommen auch kannelierte Motive vor. Auf Gefäßen mit größeren Dimensionen begegnen wir horizontalen gerippten und feinen flachen Kannelüren am Hals (Abb. 6/13), während an Bauch und Schulter lediglich Versionen von vertikalen Kannelüren festgestellt wurden (Abb. 6/14). Auf Näpfen ist der Oberteil des gerundeten Rezipienten vorwiegend mit flachen korizontalen Kanneluren versehen (Abb. 6/11).

Plastische Applikationen kommen bei größer dimensionierten Gefäßen in Form einer plastischen Rippe am Übergang von Hals zu Schulter vor (Abb. 5/1; Abb. 6/6) oder als vertikale Rippe am Oberteil des Napfes. Den Abschluß dieser Rippe bildet eine dreieckige Ausbuchtung am Rand selbst (Abb. 5/6).

Um ein vollständiges Bild über die beweglichen Funde von Kalvarija erhalten zu können, muß auch auf die Hauptzüge der Funde hingewiesen werden, wie sie von S. Trifunović bei der Rekongnistizierung im Zeitraum von 1987 bis 1989 festgestellt wurden. In erster Linie soll der Fund einer Bronzenadel mit spiralenhaft gewundenem Kopf und tordiertem Hals betont werden. S. Trifunović hat aufgrund der beobachteten Analogien festgestellt, daß der genannte Nadel-Typus in die späte Bronzezeit oder in die Hallstattzeit[4] datiert werden kann. Es handelt sich nämlich um die selten vertretene Variante der sog. Rollenkopfnadel, die neben den von S. Trifunović festgestellten Analogien, noch auf einigen Lokalitäten in Norditalien, im Veneto-Gebiet, anzutreffen sind. Sie wurden im Nadelinventar der älteren Bronzezeit nicht festgestellt, so daß sie mit der späteren Periode in Zusammenhang gebracht werden bzw. mit der späte Bronzezeit, wobei anzumerken ist, daß sie vermutlich auch später weiterexistierten.[5] Die oben genannten Festellungen über die chronologische Stellung dieses Nadeltyps entspricht grundsätzlich der allgemeinen Einordnung von Keramikfunden. Auch soll betont werden, daß im südpannonischen Gebiet, im Rahmen der Urnenfelderkultur, wo in den Depots häufig Nadeln mit tordiertem Hals und vorwiegend kugelförmig modelliertem Kopf aufkommen; Nadeln mit spiralenhaftem Kopf bislang nahezu unbekannt sind. Die einzige annähernde Analogie finden wir im Bestand eines Grabes aus Idjos, wo auch die Keramik, vertreten durch eine Urne vom Gava-Typus und gefurchte Näpfe sowie jene kannelierten Motiven verzierte, in unmittelbarem kulturell-chronologischen Zusammenhang mit den oben genannten Funden von Kalvarija steht.[6]

S. Trifunović führt folgende Keramikfunde an: Näpfe mit eingezogenem Rand und Tunnelhenkeln am breitesten Gefäßteil an, Näpfe mit facettiertem Rand, Urnen mit kanelliertem oder tordiertem Bauch, Fragmente von ausladenden, an der Innenseite facettierten Pithosrändern, mit gefurchten Girlanden und umgekehrten Girlandenmotiven verzierte Näpfe und ein Fragment mit Inkrustrierung vom Dubovac-Žuto brdo– Typus.[7]

Wie man sieht, handelt es sich um Funde, die fast ausschließlich unter dem Material von Schutzgrabungen vertreten waren, deren Repertoire durch einen Bronzenadelfund und Gefäßfunde vom Gava-Typus ergänzt wurde, die mit querliegenden gerippten Kanelluren und Furchen verziert wurden. Ebenfalls soll betont werden, daß S. Trifunović die oben genannten Funde im chronologischen Sinne als Übergangszeit zwischen der späten Bronzezeit und der älteren Eisenzeit identifiziert hat.[8]

Hinsichtlich aller angeführter Daten steht eindeutig fest, daß bei der kulturell-chonologischen Identifizierung des keramischen Materials von Kalvarija von der häufigsten Fundgruppe auszugehen ist, und zwar von der mit kanellierten und gefurchten Motiven verzierten Keramik. Gerade diese Tatsache läßt uns schlußfolgern, daß diese Siedlung im wei-

[4] S. Trifunović, *op. cit.*, (n. 2), 215, T. II, 9.

[5] G. L. Carancini, Die Nadeln in Italien – Gli oppiloni nell' Italia continentale, *Prähistorische Bronzefunde,* Abteilung XIII, 2. Band, München, 1975, 8, 113, T. 11, 323-326.

[6] S. Doltiny, Ka poznobronzanodopskoj keramici Vojvodine, *Rad vojvodjanskih muzeja* 15-17, Novi Sad, 1966 – 1968, T. III, 1 –2. 4– 6.

[7] S. Trifunović, *op. cit.,* (n. 2), T. II, 4 –19.

[8] *Ibid.*, 215.

teren Sinne in einen unmittelbaren Zusammenhang mit derm Kulturkomplex zu bringen ist, der auf dem Gebiet "von den Alpen bis zu den Karpaten und von der Tschechoslowakei bis zum Mittelbalkan" den Zeitraum vom Ende der Bronzezeit bis zum Beginn der Eisenzeit gekennzeichnet hat und dessen gesamter Kulturerscheinung gerade von der schwarzpolierten, mit kannelierten Motiven verzierten Keramik geprägt wurde.[9] Wenn wir andererseits diese Siedlung im Rahmen eines engeren Territoriums betrachten, welches zu diesem Komplex gehörte, und zwar des zur Vojvodina gehörenden Teil des Banat, dann können wir in dieser Lokalität die jüngere Phase der Belegiš-Kultur bzw. der Belegiš-Cruceni–Gruppe erkennen.

Vor der eigentlichen Analyse der kulturell-chornologischen Stellung der Kalvarija-Lokalität möchten wir auf einige Beobachtungen im Zusammenhang mit dem angeführten Komplex und dessen regionalen kulturelle Manifestationen hinweisen. Als unerläßlich für die gesamtheitliche Betrachtung der Forschungsergebnisse aus breiter gefaßten geographischen Gebieten hat sich die Identifizierung von Kulturkomplexen herausgestellt wie etwa des älteren und jüngeren Balkan-Anatolien-Komplexes im Neolithikum, des äneolithischen Bubanj-Salkuca-Krivodol-Komplexes oder des bereits erwähnten Komplexes mit kannelierter Keramik am Übergang von der Bronze– in die Eisenzeit. Der Weg zur Bestimmung dieser Komplexe führte über eine größere Anzahl von regionalen Kulturgruppen, die anfangs als selbständige und mehr oder weniger autochtone Kulturerscheinungen galten. Nach jedem neuen Forschungsvorhaben gelangte man zu Daten, die darauf hinwiesen, daß dem grundlegende Kulturausdruck von enger gefaßten regionalen Gruppen im Grunde eine einheitliche kulturelle Basis zugrunde liegt. Ein offenkundiger Beispiel für einen solchen Entwicklungsgang ist gerade der vor relativ kurzer Zeit definierte Komplex mit schwarzpolierter Keramik, die mit kannelierten oder gefurchten Motiven verziert ist, mit der mehrere Kulturen und Kulturgruppen in Zusammenhang gebracht werden, darunter auch die Belegiš-Kultur.

Die Identifizierung und Periodisierung der Belegiš-Kultur wurde von N. Tasić durgeführt.[10] Diesem Autor zufolge hat die Belegiš-Kultur zwei grundlegende Entwicklungsphasen durchgemacht, wobei die ältere durch Urnen gekennzeichnet ist, die mit echten und falschen Schnurornamenten verziert wurden, und die jüngere (Belegiš II) durch Urnen, die mit horizontalen oder vertikalen Kannelüren verziert wurden.[11] Augrund derart definierter Phasen der Belegiš-Kultur wie auch aufgrund früherer Interpretationen dieser Kulturgruppe oder Kultur geht eindeutig hervor, daß diese im Grunde enge gefaßte regionale Kulturmanifestationen von zwei-drei verschiedenen Kulturkomplexen darstellen und in diesem Falle folglich von einer Kulturgruppe und nicht von einer Kultur die Rede sein sollte. Zugleich erscheint uns, hinsichtlich des Standpunktes von N. Tasić über die Vorkommenshäufigkeit der Belegiš-Kultur sowie der Tatsache, daß das keramische Material von der Cruceni-Nekropole, im rumänischen Teil des Banat gelegen, eine nahezu identische typologische Entwicklung aufweist, für die genannten Kulturerscheinungen der Terminus Belegiš-Cruceni-Gruppe, mit Phasen I und II, angebracht, im Sinne der Periodisierung von S. Morintz.[12]

Wir haben bereits betont, daß das Material von Kalvarija, insgesamt betrachtet, den jüngeren Erscheinungen dieser Gruppe entspricht, aber wir werden versuchen, durch eine detailliertere Analyse der oben identifizierten Fundgruppen und ihrer Beziehung zum Material von anderen Lokalitäten der Belegiš-Cruceni Gruppe, eine feinere kulturell-chronologische Bestimmung der Keramik sowie der gesamten Siedlung darzulegen.

In diesem Sinne werden wir zunächst die beobachteten technischen und verfahrensmäßigen Unterschiede des freigelegten keramischen Materials erörtern. Diese Unterschiede bestehen in der nahezu gleichmäßigen Vorkommenshäufgkeit von Gefäßen mit hellbrauner oder ockerfarbener Oberfläche und von schwarzgebrannter Keramik mit polierter Gefäßaußen– und oftmals auch –innenfläche. Bei der Auflistung der Hauptzüge der Keramik der jüngeren Phase der Belegiš-Cruceni-Gruppe sollen an erster Stelle ihre schwarzpolierte Oberfläche und die kannelierte Dekoration erwähnt werden.[13] Eingangs wurde erwähnt, daß auf Kalvarija ockerfarbene und braune Gefäße auch im Rahmen der mittelmäßig gefertigten sowie der Grob– und Feinkeramik auftreten und in dieser Variante auch nahezu alle vertretenen Formen vorkommen, die mit denselben Motiven wie die schwarzpolierte Keramik verziert sind. Obwohl N. Tasić bei der Bestimmung der Hauptzüge der Keramik der Phase I und II der Belegiš-Kultur nicht eigens auf die Farbe der Keramik der älteren Phase hingewiesen hat, so verfügen wir dennoch andernorts über derartige Daten. M. Garašanin betont nämlich, wenn er über die Merkmale der Keramik der Vatin-Gruppe spricht, daß ihre Faktur im Grunde während aller Phasen gleichbleibend ist sowie daß die Grobkeramik von hellbrauner oder grauer Farbe ist, während die Feinkeramik von dunkel– oder hellgrauer, rötlichbrauner, hellbrauner oder gelber Farbe ist.[14] Diese Merkmale beziehen sich also auch auf die jüngste Belegiš-Ilandža-Phase der Vatin-Gruppe nach M. Garašanin, die von N. Tasić als ältere bzw. Phase I der Belegiš-Gruppe, einer späteren Kultur, definiert wurden.[15]

Ähnliche Feststellungen beziehen sich auch auf die Keramik der Dubovac-Žuto brdo-Gruppe, deren Dauer größtenteils mit Phase I und nur teilweise mit Phase II der Belegiš-Cruceni-Gruppe übereinstimmt.[16] Im Hinblick auf die Technik ist die Keramik der Dubovac-Žuto brdo-Gruppe, M. Garašanin zufolge, der Vatin-Gruppe ähnlich, nur daß hier viel häufiger Keramik mit einer nachlässig bearbeiteten und schlechter gebrannten Oberfläche bzw. mit schwarzem Bruch vorkommt. Die Keramik der Dubovac-Žuto brdo-Gruppe ist meistens gelb, und für uns ist besonders bedeutend, daß sie zugleich ein wesentliches Merkmal der Siedlungskeramik westlich der Djerdap-Schlucht darstellt.[17] Hinzu kommt die Angabe, daß die hellbraunen und gelbbraunen Urnen weitaus häufiger im Gräberinventar der älteren als der jüngeren Bestattungsphase der Nekropole von Ilandža vertreten sind, während bei der Nekropole in Karaburma lediglich eine hellbraune Urne aus Grab 61 registriert wurde, deren Verzierungsweise ebenfalls der älteren Bestattungsphase bzw. der Phase I der Belegiš-Cruceni-Gruppe entspricht.[18]

Zieht man die dargelegten Angaben in Betracht sowie die Tatsache, daß das Territorium, auf dem die Dubovac-Žuto brdo-Gruppe vertreten ist, größtenteils mit dem Territorium übereinstimmt, auf dem sich die Belegiš-Cruceni-Gruppe entfaltet hat, dann sollte die Anwesenheit der hellbraunen und ockerfarbenen Keramik auf Kalvarija als Element älterer Tradition betrachtet werden, die vermutlich nur die erste Etappe der jüngeren Phase der Belegiš-Cruceni-Gruppe kennzeichnete.

Auf dieselbe Schlußfolgerung verweist auch die Tatsache, daß auf Kalvarija Keramikfunde vom Dubovac-Žuto brdo-Typus, wenn auch in geringer Anzahl, registriert wurden (Abb. 4/5-9). Die Zerbröckelung der Scherben erlaubt uns keine zuverlässige Rekonstruktion der vertretenen Formen, jedoch können die Verzierungstechnik und die vertretenen Motive zuverlässig der Dekorationsmanier von Dubovac-Žuto brdo zugeschrieben werden.[19] Nur bei dem Fragment des mit einem Protome-Henkel oberhalb des Randes versehenen Napfes (Abb. 4/9) gibt es bezüglich der Gesamtkomposition keine entsprechenden Analogien, doch dafür sind Modellierung und Dekorationsweise eindeutig als von Žuto brdo stammend zu identifizieren.[20]

Was die gegenseitigen kulturellen und chronologischen Kontakte zwischen der Dubovac-Žuto brdo– und der Belegiš-Cruceni-Gruppe betrifft, so haben wir bereits den Standpunkt von M. Garašanin erwähnt, daß die Dubovac-Žuto brdo-Gruppe nicht länger als vom Beginn der Eisenzeit I an gedauert hat und Elemente dieser Gruppe auf den Nekropolen der jüngeren Phase der Belegiš-Cruceni-Gruppe registriert wurden, was stratigraphisch am besten im Falle der Cruceni-Nekropole selbst bestätigt wurde.[21]

Zu einer ähnlichen Schlußfolgerung gelangte auch N. Tasić bei der Analyse der gegenseitigen Beziehug der Gruppen Žuto brdo, Belegiš II und Gava. Dabei stellte er fest, daß die Keramik von Žuto brdo auf dem Gebiet des serbisch-bulgarischen

[9] N. Tasić, Mladja faza Belegiš kulture i njen položaj u razvoju kultura poznog bronzanog doba u jugoslovenskom Podunavljlu, *Balcanica* XV, Beograd, 1984, 37.

[10] N. Tasić, Pozno eneolitski, bronzanodopski i sloj starijeg gvozdenog doba na Gomolavi, *Rad vojvodjanskih muzeja* 18, Novi Sad, 1965, 195 – 202; B. Brukner – B. Jovanović – N. Tasić, Belegiška grupa, *Praistorija Vojvodine,* Novi Sad, 1974, 240 – 246; N. Tasić, *Jugoslovensko Podunavlje od indoevropske seobe do prodora Skita,* Novi Sad – Beograd, 1983, 91-106.

[11] *Ibidem.*

[12] S. Morintz, *Contributii archeologice la storia tracilor timpurii,* Bucuresti, 1978, 40-45.

[13] N. Tasić, *op. cit.*, (n. 9), 43.

[14] M. Garašanin, Vatinska grupa, *Praistorija jugoslovenskih zemalja* IV, Sarajevo, 1984, 514.

[15] *Ibid.*, 516-517; N. Tasić, *op. cit.*, (n. 9-10).

[16] M. Garašanin, *op. cit.*, (n. 14), 522-523.

[17] *Ibid.*, 527.

[18] M. Marjanski, Groblje urni kod Ilandže, *Rad vojvodjanskih muzeja* 6, Novi Sad, 1957, 9-11; J. Todorović, *Praistorijska Karaburma II*, Beograd, 1977, 13-15.

[19] M. Garašanin, *op. cit.*, (n. 14), 529-530.

[20] *Ibid.* 530-531.

[21] *Ibid.* 523.

Donauraumes etwas länger anwesend war als in den westlichen Gebieten, zu denen auch Südbanat gehört, wobei er anmerkt, daß die Forschungsergebnisse in Djerdap II auf die Schlußfolgerung verweisen, daß gerade das Vordringen der schwarzpolierten die Weiterentwicklung der inkrustrierten Keramik unterbrochen hat, was wiederum davon zeugrt, daß die Žuto brdo-Gruppe sich nur teilweise zeitlich mit der Belegiš II-Kultur überlappt.[22]

Als Element älterer Tradition bzw. der Phase I der Belegiš-Cruceni-Gruppe lassen sich außerdem einige Einzelfunde identifizieren. In erster Linie ist dies die vom Hals eineres größeren Gefäßes stammende Scherbe, die den Urnenformen von zeitgleichen Nekropolen entspricht; diese wurde mit dem Girlandenmotiv und mit einem Bündel parallel verlaufender Linien verziert (Abb. 4/11). Das Motiv selbst ist auch für die jüngere Phase bezeichnend, doch die Technik selbst – Einritzung – wird von N. Tasić vorwiegend mit der jüngeren Phase der Urnenfeldkultur in Zusammenhang gebracht bzw. mit Phase I der Belegiš-Gruppe.[23] Die zuverlässigsten Analogien für das angeführte Motiv, das in der Einritztechnik gefertigt wurde, finden wir im Rahmen des Grabbestandes der Nekropole in Karaburma während der Bestattungsphase I und II nach J. Todorović.[24] Zuletzt können dieser Fundgruppe auch konische Näpfe mit dreieckigem Ansatz am Rand zugeschrieben werden, vorwiegend von groberer Faktur. (Abb. 1/6), für die wir unter anderem auf dem Gebiet der Vojvodina die nächste Analogie im Bestand von Grab Nr. 5 der Nekropole von Ilandža finden.[25] Außerdem wurden Henkel mit unterschiedlich modellierten Ausbuchtungen am hervorstechendsten Teil (Abb. 4/2-3) freigelegt, die auf den Lokatlitäten der Belegiš-Gruppe als Vatin-Elemente interpetiert und vorwiegend mit der älteren Phase der Belegiš-Gruppe in Zusammenhang gebracht werden.[26]

Was die zahlreichste Fundgruppe betrifft, d.h. die mit gefurchten und kannelierten Motiven verzierte Keramik (Abb. 4-6), so können wir gleich feststellen, daß sie sich vollkommen in den Rahmen der jüngeren Phase der Belegiš-Cruceni-Gruppe einfügt. Wenn wir jedoch andererseits versuchen, die Hauptzüge der kannelierten Keramik von Kalvarija mit dem Standpunkt von N. Tasić in Verbindung zu bringen, daß die Belegiš II-Kultur in zwei Phasen zu gliedern sei[27], dann müssen wir uns mit folgenden zwei grundlegenden Problemen auseinandersetzen. Erstens, die Zerbröckelung der Scherben von Kalvarija erlaubt uns keine zuverlässige Identifizierung der vertretenen Formen. Zweitens, eine allzu verallgemeinerte Definition der Hauptzüge der identifizierten Phasen IIa und Iib – was wiederum eine direkte Folge des unzureichend publizierten Materials aus der Siedlung der Belegiš-Cruceni-Gruppe ist – ermöglicht uns nicht, bei allen Kalvarija-Funden zuverlässige Analogien festzustellen, aufgrund derer wir unser Material, der von Tasić vorgeschlagenen Tabelle zufolge, klar identifizieren könnten.

Wir sind dennoch der Ansicht, daß wir in diesem Sinne zu bestimmten Schlußfolgerungen gelangen können, vor allem aufgrund der Scherben größerer Gefäße, die durch ihre Form und Dimension den Urnentypen von zeitgleichen Nekropolen entsprechen könnten. Wir haben nämlich gesehen, daß unter aus Schutzgrabungen stammenden Funden nur Varianten von senkrechten Kannelüren am Bauch dieser Gefäße vorkommen, was nur bedingt als traditionelles Element der Belegiš-Cruceni-Gruppe zu interpretieren wäre. Wenn wir jedoch die erwähnten Rekognoszierungsfunde in Betracht ziehen, dann können wir durchaus zuverlässig feststellen, daß auf den aus Kalvarija stammenden Gefäßen auch typische Elemente der Gava-Gruppe vertreten sind: diagonale gerippte Kannelüren und Furchen. Aus dem Überblick der Funde vom Gava-Typus, der von P. Medović und Dj. Gačić zusammengestellt wurde, kann man schließen, daß diese Elemente in bedeutendem Maße die Übergangszeit im Vojvodinaer Teil des Banat geprägt haben – auf den Lokalitäten westlich und nördlich von Banatski Karlovci bzw. Kalvarija.[28] Außer den diagonalen gerippten Kannelüren heben beide Autoren als wesentliches Merkmal der Gava-Keramik auch die Farbunterschiede zwischen der Gefäßaußen– und –innenfläche hervor,[29]

[22] N. Tasić, *op. cit.,* (n. 9) 38-9.

[23] N. Tasić, Problem kulture ravnih polja sa urnama u Vojvodini, *Starinar* XVII, Beograd, 1967, 24; N. Tasić *op. cit.* (n. 10), 244.

[24] J. Todorović *op. cit.*, (n. 18), 143-146.

[25] M. Marjanski, *op. cit.*, (n. 18), T. II, 5.

[26] N. Tasić, *op. cit.*, (n. 19), 92-93.

[27] N. Tasić, *op. cit.*, (n. 8), 43.

[28] P. Medović, Kanelovana keramika prelaznog perioda u Vojvodini, *Rad vojvodjanskih muzeja* 31, Novi Sad, 1988-1989, T. I, T. II, 1-2, T. V, 1; Dj. Gačić., Nalazi Gava grupe u Vojvodini, *Gradja za proučavanje spomenika kulture Vojvodine,* T. II, 1, T. III, 4, T. IV, 3, T. VI, 1, T. VIII, 1, T. XIII, 7.

[29] *Ibid.*, 48; 63.

und wir haben auch gesehen, daß auf Kalvarija lediglich in zwei Fällen Scherben mit dunkelgrauer bzw. schwarzer Außen– und rötlichbrauner Innenfläche registriert wurden.

Mit Hinsicht darauf, daß N. Tasić das Vordringen von Elementen der Gava-Gruppe mit der Phase IIb der Belegiš-Kultur in Zusammenhang bringt, lassen uns die Angaben über die geringe Anzahl dieser Funde sowie über die oben erwähnten Elemente der älteren Tradition vermuten, daß die Gründungszeit der Siedlung auf der Kalvarija-Lokalität der Anfangsetappe der Phase II der Belegiš-Cruceni-Gruppe bzw. dem Beginn der Phase IIa nach N. Tasić entspricht.

Dafür spricht auch die Tatsache, daß Näpfe mit eingezogenem Rand oftmals mit Tunnelhenkeln am breitesten Gefäßteil einhergehen, sowie die Angabe, daß dieser Gefäßtyp, mit Ausnahme eines Falles, mit zwei-drei schwächer betonten Facetten verziert ist. Ebenso ist auch hervorzuheben, daß auf Kalvarija keine Näpfe mit Turbanrand registriert wurden. Dies läßt uns wiederum vermuten, sofern wir nur Tasić' Interpretation der gegenseitigen Beziehung zwischen der Belegiš-Kultur und der Urnenfelderkultur in Betracht ziehen, derzufolge intensivere Kontakte zwischen diesen Kulturen während der Phase IIb stattgefunden haben,[30] daß es während der Existenz der Siedlung auf Kalvarija zu keinerlei intensiveren Kontakten zwischen der Belegiš-Cruceni-Gruppe und den klassischen Urnenfelderkulturen gekommen war.

Eine solche Interpretation bezüglich der Gründungszeit der Siedlungen auf Kalvarija ließe sich auch durch den an einigen anderen Lokalitäten vorgefundenen Zustand belegen. Diese Lokalitäten werden unmittelbar mit der Belegiš II-Kultur in Verbindung gebracht, wie es der Fall mit der Nekropole auf der Lokalität Vajuga-Pesak ist, wo Näpfe mit Turbanrand unmittelbar mit Funden vom Gava-Typus einhergehen. Die Funde aus dieser Nekropole hat M. Guma in die Hinova-Mala Vrbica-Gruppe klassifiziert, die in die Periode Ha A2-B1 datiert werden.[31]

Würde man die Schlußfolgerungen über die Existenzdauer der Kalvarija-Siedlung nur aufgrund der angeführten Angaben ableiten, dann wäre dies die Periode der Phase IIa der Belegiš-Kultur. Man muß jedoch auch den Standpunkt von M. Garašanin über die frühesten Elemente der Gava-Gruppe auf dem Gebiet der Vojvodina bzw. chronologische Stellung in Betracht ziehen, die ebenfalls für die erwähnte Vermutung über die Gründungszeit der Kalvarija-Siedlung spricht, jedoch lassen sich in diesem Fall die Gava-Funde nicht als Merkmal der jüngeren, sondern der älteren Phase der Belegiš II-Kultur betrachten.[32]

Zur gleichen Zeit gibt es auf Kalvarija auch bestimmte Elemente, die, im Sinne von Tasić' Periodisierung der Belegiš II-Gruppe, darauf hindeuten, daß diese Siedlung auch während der Phase IIb existert hat. Es handelt sich nämlich um Funde, die N. Tasić zufolge, den Hauptzug der jüngeren Phase der Belegiš II-Kultur darstellen und deren Erscheinung als Vordringen der Elemente vom Typus Gava-Susani interpretiert wurde.[33] In erster Linie bezieht sich dies auf Funde von Napfbäuchen, die mit bogen– oder halbkreisförmigen Bündeln schmalerer Furchen oder flacher Kannelüren verziert sind, wobei die ersteren höchstwahrscheinlich das Girlandenmotiv bildeten (Abb. 5/5-6). Dieses sowie das Motiv der umgekehrten Girlanden sind auch unter dem von S. Trifunović veröffentlichten Material vertreten.[34] Diese Motive werden im Vojvodina-Gebiet meist mit dem Material der Siedlung in Jakovo in Zusammenhang gebracht, die als typischer Vertreter der Endphase der Belegiš II-Kultur gilt.[35] Es folgen Näpfe mit eingezogenem Rand, der mit dichten und schärfer betonten waagerechten Facetten verziert ist (Abb. 3/3), ein Fragment desselben Napftyps mit gefurchter Dekoration unterhalb der Facetten, in dem sich vielleicht das Girlandenmotiv erahnen läßt (Abb. 3/1), sowie Näpfe gerundeter Profilierung mit feinen flachen waagerechten Kannelüren am Oberteil des Rezipienten (Abb. 6/11) und Fragmente des Napfunterteils mit flachen Furchen unmittelbar über dem Gefäßboden (Abb. 6/12), deren nächste Analogien vor allem unter den Funden des Susani-Tumulus zu finden sind und bei den Funden aus der Vojvodina unter den Funden in Jakovo, der Schicht

[30] N. Tasić, *op. cit.*, (n. 9), 41-42.

[31] *Ibid.*, 39; M. Guma, The End of the Bronze Age and the Beginning of the Early Iron Age in South-Western Romania, Western Serbia and North-Western Bulgaria, *Thraco-Dacica* XVI, 1-2, 1995, 108, Pl. X, 48-49.

[32] M. Garašanin, Period polja sa urnama Vojvodine, *Praistorija jugoslovenskih zemalja* IV, Sarajevo, 1984, 675-677.

[33] N. Tasić, *op. cit.*, (n. 9), 36.

[34] S. Trifunović, *op. cit.*, (n. 2), T. II, 4.

[35] N. Tasić, *op. cit.*, (N. 9), 43.

C der Siedlung auf der Lokalität Perlez (Batka) bei Zrenjanin, Novi Bečej, Feudvar und Odžaci.[36]

Im Sinne der Periodisierung der Belegiš II-Kultur entsprechen dieser Fundgruppe auch einige Scherben größerer oder kleinerer Gefäße mittlerer Dimensionen (Pithoi und Amphoren) mit leicht ausladendem, schmalerem oder breiterem Rand, der an der Innenseite manchmal mit leicht betonten horizontalen Facetten versehen ist (Abb. 3/12, 14; Abb. 4/4). Dieser Gefäßtypus wurde bisher nicht im Rahmen der Belegiš-Cruceni-Gruppe erwähnt und sein Vorkommen auf Kalvarija ist am ehesten als Element des Einflusses älterer klassischer Urnenfeldkulturen zu interpretieren, die im Grunde als Vorläufer der späteren Pithoi und Amphoren vom Typ Kalakača mit scharf facettierter Innenseite des Randes gelten könnten.

Da wir zur Zeit über keine systematisierte Typologie der Belegiš-Cruceni-Gruppe verfügen und da die Siedlungskeramik der jüngeren Phase in äußerst bescheidenem Umfang veröffentlicht wurde, werden wir das Material aus Kalvarija, um ein möglichst realistisches Bild über seine kulturelle und chronologische Stellung darlegen zu können, mit der Keramik der Mediana-Gruppe vergleichen, die ebenfalls zum Komplex mit kannelierter Keramik gehört. M. Garašanin hat nämlich bei der Systematisierung der bisherigen Forschungsergebnisse an dieser Lokalität die typologische Entwicklung der Keramik im Verlauf aller drei Entwicklungsphasen der Mediana-Siedlung darelegt, wobei er hingewiesen hat, daß die Wurzeln der Mediana-Gruppe teilweise auch im Rahmen der Belegiš-Cruceni-Gruppe zu suchen seien.[37]

Was die gemeinsamen Elemente dieser beiden Siedlungen sowie der Gruppe insgesamt betrift, so muß in erster Linie hervorgehoben werden, daß in beiden Siedlungen derselbe Typ von Wohnobjekten – halbeingegrabene Wohngruben – registriert worden ist, die M. Garašanin auf Mediana in Zusammenhang mit Wohnstätten vom Typ "Zolniki" in Verbindung bringt.[38] Diese Angabe weist zugleich auch auf die grundlegende Wirtschaftsform hin, und zwar Viehzucht, die sicherlich auch die grundlegende Triebkraft der schnellen Übertragung von kannelierter Keramik in ein so ausgedehntes Gebiet gewesen ist.

Im Rahmen des keramischen Materials beider Siedlungen ist es möglich, mehrere gemeinsame Elemente festzustellen, doch es soll auch betont werden, daß wir nicht von tatsächlichen Verhältnissen sprechen können, da wir einerseits eine größtenteils systematisch erforschte Lokalität auf Mediana mit einer Fülle von Funden haben und andererseits einen weitaus schwächer erforschten peripheren Siedlungsteil auf Kalvarija mit einer geringen Anzahl von Funden. Aus der dargelegten Typologie ist ersichtlich, daß das Repertoire von Elementen, die auf Mediana ausschließlich durch die Entwicklungsphase I gekennzeichnet sind, ziemlich bescheiden ist. Von diesen Elementen sind auf Kalvarija Henkel mit fächerförmigen Ausbuchtungen und Kniehenkel vertreten. Bereits in der Phase I von Mediana kommen auch Henkel mit ovalem Querschnitt und mit diagonaler plastischer Rippe vor, die auch in Kalvarija registriert wurden (Abb. 6/10).[39] Auf beiden Lokalitäten sind Näpfe die am häufigsten vertretene keramische Form, und von den Näpfen mit eingezogenem Rand kommen während der Phase I auf Mediana nur einfach modellierte und leicht facettierte Näpfe vor, die auch auf Kalvarija die am häufigsten vertretene Variante dieses Napftyps sind.[40]

Was die gegenseitige Beziehung der an beiden Lokalitäten häufigsten Fundgruppe betrifft, und zwar die mit gefurchten und kannelierten Motiven verzierte Keramik, so soll vor allem gesagt werden, daß wir auf Mediana ein weitaus breiteres Repertoire von vertretenen Motiven haben, aber auch von Formen, auf denen diese Verzierungen vorkommen. Ebenfalls soll hervorgehoben werden, daß eine solche Verzierungsweise auf Mediana den Hauptzug der Phase II darstellt und ein beträchtlicher Teil der Motive auf während Phase III beibehalten wird.[41] Auf beiden Lokalitäten sind größere Gefäße vertreten, von denen wir gesagt haben, daß sie den in zeitgleichen Nekropolen vorkommenden Urnenformen entsprechen. In beiden Siedlungen wurde der Hals dieser Gefäße mit Bündeln horizontaler Furchen verziert sowie mit gerippten und feinen flachen Kannelluren. Das auf Kalvarija vorkommende Girlandenmotiv am Mittelteil des Halses wurde auf Mediana auf Kalvarija verzeichnet. Auf Mediana wurden Schulter oder Bauch dieser Gefäße mit querlaufenden gerippten Kannelüren oder Furchen in der Gava-Manier verziert, und auf Kalvarija auch mit vertikalen Kannelüren. Die vertikalen Kannelüren auf Mediana erscheinen nur auf Gefäßen kleinerer Dimensionen (B3 und B7, selten B 10).[42]

Das bereits erwähnte Girlandenmotiv, in beiden Techniken gefertigt, erscheint auf beiden Lokalitäten nur auf Näpfen mit fortgeschrittener Profilierung, wobei anzumerken ist, daß auf Mediana diese Motive oftmals auch durch Einritzung gefertigt wurden und während Phase III vorherrschen.[43] Auf beidenLokalitäten kommen auf dem Oberteil der Näpfe mit gewundener Profilierung feine flache Kannelüren vor und auf Mediana auch Bündel horizontaler Furchen unterhalb des Randes, die es auf Kalvarija nicht gibt. Auf Mediana kommen diese Verzierungen in Phase II vor und dauern auch während Phase III an.[44]

Von den gemeinsamen Elementen in beiden Siedlungen sind auch noch größere Gefäße mittlerer Dimensionen mit ausladendem Rand zu erwähnen. Auf Kalvarija herrschen Gefäße mittlerer Dimensionen mit einem schmaleren, schrägen Rand vor. Dieser Typ kommt auf Mediana in Phase II vor, ist jedoch zahlreicher in Phase III. Andererseits sind auf Mediana die Ränder dieser Gefäße mit diagonalen flachen Furchen verziert, seltener mit gerippten Kannelüren, und auf Kalvarija mit leicht betonten Facetten.[45]

Aus dieser Übersicht der gemeinsamen Keramikelemente der Siedlung auf Kalvarija und Mediana sehen wir, daß auf Kalvarija die Hauptzüge von Mediana I vertreten sind, von denen manche bereits als Elemente älterer Tradition gekennzeichnet wurden bzw. der Phase I der Belegiš-Cruceni-Gruppe. Zugleich läßt sich auch schlußfolgern, daß das Material von Mediana I und II die näheste Analogie der kannelierten und gefurchten Verzierungen darstellt, die als ausschlaggebendes Element für eine feinere chronologische Einordnung gelten. Offenbar gelangen wir somit in dieselbe Situation, die bereits beim Vergleich der Keramik von Kalvarija mit Funden von anderen Lokalitäten der Belegiš-Cruceni-Gruppe festgestellt wurde bzw. mit den Grundelementen, die dem Standpunkt über die Notwendigkeit einer zweifachen Gliederung der Belegiš II-Kultur zugrunde liegt.

All dies läßt vermuten, daß die Siedlung auf Kalvarija – mit einer kompakten und relativ dünnen Kulturschicht, in der gemeinsam die Elemente der Tasić-Phasen IIa und IIb auftreten und die zugleich entsprechende Analogien unter den Funden aus allen Mediana– Phasen haben – ganz am Anfang der jüngeren Phase der Belegiš-Cruceni-Gruppe gegründet wurde und auch während ihrer vollen Enwicklung andauerte. Falls man aufgrund der festgestellten Analogien mit dem Material der Siedlung in Jakovo urteilen würde bzw. aufgrund der Parallelen mit der Mediana-Phase III, dann läßt sich feststellen, daß die Siedlung auf Kalvarija auch während dieser letzten Etappe fortbestanden hat.

Wir können ebenfalls schlußfolgern, daß in kulturell-stratigraphischem Sinne die zweistufige Entwicklung der jüngeren Phase der Belegiš-Cruceni-Gruppe durch die auf Kalvarija festgehaltene Situation nicht bestätigt wurde, was nicht bedeutet, daß diese Gliederung falsch ist. Wir sind jedoch der Ansicht, daß dies nur durch eine detaillierte Auffächerung der Typologie der Siedlungskeramik und der Keramik der Nekropolen gelangen zu erreichen ist. Erst dann wird man eindeutig feststellen können, welche Elemente ausschlaggebend für die Identifizierung der einzelnen Etappen dieser Phase sind, bzw. ob das Aufkommen von Gava–, Susani– oder von Elementen der klassischen Urnenfelderkulturen als kultureller und chronologischer Maßstab für die Identifizierung der jüngeren Etappe gelten kann, oder gar andererer Elemente lokalen Charakters, die stratigraphisch bisher nicht klar definiert werden konnten.

Versucht man all dies in aktuelle Theorien über Chronologie und innere Periodisierung der Gruppen zu übersetzen, die sich in engerem oder weiterem Sinne in den Komplex mit kannelierter Keramik einfügen lassen, gelangen wir zu einem anderen Problem, und zwar ist dies ziemlich uneinheitliche Interpretation der chronologischen Stellung derselben oder ähnlicher Kulturerscheinungen, die als Kulturen oder Kulturgruppen definiert werden,

[36] M. Guma, *op. cit.*, (n. 32), Pl. III; N. Tasić, Naselje kulture polja sa urnama u istočnom delu Srema, *Rad vojvodjanskih muzeja* 11, Novi Sad, 1962, T. IV, 11, T. V, 2; P. Medović, *op. cit.*, (n. 28), T. VII, 3, 5-8; B. Hänsel – P. Medović, Vorbericht über die jugoslawisch-deutschen Ausgrabungen in der Siedlung von Feduvar bei Mosorin (Gem. Titel, Vojvodina) von 1986-1990, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 72, Mainz 1992, Taf. 45, 1.

[37] M. Garašanin, Die kulturelle und chronologische Stellung der Mediana-Gruppe, *The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millenium B.C.*, Belgrade-Vršac, 1996, 201-210, 213.

[38] *Ibid.* 202.

[39] *Ibid.* 2010-211, Beil. II.

[40] *Ibid.*, Beil. I.

[41] *Ibid.*, Beil. III.

[42] *Ibidem.*

[43] *Ibid.*, 211.

[44] *Ibidem.*

[45] *Ibid.*, 205, Beil. I.

so daß wir bei der Feststellung der Chronologie einer Lokalität aus diesen oder jenen Gründen gezwungen sind, uns für eines dieser chronologischen Schemata zu entscheiden. Die Frage der allgemeinen Periodisierung und Chronologie von Komplexgruppen mit kannelierter Keramik ist jedoch ein Thema für sich.

Da wir uns bei der Belegiš-Kultur und die vergleichende Analyse der Keramik von Kalvarija und Mediana bisher vorwiegend auf die Periodisierung und Chronologie von N. Tasić gestützt haben, werden wir uns bei der Festlegung des chronologischen Rahmens, innerhalb dessen die Siedlung auf Kalvarija existierte, an die genannten Standpunkte von N. Tasić halten sowie an M. Garašanins Periodisierung und Chronologie der Eisenzeit I von. Wir haben nicht die Absicht, uns an dieser Stelle in die Analyse der gegenseitigen Beziehung zwischen den genannten Chronologien bzw. Periodisierungen einzulassen und sind der Ansicht, daß sich aufgrund des bisher Dargelegten als grundlegender Maßstab für die Gründungszeit der Siedlung auf Kalvarija die Angabe über die Vorkommenshäufigkeit der Dubrovac-Žuto brdo-Keramik anzunehmen ist bzw. der Standpunkt über die obere chronologische Grenze bezüglich der Existenzdauer dieser Gruppe, und dies ist der Beginn von Eisenzeit I, was in diesem Falle der Beginn der Periode Ha A1 wäre. Dies bedeutet, daß die Siedlung auf Kalvarija bereits zu Beginn der jüngeren Phase Belegiš-Cruceni-Gruppe gegründet wurde bzw. während der älteren Phase der Belegiš II-Kultur nach N. Tasić. In bezug auf Mediana war dies der Endabschnitt von Phase I.

Was den Zeitpunkt der Auslöschung von Leben in dieser Siedlung betrifft, so ist die Situation etwas komplizierter. Wenn wir nämlich dieses Problem im Sinne der Periodisierung von N. Tasić betrachten, demzufolge die Siedlung in Jakovo mit der mit Girlandenmotiven verzierten Keramik ein typischer Vertreter der letzten Entwicklungsphase der Belegiš II-Kultur ist, gelangen wir zur Periode Ha B1-2.

Als Bestätigung dieser Datierung des Endes von Leben in der Kalvarija-Siedlung könnte auch das Vorkommen von ausladenden Rändern von Pithoi und Amphoren mit leicht ausgeprägten Facetten an der Innenseite dienen. Ihr Aufkommen im Rahmen der jüngeren Phase der Belegiš-Cruceni-Gruppe, im Sinne der Interpretation von Genese und Chronologie der kannelierten Keramik der Übergangsperiode in der Vojvodina, deren letzte Etappe, P. Medović zufolge, sich bis in die ältere Eisenzeit des Kalakača-Horizonts erstreckt, würde ein Verbindungsglied im von Medović angenommenen Entwicklungsgang darstellen.

Andererseits haben wir über dieselben Erscheinungen den Standpunkt von M. Garašanin, demzufolge das Depot aus der Siedlung in Jakovo zum Horizont II der Depots der Urnenfelderkultur bzw. der Periode Ha A1 gehört, und was noch wichtiger ist, stellt dieses Depot anscheinend das Ende von Leben in dieser Siedlung dar.[46] Diese chronologische Disproportion zwischen der Datierung der Depot-Funde und der Keramik aus der Siedlung in Jakovo wird seitens N. Tasić, angesichts der fehlenden Depots aus der Periode Ha B auf dem Gebiet von Sirmium, durch die Vermutung erklärt, daß die Formen von Waffen, Geräten und Schmuck, die den Depots des Horizonts II nach M. Garašanin entsprechen, bis zum Aufkommen der Bosut-Kultur fortbestanden haben bzw. bis zu Ha B3. Dies würde wiederum dem Anfang von Horizont V der Depots entsprechen, die mit der entwickelten Eisenzeit bzw. Eisenzeit II nach M. Garašanin in Zusammenhang gebracht werden.[47] Die genannte Vermutung erscheint uns durchaus realistisch, insbesondere in Anbetracht des Standpunkts von M. Garašanin, der hervorhebt, daß die Identifizierung des Horizonts III der Depots, vor allem wegen der geringen Anzahl von Funden ziemlich unzuverlässig ist sowie wegen der Tatsache, daß im Rahmen von Horizont IV auf diesem Gebiet lediglich zwei Depots erwähnt werden.[48]

Das zweite Problem bei der Bestimmung des Endes von Leben der Siedlung auf Kalvarija stellt Garašanins Interpretation der Existenzdauer der Siedlung auf Kalakača dar, wo gesagt wird, daß das Leben in dieser Siedlung größtenteils vor Beginn von Ha B1 stattgefunden hat, was wiederum eine bestimmte Unterbrechung auf der Linie Kalakača – klassische Bosut-Gruppe bedeuten würde.[49] Aufgrund der genannten Standpunkte von M. Garašanin könnte man schlußfolgern, die Siedlung auf Kalvarija

[46] M. Garašanin, Ostave kulture polja sa urnama u jugoistočnoj Panoniji i Severnoj Srbiji, *Praistorija jugoslovenskih zemalja* IV, Sarajevo, 1984-82, 692-694, 698; M. Garašanin, *Praistorijske ostave u Srbiji i Vojvodini* II, Arheološka gradja Srbije, Serija I, knj. 2, Beograd, 1994, Tabela I.

[47] N. Tasić, *op. cit.*, (n. 9), 42; M. Garašanin, *op. cit.* (n. 43), 692-694.

[48] *Ibid.*, 695.

[49] M. Garašanin, *op. cit.*, (n. 33), 675.

sei bereits gegen Ende von Ha A2 erloschen oder zu Beginn der Ha B1-Periode und daß diese Siedlung fast vollkommen parallel zu jener auf Kalakača existierte, was wiederum zum großen Teil in direktem Widerspruch zur Interpretation der kulturellen und chronologischen Zugehörigkeit von Kalakača nach P. Medović steht.[50]

Aber ungeachtet der aufgezeigten Diskrepanzen bei der Interpretation von Erscheinungen, die mit der Endphase des Lebens der Siedlung auf Kalvarija zusammenhängen, sind wir dennoch der Ansicht, daß die Näpfe mit eingezogenem Rand und dichten, scharf betonten Facetten, die Pithoi und Amphoren mit leicht facettierten Innenrand sowie die Varianten des Girlandenmotivs auf Näpfen mit stärker entwickelter Profilierung tatsächlich die jüngsten keramischen Elemente auf Kalvarija darstellen bzw. den zuverlässigsten Maßstab für die Bestimmung des Zeitpunkts des Erlöschens dieser Siedlung, die dem Ende der letzten Phase der Belegiš II-Kultur nach N. Tasić oder der Periode Ha B1-B2 entsprechen würde. In diesem Sinne ließe sich feststellen, daß das Leben in dieser Siedlung spätestens bis zur Mitte des 9. Jhr. v. Chr. stattfand.

Zugleich halten wir bestimmte Korrekturen beider Interpretationen der Chronologien der erwähnten Kulturelemente für durchaus berechtigt. Das Ergebnis wäre eine scheinbare Kompromißlösung bezüglich der kulturellen und chronologischen Beziehungen zwischen den Kulturgruppen und Siedlungen, die in diesem Aufsatz erörtert wurden.

Alle angeführten Standpunkte über die Belegiš II-Kultur bzw. die Belegiš-Cruceni– und Mediana-Gruppe, die Periode der Urnenfelderkultur oder die Übergangsperiode mit kannelierter Keramik und Kalakača beziehen sich nämlich auf die Periode Br C/D – Ende Ha B2 bzw. Eisenzeit I nach M. Garašanin. Alle genannten Autoren stimmen größtenteils in der Frage der Chronologie der Phase I der Belegiš-Cruceni-Gruppe und der Chronologie der Urnenfelderkultur überein sowie in der Möglichkeit der Aufstellung von relativ-chronologischen Parallelen zwischen Phase II der Belegiš-Cruceni-Gruppe, einzelner Phasen auf Mediana, Kalakača und der klassischen Urnenfelderkultur oder bestimmter Horizonte von Depots aus dieser Periode. Zuletzt soll noch die Übereinstimmung zwischen den Standpunkten von M. Garašanin und P. Medović bezüglich der chronologischen Identifizierung von frühen Elementen des Gava-Typs in ihrem Ursprungsgebiet (Ha A1) erwähnt werden.[51] In diesem Sinne weicht der Standpunkt von N. Tasić indirekt ab, demzufolge nicht mit einem bedeutenderem Einfluß von Gava-Elementen auf das Gebiet von Südbanat und Sirmium zu rechnen ist, wodurch in chronologischem Sinne ein Zusammenhang zwischen den Funden vom Gava-Typ und der Dauer der jüngeren Phase der Belegiš II-Kultur hergestellt wird.[52]

Um zu belegen, daß unser Standpunkt gerechtfertigt ist, werden wir zunächst von der Definition des chronologischen Rahmens der Belegiš II-Kultur bzw. der Phase II der Belegiš-Cruceni-Gruppe ausgehen. Wir haben bereits betont, daß die Interpretation der Chronologie von Phase I dieser Gruppe akzeptiert wurde, woraus hervorgeht, daß der Anfang der jüngeren Phase in den Anfang der Ha A1-Periode fällt. Akzeptabel und gerechtfertigt ist der Standpunkt von N. Tasić, daß auch die Elemente vom Typ Susani in diese Phase eingeordnet werden sollten, so daß das letzte Stadium dieser Phase dem Ende der Ha B2-Periode entspricht.[53]

Im Sinne der vorgeschlagenen Periodisierung dieser Phase, wobei die genannten Standpunkte über die chronologische Stellung der Gava-Elemente akzeptiert werden sollten ebenso wie die Tatsache, daß ihr Vorkommen auf den Lokalitäten des Vojvodinaer Banat weitaus ausgeprägter war, als dies N. Tasić meint, sowie unter Annahme der Chronologie der Urnenfelderkultur, ist der Standpunkt von N. Tasić, daß es erst in der jüngeren Phase der Belegiš II-Kultur zum Vordringen von Elementen der Gava-Gruppe gekommen sei und der Anfang der Gruppe der klassischen Urnenfelderkultur auch in Zusammenhang mit der letzten Phase der Belegiš-Kultur gebracht werden könne, schwer zu akzeptieren.[54]

Was die Chronologie der Siedlungen auf Kalkača betrifft sowie ihre Beziehung zur Siedlung auf Kalvarija, so möchten wir folgendes hervorheben:

- in bezug auf die Elemente der Belegiš-Cruceni-Gruppe stellt der grundlegende Kulturausdruck sicherlich eine etwas jüngere Erscheinung dar;

[50] P. Medović, *Kalakača,* Novi Sad, 1988, 419-432.

[51] M. Garašanin, *op. cit.*, (n. 33), 675; P. Medović, *op. cit.* (n. 47), 428.

[52] N. Tasić, *op. cit.*, (n. 9), 37-39.

[53] *Ibid.*, 36; S. Morintz (Anm. 11), 44, 190.

[54] N. Tasić, *op. cit.*, (n. 9), 41-42.

- da die stratigraphischen Daten von Kalakača auf zwei Entwicklungsphasen dieser Siedlung hinweisen und da auf Kalvarija bestimmte Elemente registriert wurden, die in einen kulturellen und chronologischen Zusammenhang mit denselben oder ähnlichen Funden auf Kalkača gebracht werden können, ist es durchaus gewiß, daß diese beiden Siedlungen eine Zeit lang parallel existierten, aber angesichts der fehlenden Näpfe mit Turban-Rand sollte die Siedlung auf Kalvarija als älter angesehen werden;
- es ist sehr schwer die Kontinuität zwischen dem Ende des Lebens auf Kalakača und dem Vordringen von Elementen des Basarabi-Komplexes in Frage zu stellen, was automatisch zur Schlußfolgerung führt, das Leben in dieser Siedlung habe länger als auf Kalvarija und Mediana gedauert bzw. die Bewohner von Kalakača hätten das Ende der Ha B2-Periode miterlebt;
- schon die Identifizerung der Keramik vom Typ Nekropole Belegiš-Ilandža II im Gegensatz zur Siedlungskeramik vom Typ Kalakača, wie sie für die Periode der Urnenfelderkultur von M. Garašanin durchgeführt wurde,[55] ließe sich auch als Grundlage für ihre chronologische Steigerung nehmen, wobei die Keramik des Kalakača-Horizonts die jüngere Variante darstellen würde;
- im Sinne der neuesten Interpretation der chronologischen und kulturellen Situation der Mediana-Gruppe, deren Beginn in den Anfang des 17. Jhr. v. Chr. datiert wurde, und das Ende in die Periode Ha B1 sowie des Standpunkts, daß der klassische Kulturausdruck der Gornea-Kalakača-Gruppe der Periode Ha B1-2 entspricht sowie des Standpunkts von Medović, daß bestimmte Kalakača-Elemente im Rahmen der Mediana-Phasen II und III wiedererkannt werden könnten und diese zwei Siedlungen dennoch nicht viele gemeinsame Elemente hätten sowie der Schlußfolgerungen, die aufgrund der Forschungsergebnisse auf Feudvar abgeleitet werden könnten,[56] und zuletzt im Sinne unseres Standpunkts, der auf den neuesten Forschungsergebnissen auf Mediana beruht, aus denen klar hervorgeht, daß das Material von Kalakača in weitaus größerem Maße den Funden der Phase III als jenen der Phase II entspricht, kommen wir zum Schluß, daß die Siedlung auf Kalakača während der Phase II auf Mediana gegründet wurde sowie daß die Zeit der vollen Entfaltung von Kalakača der Phase III entspricht, während sich die letzte Phase des Lebens auf Kalakača außerhalb des Rahmens der Exstenzdauer der Mediana-Gruppe abspielte.

Aus dem oben Dargelegten läßt sich schlußfolgern, daß die Gründungszeit der Siedlung auf Kalvarija in die erste Hälfte des 12. Jhr. v. Chr. angesetzt werden kann und das Leben dort spätestens bis zur Mitte des 9. Jhr. v. Chr. stattfand, was im Vergleich mit den Siedlungen auf Mediana und Kalakača sowie der gesamten Belegiš-Cruceni-Gruppe folgende synchronistische Beziehung ergibt:

Modifiziertes Reinecke-System	Belegiš-Cruceni	Kalvarija	Kalakača	Mediana	Absolute Daten cca.
Ha B3					800
Ha B2	(b)			I	900
Ha B1	II			III	1000
Ha A2				II	1100
Ha A1	(a)			I	1200
Br D	I				1300
Br C					1400

Zum Schluß möchten wir hervorheben, daß wir uns der Tatsache bewußt sind, daß das Material das uns aus Kalvarija zur Verfügung steht, höchstwahrscheinlich nicht den wirklichen Stand der vertretenen Formen und Ornamentik widerspiegelt, da der zentrale Teil der Siedlung unerforscht geblieben ist. Jedenfalls wurde mit der Veröffentlichung dieses Materials ein Schritt vorwärts in Richtung der klaren stilistisch-typologischen Bestimmung der jüngeren Phase der Belegiš-Cruceni-Gruppe und der gegenseitigen Beziehungen der Kulturgruppen mit kannellierter Keramik insgesamt getan.

Übersetzung
Maja KRSTIĆ

UDC 903.5"6377/6383"(497.113)

[55] M. Garašanin, *op. cit.*, (n. 33), 41-42.

[56] M. Garašanin, *op. cit.*, (n. 37), 216-218.

Les perles de verre en forme de vase ou d'amphore sur l'éspace entre la mer Adriatique et le Danube

PETAR POPOVIĆ, Institut archéologique, Beograd

En raison de leur aspect attrayant et d'autres qualités, les perles de faïence ou de verre, ont été utilisées pendant des siècles comme une type de parure très apprécié, en particulier par l'élément féminin de populations qui occupaient de vastes territoires autour de la Méditerranée. Avec le développement de la technologie du verre et l'expansion de la civilisation hellénique, puis hellénistique, et par le biais des influences culturelles et des relations commerciales de plus en plus intensives, les parures en perles de verre se sont facilement propagées jusqu'aux lointaines contrées barbares. Nous nous intéressons ici à un type de perle particulier qui, dans le Balkans, apparaît au début IVème siècle dans la périphérie septentrionale de la Grèce, et se propage relativement rapidement en direction du littoral adriatique, des parties occidentales des Balkans pour arriver jusqu'au cours moyen du Danube et au bassin des Carpates. Il s'agit de perles de verre en forme de vase, d'une hauteur de 1,5 à 2 cm, en règle générale incolores, plus précisément translucides. Si leur trouvaille n'est nullement spécifique à la seule péninsule balkanique et au bassin du Danube, puisque nous les rencontrons sur un plus vaste territoire allant de l'Italie à la mer Noire et la Scythie, c'est toutefois ces deux premiers espaces, dont nous traiterons ici, qui offrent le plus grand nombre de données sur les relations transculturelles entre la Méditerranée et l'Europe.[1]

Dans le quartier de Ždanec, à Skopje, l'inventaire d'une double tombe datée du milieu du IVème siècle, découverte fortuitement en 1971, comprend, au côtés d'armes et de parures en argent, notamment des boucles d'oreille et des fibules à charnière qui correspondent à des formes grecques, un collier de perles d'ambre mais aussi de verre, dont deux en forme de vase (Fig 1. 1-2).[2]

Dans la nécropole de Delogožda, au nord du lac d'Ochrid, une tombe renfermait un collier associant perles de verre et pendentifs en forme de vase. Il appartient à un horizon récent qui est daté du IIIème siècle av. n. è.[3] C'est approximativement de la même période que date une perle (ou des perles) de ce type, trouvée parmi les parures, armes et récipients en céramique (skyphoi, unguentarii) déposés dans des tombes mises au jour en 1957 à Podgorica (Momišići).[4]

A Vič̆a Luka, sur l'île de Brač, on a découvert au début de ce siècle 4 tombes accueillant des individus des deux sexes et renfermant un riche inventaire. La tombe 3 contenait un collier associant un pendentif d'ambre et plusieurs perles de verre de diverses couleurs, dont une en forme de vase. La tombe 4 a livré trois colliers: deux constitués de perles de verre biconiques et de perles en forme de vase, et un combinant des perles de verre bleu-blanc et des pièces d'ambre discoïdales. Les autres trouvailles provenant de ces tombes sont des objets de

[1] Cf. I. Hunyady, *Kelták a Kárpátmedencében*, Budapest 1944, 41 sqq.; K. Ludikovsky, *Památky Arheologické* 53.1, 1962, 82 sqq.; J. Meduna, *Památky Arheologické* 61.1, 1970, 230 sqq.; N. Venclová, *Prehistoric Glass in Bohemia*, Praha 1990, 59.

[2] V. Sokolovska – R. Pašik, *Zbornik Arh. muz. na Makedonija* 6-7, Skopje 1975, 231 sqq.; cf. R. Vasić, *Godišnjak CBI* 21, 1985, 145.

[3] V. Bitrakova-Grozdanova, *Spomenici od helenističkiot period vo SR Makedonija*, Skopje 1987, 67, Pl. I.3; *ead.* in *Ancient Macedonia* V.1, 1993, 170.

[4] O. Velimirović-Žižić, *Starinar* 15-16, 1964-1965, 199, fig. 41.f

formes locales (variantes de fibules du type Certosa) et des objets importés, d'origine grecque, qui sont datés du IVème siècle av. n. è (Fig 1. 3-4). [5] La présence de perles de verre en forme de petite amphore a de même été enregistrée dans plusieurs tombes dans l'arrière-pays du littoral adriatique, à l'est de Zadar (Dračevac près de Jasenica).[6]

Des trouvailles de ce type sont également attestées sur plusieurs sites dans différentes régions de la partie occidentale des Balkans. A proximité de Tuzla une tombe datée de La Tène ancienne (deuxième moitié du IVème siècle) a livré plusieurs pièces d'ambre et 150 perles de verre dont une seule, translucide, en forme de vase.[7] Dans un tumulus de Rudine-Rusanovići (III), sur le plateau de Glasinac, on a trouvé, parmi un groupe de 6 squelettes datant du milieu ou de la seconde moitié du IVème siècle, plusieurs perles de verre, dont quatre en forme de vase. Elles reposaient ici aux côtés de fibules à charnière en bronze et d'autres objets originaires du sud des Balkans (Fig 1. 5-6).[8]

Plus au nord-ouest, près de Visoko (Vratnica), on a mis au jour, en 1966, un groupe de tombes contenant les dépouilles de 16 à 20 individus et renfermant un matériel archéologique plutôt hétérogène sur le plan culturel. Le gros des trouvailles provenant des sud des Balkans, ou de l'Adriatique y cotoie des fibules La Tène anciennes qui sont parvenues dans ces contrées depuis la Pannonie. Parmi les nombreuses parures on compte ici seulement trois pendentifs d'ambre et 61 perles de verre, dont 7 en forme de vase. Cette construction funéraire, unique pour cette époque, est datée de la fin du IVème ou, au plus tard, du début du IIIème siècle av. n. è., alors que l'ensemble du mobilier funéraire couvre une période chronologique bien plus large (Fig 1. 9).[9]

Dans la grande nécropole de Sanski Most, la fouille de 176 tombes vers la fin du siècle dernier a, entre autres trouvailles, livré un grand nombre de perles d'ambre et de perles de verre de diverses couleurs. La tombe 109 contenait ainsi, parmi d'autres parures, une fibule La Tène ancienne et un collier comprenant 53 perles de verre de forme différente et 13 perles en forme de vase (Fig 1. 7-8).[10]

A Donja Dolina, célèbre site sur la rive de la Save, parmi de nombreuses tombes on dénombre seulement 6 sépultures contenant des perles en forme de vase datées de la fin du Premier âge du Fer et du début de La Tène. Il s'agissait chaque fois de quelques exemplaires trouvés aux côtés de perles de verre de formes et couleurs diverses et, plus rarement, de pièces d'ambre (Fig 1. 10-11).[11]

En Slavonie (Velika) le dégagement fortuit d'une tombe féminine a livré plusieurs pièces de parures La Tène anciennes caractéristiques (en particulier des fibules) et des formes locales, pannoniennes, correspondant à la fin du Premier âge du Fer. Tous ces objets sont datés de la deuxième moitié du IVème siècle. A côté de quelques rares perles d'ambre, on note ici un nombre plus important de perles en verre dont une bonne partie en forme de vase (Fig 1. 12-13). Non loin de Velika, quelques exemplaires de perles semblables ont été découverts de façon fortuite sur le site de Gradac, près de Pleternice.[12]

Plus au nord, en direction de la Transdanubie, nous connaissons, d'après Ilone Hunyady, la découverte, près de Keszthely, d'un collier de perles ou pendentifs en forme de vase, aux côtés de fibules La Tène anciennes (B1). Un autre collier d'aspect semblable provient de Carnuntum, site en bordure du Danube.[13]

En Moravie, des trouvailles de ce type ont été mises au jour, à nouveau aux côtés de fibules La Tène anciennes (LT B1), dans deux tombes celtes. La première, aux environs de Brno, contenait un collier constitué de corail et de petites amphores de verre (Fig 1. 14-15).[14] La seconde, à Pritluky, renfermait un collier composé de 69 perles translucides en forme de vase, dont une de couleur bleu cobalt.[15]

En Slovaquie, on note la découverte de fibules LT B2 et de colliers constitués de corail et d'amphores en verre de couleur bleue dans une tombe de la

[5] I. Marović – M. Nikolanci, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 70-71, 1968-1969, 5 sqq., Pl. 4, 7-9.

[6] Š. Batović, *Diadora* 7, 1974, 211.

[7] R. Jovanović, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* I, 1957, 247, Pl. 2.12.

[8] A. Benac – B. Čović, *Glasinac* 2, Sarajevo 1957, 24 sq., Pl. 49.21.

[9] B. Čović, in *Visoko i okolina kroz historiju* I, Visoko 1984, 37 sqq., fig. 10.6; cf. P. Popović, *Starinar* 47, 1996, 111 sq.

[10] F. Fiala, *WMBH* 6, 1899, 94, 116 sq., Pl. 4; cf. I. Hunyady, *op. cit.* (n. 1), Pl. 40.3.

[11] Ć. Truhelka, *WMBH* 9, 1904, Pl. 44.16; 50.28; 54.10; 59.10-11; 60.13; B. Čović, *Inv. arch.* 1961, Y 29, 16-17.

[12] D. Sokač-Štimac, in *Arheološka istraživanja u istočnoj Slavoniji i Baranji*, Zagreb 1984, 130, fig. 3; P. Popović, *op. cit.* (n. 9), 106 sq., fig. 3.1,4.

[13] I. Hunyady, *op. cit.* (n. 1), 41 sq.,Pl. 40.1-2.

[14] J. Meduna, *op. cit.* (n.1), 227 sqq., fig. 4.

[15] K. Ludikovsky, *op. cit.* (n. 1), 78 sqq., fig. 4.

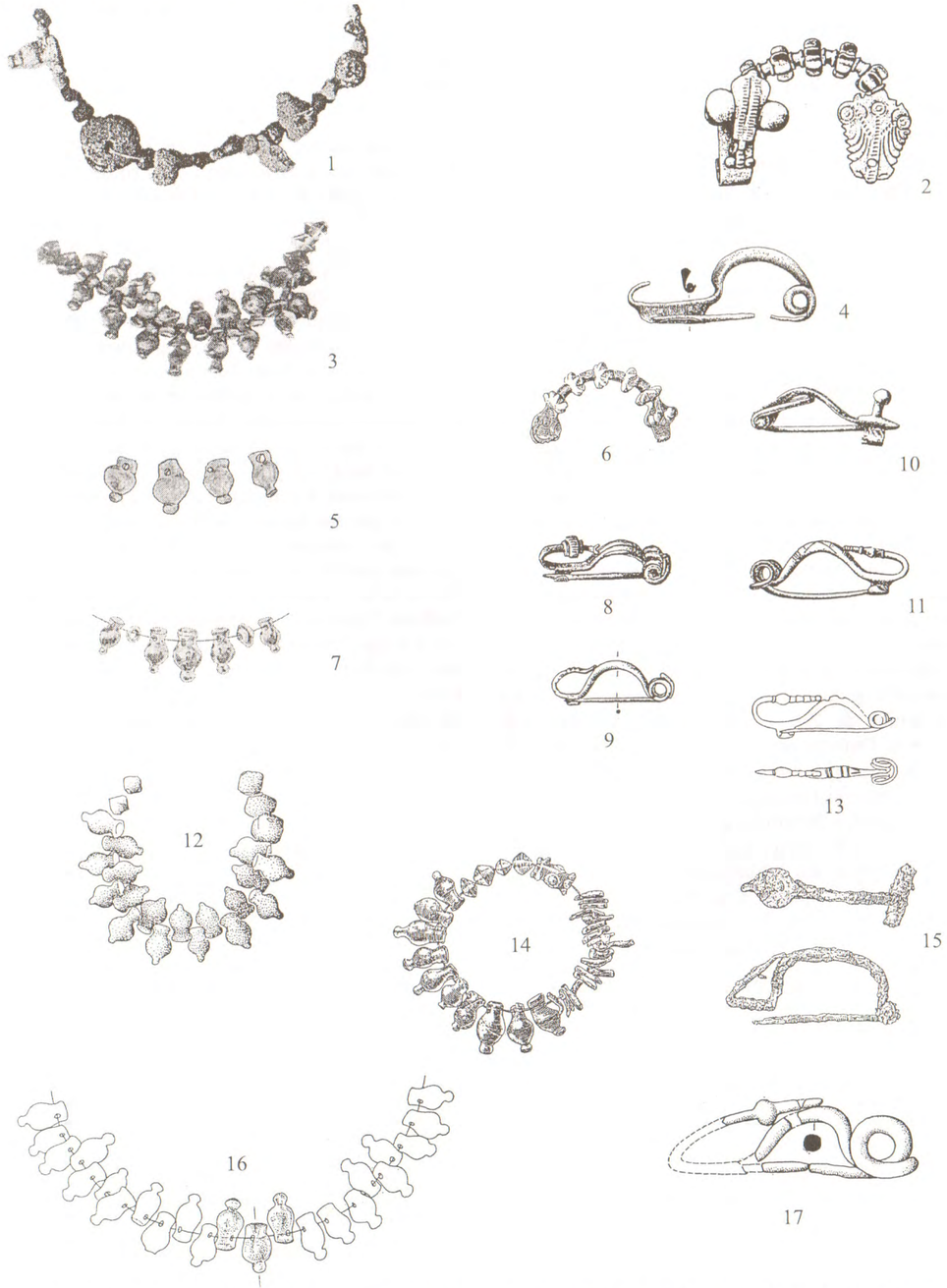

Fig. 1.– 1-2 Ždanec; 3-4 Viča luka; 5-6 Rudine-Rusanovići; 7-8 Sanski most; 9 Vratnica; 10-11 Donja Dolina; 12-13 Velika; 14-15 Brno-Horni Heršpice; 16-17 Dubnik (échelle 1:2)

nécropole de Dubnik (Fig 1. 16-17).[16] Toutefois, la fouille de plusieurs autres nécropoles celtes dans cette région n'a livré qu'une seule découverte semblable des perles en forme de vase, à Michale sur la Zitavou.[17]

Dans la nécropole de Pilismarot, près d'Estergom, complexe funéraire qui couvre la période Ha D – La Tène C, on note à nouveau une tombe contenant un collier de perles de verre translucides en forme de vase.[18] Quelques exemplaires de perles semblables ont également été trouvés à Budapest (Gelerthegy Taban, Fig 3. 11)[19], tandis que plusieurs autres proviennent de la Grande Plaine hongroise, notamment de la nécropole détruite de Hatvan-Boldog qui correspond à LT B.[20]

En direction du sud, le long du Danube, de telles perles ont également été enregistrées dans des tombes celtes partiellement détruite à Osijek (Donji Grad).[21] Les dernières trouvailles de ce type proviennent de Sremska Mitrovica sur la Save, où il existait plusieurs tombes, pour la plupart détruites, de la fin du Premier âge du Fer et de La Tène ancienne. D'après des données non fiables, on aurait trouvé dans une tombe 78 perles d'ambre, 61 perles de coral, 262 perles de verre en forme de vase, ainsi que des objets en argent: un bracelet et des fibules à charnière semblables aux exemplaires provenant de la tombe de Ždanec à Skopje.[22] Au sud de la Save et du Danube on note par contre l'absence de trouvailles du type nous intéressant ici et nous pouvons uniquement remarquer que même la nécropole de Karaburma, à Belgrade, n'a livré qu'un petit nombre de perles de verre, provenant de deux tombes datant du début des inhumations à cet endroit (IV /IIIème siècle).[23] Quant à la Nécropole de Pećine, près de Viminacium, les quelques exemplaires de perles de verre enregistrés proviennent exclusivement de tombes d'habitants locaux – qui vivaient ici avant l'installation des Celtes dans cette partie des Balkans.[24]

*

Les perles de verre en forme de vase ou d'amphore ont leur histoire: elles tirent leur origine des pendentifs de formes semblables réalisés dans divers types de matériel – terre cuite, os, bronze, mais aussi ambre et métaux précieux – et largement répandues vers la fin du Premier âge du Fer (Fig 3. 1-5). En tant qu'amulettes et colliers, tous ces modèles avaient un vaste spectre de propriétés, allant de vertues magiques et apotropaïques jusqu'à l'indication, par leur luxe, du statut de leur possesseur. Dans le processus d'expansion de ces formes une importance particulière revient à l'ambre qui, en raison de son origine étrangère, de son travail relativement facile, et grâce à ses propriétés médicales et protectrices, a toujours été très apprécié. De fait, ce n'est pas un hasard s'il a été qualifié de catalysateur des cultures.[25] On note ainsi, à partir de la seconde moitié du VIème siècle av. n. è., c.-à-d. à l'époque de l'horizon des tombes princières dans les Balkans, l'existence de pendentifs biconiques en ambre qui représentent symboliquement des outres ou des récipients.[26] Puis, pour la première moitié du Vème siècle nous avons, toujours realisés en ambre, les pendentifs, de facture minutieuse, en forme de vase, trouvés dans une tombe de Macédoine (Karaorman, Fig 3. 6).[27] Ce type d'objet est souvent mis en relation avec le vin en tant qu'article commercial de premier ordre, très recherché au sein des communautés barbares qui entretenaient des contacts avec la Grèce. A partir du milieu du VIème siècle, on trouve dans les riches tombes de Macédoine, en particulier dans la région de Thessalonique, des pendentifs en forme de vase, réalisés en or et ornés de filigranes (Fig 3. 7-8).[28] Ce type de parure prestigieuse s'est longtemps maintenu non seulement dans les contrées voisines, mais aussi dans d'autres parties du bassin méditerranéen. C'est cette production due à des artisans habiles, et les objets en ambre de forme apparentée qui, de toute évidence, ont inspiré

[16] J. Bujna, *Slovenská arheologia* 37.2, 1989, 271, fig. 42.a, Pl. 24.7.

[17] J. Meduna, *op. cit.* (n. 1), 231.

[18] I. Bognar-Kutzián, in *Dossiers d'Archeologie* No 77, 1983, 37.

[19] É. Bonis, *Die spëtkeltische Siedlung Gellerthegy-Taban in Budapest,* Budapest 1969, 198 sq.,fig. 6.16, Pl. 5.1-3.

[20] L. Márton, *Dolgozatok* 9-10, 1934, Pl. 52.17; Sur la nécropole Kosd voir M. Szabó in *La Recherche* No 241, 1992, vol. 23, 299, Fig. 3.

[21] E. Spajić, *Osječki zbornik* 4, 1954, Pl. 3.24; J. Todorović, *Kelti u jugoistočnoj Evropi,* Beograd 1968, Pl. 18.7; 19.10

[22] J. Brunšmid, *Vj. Hrv. arh. dr.* 6, 1902, 80 sq., fig. 39; N. Majnarić-Pandžić, *Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu,* Vinkovci 1970, 45, Pl. 23.5-6.

[23] J. Todorović, *Karaburma I,* Beograd 1972, Pl. 23.5; 25.5.

[24] Nous remercions notre collègue B. Jovanović pour les informations fournies sur le site.

[25] A. Palavestra, *Praistorijski ćilibar na centralnom i zapadnom Balkanu,* Beograd 1993, 9.

[26] *Ibid.* 253 sq.

[27] I. Mikulčić, *Starinar* 13-14 (1962-1963), 1965, 202, fig. 17a.

[28] Cf. *Sindos,* Catalogue de l'exposition, Athènes 1985, 97, 178, 203, 221, 265, 297, 305.

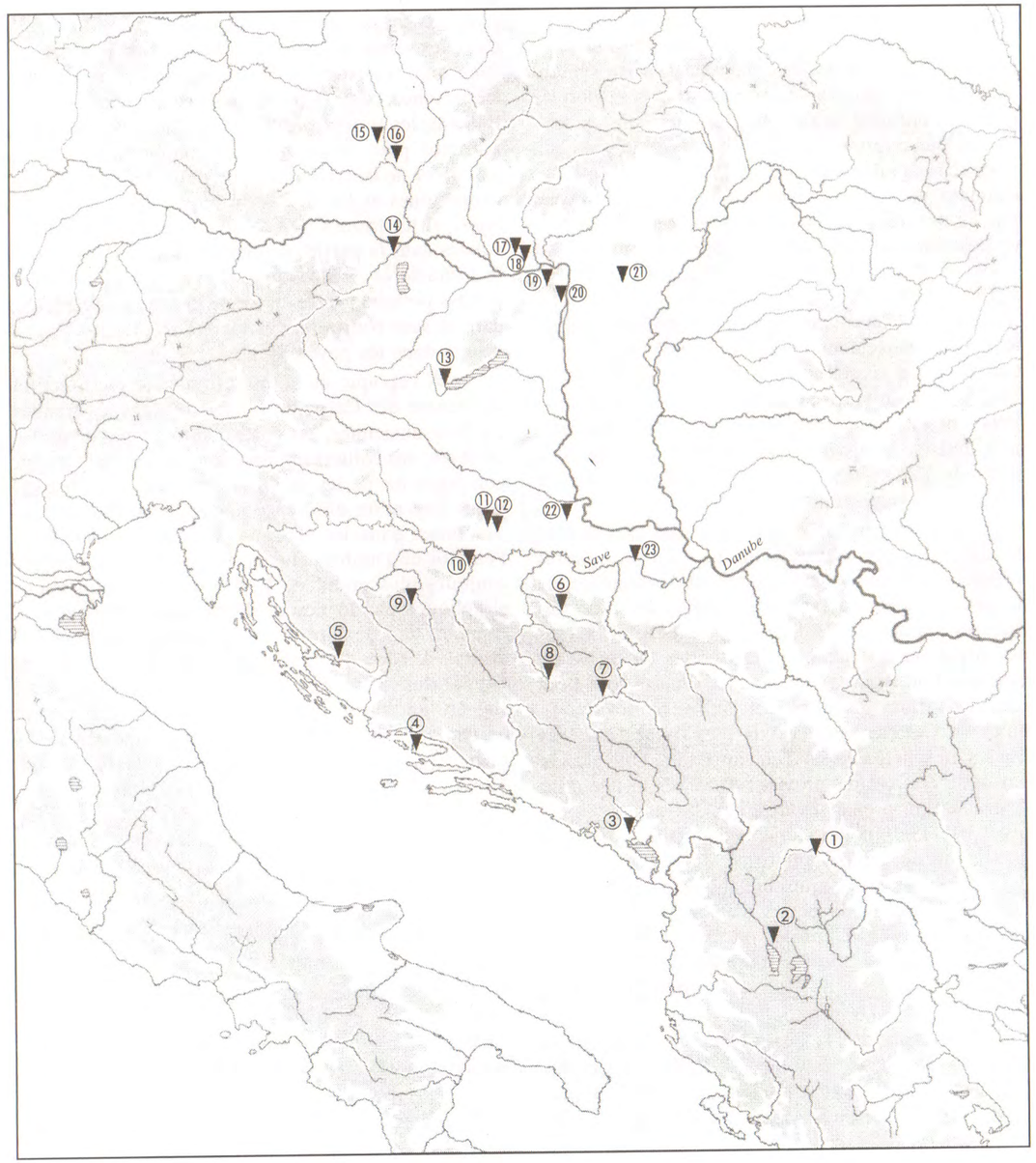

Fig. 2.– Carte de répartition des sites: 1. Ždanec, 2. Delogožda, 3. Momišići, 4. Viča luka, 5. Dračevac, 6. Tuzla, 7. Rudine-Rusanovići, 8. Vratnica, 9. Sanski most, 10. Donja Dolina, 11. Velika, 12. Pleternica, 13. Keszthely, 14. Carnuntum, 15. Brno-Horní Heršpice, 16. Prítluky, 17. Michale nad Žitavou, 18. Dubnik, 19. Pilismarót, 20. Gelerthegy Taban (Budapest), 21. Hatvan-Boldog, 22. Osjek, 23. Sremska Mitrovica

la réalisation de pièces de parures de formes semblables, en recourant toutefois à une technologie plus simple et un matériel moins onéreux – le verre. Les perles de verre constituaient ainsi une imitation des objets luxueux réalisés dans les parties septentrionales de la Grèce et, notamment, la région de Thessalonique où existaient plusieurs centres artistiques qui approvissionnaient les barbares en parures répondant à leur goût.[29] Les Grecs mêmes ne semblent pas avoir été impressionnés par ce nouveau type de parure: les principales directions de la propagation des perles en forme d'amphore sont en effet le sud de la partie central des Balkans, région au voisinage même de la Grèce, et, avant tout, le littoral oriental de l'Adriatique ainsi que certaines régions de la partie occidentale des Balkans. D'après nos connaissances actuelles, les premiers exemplaires de telles perles de verre apparaissent, en effet, vers le début du IVème siècle dans l'arrière-pays macédonien, puis se propagent en direction de l'Ouest, à partir du IVème siècle, par le biais de contacts ou d'échange commerciaux.

Dans la partie occidentale des Balkans, à côté de parures de production locale et d'exemplaires importés, on constate fréquemment l'apparition de formes hybrides, en tant que résultat de fortes influences venues de l'Adriatique, de l'espace à l'est des Alpes ou de Pannonie. Les perles en forme de vase que l'on trouvent ici dans les tombes sont liées soit aux formes grecques, soit aux variantes des fibules de Certosa, ou, dans la plupart des cas, aux fibules du schéma de La Tène ancienne. Une grande partie de ces parures provient d'ateliers locaux dont la production prenait modèle sur des objets importés. Chez les Iapodes, nous rencontrons ainsi des pendentifs de bronze en forme de récipients évoquant des amphores, vraisemblablement confectionnés en s'inspirant de perles d'ambre (Fig 3. 10).[30] En revanche, en Liburnie, on trouve au IVème-IIIème siècle des boucles d'oreille en argent avec pendentifs en forme de vase, qui imitent, cette fois, des perles de verre (Fig 3. 9).[31]

Par rapport à la quantité totale de perles de verre trouvées dans des tombes féminines, les perles en forme de vase restent relativement rares. Le plus grand nombre de tombes ayant livré de telles perles est enregistré à Donja Dolina. Ce site, se trouvant à la limite de deux espaces culturels et géographiques, constituait alors un centre incontournable dans les communications entre le sud et le nord. Bien qu'il n'existe pas de données plus précises sur la présence celte dans les parties occidentales des Balkans, les trouvailles de fibules La Tène anciennes attestent pour le moins, de façon explicite, l'établissement de contacts intensifs entre les populations autochtones et les Celtes du bassin des Carpates.[32] Ainsi, si les formes de La Tène anciennes sont parvenues dans la partie occidentale des Balkans depuis la Moravie et la Slovaquie, il est permi d'envisager que les perles de verre en forme de vase ont véhiculé, dans le sens contraire, des formes méditerranéennes jusque dans les pays celtes.

A l'époque de la migration celte en direction du bassins des Carpates, on trouve dans les tombes La Tène anciennes, aux côtés d'autres types de perles de verre, des colliers entièrement, ou très largement, composés de perles en forme de vase, ce qui constitue une nette différence par rapport aux trouvailles faites dans les Balkans. La baisse sensible de l'emploi de l'ambre dans cet espace[33] et le nombre toujours plus grand de perles de verre pourraient s'expliquer par le besoin de produits peu onéreux capables de satisfaire de larges couches de la population. A côté des perles translucides habituelles, l'apparition de perles de couleur bleue ou cobalt, suggère une production locale – celte. Dans ce type de contacts entre les Balkans et le cours moyen du Danube la role importante revient certainement à l'espace des Alpes du Sud-Est où l'on note une forte concentration de trouvailles de divers types de perles (Slovénie).[34] Il est très vraisemblable que cet aspect de la technologie du travail du verre est parvenu en Europe centrale depuis la Méditerranée, toutefois l'absence de données plus précises recueillies sur un grand nombre de sites empêche une analyse détaillée de ce type de trouvailles.

Dans la longue histoire de verre les perles en forme de vase ou d'amphore n'appartiennent qu'à un épisode s'étendant, géographiquement, sur plusieurs grandes périodes – en l'occurrence l'époque

[29] Cf. R. Vasić, *Zbornik narodnog muzeja* 16.1, Beograd 1996, 147 sq.

[30] Cf. R. Drechsler-Bižić, *Vjesnik Arh. muz. Zagreb* 6-7, 1972-1973, Pl. 30.2.

[31] Š. Batović, *op. cit.* (n. 6), 211. fig. 6.

[32] P. Popović, *Starinar* 47, 1996, 105 sqq.

[33] A. Palavestra, *op. cit.* (n. 25), 279 sq.

[34] S. Gabrovec, in *Praistorija jugoslovenskih zemalja* V, A. Benac ed., Sarajevo 1987, 95 sq.; K. Kunter, *Glasperlen der vorrömischen Eisenzeit* IV, Marburger Studien zur Vor-und Frühgeschichte 18, 1995, 35 sqq; Les perles en forme de vase (bleue) v. H. Hencken, *The Iron Age Cemetery of Magdalenska gora in Slovenia,* 1978, 41, fig. 169g.

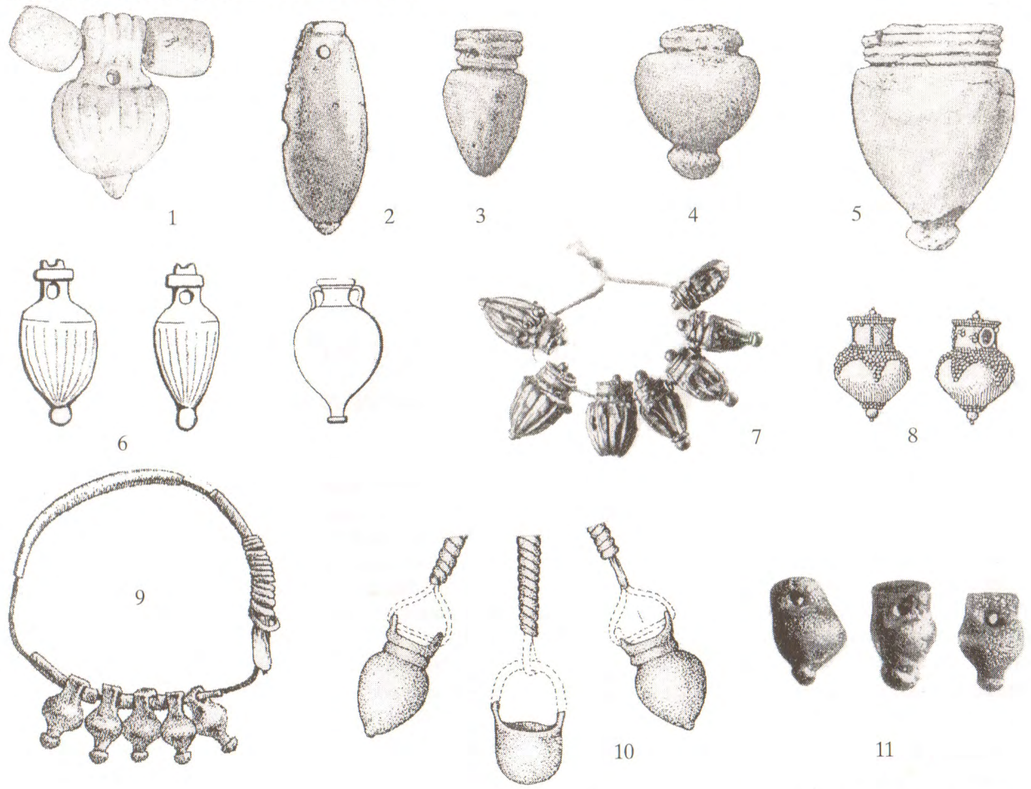

Fig. 3.– 1 Nin; 2 Nadin; 3-5 Trebenište; 6 Karaorman; 7 Budva (?); 8 Petilep; 9 Nadin; 10 Prozor; 11 Gelerthegy Taban-Budapest (1 terre cuite, 2 – 6 ambre, 7 –8 or, 9 argent, 10 bronze, 11 verre; échelle 1:1)

clasique et hellénistique en Grèce, et, respectivement, le Premier et le Deuxième âge du Fer dans les Balkans, et La Tène ancienne dans le bassin des Carpates. Cet épisode correspond, dans l'ensemble, à l'époque allant du début du IVème au début du IIIème siècle, durant laquelle ces perles apparaissent sporadiquement dans des tombes féminines, tout d'abord en Macédoine, puis, en passant par le littoral adriatique et la partie occidentale des Balkans, arrivent finalement jusqu'au bassin des Carpates. Les exemplaires de colliers abondant en perles semblables, trouvés sur le cours moyen du Danube, répondent vraisemblablement aux affinités celtes pour les productions méditerranéennes. Après l'expédition infructeuse en direction de la Macédoine et de la Grèce et avec la formation des Scordisques, ce type de parure est progressivemment sorti de l'usage. Pour la suite du IIIème siècle nous connaissons uniquement des exemplaires provenant du voisinage même de ses contrées d'origine, telles que la Macédoine et le Monténégro. Et lorsque nous en rencontrons plus tard, à la période romaine et même au moyen âge,[35] il s'agit seulement d'anciens objets fortuitement découverts, et réutilisés de la même façon qu'autrefois.

Traduit par
Pascal DONJON

UDC 904:739.2"652"(1–924.5/.6)

[35] Cf. *Intercisa* II, Budapest 1957, 443, fig. 94.60; Š. Nađ, *Rad Vojvodanskih muzeja* 8, 1959, Pl. 3.17.

Source des illustrations: Fig. 1. 1-2 Sokolovska-Pašik (n. 2), 3-4 Marović-Nikolanci (n. 5), 5-6 Benac-Čović (n. 8), 7-8 Fiala (n. 10), 9 Čović (n. 9), 10-11 *Praistorija jugoslovenskih zemalja* V, Sarajevo 1987 (Pl. 28. 13a, 29. 3), 12-13 Sokač-Štimac (n. 12), 14-15 Meduna (n. 1), 16-17 Bujna (n. 16); **Fig.** 3. 1-5, 8-9 *Praistorija jugoslovenskih zemalja V (Pl. 40.12, 41.20, 76.7-9, 74.10, 41.21), 6 Mikulčić (n. 27), 7 Lj. Popović, (Antička grčka zbirka*, Narodni muzej, Beograd 1994, 199, no. 281), 1, 10 Drechsler-Bižić (n. 30), 11 Bonis (n. 19).

О типу "источнодалмацијског" ципуса

РАДМИЛА ЗОТОВИЋ, Археолошки институт, Београд

На простору источног дела римске провинције Далмације јавља се један неуобичајен тип надгробног споменика, који је до сада углавном означаван као надгробни споменик типа коцке са пирамидом. Оваквом одређивању типологије споменика допринели су са једне стране ретки и спорадични налази,[1] и са друге, реконструкција овога типа споменика коју је предложио Д. Сергејевски (сл. 1).[2] Према предложеној реконструкцији споменик је био трочлан; доњи део – постамент у облику коцке са рељефно израђеним лављим ногама на угловима, средишњи део – коцка са рељефним представама на фронталној и двема бочним странама, и горњи део – у облику пирамиде на чијем се врху као финализација споменика највероватније налазила пинија. Но, досадашњи налази овога типа споменика ипак упућују на то да је неопходно да се оваква реконструкција ревидира, а анализа типологије, морфологије и тектонике споменика изврши много дубље и свеобухватније.

Овај споменик могао је бити постављен на постамент углавном правоугаоног облика, са профилацијом или без ње[3], што ни у ком случају није представљао обавезан и константан део надгробног споменика који је увек практикован. Тако је сасвим могуће сматрати да је коцка са рељефно израђеним лављим ногама на угловима, сама по себи надгробни споменик тј. његов доњи, констатан део, за који је могуће сматрати да је понекад могао бити постављан на постамент, а понекад директно на земљу, што у смислу морфологије и тектонике споменика нема дубљи смисао и значај.

Надгробни споменици у облику коцке могу се убројати у групу надгробних споменика типа ципуса. Надгробни споменици типа ципуса познати су у својим различитим формама,[4] те ове са простора источног дела провинције Далмације можемо означити у ширем смислу као надгробне споменике типа ципуса у форми коцке. У оквиру овога типа надгробних споменика могу се уочити три основне варијанте, које се формирају према тектоници споменика. Суштински, тектоника ципуса састоји се, без обзира на његове различите форме, из два основна дела: трупа и "додатка" различитих облика.[5] Тако се на простору источног дела римске провинције Далмације, узимајући у обзир облик два основна дела ципуса у облику коцке, могу уочити његове следеће варијанте: варијанта I – у облику коцке са правоугаоним додатком са профилисаним забатом и акротеријама (сл. 2A);

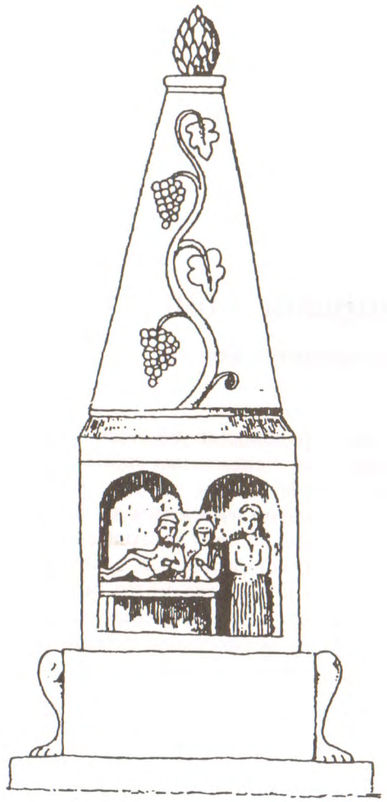
[1] До сада је на простору источног дела провинције Далмације констатована само једна коцка са пирамидом и четири пирамиде.

[2] D. Sergejevski, Rimska groblja na Drini, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (GZM)* XLVI, Sarajevo 1934, sl. 14.

[3] Види, Р. Зотовић, *Римски надгробни споменици источног дела провинције Далмације*, Ужице1995, 12 (за стеле), и A. Cermanović-Kuzmanović, Grobnica jedne ugledne porodice u Kolovratu kod Prijepolja, *Arheološki vestnik* 41, Ljubljana 1990, 229, sl 2 (за паралелопипедне ципусе).

[4] М. Р. Васић, *Надгробни споменици (стеле и ципуси) у римској провинцији Далмацији од I-IV в. н. е.*, (необјављена докторска дисертација), 243.

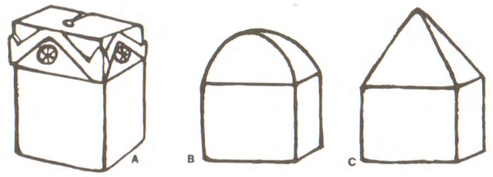
[5] *Ibid.*, 244.

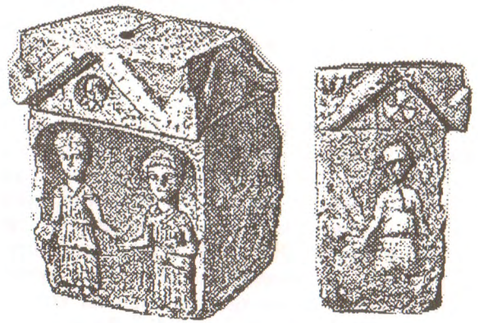
Сл. 1.– Надгробна коцка са пирамидом (реконструкција споменика према Д. Сергејевском)
Fig. 1.– Grave cube with a pyramid (according D. Sergejevski)

варијанта II – у облику коцке са "стошцем" (пресечене и при врху заобљене купе) (сл. 2B); и варијанта III – у облику коцке са пирамидом (сл. 2C). Све три варијанте су у свом целовитом облику познате са по једним примерком. Варијанта I – са забатним додатком на основу једног примерка из Скелана[6] (сл. 3, 3a), варијанта II – коцка са стошцем, позната је према једном примерку из Пљеваља[7], и варијанта III – са пирами-

[6] K. Patsch, Arheološko-epigrafska istraživanja rimske provincije Dalmacije, *GZM* XIX, Sarajevo 1907, 453, sl. 48 i 49; Р. Зотовић, *op. cit.,* 129, br. 153.

Сл. 2.– Варијанте источнодалмацијског ципуса: A – Варијанта I; B – варијанта II; C – Варијанта III
Fig. 2.– Varinats of eastdalmatians cippus: A –type I; B – type II; C – type III

Сл. 3, 3a.– Надгробна коцка из Скелана
Fig. 3.– Grave cube from Skelani

дом на основу налаза из Карана[8] (сл. 4, 4a). Сви остали налази односе се на коцке, и до сада се бележи укупно двадесет шест примерака. Налази надгробних коцки су најчешћи у ужичко-пожешком крају (сл. 5, 6, 6a, 7 и 10) и у области Санџака (сл. 8 и 9), док се спорадично јављају и у пределима уз Дрину. На територији провинције Далмације овај тип надгробног споменика нема своје ближе аналогије. Најближе аналогије надгробним коцкама са подручја источног дела провинције Далмације налазе се у Дакији,[9]

[7] Н. Вулић, Антички споменици наше земље, *Споменик Српске Краљевске Академије (СКА)* LXXI, Београд 1931, 290, бр. 292; Р. Зотовић: *op. cit.,* 128, бр. 147.

[8] Н.Вулић, Антички споменици наше земље, *Споменик СКА* LXXV, Београд 1933, 76, бр. 216; Антички споменици наше земље, *Споменик СКА* XCVIII, Београд 1941-48, 245, бр. 482; П. Петровић, *Римски камени споменици из Карана,* Ужице 1986, бр. 20, сл. 23; Р. Зотовић, *op. cit.,* 125, бр. 128.

[9] G. Florescu, I monumenti funerari romani della "Dacia Superor", *Ephemeris Dacoromana* IV, Bucuresti 1930, 114, sl. 56-59; 135, sl. 75,76.

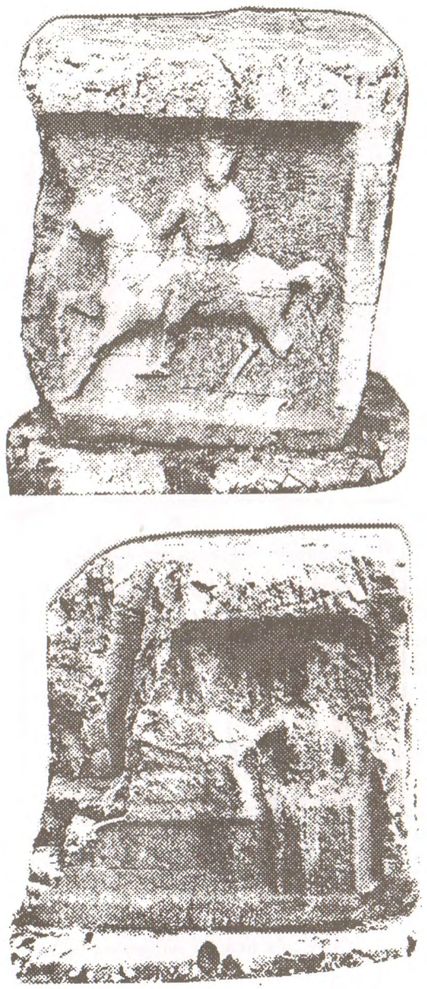
Сл. 4, 4a.– Надгробна коцка са пирамидом из Карана
Fig. 4.– Grave cube with a pyramid from Karan

Сл. 5.– Надгробна коцка, Ужице
Fig. 5.– Grave cube from Užice

а даље у Рецији и Норику.[10] Шири хронолошки оквир у коме се јављају надгробне коцке на овим просторима јесте од II в. н. е. па на даље. Хроно-

[10] R.Wagner, Raetia et Noricum, *Corpus signorum Imperii Romani, Band* I, 1, Bonn 1973, 20, T. 7; 59-63, T. 27, 28; 65-66, T. 29; 211, T. 63; 373-374, T. 98, 99; 378, T. 101.

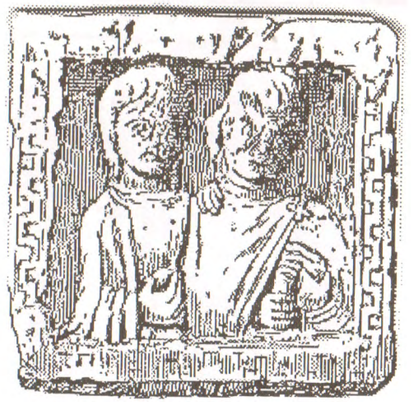

Сл. 6, 6a.– Надгробна коцка из Пожеге
Fig. 6.– Grave cube from Požega

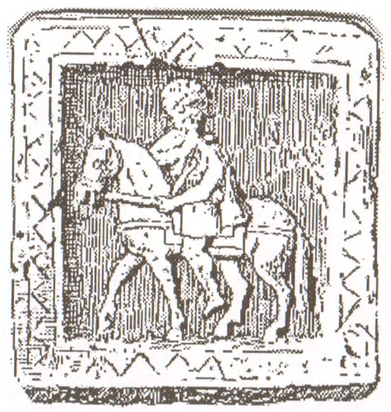
лошка и територијална распрострањеност надгробних коцки на подручју источног дела провинције Далмације говори о томе да је овај тип надгробног споменика специфичан на одређеној територији и да је у свом морфолошком облику нама данас познат са елементима преузетим из римске сепулкралне уметности. На основу до сада констатованих налаза, немогуће је претпоставити која је варијанта овога типа

Сл. 7.– Надгробна коцка из Каленића
Fig. 7.– Grave cube from Kalenić

Сл. 8.– Надгробна коцка из околине Пљеваља
Fig. 8.– Grave cube from the surrounding of Plevlja

Сл. 9.– Надгробна коцка, Пљевља, околина
Fig. 9.– Grave cube from the surrounding of Plevlja

Сл.10– Надгробна коцка, Сеча Река
Fig. 10.– Grave cube from Seča Reja

надгробног споменика била омиљенија па тако и чешће заступљена на овим просторима.

Дубља анализа надгробних коцки на овом простору говори да се основни утицај римске сепулкралне уметности састојао у преузимању рељефа као сценске религиозно-филозофске концепције загробног живота. У том погледу сасвим је јасно да се на одређеним подручјима ове територије јављају рељефне представе у сценском и композиционом смислу ако не сасвим идентичне онда готово идентичне онима које се јављају на стелама. Тако се може уочити да су облици рељефних поља и сцене у њима преузете са стела као непосредних узора, специфичних за одређене крајеве у којима се ове јављају.[11] Тако се двоструко профилисана полукружна рељефна поља са представом покојника или даће налазе у Глумчу и Доњој Добрињи код Пожеге, сцена даће са мушкарцем на клини у Великом Гостиљу и Ужицу, попрсја покојника

[11] Детаљно, Р. Зотовић, *op. cit.*, 34.

и сцена даће са мушкарцем на клини или троножним сточићем или слугама поред њега у четвороугаоним нишама у ужичко-пожешком крају и источном Подрињу. Недостатак титулуса на надгробним коцкама такође представља специфичност овога типа надгробних споменика. Евидентно је да се углавном као нов елемент преузет из римске сепулкралне уметности на ципусима уопште јавља титулус, што је у исто време први и основни показатељ дубљег друштвено-економског процеса романизације појединаца или друштвене заједнице. Ово се може пратити на типовима ципуса као што су јаподски или либурнски,[12] затим ципусима са подручја Аполоније и Дирахија,[13] па чак и на ципусима са удаљених подручја као што су Херсонес[14] или Шпанија[15]. Територијално најближе аналогије јесу ципуси из бокакоторског залива и околине Будве.[16] Ови споменици пружају потврду о томе да је у периоду римске доминације дошло до споја старије аутохтоне форме надгробног споменика са новим елементом из римске сепулкралне уметности – титулусом. Но, са друге стране, овакав спој може се одвијати и у другом правцу: форма споменика – рељефна представа, са или без натписа. Надгробни споменици Херсонеса показују да је овакав процес ишао у правцу: форма аутохтоног надгробног споменика – форма аутохтоног надгробног споменика + натпис – форма аутохтоног надгробног споменика + рељефна представа + натпис, или форма аутохтоног надгробног споменика + рељефна представа.[17] Појава натписа или рељефне представе са или без натписа не може се пратити у смислу хронолошки јасног континуитета, престанка јављања једног облика и појаве јављања другог, али је важно уочити да су се натпис и рељеф могли јављати према интересовању и степену романизације појединца или друштвене групе. Такође је од изузетне важности чињеница да овај тип надгробног споменика пружа потврду да је надгробни споменик старије аутохтоне традиције могао бити анепиграфски, односно да је управо следећи аутохтону традицију остао и у време римске доминације као такав.[18] Тако се надгробни споменици типа коцке са подручја источног дела провинције Далмације могу одредити као двочлани анепиграфски фунерарни облик са рељефним представама као новином преузетом из римске сепулкралне уметности. Са друге стране, тешко је предпоставити да у време римске доминације још увек није, бар при урбаним центрима, постојало означавање идентитета покојника, што је између осталог у римској фунерарној пракси био основни смисао титулуса. С тога би бар на први поглед било реално претпоставити да је процес романизације током касног II и нарочито током III века био довољно одмакао, те да је у том смислу означавање лич-

[12] D. Sergejevski, Japodske urne, *GZM* IV/V, 1949-1950, 45 и даље; M. Suić, Liburnski nadgrobni spomenik "liburnski cipus", *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* LIII, Zagreb 1950-1951, 59 и даље.

[13] V. Toci, Donees sur l'onomastique illyrienne a Dyrrhachium et dans d'autres centres de l'Albanie, *Studia Albanica* VI/2, Tirana 1969, 163 и даље; Donnees sur l'element Illyrien a Dyrrhachium a la lumiere des nouveaux temoignages archeologiques, *Studia Albanica* IX/1, Tirana 1972, 77 и даље, fig. 12-13.

[14] Н. В. Молева, *Антропоморфные памятники Боспора*, Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Ленинград 1986.

[15] A. Beltran, El plano arqueologice de Cartagena, *Archivo espanol de arqueologia* XXV, 47 и даље, sl. 7.

[16] J. J. Martinović, Kupasti cipusi iz Boka Kotorske i okoline Budve, *Годишњак Поморског музеја у Котору* XVII, Котор 1969, 167 и даље, br. 1-15; D. Rendić-Miočević, O jednom tipu "ilirskog" nadgrobnog spomenika, *Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja* XIII, Sarajevo 1976, 285 и даље, T II,1, II,2 i III,1.

[17] Надгробни споменици Боспора су до сада најдетаљније обрађени у смислу типологије, развојних фаза, и етничко-социјалне структуре становништва које их је практиковало. За надгробне споменике из Боке Которске и околине Будве слично је урадио D. Rendić-Miočević, *op. cit.*, и дао упоредне аналогије споменика типа ципуса, при чему се назив "илирски" не односи на етнички појам већ културно-историјски, географски и хронолошки. На жалост, докторска дисертација Н. Б. Молеве није доступна, па се стога могу користити краће студије и чланци у часописима. Види нпр., Л. Г. Колесникова, Кому принадлежали антропоморфные надгробия Херсонеса?, *Советская археология* 3, Москва 1973; Значение и место антропоморфных надгробий в некрополе Херсонеса, *Советская археология* 2, Москва 1977.

[18] Ово је важно јер је чешће мишљење да ципуси без натписа нису били анепиграфски, већ да су могли имати текст исписан бојом која је током времена испрана. Види, D. Rendić-Miočević, *op. cit.*, 296, нап. 31, и H. S. Robinson, A Sanctuary and Cemetery in Western Corinth, Hesperia, *Journal of the American School of Classical Studies at Athens* XXXVIII,1, Athens 1969, T.9, бр. 53, 56, 57, 70. Налаз из Јабучја код Ваљева навео је на закључак да надгробне коцке и нису биле анепиграфски надгробни споменик, већ део епиграфског надгробног споменика односно целине која се састојала од паралелопипедног ципуса великих димензија, коцке која се постављала на њега и акротеричног "површја", види, А. Јовановић, Налази из римског периода у ваљевском крају, *Истраживања* II, Ваљево 1985, 62-63.

ног идентитета покојника путем натписа морало постојати, као што је то евидентно и на осталим типовима ципуса. Надгробне коцке су свакако биле коришћене као гробна обележја спаљених покојника. Налаз урне из Коловрата на којој је било плитко урезано име покојника[19] може навести на претпоставку да је слично било практиковано и у случају сахрањивања под надгробним коцкама.

Уочљиво је на свим примерцима овога типа надгробног споменика, које је било могуће видети, постојање кружног отвора који је по дужини тј. вертикали пролазио кроз коцку (сл. 5а). Овај кружни отвор видљив је и на додатку "са забатом" надгробних коцки варијанте I (сл 3). Може се претпоставити да је овај отвор служио за либацију, односно изливање течне жртве на гроб покојника (сл. 5, 7).

Територијална распрострањеност овога типа надгробног споменика као специфичног облика на одређеној територији упућује на потребу разматрања етничке компоненте носиоца овога типа надгробног споменика. Евидентно је да се и остале форме овога типа ципуса јављају на специфичним тј. одређеним територијама и да је према томе постојао покушај одређивања етничке компоненте носиоца одређених форми надгробног споменика типа ципуса. Ово је у одређеним случајевима, као јадодског или либурнског ципуса, лако одредити, док је у извесним, као бококоторским или дирахијским или аполонијским ципусима, овакав покушај сведен на покушај анализе односа варварин – римски грађанин, што је опет у односу на састав становништва могло значити однос грчког или илирског живља према Римљанима у првој инстанци, односно римског грађанина у другој.[20] Такав однос, према већинском саставу становништва, сводио се на релацију Грк – не Грк (варварин) или римски грађанин – негрђанин (civis – peregrinus).[21] У том смислу проблематика везана за нашу територију је доста комликована. Она се у крајњој инстанци може свести на однос римски грађанин – негрђанин, чиме се у исто време своди и на проблематику социјално-економских односа носилаца надгробних ципуса у форми коцке. Може се тврдити да је овај тип надгробног споменика у социјалном смислу одговарао средњем друштвеном слоју, а у етничком групи хетерогеног етничког састава. Социјални аспект носиоца овога типа надгробних споменика лакше је разграничити. Рељефне представе упућују на јасно задржавање старијих културолошких традиција домаћег становништва с једне, и покушаје прихватања нових вредности са друге стране. Они се подједнако одражавају у елементима "модних" детаља, и продужавају чак до у период касног III века.[22] Тако се на извесном броју надгробних коцки може пратити покушај да се у женској моди следи римски тренд,[23] док на извесним видимо локалне модне манире, који се појављују у зависности од одређеног подручја.[24] Преузимање рељефа са стела као непосредних узора на задржану старију аутохтону форму надгробног споменика говори такође у прилог претпоставци да се ради о средњем друштвеном слоју који је тежио да достигне друштвено напреднији слој римских грађана, било да се ради о римском или романизованом домаћем становништву. У социјалном смислу ову групу становништва могли су сачињавати друштвени слојеви без римског грађанског права, они који су га стекли преко *Contitutio Antoniana,* а без дубљег уплива процеса романизације, ослобођеника, нижих економских слојева друштва – занатлија, и прелазних друштвених група од руралног ка урбаном становништву. Етничка компонента праћена преко елемената на рељефним представама говори о извесним елементима из грчког , келтског и илирског културног круга. Женска ношња је основни показатељ овога,[25] али се исто може допунити и другим археолошким налазима као потврдама о присуству поред илирског и келтског, и грчког становништва или утицаја на овим просторима.[26]

Пратити територијално-етничку компоненту наспрам тектонике или морфологије споменика у овом случају је врло комликовано. Споменици се на овом простору јављају од половине II в. н. е., односно од времена почетка осмишљеније "романизације" на овом простору. У етничком смислу то је време у коме се више не могу јасно пратити постојања одређених племена тј. њиховог укључивања у романизацију, већ одређени остаци родовског друштва старијих племенских заједница,[27] задржавање традиција старијег гвозденог доба,[28] и утицаја римских културних елемената у готово свим областима живота. Ситуација се у том смислу компликује што се у периоду римске доминације могу уочити елементи домородачке културне традиције за које се зна да су аналогни појавама у одређеним територијално-етничким целинама провинције Далмације у периоду пред или за време римске доминације. Аналогије у том смислу нарочито се уочавају за област између Крке и Цетине, око Ридера и за приобални појас средњег јадранског приморја. Оне се уочавају у формама сахрањивања,[29] извесним облицима археолошког,[30] као и епиграфског материјала.[31] Промене у етничком саставу становништва констатоване су за период средине II в. п. н. е. када је евидентно поред домородачких културних елемената присуство келтских, као и утицај хеленистичких културних елемената.[32] Још увек је непознато шта се у етничком смислу за подручје источног дела провинције Далмације за период римске доминације може сматрати "домородачким" и у којој мери је то домородачко, а у којој досељено становништво, и на крају у којој мери је то нова друштвена заједница различитих етничких елемената. Исти културни елементи уочљиви су и на надгробним коцкама. Узимајући у обзир њихову тектонику такође се не може рећи да ли су и у коликој мери ако јесу, настали деловањем досељених друштвених заједница на постојећу староседелачку у периоду римске доминације, или су оне већ у периоду пред римску доминацију настале под утицајем спајања, прожимања и стапања различитих културолошких елемената домородачког становништва, домаћег и досељеног. Ово је у толико теже што се још увек не зна права слика измене састава становништва, промене и процеса који су при том настали. Јасно је да се надгробне коцке јављају на оној територији која је за период старијег гвозденог доба одговарала насеобинама Аутаријата.[33] Период од краја V в. п. н. е. исувише је дуг да би се могло тврдити да су касније племенске групације наставиле традицију Аутаријата, али се на основу различитог архео-

---

[19] A. Cermanović-Kuzmanović, *op. cit.,* 229. Овај налаз се односи на гробну целину типа area maceria cincta и у њему није било налаза надгробне коцке, али исти може послужити за претпоставку да се слично могло практиковати и по питању надгробних коцки.

[20] Овај однос је за бока-которске ципусе према нашем мишљењу уочио D. Rendić-Miočević, *op. cit.,* 301-302. Слично и за ципусе са подручја Боспора, Н. В. Молева, *op. cit.,* 13-14.

[21] D. Rendić-Miočević, *op. cit.,* 302. За шире аналогије Л. Г. Колесникова, *op. cit.*

[22] Р. Зотовић, *op. cit.*, 63-64; Римски надгробни и вотивни споменици из епиграфске збирке Народног музеја у Ужицу, *Ужички зборник* 18, Ужице 1989, 167-168.

[23] Р. Зотовић, *Римски надгробни споменици...*, 64.

[24] *Ibid.,* 63-64.

[25] I. Čremošnjik, Nošnja na rimskim spomenicima u Bosni i Hercegovini, *GZM* XVIII, Sarajevo 1963, 111 и даље, да је женска ношња у многим елементима пореклом од пракултуре Илира и да је аутохтона ношња илирских племена на којој је ипак уочљив утицај келтске културе.

[26] A. Cermanović-Kuzmanović, Die Römische-Illyrischen Skulpturen aus Komini, *Antike Welt* 2, 1973; Vorrömische Elemente in der Kultur des Municipium S ... im Dorf Komini, *Živa antika (ŽA)* XXX, Skoplje 1980, 227-232, о различитим утицајима на овом простору. V. Radimsky, Izveštaj o iskopinama u Domaviji kod Srebrenice u godinama 1892-1893, *(GZM)* VI, Sarajevo 1894, о присуству Грка на овим просторима и о постојању колонија Грка досељеника.

[27] М. Гарашанин, *Историја Црне Горе I,* Титоград, 1967, 145-146, 147-148.

[28] Доста различитих елемената указује на задржавање традиције гвозденог доба. У сахрањивању: Радоиња и Бранковина код Рогатице (укопавања умрлих у праисторијске тумуле), А. Јуришић, Заштитна ископавања у Радоињи, *Саопштења* IV, Београд 1961, 177. А. Јовановић, *Римске некрополе на територији Југославије,* Београд 1984, 65; M. Kosorić, *Kulturni, etnički i hronološki problemi ilirskih nekropola u Podrinju,* Tuzla 1976, 20. Некропола Комини I и керамички материјал из гробова, А. Јовановић, *op. cit.,* 66-67, 85-86; A. Cermanović-Kuzmanović, Rezultati arheoloških istraživanja na području municipijuma S, kod Pljevalja – selo Komini, *Materijali* IV, Herceg-Novi 1966, 78.

[29] А. Јовановић, *op. cit.,* 85-86; Ђ. Бошковић-И. Здравковић-М. Гарашанин-Ј. Ковачевић, Споменици културе у овчарско-кабларској клисури и њеној најближој околини, *Старинар* I, Београд 1950, 96; A. Cermanović-Kuzmanović-D. Srejović-Ć. Marković, *Inventaria Archeologica,* fasc. 15, Beograd 1972 – за камене урне из приобалне Далмације нађене у Коминима и Ужицу (I и III в. н. е.); А. Јовановић, *op. cit.,* 65-68; A. Cermanović-Kuzmanović-D. Srejović, Rezultati novih arheoloških istraživanja u jugoistočnom delu rimske provincije Dalmacije, *Materijali* IV, Herceg-Novi 1966, 23.

[30] A. Cermanović-Kuzmanović, Vorrömische Elemente in der Kultur des Municipium S... im Dorfe Komini, *ŽA* XXX, Skoplje 1980, 229-230, за елементе јадодске културе.

[31] Епиграфски материјал нарочито сродан и идентичан делматском: A. Cermanović-Kuzmanović, Rezultati novih arheoloških istraživanja u jugoistočnom delu rimske provincije Dalmacije, *Materijali* IV, 23-24; R. Katičić, Das mitteldalmatische Namengebiet, *ŽA* XII/2, Skopje 1962, ова имена убраја у средњедалмацијско именичко подручје – тј. југоисточној области провинције Далмације.

[32] M. Zotović, Problemi mladjeg gvozdenog doba u zapadnoj Srbiji u svetlu otkrića u Krajčinovićima kod Priboja, *Godišnjak* XXV, knj. 23, Sarajevo 1987, 51-61.

[33] М. Р. Васић, *op. cit.,* 244.

лошког материјала може уочити доста дуго задржавање одлика материјалне културе старијег гвозденог доба.[34]

Највероватније да варијанта II – коцка са стошцем, показује задржавање традиција старијег гвозденодопског периода. Ово се односи на задржавање реминесценције сахрањивања под тумулима што се подражава формом стошца.[35] Тип ципуса са додатком у облику стошца је најчешћи и најраспрострањенији у медитеранском појасу.[36] Најближе аналогије налазе се у бококоторско-будванском подручју.[37] Друга варијанта, са "забатним" додатком упућује на друго подручје утицаја. Овој варијанти коцке аналогије се могу наћи у каменим сандуцима за пепео из западног, приобалног дела провинције Далмације и из унутрашњости, са Ливањског, Гламочког и Дувањског поља. Надгробне коцке са подручја источног дела провинције Далмације разликују се од камених сандука за пепео по томе што су ове последње служиле као рецепијент за урну са пепелом. У другом смислу оне показују сличност по томе што су и једне и друге имале за непосредне узоре стеле са којих су преузимали стилско-иконографске елементе. На касетама за пепео јавља се преузимање забата са акротеријама, који се понекад смешта на прочеље двосливног крова, а понекад чак и на фронталну страну саме касете, што доводи до визуелног плеоназма у појави дуплираног забата. Такву појаву стеле са дуплираним забатом налазимо и на тлу источног дела римске Далмације, у Пљевљима,[38] на типу стела са натписним пољем и забатом, које опет, имају аналогије у стелама приобалног дела Далмације.[39] Примера за појаву оваквог плеоназма на тлу источног дела Далмације нема, па се може претпоставити да је оваква слика прешла на подручје источне римске Далмације утицајима из њеног приобалног дела или њеног непосредног залеђа. Тако се може претпоставити и да је појава "забатног" додатка на надгробним коцкама источног дела провинције Далмације настала под утицајем из приобалне Далмације и њеног залеђа.[40]

Варијанта III – надгробна коцка са пирамидом, јавља се у целини само једним примерком, али су на тлу источног дела римске Далмације констатовани налази још четири пирамиде (сл. 11 и 12).[41] Најближе аналогије овој варијанти надгробних коцки налазимо у Дакији, где су одређене као делови надгробних споменика – ара-осуарија у хронолошком распону од друге половине II в. и прве половине III века.[42] Посматрајући пирамиду самостално, може се констатовати да јој се аналогије могу наћи широм Царства, а да јој је исходишно подручје италско тле.[43] Оне су овде коришћене и као украсни делови гробних целина. Њихово ширење по тлу Царства ишло је различитим путевима. H. Daicoviciu претпоставља да су оне на простору Дакије стигле посредно из Аквилеје преко Норика и Панонније. За подручје источног дела Далмације изгледа да се могу прихватити путеви продора, што преко Дакије, што преко Панонније. Путеви продирања преко Панонније могу се одредити условно, на основу општих путева утицаја који су постојали на овој територији и за друге облике археолошког материјала. С обзиром на хронолошки распон појава пирамида у Дакији и источној Далмацији с једне стране, и са друге, на насељавање одређених делова Дакије и источне Далмације илирским племеном – рударима, Пирустима, то се може претпоставити да су на ово подручје пирамиде

[34] Види још и за налазе из Рогатице, F. Fiala, Römische Brandgraber bei Rogatica, *Wissenschafiliche Mitteilungen aus Bosnia und Herzegowina (WMBH)* V, Sarajevo 1897, T. LXVIII, 3, 5, 8, 9 – IV v. n. e.

[35] М. Р. Васић, *op. cit.,* 262, да се ова форма развила од унутрашње камене архитектуре гроба.

[36] Vidi, D. Rendić-Miočević, *op. cit.,* T. I, II, II,2 i III.

[37] *Ibid.,* II,2a, Butua, okolina Tivta.

[38] *CIL* III 8307; K. Patsch, Archaeologische-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der Römische Provinz Dalmatien, *WMBH* IV, Wien 1896, 283, n. 24; Н. Вулић, Антички споменици из наше земље, *Споменик* XCVIII, Београд, 1941-48, 138, н. 304.

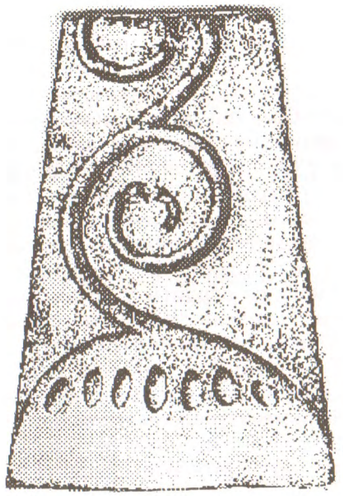
[39] Детаљно о каменим касетама и сандуцима за пепео, А. Јовановић, *op. cit.,* 88-97.

[40] Детаљно, Р. Зотовић, *op. cit.,* 33-34.

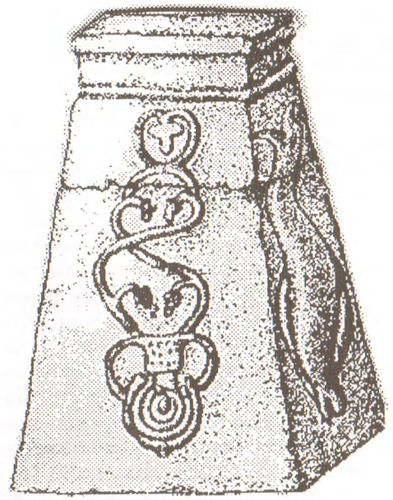
[41] Н. Вулић, *op. cit.,* 119; М. Зотовић, Антички споменици и предмети са локалитета Коловрат код Пријепоља, *Рашка баштина* 1, Краљево 1975, 182, бр.. 27; K. Pač, Arheološko-epigrafska istraživanja povjesti rimske provincije Dalmacije, *GZM* XIX, 1907, 456, бр, 53, сл. 61.

[42] H. Daicoviciu, Coronamentele in forma de trunchi pe teritoriul provinciei Dacia, *Apulum* VII, Bucuresti 1968, 333-351.

[43] Аналогије за појаву пирамида на подручју римског Царства толико су бројне да нема потребе наводити их. Јављају се на подручјима Норика, Реције, Панонније, Дакије и северне Италије.

Сл. 11.– Пирамида из Прилипца
Fig. 11.– Pyramid from Prilipac

Сл. 12– Пирамида из Рутоша
Fig. 12.– Pyramid from Rutoša

и пренете из Дакије управо посредством Пируста.[44]

Немогуће је утврдити хронолошки механизам појаве све три варијанте споменика, управо с тога што се јављају са по једним примерком. Споменик варијанте коцке са пирамидом датован је у IV век, што не значи да не може бити ранија. Налази пирамида показују да се овакав надгробни споменик практиковао и у III веку. Споменици преостале две варијанте датовани су у крај II века (варијанта I) и у III век (варијанта II), и такође не одређују време појаве надгробних коцки са стошцем или акротеричним додатком. Може се претпоставити да је појава споменика варијанте I и II ранија у односу на споменике варијанте III, јер ови последњи настају у споју са римском сакралном формом, док споменици претходне две варијанте настају под утицајем продужавања старијих културолошких традиција домородачког становништва. Могуће је да је бар у смислу праћења традиција, односно реминисценције тумула, најстарија варијанта II – коцка са стошцем, док споменици варијанте I настају под каснијим утицајима из приобалне римске Далмације.

Заједнички део код свих варијанти јесте коцка која представља у смислу датовања елеменат код кога се, на основу карактеристика рељефних представа, може утврдити да се ципуси типа надгробних коцки јављају на тлу источног дела провинције Далмације од половине II до половине IV века. Рељефне представе на њима односе се на тематику посмртне даће, која изузму ли се представе класичног римског репертоара – мушкарац на клини, жена седи поред њега, а које се обично односе на ранији период, друге половине II века – добија на овим просторима посебан вид посмртне даће – тзв. дионизијске гозбе.[45] Овај елеменат који упућује на необичну повезаност загробног култа са хтонским и у исто време живим светом, говори о везаности за сопствене интерпретације филозофско-сценског концепта загробног живота, и њихово стапање са римским религиозно-филизофским концептом. Сама форма коцке не даје веће могућности за истраживање појаве и генеологије ципуса овога типа. Узимајући у обзир да је надгробни споменик увек представљао или био замишљен као кућа односно стан покојника,

[44] Постоји такође мишљење да су пирамиде у источни део провинције Далмације стигле из Аквилеје, а да су одатле посредством илирског племена, рудара Пируста прешле и на тло Дакије. Види, М. Р. Васић, *op. cit.,* 11.

[45] *Ibid.*

то се може претпоставити и у случају надгробних коцки. Посматрајући саму форму коцке и упоређујући је са додацима типа "стошца" или "забатним" додатком, може се судити да је комплетна форма надгробног споменика настала као производ угледања, тј. имитирања различитих гробних и надгробних форми. Будући да је додатак типа стошца одређен као подражавање форме тумула, а "забатни" додатак као последица преузимања слике са прочеља сандука и касета за пепео из приобалне Далмације или њеног непосредног залеђа, то остаје форма саме коцке као заједничког дела за све варијанте. Она се у том смислу такође може везати за имитирање гробне форме, тј. четвороугаоног облика гробне јаме. Оваква претпоставка може се заснивати на опште прихваћеној чињеници да је гроб тј. гробна јама стан односно место пребивања покојника, одакле је потекло "пресликавање" истог на надгробни споменик, који је врло често имао такве облике којима се не може наћи одговарајући израз.[46] На подручју источног дела провинције Далмације јављају се у периоду римске доминације гробови са једноставним правоугаоним или етажним гробним јамама, у Коминима, Сасама и Рогатици.[47] Није могуће претпоставити хронолошки континуитет ових гробних облика из предримског периода на овим просторима, као и за надгробне коцке, нити је могуће довести у међусобну везу генеалогије ова два морфолошка облика, али је такође интересантно уочити да се као могући носиоци у оба случаја претпостављају друштвене групе хетерогеног етничког састава. Могуће је, у ширем контексту без утврђивања поузданог генеолошког механизма, да су коцке настале преузимањем унутрашње гробне форме као узора за спољашњу надгробну форму, и потоњим "калемљењем" различитих додатака на њу. Тиме се ципуси типа ндгробне коцке могу одредити као надгробни споменици које је домородачко становништво створило под утицајем старијих аутохтоних традиција и њиховим прожимањем са различитим утицајима досељеног становништва, нероманизованог и романизованог.[48] Овај тип ципуса може се убројати у групу ципуса медитеранског ареала који су се јављали у својим различитим формама на различитим географским подручјима. Тако се они у ширем смислу могу убројати у групу ципуса који се јављају на широком територијалном подручју, од Шпаније до Херсонеса. У ужем смислу могу се одрдити у групу тзв. "јужноилирских", односно "јадранско-илирских" ципуса,[49] који се јављају на територији јадранске обале и Аполоније и Дирахија. Они се у том смислу могу приписати овој групи само по територијално-културолошкој сродности, док се појам "илирског" не може третирати као прецизан показатељ етничког елемента.[50]

Тип "источнодалмацијског" ципуса представља надгробни споменик ове групе познат у свом хронолошки најкаснијем морфолошком облику и развоју. У територијалном смислу ово је група споменика која се у односу на остале типове ципуса јавља најдубље у унутрашњости, и чија се појава у овој области још увек не може прецизно објаснити продором из јужних, приморских крајева или настајањем на овој територији. У сваком случају "источнодалмацијски" ципус представља тип надгробног споменика који је у својој првобитној форми настао као аутохтони надгробни споменик по угледу или развојем од ранијих аутохтоних начина сахрањивања, да би у периоду римске доминације на овом простору добио свој коначни морфолошки облик спајањем различитих утицаја из грчке, келтске, илирске и римске сепулкралне уметности.

УДК 904:726.825"652"(497.1)

[46] J. M. C. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World,* London 1971, 255, за четвртасте касете за пепео на пример.

[47] А. Јовановић, *op. cit.,* 100-110. Интересантно је уочити да се ова форма гробних јама јавља и у Апулуму у Дакији где се јављају и надгробне коцке, и да се сматра да су пренете посредством досељеног становништва Пируста и Дарданаца.

[48] М. Р. Васић, *op. cit.,* 262-263.

[49] D. Rendić-Miočević, *op. cit.,* 301, 303.

[50] Што такође није ни за остале типове ципуса ове групе, види, D. Rendić-Miočević, *op. cit.,* 303.

THE EAST-DALMATIAN CIPPUS TYPE

RADMILA ZOTOVIĆ, Archaeological Institute, Beograd

Under the name "East-Dalmatian" cippus, we consider a specific type of grave monument which has been recorded up to now in the east of the Roman province Dalmatia, in the Drina valley from Skelani and Bajina Bašta on the north to Foča on the south, in the Lim valley around Prijepolje and in Plevlje and its surroundings. The type of grave monument can be determined as a two-pieced, non-epigraphic funerary form with relief representations, as a novelty taken from Roman sepulchral art. The East-Dalmatian cippus type is included in a wider sense in the group of Mediterranean cippi which appear from Spain to Hersonnesos. In a narrower sense it belongs to the group of so-called "South Illyrian" or " Adriatic-Illyrian" cippi which are known on the south Adriatic territory of Apollonia and Durrachion. The attribute "Illyrian" has no ethnic significance because this type of cippus can be ascribed to a heterogenous ethnic population. From a social point of view they belonged to the middle class whose aim was to approach higher social spheres through emulation, but at the same time, remained bound to the ancient cultural tradition.

The East-Dalmatian cippus represents a type of grave monument which in its original form developed from autochthonous grave monument, connected to earlier autochthonous forms of burial. In the period of Roman domination it received its final morphological shape due to the combination of various influences from Greek, Celtic, Illyrian and Roman sepulchral art and Illyrian cultural aspects.

Twenty nine monuments of this type are recorded up to now, of which 26 are found alone and three with various additions. According to the form of the addition, we distinguish three variants of this cippus type. Variant I has a cube form with rectangular additions, a profiled pediment and acroteria. It developed under the influence of coastal Dalmatia and its immediate hinterland, by imitating an ash casket. Variant II is formed by the combination of the addition in the form of a cone with a cube which imitates the ancient tradition of burial beneath mounds. Variant III has an addition of a pyramidal form after the models in Roman sepulchral art. Pyramids arrived into this region from two directions: Pannonia and Dacia. It is possible that the tribe of Illyrian miners Pirusti transferred this form from Dacia. The cube form developed possibly by transferring the shape of a rectangular grave pit to a grave monument. The closest analogies to grave cubes are to be found in the region of Boka Kotorska and Budva, then around Apollonia and Durrachion. Further analogies are recorded in Germany, around Regensburg and Augsburg.

The relief representations on the grave cubes are a novelty which was taken from Roman sepulchral art. A comparative analysis of grave monuments of stele and cube type shows that relief representations as well as the form of the relief fields which appear on the cubes had steles as their immediate model. Relief representations on the grave cubes appear on three fields – the frontal and the two side ones. On the frontal field the funeral feast is always represented, either with the deceased on the bed or with the deceased in the company of his relatives. The iconographic representation of the deceased corresponded probably to a "scenic" representation of his personality which, in a wider sense, replaced a text representation of the deceased, i.e. titulus. A particular characteristic of this cippus type is that they are non-epigraphic which can be understood as the continuation of the ancient tradition of an indigenous population. The retaining of the indigenous tradition is visible also in the representations of the costume and jewellery details on the relief, mostly in the case of women and to a lesser extent of men. The grave monuments of the cube type served to mark graves with cremations, and a round opening along their length served for libations. Chronologically this cippus type appears from the second half of the 2nd to the middle of the 4th century, but how the variants appeared, is not, because of a restricted number of monuments, determined precisely.

The appearance of this cippus type deep in the hinterland in relation to other cippus types, and in particular those from the surrounding of Budva, Apollonia and Durrachion, can not be explained at the moment either by a penetration from the south coastal area or by creation on this territory. Chronologically they represent the latest morphological shape of cippus of the "South-Illyrian" or "Adriatic-Illyrian" cippus group. On the basis of the tectonic of grave monuments of the cube types with various additions one can not say whether they were formed and to what degree through the effect of immigrant groups on the natives during the period of Roman domination, or whether they were formed in the period before the arrival of the Romans, through joining, permeating and assimilating various elements of indigenous culture, immigrant and native. Grave cubes appear on the territory which corresponds to the territory of the tribe Autariatae in the Early Iron Age. The time interval is too long to suppose that these later groups were connected with the Autariatan tradition. However, on the basis of various archaeological material, it is possible to notice a prolongued retention of some characteristics of the material culture from the Early Iron Age. The epigraphic evidence shows also that the repertory of names of this area is close to Dalmatian, which is included in the so-called middle Dalmatian name region. All these elements have to be taken into consideration in future research work in this region. The question which needs an answer is the chronological and ethnical determination of the genesis of the cippus type grave monuments of the cube form with various additions.

Translated by
Ana VASIĆ

ΖΕΥΣ ΣΥΝΗΝΟΣ on the Kosmaj Inscription

ŽARKO PETKOVIĆ, Faculty of Philosophy, Beograd

On Mt. Kosmaj, in Gubarevac, next to the road towards the nearby village of Babe, a limestone ara was found in March 1984. It was transferred to the hall of the National Museum in Belgrade, where it is still exhibited today.[1]

The dimensions of the ara are 83 x 49 x 42 cm; due to the rather damaged state of the semicircular fronton the portrayed image is unrecognizable. The dimensions of the inscription field are 43 x 42.5 cm, while the letters are 5.4 cm (from the first to the fourth line) and 4.3 cm high (in the fifth line).

The inscription runs:

Διὶ Συνην[ῷ]
Αντίπατρ[ος]
[Τ]ειμοθέ[ου]
ἐξ εὐχῆς ἀ[νέ]
θηκεν

As it is seen, the ara was dedicated to Zeus Synenos by Antipater, son of Timotheus.

The two partially preserved hastae allow us to suggest that the omega in the first line had a shape similar to that of a rounded Cyrillic letter *š* (ш). In the third line, in the name *Teimotheos* (which is by no means a rare spelling variant of *Timotheos)* we can presume, according to the size of the inscription field, that the lost letters omicron and ypsilon were written in ligature. A ligature of the unpreserved letters N and E in the fourth line is also possible from the same grounds.

In the text of the inscription the epiclesis Συνηνῷ, which, to our knowledge, has not been noted yet, deserves special attention. Ethnic adjectives or epicleseis with the suffix –ηνος are particularly frequent in the East of the Greek speaking world, especially in Asia Minor. If we bear in mind the testimonies on Greek speaking immigrants from Asia Minor in the mining regions of the Danube Basin in the Balkan provinces[2], Asia Minor imposes itself as a possible place of origin of Antipater, the dedicator of the area.

Place names in Asia Minor include several places with the element syn–. There are two places which the form of our epiclesis approaches most closely: the first is Σύναος[3], a well known site in

---

[1] We would like to thank Mrs T. Cvjetićanin, curator of the National Museum in Belgrade, for kindly permitting to print the inscription. The author is also indebted to Professor S. Dušanić's instructions, which helped him avoid unpleasant errors.

[2] On an earlier known Greek speaking settler from Asia Minor in the Kosmaj mining region see S. Dušanić, *IMS* I 114 and commentary. Alburnum, a well known mining centre of the province of Dacia, was also settled by immigrants from Asia Minor (see *AE* 1944, 20, 22, 23, 25, 26). The commentary with the Dacian inscriptions is given by H. C. Noeske, *Studien zur Verwaltung und Bevölkerung der dakischen Goldbergwerke in Römischer Zeit* (1977), 380–381. Migration from Asia Minor to the Timok valley (Ravna – Timacum Minus?) is witnessed by inscriptions (P. Petrović, *IMS* III/2 nos. 54 and 55). S. Dušanić in his treatise Dve rimske stele iz Srbije, *ZNM* VIII, 131-137, conects the mentioned inscription from Ravna (*IMS* III/2 55) with one from the Drina valley (M. Mirković, Eine frühchristlische Inschrift aus der Umgebung von Krupanj, *Archaeologia Iugoslavica* IX, 1968, 91–95) with the mining industry in the neighbouring area. On settlers from Asia Minor in the West Dardan mining region see S. Dušanić, Novi Antinojev natpis i metalla municipii Dardanorum, *ŽA* XXI (1971) 256–259.

[3] The town of Σύναος is witnessed in the narrative (Ptol. V 2, 17) and epigraphic sources (P. Le Bas and W. H. Waddington, *Inscriptions grecques et latines recueillies en Asie Mineure* II, Paris, 1870, no. 1007 (– *CIG* 8666), as well as on coins (Head, *Historia Nummorum,* Chicago 1911², 685). On later evidence of the town Συναος see Ruge, Synaos, *RE* IV A (1932), 1326–1327.

the north–western part of central Phrygia, not far from Ancyra, towards the border with Lydia and Bithynia, while the second is Συνέων κώμη[4], a village well further east, not far from the border between Phrygia and Galatia. However, identification of the epiclesis Συνηνός with either of the two sites is not quite simple. Namely, the anticipated epiclesis of Σύναος would not be Συνηνός but Συναηνός[5]. If in the epiclesis Συνηνός we recognized the name of the place Σύναος, the disappearance of the alpha would have to be interpreted either as an omission in engraving or as a corrupt variant of the word. However, neither of the explanations is quite convincing, since other examples from Asia Minor clearly show that even in later inscriptions and those of poorer quality the place names ending in aoV regularly yield adjectives in –αηνός.[6]

On the other hand, the name of the site Συνέων κώμη may, as allowed by L. Zgusta[7], derive from an unconfirmed place *Syn//a//*, whose adjective would be Συνεύς, whence the gen. pl. in the name Συνέων κώμη. In that case, *Syna* would either have to be in the vicinity of Συνέων κώμη or Συνέων κώμη (bearing in mind that this site was testified only in a later Christian inscription) would only be a later name of the same place which in the period of Kosmaj inscription was called *Syna*. So, Συνηνός could be simple double of the testified Συνεύς: in

Fig. 1.– Limestone ara

Phrygia and the neighbouring regions of Asia Minor such doublets are common enough to be even generally anticipated as a rule[8].

In any event, even if we reject the hypothesis that Συνέων κώμη and *Syna* are, in fact, only two variants of the same name, it still appears that in locating Antipater's home–town we should not go far from the mentioned part of Phrygia. The element *syn–*, contained in the base of these place names, which can also be seen in the name of the neighbouring well known town of Σύνναδα, was widespread, as we assume from a very brief note by Stephanus Byzantinus, precisely in this part of Phrygia. Stephanus speaks about the name Σύνναια as the original form from which the name Σύνναδα was developed[9]; so, apart from the unconvincing

[4] Συνέων κώμη is only testified in an inscription published in *MAMA* I 439. L. Zgusta, *o.c.* § 1270–2, locates the village in the place where the monument was found.

[5] Epiclesis or ethnic adjectives of places in Asia Minor which end in –αος end in –αηνος. The town Σαναος yields the epiclesis Σαναηνος (L. Robert, *Anatolia* 4, 1959, 7); the reverse of a coin from this Phrygian town also records the form Σαναηνος (Head, *o.c.* 684). Likewise, an inhabitant of the place Αλαος near Synnada is Αλαηνος, if we accept this reading of the place name *(MAMA* IV 74B). The editors, as well as L. Zgusta *o. c.* (§ 37–1), are at odds whether Αλδηνοις ought to be read instead of Αλαηνοις. The Pisidian town in the Tekmoreian region Αμαος has a recorded adjective Αμαηνος (Tekm. 2,57 – the Tekmoreian inscriptions bear the numeration of Ruge in his article in *RE* – see next note). The town Παπαος, also in Pisidia, has Παπαηνος for its adjective (Tekm. 17, 14 and 16).

[6] For example, Tekmoreian inscriptions from third century are bad quality inscriptions, with lots of orhographical mistakes – see W. Ruge, Xenoi Tekmoreioi, *RE* VA *coll.* 158.

[7] See L. Zgusta, *o.c.* § 1270–2: "Συνωον κωμη oder Συν//α//".

[8] Among the testified doublets we single out: Καρσεν–δευς–Καρσενδηνος (W. Ruge, Phrygia – Topographie, *RE* XX *coll.* 834; L. Zgusta, *o.c.* § 453–3), Τριγλεττηνος – Τρουγλεττευς (W. Ruge, *o.c. coll.* 857; L. Zgusta, *o.c.* § 1364), Ταταευς – Ταταηνος (W. Ruge, *o.c. coll.* 855; L. Zgusta, *o.c.* § 1305–1), Μαραλλιτευς – Μαραλιτηνος (W. Ruge, *o.c. coll.* 843; L. Zgusta, *o.c.* § 770–1).

[9] StB *s.v.* Σύνναδα: ... συνατηρόισαντα δὲ πολλοὺς οἰκήτορας τῶν ἀπὸ τῆς Ελλάδος Μακεδόνων κατὰ τὴν Ἀσίαν, τὸ μὲν πρῶτον αὐτὴν ἀπό τῆς συναγωγῆς καὶ συνοικήσεως Σύνναια προσαγορεῦσαι, μετὰ δέ ταῦτα παρ εφθαρμένος υπὸ τῶν πλησιοχηώρων Σύνναδα κλεθῆναι..

etymology given by the author, we can indirectly conclude that the base *syn–* was productive in forming place names in central Phrygia. After all, since the element syn– is contained in the base of at least three central Phrygian place names, and since we know that, in all probability, several immigrants from this region or its immediate neighbourhood came to the territory of present day Serbia[10], we have sufficient grounds to locate the place of origin of Antipater, son of Timotheus, in the aforesaid region of Asia Minor.

In addition to this, we must also allow for the possibility that what lies behind the epiclesis Συνηνός is an old tribal name. The hypothesis about the element *syn–* as an originally tribal name is also appealing because it would facilitate the explanation of the origin of the names of several Phrygian settlements and a town in a relatively small area. This is also supported by the ctetic in the name Συνέων κώμη. In that case the dedication on the Kosmaj ara would be addressed to a tribal deity identified with Zeus, while Συνηνός would be the expected epiclesis[11].

The fact that the dedication was composed in Greek, although in inscriptions not only in the Kosmaj mining region, but in entire Moesia Superior, Latin dominates, is compatible with the view that the dedicator Antipater came from central Phrygia. The region around the town of Synnada, where Συνέων κώμη was, was hellenized to a great extent[12], so we can suppose that the settler from that region – also a bearer of a common Greek name and patronymic – preserved his mother tongue. Already in the second generation the mother tongue would be suppressed in the Latin speaking environment. Other Upper Moesian dedications dedicated to foreign cults and erected by Greek speaking settlers in Latin[13] witness that the Orientals found it easier to renounce their language than their ancient cults.

According to the general appearance of our inscription and the elegance of the letters, Antipater could have moved to the Kosmaj mining region not later than in the second or even first century AD. The good quality of the inscription (excepting the crumbling stone, characteristic of this region) speaks in favour of the view that Antipater was not involved in the arduous and poorly paid mining work. He was probably a craftsman and accordingly had higher earnings, which enabled him to erect a comparatively expensive monument. In Antipater's homeland, as it is known, stone cutting had a long tradition[14], so we can conceive of Antipater as a stone cutter. In the Kosmaj mining region, considerably emptied of its autochtonous population, and subsequently settled by miners and soldiers, there must have been a demand for various craftsmen, including those involved in stone cutting.

Translated by
Branka NIKOLIĆ

UDC 930.271=75(497.11)

[10] On settlers from Phrygia and the frontier region of Bithynia see S. Dušanić, Dve rimske stele iz Srbije, *ZNM* VIII (1975) 132 and 134. On Bithynians or Phrygians in Dardania see S. Dušanić, Novi Antinojev natpis i metalla municipii Dardanorum, *ŽA* XXI (1971) 256–259. A Bithynian is also mentioned in a recently published inscription from Ravna – P. Petrović, *IMS* III/2 no. 55. Likewise, in the dedication Διι Οκκονηνω found on Mt. Koosmaj, we can recognize the name of a Bithynian town (see J. L. Robert, *Bull. ep.* 1959, no. 233; S. Dušanić, *IMS* I 114).

[11] The name of the tribe could have been Συνοι or Συνηνοι, from which the anticipated epiclesis Συνηνός could have been derived. The existence of a tribe with that name is also allowed by Zgusta, *o.c.* § 1270–2, who thus attempts to explain the form Συνέων κώμη. However, considering that the inscription from *MAMA* I 439 dates from the Christina period, Zgusta finds this explanation less appealing. Our dedication, certainly much earlier, may make Zgusta's hypothesis more probable.

[12] Cf. note 10. The inhabitants of Synnada demonstrated their links with Greece by coining money with the image of Acamas, son of Theseus, who in Stephanus Byzantinus features as the founder of Synnada. The Synnadeans also coined money with the legend: Συνναδεων Ιωνων and Συνναδεων Δωριεων (B.M. *Cat. Phrygia,* p. 396 and further no. 23, 26, 27, 28, 66 and 67 – Head, *o.c.*, 686). Cf. D. Maggie, *Roman Rule in Asia Minor* II, Princeton 1950, 1001.

[13] E.g. *IMS* III/2 55, or the inscription found in the monastery of St. Michael near Prizren, published in the article by S. Dušanić, Novi Antinojev natpis i metalla municipii Dardanorum, *ŽA* XXI (1971) 256 ff. In the Kosmaj mining region an inscription in Greek, also with a dedication to a foreign Zeus, is also erected by Σοκράτες Π/α?/ύλου, originally from Asia Minor – see *IMS* I 114 (cf. above, note 3).

[14] On a quarry near Dokimeion and Synnada see D. Maggie, *o.c.* I, 50 and note 96 and L. Robert, *A travers l'Asie Mineure. Poetes et prosateurs, monnaies grecques, voyageurs et géographie,* Paris 1980, 221–235.

A la mémoire de Georges Vallet 1922-1994

Noël DUVAL, Pariz
Vladislav POPOVIĆ, Beograd

Georges Vallet nous a quitté à 72 ans, emporté par un cancer quelques années après sa retraite définitive, cinq ans après sa première femme Huguette, morte dans un accident d'auto et dont le souvenir est indissociable pour tous ceux qui les ont connus ensemble, à Rome et dans leurs voyages à l'étranger.

Nous voudrions essayer de rappeler ici son action en faveur de la coopération franco-serbe au titre de directeur de l'Ecole française d'archéologie et d'histoire à Rome (1970-1983) puis, ces dernières années, comme secrétaire géneral de la "Commission des fouilles à l'étranger" au sein du Ministère des Affaires étrangères français. Mais cette action est indissociable de sa personnalité dont tous nos partenaires ont gardé un vif souvenir et que le correspondant du quotidien français *Le Monde* à Rome, Jacques Nobécourt, avait tenté de cerner en 1991, dans une longue interview publiée en italien sous l'égide de la raffinerie pétrolierè qui a défiguré l'environnement du site de Megara Hyblaea en Sicile, où Georges Vallet avait fait ses premières armes d'archéologue *(Un archeologo nel suo tempo: Georges Vallet)*.

Il était né en Bourgogne, enfant unique d'une famille d'instituteurs d'origine paysanne, dont il fut aussi l'élève, un bon éleve puisque très vite il fut destiné par ses professeurs du lycée de Mâcon à l'Ecole Normale Supérieure de la Rue d'Ulm, qui formait l'élite intellectuelle de la République. C'était un pas de plus dans une progression sociale typique en France de cette période puisque ses parents ignoraient les langues anciennes et n'avaient pas dépasé le baccalauréat. Georges Vallet resta très attaché a sa province natale où il avait l'habitude de retrouver l'été ses parents dont il avait ensuite conservé la maison de famille. Après une préparation dans une classe supérieure du lycée de Lyon, où il se prit de passion pour Thucydide, il entra en 1943 à l'Ecole Normale Supérieure de Paris dont Jérôme Carcopino était directeur après avoir été ministre de l'Education dans le régime de Vichy. La menace du travail obligatoire en Allemagne l'amena, avec la complicité de la direction, à se cacher pendant la dernière année d'occupation et à militer ainsi dans la Résistance.

Reprenant ses études en 1944, il s'orienta définitivement et avec fierté vers les "lettres classiques". Attiré déjè par l'Italie, il pensa à préparer l'Ecole françise de Rome qui accueillait après l'agréation (diplôme de professeur de l'enseignement du second degré) un certain nombre de futurs spécialistes ainsi que des médiévistes sortant de l'Ecole des Chartes. Bifurquant dès lors vers l'histoire, il fut orienté par Carcopino vers le professeur d'histoire romaine de la Sorbonne, Wiliam Seston, qui lui confia un premier travail de recherche sur le culte impérial.

Candidat officiel de l'Ecole Normale Supérieure, qui avait droit à un poste, il arriva en 1948 à l'Ecole française de Rome sous la direction paternelle d'Albert Grenier. C'état la période de reconstruction des rapports franco-italiiens après l'épisode nationaliste du fascime et la guerre, et il était traditionnel que tous les antiquistes fassent de l'archéologie, bien qu'il n'existât en France aucune formation préalable ni chantiers-écoles. Comme les autres, Vallet apprit sur le tas. Il tenta de concilier ses goûts pour le latin et le grec avec la nécessité de travailler en Italie et il choisit sur les indications de son camar-

ade François Villard, spécialiste lui-même de céramique grecque d'Occident, et avec l'assentiment d'A. Grenier et de Jean Bayet, son professeur de latin à la Sorbonne qui fut l'un ses prédécesseurs comme directeur, un programme de travail sur les grecs d'Occident qu'un autre membre de l'Ecole, Jean Bérard, avait étudiés avant lui. Il s'intéressa alors aux problèmes des voies maritimes et aux villes du détroit de Sicile, Rhegion et Zancle. Pour la première fois, par ailleurs, la direction des antiquités italienne proposait des chantiers à l'Ecole française.

Et c'est ainsi que Georges Vallet et François Villard, associés pour longtemps, s'installèrent en février 1949 dans des conditions précaires sur le site presque vierge de Megara Hyblaea, au Sud du détroit, où des paysans d'un autre âge cultivaient quelques terres à l'araire de bois trainée par des boeufs. C'était avant la raffinerie, et ce coin reculé avait gardé tout son charme champêtre, sa rudesse de vie aussi dont Vallet a toujours gardé la nostalgie, lui qui se sentit si bien ensuite dans les palais officiels. Il aimait en effet le contact avec les paysans, sa curiosité de chacun était intense, sa cordialité – vraie ou parfois feinte – facilitait les rapports et dissipait les méfiances, et il racontait longtemps après le campement sommaire dans un vieux phare désaffecté, sans lumière ni feu, et le quignon de pain frotté d'oignon et arrosé d'huile qu'il partageait à l'aube avec les ouvries siciliens, pour qui c'était souvent alors la seule nourriture, l'amitié fraternelle avec le jeune ouvrier qui devint plus tard le gardien du site[1]. On comprend pourquoi, quinze ans après, on le vit, au cours d'une tournée mémorable, si guilleret pour partager le repas frugal de saucisses épicées arrosées de raki (qui lui étaient formellement déconseillés par se qu'il relevait d'une opération récente à l'estomac), préparé par les fouilleurs des chantiers de Viminacium et des Portes de fer, et se baigner sans crainte à l'embouchure de la Morava au milieu des détritus qui devaient lui rappeler les eaux désormais polluées de Megara.Ce qui frappait aussi alors était, malgré son ignorance du serbe, sa facilité de contact avec les autorités politiques comme avec le fouilleur de base, et l'ouverture d'esprit et l'intelligence intuitive qui lui permettaient, au premiers coup d'oeil, de comprendre une problématique et des périodes bien éloignées de ses préocupations personnelles, parfois même d'apporter des solutions auxquelles les spécialistes n'auraient pas songé. D'ailleurs, c'était la notion de "ville nouvelle" qui l'avait attiré à Megara et qu'on retrouvait bien des siècles plus tard à Caričin Grad.

La vocation de Vallet était définitive, avec le choix de Rhegion, Zancler et Megara. Son mémoire de fin de séjour à Rome porta sur "Rhegion, étude sur la colonisation grecque à l'époque archaïque". La thèse d'état, soutaenue moins de dix ans après, ce qui était très rare, est une extension de ce mémoire: "Rhegion et Zancle. Histoire, commerce et civilisation des cités chalcidiennes du détroit de Messine" (publiée dans la Bibliothèque des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome en 1958). Sur Megara, outre les rapports annuels parus dans les *Mélanges* de Rome (jusqu'en 1993!) et de nombreux articles de détail et de synthèse, rassemblés récemment[2], Vallet et Villard avec l'architecte suisse Auberson, disparu prématurément il y a plusieurs années, ont publié un guide et deux gros volumes de texte et de planches pour l'architecture, un pour la céramique archaïque. Il est significatif de cette fidélité au site de ses premiers pas d'archéologue qu'au moment de son entrée è l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres de Paris – assez tardive en raison d'une direction contestée par celle-ci –, Vallet se soit fait offrir en 1990, au lieu de l'épée académique traditionnelle, une maquette de Megara, et il avait tenu aussi à organiser lui-même le musée où cette maquette devait prendre place. Il a été encore l'un des principaux rédacteurs pour la période grecque de la *Storia della Sicilia* (1979) et de la section *Sicilia antica* dans la *Storia di Napoli, del Mezzogiorno e della Sicilia* (1980, réeditée en 1992), l'initiateur depuis 1977, avec ses collègues italiens de Pise, d'une *Bibliografia topografiche della colonizzazione in Italia e nelle isole tirreniche,* issue des travaux de Jean Bérard, dont la première rédaction est pratiquement terminée, un des animateurs infatigable des congrès annuels sur la Magna Grecia à Tarente, et aussi un participant assidu des congrès sur la Sicile antique à Palerme.

A la sortie de l'Ecole de Rome en 1950, Georges Vallet occupa, à l'initiative de Jean Bayet, un poste d'assistant de langue latine à Clermont-Ferrand, puis bientôt une maîtrise de conférences (à l'époque c'était le titre du professeur extraordinaire), puis une chaire après son doctorat. Il fut nommé ensuite pour ordre à l'univeristé de Paris X à Nan-

[1] Cf. l'interview de 1991, p. 27-38.

[2] *Le monde grec colonial d'Italie du Sud et de Sicile* (Collection de l'Ecole française de Rome, 218), Rome, 1996, 582 pages, avec la bibliographie de G. Vallet mise à jour en 1995.

terre alors qu'il était déjà en poste en Italie. On sait et on imagine volontiers que Vallet fut pendant douze ans à Clermont un professeur passionné et passionnant. Le latin lui était vraiment aussi familier que le grec comme il le rappelait à Jacques Nobécourt, et il ne s'en est pas détaché pour l'archéologie: sa thèse complémentaire était une édition des Bucoliques de Calpurnius Siculus, il a participé aussi à l'édition de Tite Live de la Société Gu. Budé (le livre XXII vient de paraître). Le goût de l'enseignement ne l'a de fait jamais quitté: étant directeur de l'Ecole de Rome, il enseignait chaque semaine à Naples dans une université privée. Son éloquence, en français et en italien, était proverbiale dans les congrès comme dans les comités, et sa capacité de persuasion en était naturellement renforcée. On tombait inévitablement sous le charme comme l'un d'entre nous le fit dès le premier contact, au passage de Vallet à Rome pour la campagne de Megara, au printemps 1954.

Ces qualités humaines, la capacité d'organisation, une faculté de compréhension immédiate et de synthèse efficace absolument extraordinaire, un intérêt évident pour les problèmes de coopération culturelle (qu'il voyait facilement du point de vue de l'interlocuteur), un réseau étendu de relations dans toute l'intelligentsia italienne (et pas seulement chez les archéologues), le charme d'Huguette Vallet qui l'épaulait efficacement dans ses tâches, professionnelles et de relation publique, un goût, une passion même de l'Italie, surtout du Sud, qui avait fini par influencer tout son comportement (on disait de lui qu'il était devenu plus napolitain que français, ce qui n'était pas toujours un compliment) ne resterènt pas longtemps inemployés en tant que tels. Après un premier contact avec le Ministére français des Affaires étrangères à l'occasion d'une mission de coopération en Albanie, il fut appelé en 1962 à la direction de l'Institut français de Naples, qui dépendait de la Direction des relations culturelles de ce Département ministériel: il y fit merveille et devint vite une des vedettes de la vie intellectuelle et artistique napolitaine, tout en réformant intelligemment une vieille maison, sans oublier l'archéologie pour laquelle il créa dans un sous-sol inemployé un centre, auquel il donna le nom de Jean-Bérard[3]. Il y resta toujours fidèle et la direction d'une unité de recherche liée à ce centre fut la seule fonction officielle qu'il garda après avoir quitté l'Ecole de Rome. Le Ministère et l'ambassade de Rome apprécièrent son action au point de l'appeler en 1967 aux fonctions, très importantes à Rome, de conseiller culturel et d'appuyer fortement sa candidature quand le poste de directeur de l'Ecole de Rome se libéra en 1970. On fit ensuite appel à lui régulièrement jusqu'à sa mort pour des missions d'expertise ou de négociation, où il dénouait habilement les fils en s'adaptant à ses interlocuteurs, avec une souplesse, qu'on disait florentine cette fois, qui donnait parfois l'impression à ses amis d'un certain manque de continuité et de conviction dans la défense des intérêets français, mais qui plaisait fort aux diplomates.

Ce passage, en apparence assez court, hors de la carrière universitaire fut en réalité essentiel: il orienta désormais son style et son action et l'ouverture qu'il lui donna dans d'autres milieux en France et en Italie fut un atout considérable. D'ailleurs, il correspondait à certains de ses goûts. Avec une immense simplicité d'abord apparente, Vallet savait être très fastueux, comme il savait commander sans le paraître. Il n'était pas vraiment un savant de cabinet même s'il pouvait l'être: il s'est toujours intéressé par exemple à la découverte de l'Italie antique et moderne, et il a rédigé, souvent avec Huguette puis Laura Vallet, de nombreux guides ou des textes d'albums de photographies d'art pour la Sicile, Naples et le Sud. On ne compte pas les préfaces ou des participations aux catalogues d'expositions de documents, notamment les "envois" des architectes pensionnaires de la villa Médicis. Lui-même a édité ou étudié de nombreux récits de voyageurs et des gravures anciennes; il a participé avec passion et sensibilité à la réalisation de plusieurs films destinés au grand public, notamment la série télévisée française *Méditerranée dirigée* par F. Braudel (1972-1978) et la série télévisée italienne dirigée par lui-même *Come l'Europea scopri il Sud* (1990), sans compoter deux films sur la Sicile grecque, deux sur Megara et les Campi Flegrei au Nord de Naples: cette large curiosité culturelle et la vision diachronique de l'Italie lui étaient consubstantielles comme il l'expliquait en 1991 à Nobécourt[4], au point de le décider à s'y installer définitivement à la fin de sa carrière.

Vallet inaugura une ère nouvelle dans la vie, assez familiale et modeste jusqu'ici, de l'Ecole de Rome. Il avait été choisi contre le gré de l'Académie

[3] On lira dans le volume cité l'histoire et les raisons de cette création exposés a l'occasion d'un colloque de l'Accademia dei Lincei organisé en 1980 sur la coopération archéologique franco-italienne, p. 539-549.

[4] Voir dans le livre cité les p. 14-25.

des Inscriptions qui avait désigné un de ses propres membres conformément à la tradition. On lui en tint rigueur dans les milieux conservateurs, et il fut ainsi en quelque sorte libre – et forcé – d'innover. Il le fit à sa manière, avec constance mais avec patience et un art consommé du compromis. Il fit doter l'Ecole de statuts nouveaux, mais en gardant à l'Académie presque toute sa place traditionnelle pour la nomination du directeur, le choix des membres et le contrôle de leurs activités, ce qui étonna certains. Il étoffa considérablement l'état-major scientifique et administratif de l'Ecole, la divisant en trois sections confiées pour chaque période a un "directeur d'études", qui libérait le directeur des tâsches quotidiennes d'orientation. Le nombre de membres fut accru, des bourses pour des brefs séjours furent distribuées, élargissant le recrutement et rééquilibrant les spécialités au profit des périodes modernes et contemporaines, ce qui déplut aux traditionalistes mais permit de plaider la cause d'une institution plus moderne auprès des politiques. Un accroissement considérable des locaux par l'acquisition de l'immeuble de la place Navone et l'aménagement du troisième étage du Palais Farnèse permit d'installer les fonctionnaires nouveaux et les services, et d'étendre de façon spectaculaire la bibliothèque qui fut désormais une des premières de Rome, intelligemment accrue et gérée par une admirable conservatrice, N. de la Blanchardière, sans compter les chambres de passage que certains d'entre les archéologues connaissent bien. Les publications furent aussi développées: l'Ecole récupéra ses collections, propriétés d'un éditeur parisien, et se mit à publier trois revues par an, au lieu d'une à ses débuts, et plusieurs dizaines d'ouvrages, sélectionnés parfois bien au delà des oeuvres des membres, dans deux collections. Les trois sections organisèrent jusqu'à cinq ou six colleques internationaux par an, dont il fallut publier les actes. Naturellement, tout ceci impliquait une forte augmentation du budget. Vallet mettait dans ces négociations toute sa persuasion et son habilité manoeuvrière, utilisant une connaissance intime du milieu et des rouages universitaires, politiques et diplomatiques. Il y eut des heures de gloire comme la célébration du centenaire de l'Ecole en 1975, avec une exposition et des cérémonies qu'honorèrent les présidents français et italien. Il y eut aussi des moments difficiles car la prospérité apparente de l'Ecole suscita des convoitises, et une ministre française se mit en tête de transformer l'institution en hôtel de passage culturel. Vallet sut alors utiliser ses amitiés italiennes pour faire monter à Paris une immense protestation.

Vallet n'oublia pas son métier d'archéologue dans l'orientation de cette maison, qui ne ressemblait plus au séminaire un peu confidentiel qui occupait le second étage du magnifique Palais Farnèse. Il développa en Italie les chantiers propres ou en coopération qui passèrent en quelques années des deux traditionnels depuis la guerre (Bolsena et Megara) à vingt, certaines années, s'étageant de la préhistoire à la période moderne. L'Ecole, qui avait toujours envoyé ses membres antiquisants faire des stages en Afrique du Nord, sut maintenir ou développer des coopérations multiples en Tunisie et au Maroc, dont elle s'engageait à publier les travaux. Pourquoi pas d'autres pays? C'est ainsi que nous fûmes amenés à nous adresser à Vallet quand l'un d'entre nous proposa à l'autre en 1972 une coopération a Sremska Mitrovica pour l'étude des antiquités de Sirmium, afin de surmonter les réticences du Ministère français des Affaires étrangères qui devait financer, et de trouver un support pour les publications dans la collection de l'Ecole. Il se trouvait que l'ambassadeur Sébilleau en poste à Belgrade (décédé ensuite dans un tragique accident de chasse) était une vieille connaissance de G. Vallet, qui avait noué amitié avec le diplomate à Rome quand il était membre de l'Ecole, et que N. Duval l'avait retrouvé lui-même en 1953-1955 à l'ambassade de Rome où il était ministre conseiller. L'ambassadeur avait toujours manifesté un intérêt personnel pour l'archéologie et voulait patronner la première collaboration française en Serbie, et notre association finit par obtenir l'accord officiel pour une coopération avec l'Institut archéologique de Belgrade qui débuta effectivement en 1973. C'est ainsi que les premiers rapports de chantier parurent dans les *Mélanges* de Rome en même temps que dans *Starinar,* que Georges Vallet figure parmi les éditeurs de *Sirmium* VII dans la collection de l'Ecole, qu'il tint à préfacer *Sirmium* VIII puis *Caričin Grad* I quand notre collaboration se transféra sur ce site avec son appui. Il ne se limita pas à ce patronage: il vint plusieurs fois visiter le chantier de Sirmium et rencontrer les responsables serbes; nous l'entraînâmes une fois dans cette tournée des chantiers du Djerdap dont nous avons rappelé au début les aspects pittoresques. Vallet reçut aussi souvent à Rome, pendant dix ans, avec sa cordialité et sa générosité habituelles, les partenaires serbes et il organisa à notre intention en 1982, un an avant la fin de son mandat, un

colloque sur l'Illyricum byzantin qu'il présida avec un intérêt personnel qui n'était pas feint, malgré l'éloignement géographique et chronologique de ses propres spécialités (les actes ont paru dans la collection de l'Ecole en 1984).

Naturellement, cette intense activité administrative et de relation publique, les voyages incessants qu'elle impliquait ne permirent plus au savant de trouver le temps et le recul nécessaire aux travaux personnels, en dehors de la fidélité à la colonisation grecque en Italie et en Sicile, que nous avons évoquée et à laquelle il réservait les premières heures du jour, car l'archéologue avait gardé l'habitude de se lever aux aurores comme les paysans-terrassiers siciliens. On voit bien cette évolution dans la bibliographie où se multiplient préfaces, introductions et discours à l'occasion des congrès ou des honneurs multiples qui lui furent décernés, surtout en Italie. Il put se remettre partiellement à ses tâches scientifiques en 1983 quand il abandonna la direction de l'Ecole française et, avec le titre de directeur de recherche au Centre National de la Recherche scientifique, se réinstalla définitivement a Naples. Mais, après son entrée à l'Académie, on revint l'y chercher pour assumer la tâche de coordinateur scientifique des fouilles françaises à l'étranger au titre de secrétaire général de la Commission du Ministrère français des Affaires étrangères. Dans cette période encore, qui coïncida avec la dissolution de l'ancienne Yougoslavie et la crise grave qui s'ensuivit, il sut préserver l'avenir de la coopération archéologique pour ce qui concernait ce ministère. Comme ses successeurs à la tête de l'Ecole française, Charles Pietri, disparu avant lui – foudroyé également par un cancer –, Claude Nicolet et André Vauchez ont minifesté aussi leur intérêt personnel pour les entreprises franco-serbes (Ch. Pietri et A. Vauchez, ancien directeur des études médiévales, avaient visité nos chantiers) et l'engagement de l'Ecole pour nos publications *(Caričin Grad* II a paru depuis la mort de Pietri et *Caričin Grad* III est sous presse en attendant *Sirmium* IX et X), on peut considérer que la prestigueuse institution française de Rome est définitivement liée au non moins vénérable Institut archéologique de Belgrade. C'est à la volonté d'ouverture de Gerges Vallet qu'on le doit, et les responsables actuels des chantiers, qui ont été ses amis ou ses pensionnaires à Rome, ainsi que l'état-major de l'Institut qui a apprécié l'homme, estimé le diplomate et respecté le savant, ne peuvent oublier sa mémoire associée à celle d'Huguette Vallet, qui l'avait parfois accompagnée en Serbie.

Хроника ископавања

ВРУЋА ПЕЋИНА
Вишеслојно налазиште

Врућа пећина (или Раткова пећина) налази се у селу Биоче, удаљеном око 12 km северно од Подгорице, у близини леве обале Мале Ријеке, недалеко од Булиног моста. Смештена је при врху брда које по њој носи име "Врућа пећина".[1]

Пећина је тунеластог облика, дужине 11 m, ширине 4,00 m. Улаз је оријентисан према југу. Ширина улаза износи 4,50 m, висина око 3,50 m. Испред пећине налази се плато димензија 5,00 x 3,00 m.

Пробна сонда, величине 2,50 x 7 m, постављена је поред источног бочног зида пећине.

У првом делу сонде, на улазу у пећину, холоценски, хумусни седимент је слабо акумулиран. Његова дебљина износи 0,30 – 0,50 m. Садржи мали број окресаних камених артефаката и фрагмената керамике из средњег века и металног доба. Одмах испод овог слоја простиру се седименти који су, судећи по текстури и боји, вероватно плеистоценски. Њихова укупна дебљина креће се од 0,20 – 1,00 m и директно належу на стеновиту подину пећине. Имају изразито наглашен пад према унутрашњости пећине.

У другом делу сонде, површине 5 m^2, холоценски слојеви су знатно више акумулирани. Дебљина ископаног профила износи 1,10 m. Плеистоценски седимент је делимично откривен на површини од 1,50 m^2. Културни слојеви припадају металном добу, раном неолиту и мезолиту. Присуство палеолитског слоја за сада је неизвесно, али постоје индикације да се може очекивати.

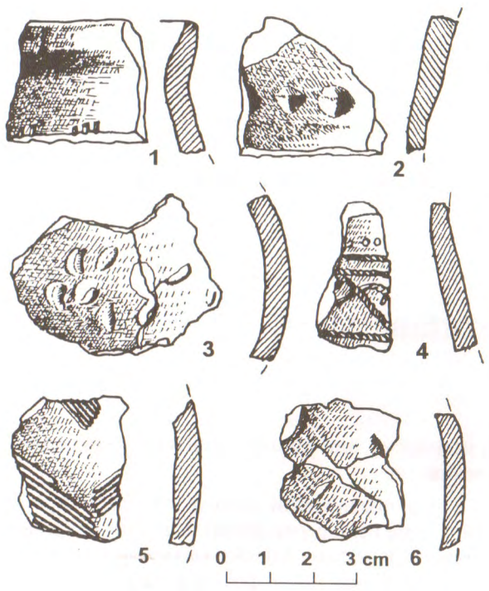
Средњовековни слој у профилу пробне сонде није издиференциран. У неким слојевима керамика је нађена заједно са керамиком металног доба. Само један фрагмент има орнамент. Потиче од обода биконичне посуде, црно печене, фине фактуре, са траговима витла. На рамену фрагмента је део орнамента изведен техником утискивања пре печења. Фактура садржи фини песак (сл. 1/1).

Један фрагмент, без орнамента и трагова витла, потиче од трбуха црвено печене посуде. На фактури се види субструкциони елемент од крупно издробљеног камена. Вероватно припада гвозденом добу.

Неколико фрагмената керамике без орнамента могли би припадати гвозденом добу, судећи према фактури која садржи субструкциони елемент од финог, или крупног песка, као и према начину печења, боји и премазу зидова посуде са спољне стране. Један фрагмент трбуха посуде тањих зидова, светло мрко печене, фине фактуре са супструкционим елементом од ситног песка, украшен је метличастим орнаментом (сл. 1/5).

Фрагмент керамике, приказан на сл. 1/4, орнаментисан је шнур орнаментом са белом инкрустацијом. Има фину фактуру на којој се уочава тамномрка боја печења. Посуда је са унутрашње стране фино углачана. Припада енеолиту.

Неолитски културни слој се састоји из неколико хумусних прослојака са слабијим или

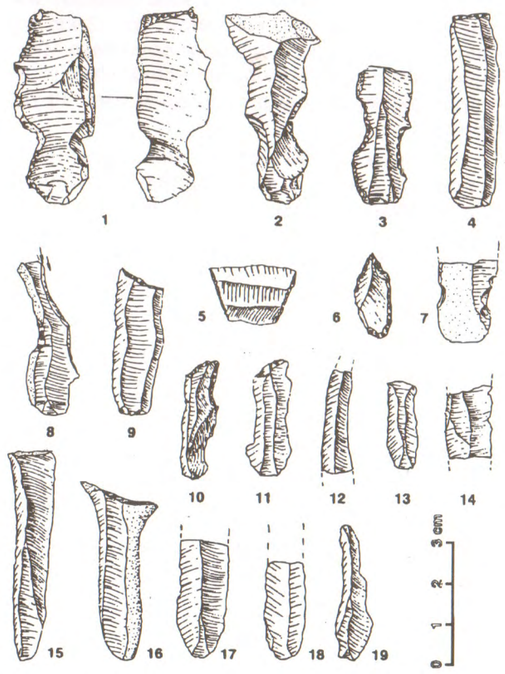

Сл. 1.– Средњи век (1); бронзано доба (5); неолит (2, 3, 6)

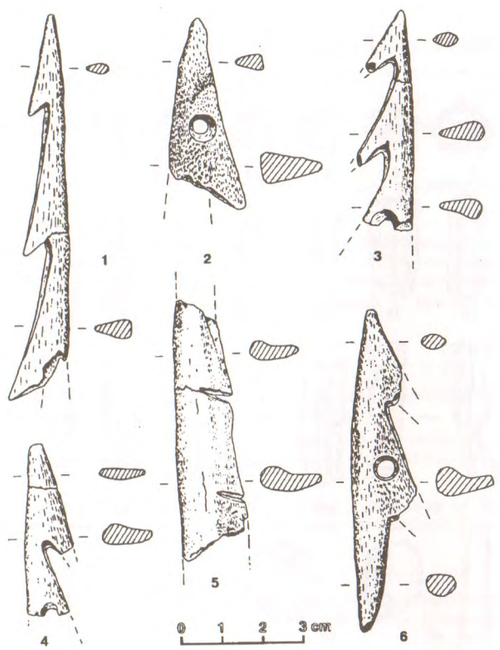
интензивнијим садржајем гарежи и пепела. Веома су бројни налази животињских костију међу којима преовлађују кости цервида. Нађен је већи број фрагмената од кости рога са траговима обраде. Фрагменти керамике су малобројни, а артефакти од окресаног камена су релативно заступљени. Поред поменутих налаза откривено је и 12 фрагмената харпуна, што је велика бројност с обзиром на површину 5 m^2 са дебљином матрикса од 0,40 m. Од 10 фрагмената керамике који се јављају у асоцијацији са харпунима, 4 примерка носе импресо орнамент:

- два фрагмента која припадају истом рецепијенту. Један је део обода на основу којег је могуће претпоставити да се ради о здели широког отвора. Други фрагмент је део трбуха од исте посуде украшен импресо стилом. Посуда је фине фактуре, добро печена, са спољне и унутрашње стране углачана (сл. 1/2);
- фрагмент трбуха посуде танких зидова, фине фактуре, светлоцрвено печене, украшене импресо техником (сл. 1/3);
- фрагмент, приложен на сл. 1/6, потиче од трбуха тамносиве печене посуде танких зидова, са спољне стране има светлоцрвени премаз, а са унутрашње црни. На фактури се уочава супструкциони елемент од крупнијег песка. Спољна страна је украшена импресо техником која се јавља у раном неолиту;
- фрагмент трбуха посуде дебљих зидова, светломрко печених. Са спољне стране посуда има светлоцрвени премаз и импресо орнамент. Са унутрашње стране је тамномрке боје и углачана. На фактури се види додатак ситно издробљеног камена.

Фрагменти керамике без орнамента потичу од различитих посуда, које имају дебље, или танје зидове и печене су светлоцрвено или сивомрко. На спољној страни зидова су са светлоцрвеним премазом. На фактури се види при-

Сл. 2.– Неолит: латерално-дистално ретуширано сечиво са суженом базом (1); ретушитана удубљења на сечиву (2, 3, 7); стрмо ретуширани прелом на сечиву (4, 9); трапез (5); билатерално, шпицасто отупљени одбитак (6); уска и обична сечива (12-19); дистално, шпицасто ретуширано уско сечиво (10); фронтални стругач на уском сечиву (11)

Сл. 3.– Неолит, коштани харпуни

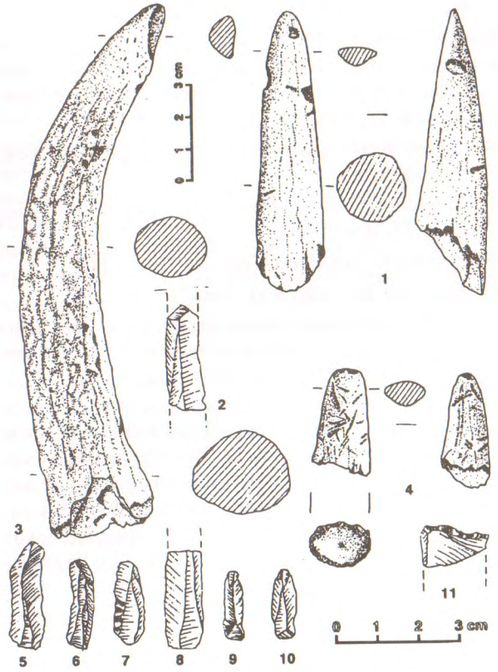
суство финог песка, или крупнијих зрна издробљеног камена.

Артефакти од окресаног камена (око 100 комада) су израђени од квалитетног кремена (рожаца), са слабим одржавањем кортекса који је углавном нодуларног типа. Одбици правилне форме (сечива, уска сечива и сечивасти иверци) доминирају над иверцима и опиљцима. Најбројнија су уска сечива која су претежно уредне израде. Ретуширани артефакти су малобројни. Јављају се следећи типови:

- трапез (сл. 2/5);
- стрмо ретуширани прелом на сечиву (сл. 2/4,9);
- ретуширано удубљење на уском сечиву и сечиву (сл. 2/2,3,7);
- фронтални стругач (сл. 2/11);
- латерално, двофасетно длето на прелому (сл. 2/8);
- латерално / дистално ретуширано сечиво са суженом базом (сл. 2/1);
- дистално, шпицасто ретуширано уско сечиво (сл. 2/10);
- билатерално, шпицасто отупљени одбитак (сл. 2/6);

Сви налази харпуна су израђени од кости и припадају једноредном назубљеном типу. Два до три у низу смештена зубца су издуженог, троугаоног облика са равним ивицама. Један харпун, у целини очуван, има шпицасто сужену базу (сл. 3/6). Кружна перфорација има различит положај дуж харпуна. Јављају се две варијанте: веома уски, елегантно издужени харпуни (сл. 3/1,2) и краћи, са ширим попречним пресеком (сл. 3/2,4,6.). На једном фрагменту харпуна у примарној фази обраде присутна су два уреза којима је започета израда зубаца (сл. 3/5). Овај примерак показује да су израђивани у пећини, тј. да је пробном сондом захваћен део радионице харпуна!

Откривено је и неколико фрагмената обрађеног јеленског рога. Врх рога је зашиљен и углачан (сл. 4/1.), или је благо засечен и углачан

Сл. 4.– Неолит: обрађени рог (1, 3); обрађени рог са конкавном базом (4); Мезолит: уска сечива (2, 5, 8-10); парцијално ретуширано уско сечиво (7); трансферзално отупљени иверак (11)

(сл. 4/3). Предмет од рога, приказан на сл. 4/4, има конкавно обликовану базу, док му је врх сужен, елипсоидног пресека, а површина интензивно углачана. На самом врху и по целој површини налазе се урези настали употребом (?).

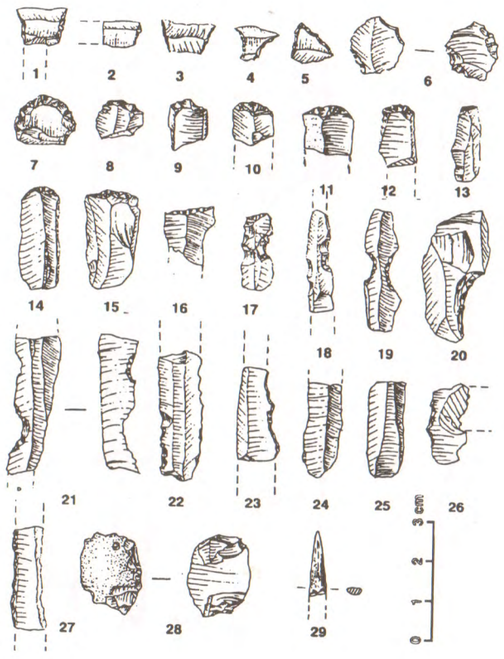
У мезолитском слоју концентрација животињских костију знатно опада, а повећавају се налази пужева. Харпуни се не јављају, осим једног примерка који је, вероватно, упад из горњег слоја и типолошки је идентичан претходно описаним. Кремени артефакти имају повећану бројност (око 150 комада). Одликују се микролитским димензијама. Кремен истог квалитета и боје као и у неолитском нивоу. Преовлађују одбици правилне форме међу којима воде уска сечива углавном иregуларно обликована. Од ретушираних артефаката заступљени су следећи типови:

- трапез (сл. 5/1-4);
- троугао (сл. 5/5);
- полукружни стругач (сл. 5/6-9);
- фронтални стругач (сл. 5/10-14);
- уско сечиво са једним латерално, или са два наспрамно постављена ретуширана удубљења (сл. 5/18-21);
- стрмо ретуширани прелом на сечиву (сл. 5/15,16);
- латерално ретуширано уско сечиво (сл. 5/22, 23,26,27. и сл. 4/6);
- дистално отупљени иверак (сл. 4/11);
- ољуштени комад (сл. 5/8);

Од коштаних алатки имамо фрагмент шила (или игле ?) са веома издуженим и оштрим шпицом, интензивно углачан (сл. 5/29).

Ископавање мезолитског слоја није довршено. Такође стеновита подина пећине у овом делу сонде није откривена. Због израженог пада подине ка унутрашњости пећине не зна се колика је дебљина плеистоценских слојева. На површини делимично откривеног плеистоценског слоја нађено је неколико артефаката од кремена који би могли припадати палеолиту, али и завршном нивоу мезолита, те немамо сигурне податке о присуству палеолита. Међутим, промена квалитета и типа рожнаца и боје кремена указује да се може очекивати и старији културни слој.

Скупина артефаката од окресаног камена из неолитског слоја има обележја кастелновиенског технокомплекса у асоцијацији са импресо керамиком.[2] На територији Црне Горе аналогије се уочавају са налазима из слоја IV у Црвеној стијени, који је Ђ. Базлер определио у мезолит.[3] Делимична сличност постоји и са налазима из мезолитских и неолитских слојева у Одмуту које је Ј. К. Козловски сврстао у фасијес паракастолвенијен.[4]

Сл. 5.– Мезолит: трапези (1-4); троугао (5); полукружни стругачи (6-9); фронтални стругачи (10-14); стрмо ретуширани прелом (15-16); уска сечива и иверак са ретушираним удубљењем (17-21); латерално ретуширана уска сечива и иверак (22, 23, 26, 27); ољуштени иверак (28); уска сечива (24-25); врх коштаног шила или игле (29)

Харпуни имају сличности са налазима из Одмута, из слојева I-a и I-b, и то са цилиндричним, издуженим типом са шпицасто обликованом базом и једноредно постављеним зубцима.[5] Делимичне сличности имају са фрагментом харпуна из мезолитског слоја у Власцу, али се разликују у начину обликовања шпица зубаца.[6] Сличан тип су и два фрагмента харпуна из мезолитског слоја у Шпеховки.[7]

Број ретушираних артефаката из мезолитског слоја је врло мали, те се,за сада, не може прецизније одређивати фасијес, осим општег опредељења у епигравитијенски технокомплекс. На територији Црне горе имају аналогију са налазима из раноholоценских слојева I-a и I-b у Требачком кршу[8] и слојева VI – IV у Меденој стијени.[9]

Љиљана ЂУРИЧИЋ

[1] Пробним сондирањем 1988. године руководио је П. Лутовац, а 1988., 1989. и 1996. Љ. Ђуричић. У радовима су узели учешће А. Старовић (Истраживачка станица Петница) и студенти археологије С. Даниловић, С. Врачар, А. Арсић, М. Веселиновић, З. Живановић.

[2] J. K. Kozlowski, Le Mesolithique a l'est des Alpes, *Preistoria Alpina*, vol. 19, Trento 1983, 35-56.

[3] Ђ. Базлер, Старији литички период у Црвеној стијени, у *Црвена стијена*, Никшић 1975, 12-19.

[4] J. K. Kozlowski, S. K. Kozlowski, I. Radovanović, *Meso – and Neolithic Sequence from the Odmut Cave (Montenegro)*, Warszawa 1994.

[5] D. Srejović, The Odmut Cave – a new facet of the Mesolithic culture of the Balkan Peninsula, *Archaeologia Yugoslavica* XV, Beograd 1977, 3 – 7.

[6] Д. Срејовић, З. Летица, *Власац I*, Београд 1978.

[7] M. Brodar, F. Osole, Nalazišta paleolitskog i mezolitskog doba u Sloveniji, u *Praistorija jugoslovenskih zemalja* I, Sarajevo 1979, 135 – 157.

[8] Lj. Đuričić, *The chipped stone industry from the rock – shelter of Trebački Krš*, у D. Srejović (ed.) *Prehistoric settlements in caves and rock – shelters of Serbia and Montenegro, fasc. I*, Beograd 1996, 75 – 102.

[9] D. Mihajlović, *Upper Paleolithic and Mesolithic chipped stone industries from the roock – shelter of Medena Stijena*, у D. Srejović (ed.), *ibid.*, 9 – 96.

РОМУЛИЈАНА – ГАМЗИГРАД
Касноантичка утврђена палата

Археолошка ископавања на лок. Ромулијана – Гамзиград у току ове, 1997. године обављена су у периоду од краја јула до почетка септембра. Радило се на два сектора у оквиру простора омеђеног бедемима: на сектору терми у југоисточном делу и у кули 19 (јужна кула западне капије млађе фортификације).

ТЕРМЕ

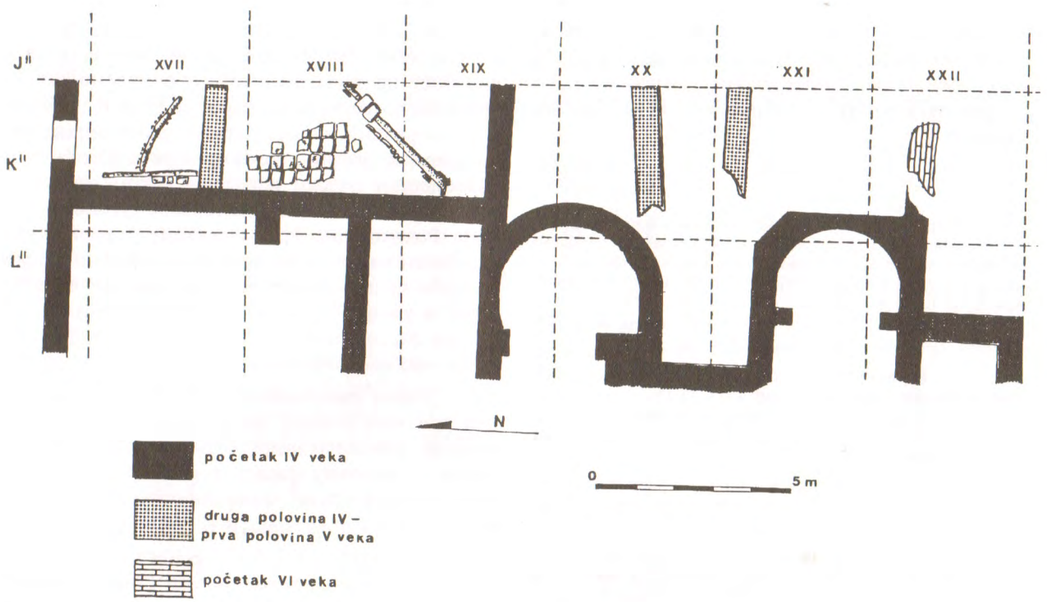
Током систематских археолошких ископавања, која су обављена 80-их и 90-их година на Ромулијани, у потпуности су истражене терме које се налазе у југоисточном делу палате, источно од грађевине са портиком.

Нажалост, услед сталног недостатка средстава за заштиту и конзервацију споменика на Ромулијани, овај објекат из године у годину све више пропада. Због тога је одлучено, ако то средства дозволе, да се наредне године започне са конзервацијом овог, у време археолошких истраживања, добро очуваног објекта. Стога су и археолошки радови изведени током августа – септембра 1997. године на сектору југоисточног дела Ромулијане, тј. на сектору терми, били усмерени ка ширењу ископа око фасаде терми како би се конзерваторски радови могли обавити, а уједно и да би се добили нови археолошки подаци о организацији и изгледу простора око овог објекта.

Током овогодишње кампање истражен је део простора између терми и источног бедема старије фортификације, односно проширен је ископ уз источну фасаду терми. Истражена је површина од 128 m^2, односно осам квадрата димензија 4 x 4 m (квадрати К" XVI-XXIII, сл. 1).

У квадрату К" XVI, у наставку северне фасаде терми, откривен је зид (зид 1) правца запад – исток, који се протеже читавом дужином квадрата и залази у његов источни профил. Иако није органски везан са фасадом терми, по начину градње очигледно је да представља целину са овим објектом. Зид је широк 0,60 m и рађен је каменом и опекама везаним малтером. Истражена висина зида износи 0,52 m. Отприлике на средини откривене дужине зида констатована су врата ширине 1,00 m која су у некој каснијој фази живота на Ромулијани зазидана каменом. Северно од овог зида ископавања су прекинута на релативној дубини од 1,20 m, чиме је ниво овогодишњег ископа изједначен са нивоом до кога се дошло приликом истраживања северне фасаде терми.

У квадрату К" XVII, уз његов јужни профил, на релативној дубини од око 0,80 m откривена је круна зида (зид 2) који се пружа у правцу запад – исток, а који се завршава правилно непосредно уз источни профил квадрата. Вероватно је у питању пролаз (врата) који залази у квадрат Ј" XVII. Зид је широк 0,60 m, а рађен је каменом и опеком везаним слабијим малтером, са темељном стопом од опека и није органски везан за источну фасаду терми. Очувана висина зида износи 0,62 m. Непосредно уз зид 2, у југоисточном углу квадрата, на релативној дубини од око 1,00 m, констатовано је

Сл. 1.– Сектор терми, основа ископа

огњиште (огњиште 1) конструисано од хоризонтално постављених правоугаоних опека око којих је кружна конструкција од ломљених опека и камена. На дну овогодишњег ископа, на релативној дубини од 1,40 m, констатован је под од малтера у који су урођене неправилно ломљене мермерне плоче и блокови туфопешчара. Под је местимично очуван на читавој површини ископа између зидова 1 и 2, односно делом и у квадрату К" XVI. Уз источну фасаду терми, испод споредног улаза, констатован је ред опека урођених у малтер које чине степеник. Испод поменутог пода од ломљених мермерних плоча и туфопешчара, на релативној дубини од 1,60 m, констатована су два одводна канала конструисана од кровних опека, од којих се један пружа у правцу север – југ (залази испод зидова 1 и 2), док се други по средини одваја у благом луку према истоку.

У квадрату К" XVIII, јужно од зида 2, у југоисточном углу, на релативној дубини од 1,20 m, откривено је огњиште (огњиште 2), које делом залази у квадрат К" XIX. Огњиште 2 има исту конструкцију као огњиште 1 у квадрату К" XVII. Радови су настављени до релативне дубине од 1,50 m у западној половини квадрата, односно 1,60 m у источној половини. На дну овогодишњег ископа констатован је под од опека урођених у малтер, који је само местимично очуван, пре свега у западној половини квадрата. У источној половини квадрата, на релативној дубини од 1,60 m, констатован је озидани канал који се дијагонално пружа у правцу североисток – југозапад, од средине источног до средине јужног профила и прелази у квадрат К" XIX. Канал је само местимично очуван у целини, а био је покривен правоугаоним опекама. Дубина канала износи 0,30 m, а био је испуњен црном, растреситом земљом са издробљеним малтером.

У квадрату К" XIX, на 1,20 m од јужног профила квадрата, на релативној дубини од 1,50 m, откривен је зид (зид 3) који се пружа у правцу запад – исток целом дужином квадрата. Зид је широк 0,60 m и грађен је каменом и опеком везаним малтером. Очуван је само у темељној зони до висине од 0,20 m. Уз њега се, са северне стране, на релативној дубини од 1,60 m, налазе остаци пода од опека урођених у малтер. Испод

пода, на 1,05 m од зида 3, на релативној дубини од 1,80 m, откривена је оловна цев која излази из зида терми и улива се у озидани канал, који је само местимично очуван. Канал се пружа дијагонално у правцу југозапад – североисток и по средини сече северни профил квадрата, чинећи целину са већ поменутим каналом откривеним у квадрату К" XVIII. Под од опека урођених у малтер очуван је само у јужном делу квадрата (уз зид 3), док је у северној половини потпуно уништен. У делу квадрата јужно од зида 3 под је такође очуван.

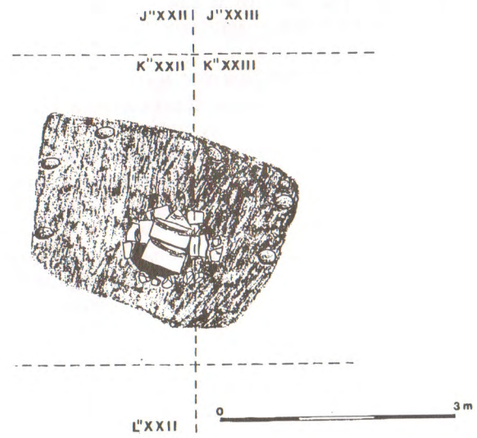
У квадрату К" XX, на релативној дубини од 0,80 m, констатована је круна сухозида (зид 4) грађеног од ломљеног камена и опека везаних слабим малтером. Очувана висина зида износи 0,45 m. Зид је широк 0,75 m, пружа се у правцу запад – исток (са благим одступањем), није органски везан за фасаду терми (завршава се испред споља полукружне апсиде терми) и залази у источни профил квадрата. Овогодишња истраживања у овом делу ископа, између зидова 3 и 4 (простор источно од споља полукружне апсиде), прекинут је на релативној дубини од 1,20 m чиме је изједначен ниво до кога се дошло приликом истраживања источне фасаде терми у квадратима L" XIX и L" XX.

У квадрату К" XXI, на релативној дубини од 0,50 m, откривен је сухозид (зид 5) који се пружа у правцу запад – исток. Зид је широк 0,65 m и грађен је ломљеним каменом и опекама везаним блатом. Очувана висина зида износи 0,80 m. Зид се на западном крају завршава испред северног угла апсиде која се споља завршава полигонално и залази у источни профил квадрата. Радови у овом делу ископа, између зида 4 у квадрату К" XX и зида 5, прекинути су на релативној дубини од 1,40 m чиме је и у овом делу ископа достигнут ниво на коме су прекинути радови приликом истраживања источне фасаде терми. Јужно од зида 5 радови су прекинути на истој релативној дубини. На остатке подова није се наишло.

У јужној половини квадрата К" XXII, на 1,80 m од јужног профила квадрата, на релативној дубини од 0,25 m, откривен је нови сухозид (зид 6) који се пружа у правцу запад – исток. Зид је широк 0,70 m, а грађен ломљеним каменом и опеком везаним блатом. Зид је откривен у дужини од 1,90 m. Очувана висина износи 0,40 m. У делу ископа између зида 5 у квадрату К" XXI и зида 6 радови су прекинути на релативној дубини од 1,40 m. Трагови пода за сада нису констатовани.

На граници квадрата К" XXII и К" XXIII, на релативној дубини од 0,80 m, откривено је огњиште (огњиште 3). Оно се састоји од две хоризонтално положене, правоугаоне опеке које су прислоњене једна уз другу дужим странама. Око њих је у виду неправилног кружног венца поређано ломљено камење и опеке. Изнад опека је био слој запечене земље, пепела и гари. Огњиште се налазило у оквиру правоугаоног објекта чији су кров носиле дрвене греде, о чему сведоче трагови седам правилно распоређених рупа за ове носаче, које су биле испуњене гаром и изгорелим дрветом, а које су се јасно истицале на поду мрко-сиве боје који је начињен од набијене земље са издробљеним малтером (сл. 2). Скидањем овог објекта констатовано је да су огњиште и под у два наврата обнављани. Првобитну основу објекта није било могуће утврдити због оштећења, али је уочено да је она лежала на слоју нивелације који чине полуобрађени камени блокови (међу којима је и једна греда – надвратник од мермера, са богатим украсом са три стране), преко којих иде набој од земље помешане са издробљеним малтером.

Радови у овом делу ископа, јужно од зида 6 у квадрату К" XXII и у квадрату К" XXIII, прекинути су на релативној дубини од 1,60 m, чиме је изједначен ниво ископа у квадратима L" XXII и L" XXIII, уз источну фасаду терми.

Сл. 2.– Сектор терми, основа огњишта бр. 3

На овом нивоу констатовани су трагови пода од лошег малтера који је само местимично очуван, али није детаљно чишћен како до наредне сезоне не би у потпуности пропао.

Треба још напоменути да је у квадрату К" XXIII, на релативној дубини од око 0,40 m, констатована конструкција гроба 51 који је био укопан у црну, растреситу земљу са грађевинским шутом. Конструкција од камена и опека постављена је у правцу запад – исток, као и покојник положен испод ње (са главом на западу). Реч је о мушкарцу, положеном на земљу у опруженом ставу, са шакама прекрштеним на карлици. Гробних прилога није било.

Стратиграфски подаци добијени овогодишњим археолошким истраживањима на сектору терми потврђују, и у неким сегментима допуњавају, стратиграфску слику до које се дошло претходним истраживањима обављеним 90-их година уз северну фасаду терми и уз северну фасаду грађевине са портиком.

Најстаријем хоризонту (VIII откопни слој – релативна дубина 1,80-1,60 m) припадају подови местимично очувани у квадратима К" XVII-XIX, као и водоводни и канализациони озидани канали испод ових подова. Овом хоризонту, који бисмо могли да определимо у почетак IV века, припадају и зидови 1 (у кавадрату К" XVI) и 3 (у квадрату К" XIX) који, иако нису органски везани за фасаду терми, са овим објектом чине целину.

Откопни слој VII (релативне дубине 1,60-1,40 m) сведочи о деструкцији Ромулијане. Њега чини слој растресите земље са великом количином издробљеног малтера и изломљених кровних опека.

Покретног археолошког материјала, који припада овим најстаријим хоризонтима Ромулијане, веома је мало. То су углавном коцкице мозаика од стаклене пасте или мермера, по који уломак керамичких посуда, делови равног, прозорског стакла и делови мермерне оплате зидова.

Откопни слојеви VI-V (релативне дубине 1,40-1,20 m, односно 1,20-1,00 m), с обзиром на велику количину грађевинског шута који чине већи, полуобрађени камени блокови и опеке са доста издробљеног малтера, свакако представљају фазу у којој се на Ромулијани није живело, већ је она полако, током друге четвртине IV века, почела да се руши. Међутим, откопни слој V (релативне дубине 1,20-1,00 m) сведочи и о новој грађевинској активности на овом сектору. Горњи ниво овог слоја представља слој нивелације који је искоришћен за градњу нових објеката.

Откопни слој IV (релативне дубине 1,00-0,80 m) сведочи о новој градитељској делатности, али и о потпуној промени карактера насеља. За овај слој могло би се везати огњиште 1 (у квадрату К" XVI), огњиште 2 (у квадрату К" XVIII-XIX), објекат са подом од набијене земље помешане са издробљеним малтером и огњиштем 3 (у квадрату К" XXII-XXIII), као и зидови 2 (у квадрату К" XVII), 4 (у квадрату К" XX) и 5 (у квадрату К" XXI), с тим што и међу њима постоји извесна, вероватно мања, хронолошка разлика. Они су грађени у техници сухозида, ломљеним каменом и опекама везаним блатом и јасно се разликују од солидно грађених зидова 1 и 3 који припадају старијем хоризонту Ромулијане.

Покретни материјал опредељује ове слојеве у другу половину IV – прву половину V века. У њему су заступљени уломци различитих керамичких посуда, како необрађене спољашње површине (лонци, зделе, поклопци) тако и превучених маслинастозеленом глеђи (крчази и зделе), делови керамичких жижака такође превучени маслинастозеленом глеђи, делови хемисферичних пехара од стакла, кородиране гвоздене Т фибуле, коштане оплате и дршке алатки, понекад богато украшене урезаним орнаментима, бројни камени брусеви, разноврсни гвоздени предмети (алатке, клинови, кламфе), као и делови жрвњева. Сви ови покретни налази говоре да је у питању рурално насеље чије се становништво, пред сталним опасностима од варвара, трајно населило у још увек чврстим бедемима заштићеној Ромулијани.

Откопни слој III (релативне дубине 0,80-0,50 m) представља слој поновне деструкције Ромулијане и вероватно је у вези са разарањима Хуна средином V века. То је слој који карактерише црна, растресита земља са доста грађевинског шута, пре свега ломљеног камена са нешто мало опека.

Откопни слојеви II и I (релативне дубине 0,50-0,25 m, односно 0,25-0,00 m) пружају податке о најмлађем хоризонту живљења у овом делу Ромулијане. То је хоризонт црне земље са релативно мало грађевинског шута и мало покретног археолошког материјала. Њега чине уломци керамичких посуда (амфоре, лонци, зделе, поклопци, крчази) од којих су неки превучени жућкастом глеђи, делови равног, прозорског стакла, фрагменти звоноликих кандила од тањег стакла, као и делови брусева и један део жрвња. Овом хоризонту, који би могли, на основу покретног материјала, да определимо у VI век, можда припада и зид 6 (у квадрату К" XXII) који је грађен техником сухозида, ломљеним каменом и опеком повезаним блатом.

Гроб 51, откривен у квадрату К" XXIII, вероватно је средњовековни. Укопан је у откопне слојеве II-III и, за сада, представља једино сведочанство о животу на овом сектору Ромулијане у средњем веку.

Треба нагласити да су истраживања на сектору терми и ове године показала да ће нових изненађења на Ромулијани још бити. У квадрату К" XX, у II откопном слоју (релативне дубине 0,25-0,50 m), откривен је део скулптуре Аријадне рађене у дубоком рељефу, за који је извесно да представља саставни део већ познате представе Аријадне са руком пребаченом преко главе, која се чува у Народном музеју у Зајечару. Новооткривени део ове скулптуре чини испружено Аријаднино тело (од струка наниже), са откривеним трбухом и велом пребаченим преко ногу. Открићем трећег дела ове скулптуре, који је нађен у квадрату К" XXII, у VI откопном слоју (релативне дубине 1,20-1,40 m), а који представља наго попрсје Аријадне окићено огрлицом са лунуластим привеском око врата, читава композиција Аријадне која спава је комплетирана.

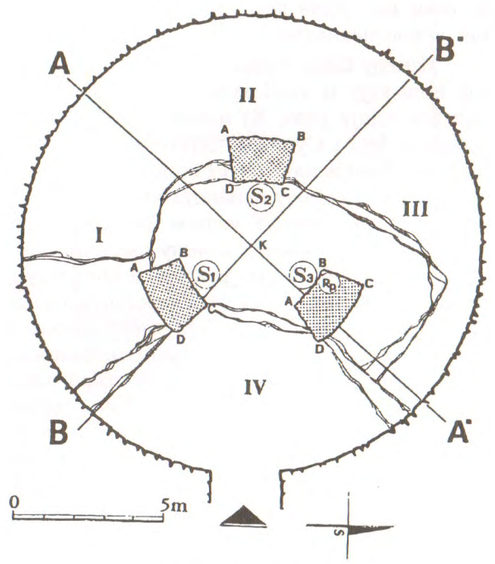
С обзиром да детаљна анализа покретног археолошког материјала са овогодишњих ископавања, као и упоређивање са материјалом од претходних година, још није обављена, наведени подаци су само прелиминарни. То се пре свега односи на слојеве поновне грађевинске делатности током друге половине IV – прве половине V века, чије би прецизније хронолошко опредељење било врло корисно.

Анка ЈАЛОВИЋ
Светозар ЈОВАНОВИЋ
Мира РУЖИЋ

КУЛА 19

Ископавања у кули 19 обављана су, са прекидима, почев од 1986. године. Започета су на улазу у кулу, где је формиран профил. На почетку радови су били усмерени на уклањање шута на простору око улаза у кулу. У наредним кампањама, закључно са 1996. годином, ископавања су обухватала уклањање шута и представљала су, чини се, неку врсту резервних радова. Према подацима из дневника археолошких ископавања за ово раздобље, копани су слојеви шута у којима је поред грађевинског материјала било и археолошких налаза.

Претходне активности у кули 19 оставила су три нивоа културних слојева, са којих су и били започети овогодишњи радови. Најнижи, непосредно изнад нивоа пода, је на улазу у кулу, средњи ниво је у централном делу, а највиши је у северном и западном делу, поред зидова куле, 10-20 cm испод прозора, где су већ били скинути горњи слојеви шута и најмлађи културни слој. Током овогодишње кампање унутрашњи простор је подељен на четири сегмента – I-IV – (сл. 3), а ископавања су обављена у сегментима I и III, односно у јужном и северном сегменту. У потпуности су ископавања завршена у сегменту I, где је издвојено укупно једанаест слојева. Сви они су се јасно издвајали на површини целог сегмента, међутим, често су били пресецани прослојцима гара, пепела и запечене земље, односно прослојком жутозелене стерилне земље, што на отвореним профилима осликава веома богату и сложену стратиграфију (сл. 4 и 5).

Сл. 3.– Основа куле 19

У основи куле на простору уз профил К-В у сегменту I откривена је малтерна кошуљица која би могла представљати ниво зидања. Она се налази на око петнаест центиметара испод горње коте темељне зоне зида куле, односно нивоа на коме су положени обрађени блокови туфопешчара који су чинили базу стуба бр. 1 зиданог опекама. На малтерну кошуљицу нанесен је танак слој чврсто набијене тамне сивомрке земље (смоница) на коју је затим нанесен под од малтера који је сачуван у већем делу сегмента. Слој урушених кровних опека на површини целог сегмента И лежао је директно на малтерном поду.

У најстаријем слоју, првом изнад сачуваног пода (слој XI), који су чиниле у највећој мери кровне опеке, нађена су само два гвоздена клина и малобројни фрагменти керамичких посуда, међу којима се препознају делови лонаца, поклопаца и крчага са зелено глеђосаном површином. Испод прозора 1 заривени насатице у малтерну подницу леже два велика блока од туфопешчара са профилисаним ивицама, повезана масивном гвозденом кламфом чији су крајеви заливени оловом. Ови блокови, вероватно, представљају део венца који је носио спратну конструкцију. Поред њих у хоризонталном положају, али већ на слоју урушених кровних опека, лежи још један део венца од туфопешчара, који је пао накнадно.

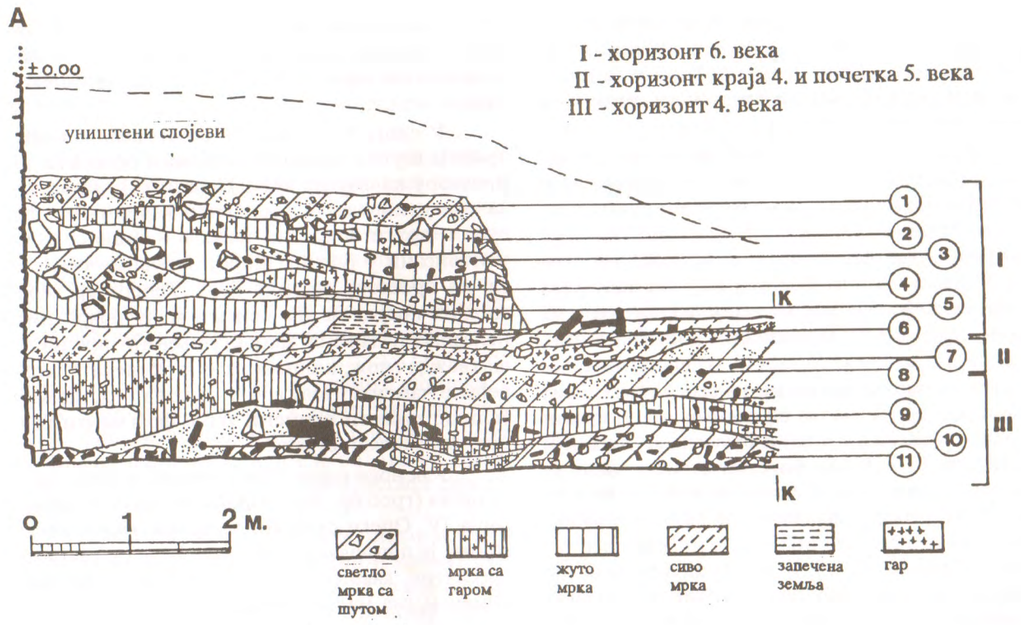
Између блока туфопешчара у хоризонталном положају и зида куле, испод прозора, у следећем слоју (слој X) налазило се огњиште (огњиште бр. 6). Супструкција огњишта је била од мањих фрагмената опека положених на слој мрке земље, а основу огњишта чиниле су веће фрагментоване опеке. У једном тренутку огњиште је било обновљено, о чему сведочи танак слој пепела и послагане фрагментоване тегуле које су чиниле основу млађег огњишта. Огњиште бр. 6 чини јасну границу између слојева X и IX. Наиме, по квалитету земље и садржају покретних налаза, ова два слоја су скоро идентична, међутим, база огњишта бр. 6 има знатно нижу коту од огњишта бр. 4 и 5 из слоја IX. Покретни налази су и даље малобројни (гвоздени пробојац, керамички пршљенак, два камена бруса, фрагментовани бронзани кључ и део жишка са зелено глеђосаном површином), док се повећава количина фрагмената керамичких посуда.

У слоју IX приметно је мање делова кровних опека, док се количина налаза повећава. Покретни налази представљени су углавном разним гвозденим алаткама за обраду коже и дрвета, као и другим гвозденим предметима: фибула, четворобрида стрела, затим неколико једнорезних ножева и клинова, а нађен је и део зелено глеђосаног жишка. Од керамичких посуда препознају се лонци, поклопци, амфоре, крчази, као и делови зелено глеђосаних посуда, вероватно од здела и крчага.

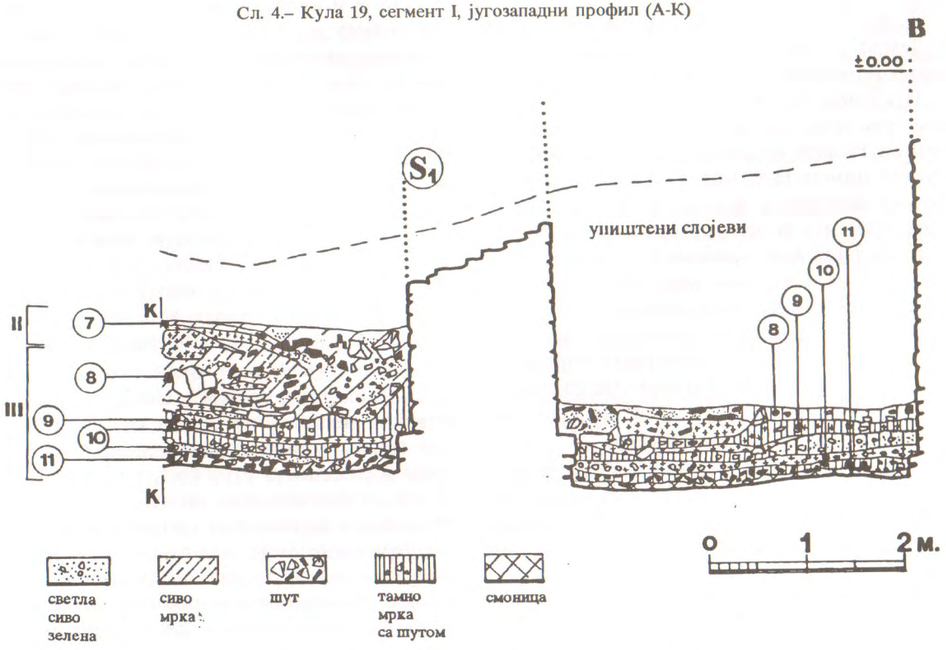
О све интензивнијем коришћењу куле 19 сведоче и три огњишта чије основе одвајају слојеве IX и VIII. Огњиште бр. 3 налазило се на самој линији профила К-В, између стуба бр. 1 и зида куле. На супструкцију од лепа постављен су две опеке, а над њима је био слој пепела и гара, који се пратио и на околном простору. Ово огњиште је после извесног времена коришћења обновљено, а основу обновљеног огњишта чиниле су четири опеке постављене једна уз другу дужим странама. И оне су биле прекривене измешаним пепелом и гаром којег је у већој концентрацији било и око огњишта.

Огњиште бр. 4 откривено је испод прозора бр. 1, око 1,50 m од лица зида куле. Основу су чиниле један већи и неколико мањих фрагмената тегула, који су били постављени директно на земљу без посебно изведене супструкције. Земља испод опека била је запечена услед дејства високе температуре која се преносила преко опека. Приликом чишћења овог огњишта, у пепелу и запеченој земљи са огњишта нађени су делови два мања лонца, од којих један има површину делимично превучену зеленом глеђи.

Огњиште бр. 5 налазило се уз сам зид куле, испод прозора бр. 2. Слично огњишту бр. 3 и ово је било обнављано. У првој фази имало је основу од две целе и неколико фрагментованих опека без посебно изведене супструкције, већ су постављене директно на земљу, која се касније запекла услед дејства високе температуре. Првобитно огњиште је обновљено тако што је преко опека из прве фазе насут танак слој земље, у тренутку откривања такође запечене, и на њему су поново сложене опеке – једна цела и неколико фрагментованих. За обнову огњишта бр. 5, односно његову другу фазу, везује се слој пепела. Исто огњиште је обновљено још један пут после кратког времена и на

Сл. 4.– Кула 19, сегмент I, југозападни профил (А-К)

Сл. 5.– Кула 19, сегмент I, североисточи профил (К-В)

исти начин, нивелационим слојем земље. Основу најмлађе, треће фазе огњишта чиниле су ломљене опеке. Приликом чишћења и скидања овог огњишта са његове две обнове, није пронађен ни један покретни налаз.

Слој VIII се од слоја IX незнатно разликује по квалитету земље, која је тамномрка и компактнија на додир због мање количине ситног малтера осутог са зида куле. Местимично га пресецају танки прослојци жутозелене земље. Трагови о коришћењу куле у периоду када је наталожен слој VIII су веома изражени кроз бројне фрагменте керамичких посуда (лонци, поклопци, маслинастозелено глеђосани крчази), као и ситне покретне налазе међу којима доминирају предмети од гвожђа (једнорезни ножеви, клинови, ланац) и брусеви. Луксузнији предмети су заступљени само стопом чаше од зеленог стакла, као и фрагментима бронзаних предмета, можда посуда. Негде са простора палате, заједно са материјалом за нивелисање терена у кули, донесен је и део скулптуре од белог мермера – десно стопало у сандали. Стопало је припадало статуети висине до 1,60 m, а изузетан уметнички рад упућивао би на импорт.

Слој VII се готово не разликује од слоја VIII. Земља је такође тамномрка, компактна, са танким стерилним прослојцима жутозелене земље. И у слоју VII су уочљиви трагови горења, али за овај слој није везано откриће ни једног огњишта. Налази керамике су веома бројни, а поред већ поменутих типова посуда, сада је први пут евидентирана и стопа глеђосане лампе. У делу сегмента ка центру куле, између стуба бр. 1 и профила А-К, односно К-В, приметна је концентрација шута као резултат нивелације терена у којој није било керамичких налаза, али је нађен један фрагмент архитектонске пластике од туфопешчара са представом копљастог акантуса. Једини нумизматички налаз такође потиче из дела истог слоја: мала бронза – тип Salus Rei Publicae (388-392. година).

Велику количину керамичких фрагмената прати и већи број других покретних налаза међу којима и даље доминирају предмети од гвожђа (фибула, ђем, једнорезни нож, клин), с тим што је повећан број фрагмената стаклених посуда, од којих се издвајa чаша од светлозеленог стакла са туфном тамноплаве боје, као и фрагмент ребрасте дршке боце од светлозеленог стакла. Поред ових налаза треба поменути оловни тег неправилног облика, затим бронзани прстен у облику једноставне каричице без украса и пршљенак начињен од фрагмента керамичког суда.

У слоју VI и даље се прати већа концентрација шута у северној половини сегмента, на простору ка центру куле. Налази који се везују за културни слој – фрагменти керамичких посуда и други покретни налази – више су концентрисани у јужној, широј половини сегмента, на простору ка зиду куле. Репертоар керамичких посуда се не мења, а међу покретним налазима и даље су најзаступљенији предмети од гвожђа (нож, клинови, као и предмети неодређене намене). Нову врсту налаза представљају велики, купасти глинени тег и фрагменти равног, прозорског стакла.

У основи слоја VI налазио се и дечји гроб од опека (гроб бр. 50), укопан вероватно са нивоа слоја IV. Опеке са бочних страна, као и опеке којима је поплочано дно гроба биле су уздужно пресечене, како би се прилагодиле потребним димензијама малог гроба.

У основи истог слоја (VI), уз профил А-К остало је и неправилно, благо купасто узвишење уочено још на нивоу слоја IV, које представљају наизменични слојеви гара и запечене земље. Овај објекат залази у за сада неистражени сегмент II, а пружа се до самог центра куле, где је откривена и кружна рупа од дрвеног коца димензија 0,08 m x 0,10 m и дубине 0,17 m. Док се не изврши ископавање сегмента II, објекат само условно можемо звати кућом. Поменути укоп дечјег гроба је, иначе, на једном делу оштетио овај објекат. И у слоју VI и у слоју VII налажени су, поред осталог, и мањи комади мермерне оплате, која је у кулу доспела са материјалом за нивелисање терена.

У слоју V, који чини такође тамномрка земља али растреситијег састава од земље из слоја VI, веома су присутни трагови интензивног горења у виду гара и пепела. Ово је нарочито изражено уз стуб бр.1, на линији углова А и В и у најужем делу сегмента, у центру куле. Фрагменти керамичких посуда у слоју су бројни. Претежно су то и даље лонци и поклопци, међутим има и делова маслинастозелене глеђосане амфоре локалне производње, која је нађена приликом скидања објекта-куће уз профил А-К. У покретном материјалу се истиче камени тучак за жрвањ који је према облику карактеристичан за праисторијске епохе. Налаз поменутог тучка потврђује мишљење да је за потребе нивелације терена у кули материјал доношен са стране. Слој V такође прате и налази аморфних комада гвожђа.

Слој IV је још растреситији од слоја V због веће количине малтера осутог са зида. У слоју се осим фрагмената опека налазе и фрагменти тегула и имбрекса, а трагови горења који се уочавају у целом слоју, нарочито су интензивни на простору око угла А стуба бр. 1. Фрагменти керамичких посуда су бројни, а осим облика већ поменутих у старијим слојевима сада је евидентиран и обод већег питоса. Од ситних покретних налаза, поред гвоздених клинова, у слоју IV нађени су још и камени брус, две гвоздене фибуле, масивна игла за плетење мреже начињена од јелењег рога и оплата од бронзаног лима у којој су сачувани остаци дрвене дршке.

Слој III је светломрке боје, сипак и у највећој мери га чини шут (малтер и камен). Налаза је знатно мање него у слоју IV, а помињемо мали гвоздени једнорезни нож, гвоздену стрелу и фрагмент стаклене чаше са уграviраним словима ТА.

Слој II опет доноси повећање археолошког материјала. Међу фрагментима керамичких посуда најзаступљенији су лонци и поклопци, а нађен је и обод питоса са урезаном петљицом. Уз лице зида, у правцу стуба бр. 1 откривено је неправилно, оштећено огњиште (огњиште бр. 2), начињено од блокова камена и фрагментованих опека на које је нанесен леп и које без посебно изведене супструкције лежи директно на слоју шута (слој III). На простору око огњишта налазила се већа количина гара, животињских костију и фрагмената керамичких посуда. Изразити трагови горења карактеристични су иначе за цео слој II, а посебно у западној половини сегмента I. Између огњишта бр. 2 и стуба бр. 1, налазила се неправилна кружна, плитка јама у којој су пронађени керамички жетон, две гвоздене алатке неодређене намене, комад оплате од камена црвенкасте боје, као и коштана оплата за чешаљ. Гвоздене алатке и у осталом делу слоја II чине најбројније покретне налазе, а осим њих нађена је и мала бронзана фибула са псеудопосувраћеном ногом.

Слој I чини светломрка земља са много малтера и камена осутог са зида, са мало налаза, који су углавном везани за зону са мало тамнијом земљом на простору уз лице зида. Међу керамичким облицима издвајају се лонци, поклопци, делови питоса и ребрасте амфоре. Од гвоздених налаза треба поменути један нож и срп са тулцем за усађивање дршке.

Једини објекат који би могао да се веже за период коришћења куле у средњем веку је неправилно огњиште бр. 1, откривено приликом чишћења прозора бр. 1. Покретни налази који би потврдили ову претпоставку, међутим, нису нађени око самог огњишта, а слој којем би оно припадало откопан је, највероватније, током кампање 1996. године.

Сегмент III је, како је напред напоменуто, тек делимично ископан. Стратиграфија у прва четири откопана слоја (I-IV) је углавном подударна оној која је констатована у сегменту I. Разлика постоји, и то у већој концентрацији грађевинског шута из овог северног сегмента. Поред прослојака црвене запечене земље неправилног облика и местимичних зона гара, што упућује на мишљење да је одређена, мања активност постојала и у овом делу куле 19, само један објекат је за сада откривен. То је пећ (пећ бр. 1), уочена између два слоја шута, односно у основи IV слоја. Квадратног је облика, основу су чиниле две по дужини сложене опеке а рубове насатице постављени делови опека везани земљом. Око пећи је уочен танак слој расутог пепела измешаног са светломрком земљом и малтерним шутом. Пећ је, на жалост, у једном делу оштећена приликом радова у току 1996. године.

На основу података добијених комплетним откопавањем само сегмента I у кули 19 могу се изнети одређена запажања у односу на културну стратиграфију:

- кула 19 имала је малтерни под, исти какав је констатован и у аналогној севеној кули западне капије (кула 20);
- формирање културног слоја у кули започиње непосредно након рушења кровне конструкције, вероватно већ у првим деценијама 4. века;
- интензитет живота током 4. века прати се у слојевима означеним од XI-VIII, са већим бројем огњишта и обиљем покретног археолошког материјала. Врло кратки периоди у којима је делимичмо замирао живот у кули, могу да се документују само веома танким прослојцима малтера, односно деловима слоја који поприма светлију боју и постаје сип-

који због веће количине малтера осутог са зида. У истом периоду траје процес рушења куле. Осипање материјала који се нагомилавао уз зид куле условило је повремено нивелацију терена развлачењем осутог материјала, али и доношењем шута са околног простора. Ово наводи на мишљење да објекат није одржаван у првобитној функцији;

- крајем 4. или на почетку 5. века обрушавање са зидова и стубаца је јаче изражено (слој VII). Зидови се не поправљају, а грађевински шут се и даље планира унутар саме куле, у централном делу, између стубаца;
- једини налаз који може да се протумачи као евентуални стамбени објекат је зона са наизменичним слојевима запечене земље и гара и рупом од изгорелог дрвеног коца у центру куле, који је везан за основу слоја VI;
- слојеви VI-I одређени су као рановизантијски 6. века. Интензитет живота у кули је и даље изражен, с тим што је и обрушавање са зидова веће. Налази аморфних комада гвожђа и згуре везаних за слојеве V и IV упућују на мишљење да се у периоду њиховог наслојавања у самој кули можда радило на топљењу и обради гвожђа. На дужи прекид у коришћењу куле у овом раздобљу указује слој малтерног шута готово без налаза (слој III);
- није било могуће утврдити да ли ниво са којег су започети овогодишњи радови (I слој) представља последње наслојавање из раздобља 6. века, или је ово можда доњи ниво најмлађег рановизантијског слоја, будући да са ранијих радова у кули нема прецизно издвојених нивелета за ископане слојева;
- средњовековни ниво није констатован. Уколико се прихвати мишљење да је огњиште откривено у прозору бр. 1 из раздобља средњег века, онда би средњовековни хоризонт требало претпоставити у нивоу прозорских отвора. Остаје неутврђено, такође, да ли је наслојавању средњовековног културног слоја, уколико га је било на овом простору, претходило неко обимније рушење зидова куле у периоду од почетка 7. до краја 9. века, када живот у насељу унутар бедема Ромулијане замире.

Весна БИКИЋ
Јосип ШАРИЋ

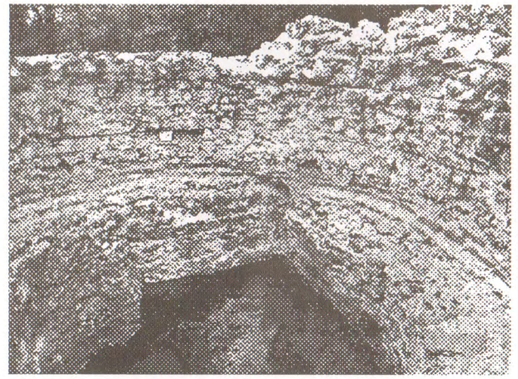
ВРЕЛО, ШАРКАМЕН
Касноантички царски комплекс

Године 1997. настављена су истраживања у оквиру меморијалног дела комплекса. Најпре је завршено ископавање у јужном делу крипте, чиме је унутрашњост маузолеја у целости истражена. Сада је јасно дефинисан облик и изглед гробне јаме која је укопана у живу стену у средишту маузолеја. У питању је јама приближно елипсоидне основе, са оријентацијом дужих страна која се поклапа са оријентацијом маузолеја (СЗ-ЈИ). Већ сада се уочава читав низ архитектонских и идејних паралелизама између оријентација и односа димензија у оквиру маузолеја, тумула и маузолеја и тумула, који се могу сматрати пре као резултат одређеног идејног концепта, него случајности (овом приликом наводимо само један такав пример: тачка пресецања дијагонала повучених од углова основе маузолеја налази се тачно на месту гробне јаме). У јужној половини крипте, до нивоа живе стене-здравице, није било покретних археолошких налаза. Једино су, приликом чишћења јужне стране гробне јаме, на њеном дну констатовани трагови гари и неколико ситних комада спаљених костију, за које је, као и код сличних остатака откривених током прошле године, немогуће изнети било какав закључак о њиховој евентуалној припадности (људске или животињске кости). Занимљиво је да дно јаме има правоугаону основу, која је хоризонтално нивелисана.

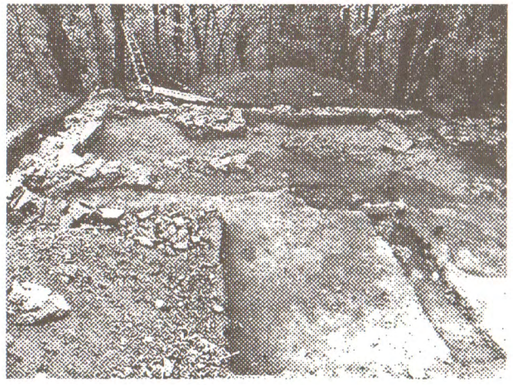
Завршено је и детаљно чишћење унутрашњег лица гробне коморе. Најзанимљивији подаци, који ће можда имати важну улогу за интерпретацију ритуалног чина приликом сахране и изградње маузолеја, констатовани су на западној страни гробне коморе, где се њена кружна форма нарушава једним правоугаоним удубљењем, које иде целом дужином ове стране. У сачуваним деловима малтерног слоја регистровани су трагови отисака који по свему судећи потичу од дрвених греда, различитих димензија. Како њихово постојање није откривено на осталом делу унутрашње фасаде коморе, постоје индиције за претпоставку да се ради о отисцима који потичу од неке дрвене конструкције, која није имала грађевинску или неку другу практичну улогу приликом изградње гробне коморе маузолеја, него је пре била у непосредној вези са ритуалним чином који се одвијао приликом сахране мајке-царице у маузолеју. У том случају, откриће ових отисака може бити полазна основа за разрешење разлога који су условили постојање споменутог удубљења на западној страни гробне коморе маузолеја.

Са овим радовима практично је завршено истраживање маузолеја (сл. 1). Преостало је да се у рововима са његове спољашње стране, са свих страна и целом дужином дође до почетка темеља. То се пре свега односи на ров са северне стране маузолеја, у коме је спољња фасада откривена само до нивоа (првог ?) сокла. Наиме даље ископавање у овом рову је обустављено до завршетка ископавања тумула, како би се истражио њихов међусобни однос, с обзиром да се тумул налази непосредно са северне стране маузолеја. Током ове кампање завршено је и просејавање преостале количине земље која је ископана у унутрашњости маузолеја по откривању златног налаза у октобру прошле године (и земља ископана током ове кампање је била просејавана).

У недостатку документације са заштитних ископавања које су 1975. године предузели М. и Ђ. Јанковић на месту где су мештани (а потом и они) открили делове порфирне статуе са представом "цара на престолу", у току прошлогодишњих ископавања, на основу објављеног податка (в: Ђ. Јанковић, *Старинар,* XXXI, 1980/87-93) да се ради о простору око 80 m западно од "монументалног постамента за свод", отворили смо један контролни ров дужине 10 m, оријентације исток-запад. У рову није констатовано постојање културног слоја, нити је регистрован било какав археолошки материјал. На самом, западном крају рова, откривено је двадесетак ситних уломака кровних опека. Иако у конфигурацији терена, на том и околном простору, није било ничега што би индицирало постојање неког објекта, њихова усамљена појава нас је мотивисала да ове године једном мањом сондом (димензија 3 x 2 m), која се надовезивала на сам западни крај споменутог рова, дођемо до неког података који би нам објаснио порекло појаве кровне опеке на том месту. После непуних 20-так cm од тог краја наишли смо на део зида неке грађевине са интензивним кровним шутом. Открили смо део једног објекта прилично великих димензија, који се наставља даље ка западу (сл. 2). Евентуално постојање овог објекта (и уопште објеката у овом делу) нису констатовали ранији истраживачи, што није чудно, јер и по откривању великог дела ове грађевине, у конфигурацији терена се у околном простору не уочавају границе грађевине. Значај њеног откривања је и у томе што она показује да је број објеката на Шаркамену већи од оног који је до сада регистрован на основу надземних остатака и конфигурације, или налаза археолошког материјала на површини при рекогносцирању. У питању је грађевина са дрвеним зидовима на соклу просечне дебљине 60 cm, рађеног од ломљеног камена везаног блатом. Откривена је само једна, источна просторија грађевине, димензија 9.60 x 4.30 m, док је од друге западне просторије откривен само узани део који се налази између западног зида просторије 1 и западног профила сонде у којој

Сл. 1.– Унутрашњост маузолеја по завршетку ископавања (снимио Н. Борић)

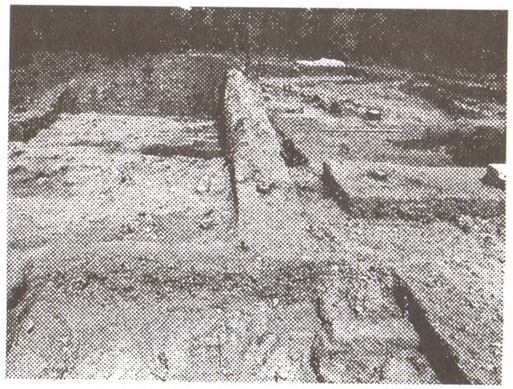

Сл. 2.– Истражени део грађевине (снимио Н. Борић)

је она откривена (тако је јужни зид грађевине откривен у дужини од 10,30 m). Цела унутрашњост просторије је у нивоу сокла прекривена кровном опеком, затварајући слој између нивоа сокла и пода просторије. Најатрактивнији и најзагонетнији налаз, је свакако преко 200 фрагмената који припадају порфирној статуи са представом "цара на престолу," оној истој, чији су фрагменти откривени 1975. године. За будућа разматрања важно је истаћи три податка: да су они откривени само (са свега три изузетка) у оквиру просторије 1, затим, непосредно, односно изнад нивоа кровних опека и трећи, да су откривени комади по величини груписани у неколико група: а) комади до 3 cm; b) од 3-6 cm; c) 6-10 cm, итд. Највећи је имао дужину 62 cm). Оваква уситњеност једне, не само порфирне статуе, до сада (колико нам је познато) није регистрована на другим античким локалитетима. Занимљиво је да су у просторији на јужном и западном зиду откривене две камене површине који по својој форми делују као пиластри. Рађени су на исти начин као и зидови. Нађени малобројни археолошки материјал-фрагменти керамике, неколико гвоздених предмета, бронзани новац Проба, и неколико комада гвоздене згуре, индицирају да се ради о просторији која је у оквиру грађевине била пре у фукцији неког радног, него ритуалног простора. Напоменућемо да се и она налази на слоју здравице, коју и овде чини слој глине изнад живе стене.

Паралелно са овом грађевином, радило се на истраживању једног узвишења које се налази одмах са северне стране маузолеја, које није било регистровано у досадашњој литератури. Још на почетку реализације Пројекта 1994. године, претпоставили смо да се највероватније не ради о природном узвишењу, нити о узвишењу које је настало приликом изградње маузолеја и депоновањем ископане земље за крипту маузолеја, већ да је у питању тумул, односно "тумулоидна" конструкција. Већ после скидања вегетације ова претпоставка је оснажена: изглед и облик узвишења били су веома блиски форми једног класичног тумула. Ископавања су најпре започета у источној половини тумула (квадранти А и В). На дубини од 2 m од највишег, средишњег дела, откривени гареж потврђује нашу предпоставку да се овде ради о тумулу, те је започето и ископавање трећег, југозападног квадранта (са контролним профилима између). На релативној дубини од око 3 m, у сва три квадранта откривена је основа тумула формирана равњањем живе стене, и на њој три спаљена гроба (сл. 3). Њихова контрукција, откривени налази, регистровани подаци, припадност и међусобни однос, као и однос између тумула и маузолеја у оквиру меморијалног дела шаркаменског комплекса, представља изузетно сложен научно-теоријски проблем. Уместо аналогног тумула – консекративног споменика, који је откривен поред Ромулиног и Галеријевог маузолеја на Магури, откривена су три спаљена гроба који би се заједно са тумулом, без нађеног археолошког материјала, могли тумачити чисто праисторијским. Поред фрагмената керамичких посуда, међу којима има вероватно и целих судова (недовољно печена гробна керамика, претежно грубе фактуре), нађени су ситни комади спаљених костију. Запажа се да је њихова количина у оквиру сваке целине незнатна. Остали налази су такође малобројни: гвоздени предмети лошег квалитета – копље, бодеж, неколико ножева, ексер, кланфа, две перле, једна гривна од стаклене пасте; дугме; бронзана нитна.

За сада, дајемо само неколико констатација уочених током досадашњег ископавања тумула. Сем једног укопа мањих димензија који се налази тачно у средишту тумула, и који је копан до дубине око 1 m, што је још увек знатно изнад нивоа са гробовима и гаром, односно трагова који би указивали да се ради о тумулу (његова правилност указује да се можда ради и о неком малом контролном рову, ископаном, можда, и од стране археолога који су радили на Шаркамену), у стратиграфији тумула нема никаквих промена које би указивале на поремећеност његових слојева, тако да се може претпоставити да је тумул настао једновремено и да нема трагова накнадног укопавања. Основу тумула, чији пречник износи 21,50 m, представља жива стена, која је на целој површини равно приглачана. Потом су на три места образоване три гробне целине – једна у источном, друга у западном делу тумула, док се трећа налази између њих (међусобно су приближно исто удаљене) – које су, по завршетку ритуала почеле да се насипају земљом, образујући тумул, који тај простор, као најсветије место, чува и штити. Као и код монументалног маузолеја, приглачана камена основа тумула изведена на падини живе стене и величина тумула, односно изузетно велики труд који је уложен у његову изградњу, говоре о важности особа које су у тумулу сахрањене.

Сл. 3.– Основа тумула (снимио Н. Борић)

Налази из тумула (у доњим слојевима откривен је и Пробов бронзани новац и бронзана плочица, појасне гарнитуте тзв. "пропелерског типа") хронолошки су (у ширем смислу) детерминисани другом половином III и почетком IV века. Прошлогодишње откриће маузолеја и златног налаза у њему, који је Шаркамен коначно уврстио у најзначајније античке локалитете, допуњено је овогодишњим открићем тумула, који његов значај, сложеност и научну атрактивност још више допуњује.

У току октобра завршено је комплетно истраживање тумула. Поред ископавања Кв – D, који је током летње кампање остао неистражен, извршено је и скидање контролних профила остављених између 4 квадранта. У Кв – D откривена су још два гроба са траговима чина спаљивања (поред керамичког материјала, у једном гробу нађени су гвоздено копље, маказе и нож, а у другом бронзана, тзв. "Т" фибула). По својим одликама оба гроба се културно и хронолошки уклапају у остале гробове откривене у тумулу.

Миодраг ТОМОВИЋ,
Ђоко ЈОВАНОВИЋ

[1] Овогодишње истраживање обављено је у периоду од 28. јуна – 10. августа (после смрти Д. Срејовића, од 1997. године директор Пројекта је М. Гарашанин). Поред руководиоца истраживања М. Томовића из Археолошког института у Београду, стручну екипу чинили су Ђ. Јовановић и Г. Јањић из Музеја Крајине у Неготину, С. Петковић из Археолошког института, Б. Марковић, инж. геодезије из Геодетске у управе у Неготину, студенти археологије Д. Милошевић, И. Антић, М. Игњатовић, С. Митровић, Б. Мрђа, И. Јоњић, О. Франета, В. Трифковић и В. Генерални, студент архитектуре.

ЗАЈАЧАК, КРЕМИЋИ
Касноантички рударско-металуршки комплекс

Досадашња ископавања (1981, 1995-1996) једне невелике удолине на локалитету Зајачак, код села Кремићи, на западној страни Копаоника и надморској висини око 1150 m, иако малог обима, резултирала су значајним открићима за његово мултидисциплинарно истраживање и проучавање. Оно што овај локалитет већ сада чини јединственим у нашој и европској археологији, је бројност и разноврсност открића која пружају готово све елементе неопходне за проучавање металуршко-технолошке компоненте (касноантичког) римског рударства.[1]

У нашој и у европској археологији, односно археометалургији, технолошко-металуршка компонента представља најмање истражени и најмање познати сегмент у истраживању и проучавању римског рударства. Целокупан технолошки поступак, од почетног издвајања, затим роштовања руде, изградње и функционисања пећи за њено топљење (начин градње пећи, њихов изглед, дужина употребе, пражњење пећи по завршетку процеса топљења...), до решавања проблема топитеља, додавања других руда и минерала ради лакшег топљења и екстракције добијених метала, неопходне температуре и начин њиховог постизања и др., приликом истраживања већине локалитета решаван је претпоставкама које су, у мањој или већој мери, засноване на недовољним материјалним остацима, сумарним подацима из малобројних античких извора (у првом реду, из Плинијеве *Naturalis Historia)* и аналогија са каснијим средњовековним рударским радовима и писаним подацима (међу којима је незаобилазно Агриколино дело *De re Metallica)*.

Три до сада истражене сонде на Зајачку, садрже не само добро очуване него и бројне материјалне остатке који омогућавају да се о споменутим питањима у оквиру целокупног технолошко-металуршког процеса говори на најконкретнији и најсвеобухватнији начин. Навешћемо само два илустративна примера. Уместо претпоставки о могућем изгледу и конструкцији пећи, начину ложења и постизања неопходних температура, садржају пећи пре почетка топљења руде, на Зајачку, на том малом истраженом простору, откривено је 6 пећи, од којих 4 са добро очуваним зидовима, односно конструкцијом. У њиховом доњем делу, у нивоу

Сл. 1.– Сонда 2b, јужна половина, пећ 5

сачуване основе зидова, откривен је, непоремећен, садржај који је у пећима остао по завршетку топљења руде (згура, полуистопљени или непечени комади руде, слојеви гара, песка и др.). Поред две пећи откривени су импресивни наизменични слојеви различитог састава, који су настали приликом њиховог пражњења (поред једне пећи 12, а поред друге 16 слојева, дебљине од 2 до 8 cm), чија анализа ће несумњиво дати изузетно значајне различите технолошке податке.

Нажалост, због недостатка средстава и непостојања специјализованих институција (у нашој земљи) које би се укључиле у пројекат истраживања због сопственог научног интереса, на проучавању до сада откривених технолошко-металуршких објеката и материјала урађено је веома мало. Због тога смо принуђени да почев од ове године главну пажњу (и расположива средства) сконцентришемо на њиховом проучавању. У току 1996. године због потребе дефинисања ситуације у сонди 2, отворено је проширење са источне стране (Сонда 2 А), димензија 2 x 8 m. У њему су откривена три објекта која су већим делом залазили под северни профил овог проширења: део једне пећи, затим део моћног зида од великих камених блокова везаних блатом, који је ишао целом ширином сонде и један велики укоп који се налазио са његове северне стране. Због тога је ове године, са његове источне стране, отворено ново проширење (Сонда 2 В), димензија 2,5 x 8 m (са контролним профилом између – сл. 1). Споменута пећ, односно њен сачувани део, откривен је у целости. Велика јама са северо-западне стране зида, је испражњена (тамно-мрка земља, са гарежом, и спорадишним комадима руде, згуре и ломљеног камена), али је њена улога још увек нејасна. Испод ње је откривен доњи, сачувани део северозападног зида једне нове пећи (пећ бр. 5, сл. 2), која залази испод споменутог зида. Ова пећ налази се на највећој релативној дубини и по свему судећи припада најстаријем хоризонту у оквиру вертикалне стратиграфије комплекса са пећима на овом делу локалитета. Приликом њеног чишћења откривена је већа количина гвоздене згуре, која је избројана, класификована на основу макроскпских одлика и измерена. Откривена је и основа још једне пећи (пећ бр. 6), која такође залази под северни профил. Због густине тако великог броја објеката само на простору величине 4.5 x 8 m (Сонде 2А и 2В), њихово откривање и уопште даље истраживање захтева рад на знатно већем простору.

Значај и атрактивност до сада откривених пећи и других остатака који сведоче о технолошко-металуршком поступку, неоспорно заслужују и захтевају њихову хитну превентивну заштиту (у овом сектору пећи су укопаване у

Сл. 2.– Пећ 5 – сегмент А, угао два контролна профила, завршни ниво пражњења

стрму падину удолине, њихови зидови су рађени од једног реда камена везаног блатом. На отвореном простору, већ следеће године би све било порушено и уништено под дејством атмосферилија и ерозије). У недостатку средстава за било какву озбиљнију интервенцију, у покушају до сачувамо не само откривене објекте, него и друге остатке који сведоче о технолошко-металуршком поступку (од сваког је *in situ* остављен део, како би, током будућих истраживања, могли да се сагледају сви откривени елементи), и ове године је по завршетку ископавања примењен један импровизовани покушај заштите, које је током протекле две године у великој мери имао позитивне ефекте. Зидови пећи су ојачавани камењем са спољашње и унутрашње стране, а контролни профили у пећима и кроз слојеве пражњења пећи, који су остављени да би геолози, металурзи, технолози, могли да *in situ* сагледају њихов распоред и састав, су прекривани најлоном и потом са обе стране фиксирани пажљивим слагањем камена. Потом је цела основа сонде покривана најлоном, преко кога је прво стављана папрат у неколико слојева, а онда грање. Сви профили, да би се спречило њихово одроњавање, су са унутрашње стране фиксирани густим плотом. На крају, због великог нагиба падине, да би се сонде заштитиле од снажне ерозије и одроњавања са виших делова брда, такав плот је формиран око свих страна сонди које су ископаване.

У току ископавања очишћен је још један контролни профил, дужине 9,30 m и релативне дубине 2.20 m, који је настао приликом просецања шумског пута Кремићи-Јошаничка бања. Он се налази у непосредној близини шљакишта, са његове североисточне стране. У њему се такође виде остаци најмање две пећи и трагови њихових пражњења, као и постојање и хоризонталне и вертикалне стратиграфије. Од покретних налаза нађених приликом његовог чишћења, треба споменути откриће 30-так фрагмената од различитих керамичких посуда, међу којима се посебно издваја 10-так фрагмената квалитетне имитације *terra sigillatae,* значајне за хронолошку интерпретацију објеката у оквиру овог дела комплекса. Овај профил индицира да се са топљењем руде започело у овом делу удолине, и да су пећи које смо открили у оквиру сонде 2, са проширењима 2А и 2В, настале касније, у размаку од неколико деценија. У прилог томе говори и њихов положај. Остаци објеката у споменутом профилу налазе се на крају удолине, на релативно равном терену, у непосредној близини шљакишта, док су објекти из наведених сонди усечени и фундирани у стрму падину североисточног дела удолине, где су, неоспорно, не само услови за њихову изградњу, него и за рад били неупоредиво лошији.

Миодраг ТОМОВИЋ
Вера БОГОСАВЉЕВИЋ-ПЕТРОВИЋ

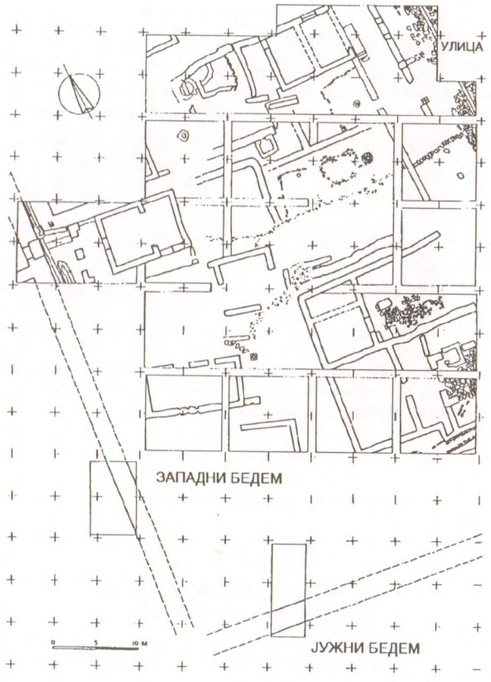
[1] Ископавања су обављена у периоду од 6-20. августа 1997. у оквиру заједничког пројекта Народног музеја у Краљеву и Археолошког института. Стручну екипу чинили су руководиоци истраживања М. Томовић из Археолошког института и В. Богосављевић-Петровић из Народног музеја у Београду, руководиоци истраживања, Т. Михајловић из Народног музеја у Краљеву и М. Игњатовић, студент археологије.

ЦАРИЧИН ГРАД
Рановизантијски град

Година 1997. представљала је за истраживаче Царичиног Града важан датум. Наиме, након 6 година паузе обновљена су систематска ископавања, којима је претходило потписивање новог уговора о француско-југословенској археолошкој сарадњи, у трајању од три године (1997-1999).[1] Овим програмом предвиђен је наставак истраживања стамбеног кварта у југозападном делу Доњег града (сл. 1).

Прва истраживања овог комплекса започета су још 1981-1982. године и вршена су паралелно са ископавањима објеката у југозападном делу Горњег града.[2] Ови прелиминарни радови у Доњем граду представљали су увод у систематска ископавања која су спроведена у шест кампања (1984-1985. и 1987-1990).[3] Радови на овом комплексу, иако недовршени, прекинути су.

Систематска истраживања изведена 1997. године трајала су 4 недеље – од 1. до 27. септембра.[4] Ова кампања је имала два циља. Као прво, требало је прецизније одредити границе кварта са циљем јаснијег сагледавања обима истраживања и даљег програмирања радова, а као друго, проширити ископ према југу, ради подробнијег тумачења целина које су делимично откривене у раздобљу од 1989. до 1990. године.

Сл. 1.– Југозападни кварт Доњег града

Основне границе стамбеног кварта су већ одавно познате. То су: на северу, велика цистерна – резервоар наспрам базилике са трансептом;[5] на истоку, главна улица Доњег града, односно западни портик чији су делови откривени у дужини од неких 20 метара у североисточном делу истражене површине, и на југу и на западу, бедеми Доњег града. Један од циљева овогодишње кампање представљало је управо одређивање крајњих граница кварта, односно тачног правца пружања бедема.

Треба подсетити да је 1988. године, у северозападном делу истражене површине, откривен сегмент западног бедема – улаз у једну кулу, док је његов даљи правац пружања остао нејасан. Наиме, према старијој документацији бедем је на овом делу благо скретао према западу.[6] Што се тиче јужног бедема, његов правац је предпостављен само на основу конфигурације терена. Обе угаоне куле Доњег града и јужна капија делимично су истражени 1947. године, али никада нису прецизно искартирани. Да би се добили прецизни подаци о правцу пружања бедема постављена су два рова, на око 20 m и 10 m од предпостављеног положаја југозападне куле.

У првој од ових сонди (9 x 6 m) откривен је део куртине западног бедема која је на овом делу слабо очувана: откривени су, савршено равни, горњи делови темеља ширине 2.30 m, укопани са спољне стране у здравицу – природни терен у наглом паду ка западу. Изнад круне темеља некада су се налазили редови опека које су повађене од стране локалног становништва. На основу положаја откривеног дела бедема, утврђено је да се западни бедем пружа право, без девијације, као и да је врло вероватно да није било места за још једну кулу између оне откривене 1988. године и југозападне, угаоне куле.

Другом сондом (11 x 4 м) пресечен је правац пружања јужног бедема који се налазио више према југу него што смо првобитно предпостављали. Наиме, на овом делу конфигурација терена је била измењена ископавањима из 1947. године (сл. 2). Јужни бедем, 2.50 m, је нешто шири него западни и очуван је неких 2.20 m (7 стопа) више од претходног, иако је и он девастиран вађењем опеке. Откриће овог дела јужног бедема, упркос малој дужини, омогућиће нам да са доста прецизности одредимо положаје југозападног угла Доњег града и јужне капије.

Током прошлогодишње кампање истражени су, у првом реду, објекти који су се налазили у југоисточном делу кварта западно од главне улице. Ископ је проширен према југу и североистоку у односу на раније отворене секторе, чиме су, иако комплекс није у целости откривен, добијене основне контуре објеката. Ради се о једном комплексу трапезасте основе, дужине око 23 m у правцу север – југ и ширине неких 20 m у правцу исток – запад који је подељен на два неједнака дела, мањи на северу и већи на југу.

Ове две стамбене јединице, очигледо подигнуте истовремено, нису имале међусобну комуникацију. У оба дела се приступало, највероватније, само из западног портика. Сваки од ова два дела се састојао из две целине: На истоку је било двориште са портиком, а на западу, зграда, могуће једноспратна, отворена према дворишту.

Сл. 2.– Део јужног бедема

Северна зграда, чије откривање је започето 1988. године, величине је 8 x 6 m. На основу моћног слоја горења можемо закључити да је зграда страдала у пожару. Приземље је било одељено, једним зидом од лаких материјала од дрвета и лепа, на две просторије, од којих је мања, северна, била широка свега 2.40 m. Могуће је да се овде ради о штали. Двориште, истражено делимично, је било узано пошто се се на њега, са северне стране, наслањао дубоки портик, ширине 4.50 m, са великим првоугаоним стубцима. У југозападном углу откривена је једна конструкција која би могла представљати подлогу дрвеног степениште.

Јужна зграда, чији су јужни и западни зид откривени током последње кампање, је дугачка 10.40 m, а широка 7.20 m. Ова грађевина је знатно већа него претходна. Њена врата, на истоку, су приближно постављена по средини просторије. У унутражњости истражени су слојеви рушења зидова и крова, док је културни слој, који лежи на поду, истражен само на мањем делу. Остаје непознато да ли је и овај простор био одељен неком конструкцијом од лаких материјала.

Двориште, које се налазило на истоку, оивичено је са три стране портиком у облику латиничног слова U. Сви стубци нису откривени, али се њихов ритам да реконструисати (сл. 3). Централни простор, који је био отворен, поплочан је каменом, док је унутрашњи, затворен, имао подове од набијене земље. У дворишту, као и у портику нису констатовани трагови пожара. На основу диспозиције зидова можемо наслутити постојање степеништа у југозападном углу портика. Портик је претрпео извесне измене у односу на првобитни план, што је уочено већ 1990. године: један зид је дограђен између стубца у северозападом углу и северног зида, као и једна мања конструкција правоугаоне основе, чија намена није могла бити утврђена. Она је подигнута са северне стране отвореног дворишта, делом и преко самог поплочања.

Недалеко од комплекса који смо описали, 1.20 m јужно, делимично је откривен један зид у дужини од свега 4 m, правца пружања исток – запад. Овај зид припада посебном објекту који је био подигнут уз сам јужни бедем и чију би источну границу чинио зид портика. Узани простор између ова два комплекса био је преуређен у канал са дном од малтера и са косим страницама од камених плоча које су штитиле зидове. Пад поднице и положај плоча упућује да је вода одвођена, не у правцу централне канализације испод главне улице, већ према одводу који је пролазио испод једног од два бедема.

У западном делу ископа настављено је са откривањем једне правоугаоне једноделне гра-

Сл. 3.– Комплекс уз главну улицу

ћевине, са двоја врата неједнаких димензија постављеним на северном зиду. Уз југоисточни угао објекта откривен је један велики правоугаони стубац (1.90 x 0.80 м) са мањим удубљењем које би требало представљати одвод за кишницу (сл. 2). Чини се да је овај стубац имао сасвим другу фукцију: представљао је подлогу, заједно са једним каменим блоком и зидом, за дрвене стубове једног мањег портика који је са источне и са северне стране оивичавао грађевину.

Прошлогодишњим ископавањима био је обухваћен и простор између објекта о којем је управо било речи и комплекса који је излазио на главну улицу Доњег града. Ради се једном већем отвореном простору који представља наставак дворишта истраживаног 1990. године. На овом простору, уочена су два нивоа – поднице, одвојена једним насипним слојем. Најмлађи слој био је прекривен дебљим културним слојем у којем је откривен велики број предмета, у првом реду гвоздених. Уз западни зид источног комплекса откривен је, полуукопан у под, један мањи питос *in situ* (сл. 3).

У јужном делу овог дворишног простора откривена су и два управна зида. Ради се о североисточном углу једне нове грађевине чија основа није могла бити дефинисана, пошто залази под јужни профил. Уочено је да се зид правца пружања исток – запад нагло прекида на 6.40 m од угла грађевине, док се други зид, откривен у дужини од 4 m, губи под јужни профил. Основа објекта упућује нас на то да се овде ради о објекту отвореног типа, некој врсти складишта?

На крају истичемо да је током 1997. године, откривено, као што је то уобичајено, обиље предмета, од којих поједини допуњују наша сазнања о материјалној култури. За ову прилику поменућемо два налаза.

У комплексу уз главну улицу, тачније у западом крилу портика јужног дворишта, нађени су, делови коштаног лука, орнаментисаног попречним урезима. Ова врста ојачања је честа за кратке рефлексне лукове номадског типа од којих је већи број примерака откривен и на самом Царичином Граду. Оно што одваја новооткривени лук јесу његове изузетне димензије,[7] што упућује да се ради о великом нерефлексном луку.

У културом слоју у дворишном простору западно од поменутог комплекса откривена су два калупа за ливење фибула са псеудонамотајима, као и једна одливена, недовршена фибула истог типа. Овај тип фибуле је врло раширен на Царичином Граду,[8] као уосталом и на простору целог северног Балкана и Подунавља.[9] На основу карте његовог распростирања и чињенице да је једна радионица била идентификована у Оршави *(Dierna)* предпостављено је да су ове фибуле биле у употреби углавном у утврђењима на дунавском лимесу. По први пут њихова производња је потврђена и у једном урбаном центру у унутрашњости дачке дијецезе.

Bernard BAVANT,
Вујадин ИВАНИШЕВИЋ

[1] Потписници су, као и код претходних уговора, са француске стране, Француска школа у Риму и Универзитет друштвених наука из Стразбура, и са југословенске, Археолошки институт из Београда и Регионали завод за заштиту споменика културе у Нишу.

[2] Овај комплекс, протумачен као седиште војне администрације *(principia)*, је истражен у периоду од 1978. до 1983. године и објављен је у: B. Bavant, Vl. Kondić, J. M. Spieser, *Caričin Grad II*, Le quartier sud-ouest de la Ville Haute (Collection de l'École française de Rome, 75), Belgrade-Rome, 1990.

[3] Извештаји са истраживања у Доњем граду редовно су објављивани: B. Bavant, Vl. Kondić, J. M. Spieser, *Mélange de l'École française de Rome – Moyen Age*, 97 (1985), 883-887; 98 (1986), 1177-1181; 101 (1989), 327-332; 102 (1990), 277-282; 103 (1991), 442-448.

[4] Поред потписника овог извештаја у истраживањима су учествовали: др Ч. Васић, Регионали завод за заштиту споменика културе у Нишу, М. Петровић, Д. Боторић, С. Grunenwald, J. Митровић, С. Николић-Ђорђевић, В. Петровић, П. Шпехар, Ж. Танкосић и М. Zehnacker.

[5] Цистерна је истражена само мањим делом 1954-1955. године. Ради се о објекту великих димензија чије се контуре назиру у конфигурацији тла и на основу којих се чини да је цистерна ближа простору који истражујемо него што можемо закључити на основу планова.

[6] Види: Вл. Кондић, Вл. Поповић, *Царичин Град*, Београд 1977, 19, сл. 4.

[7] Дужине око 30 cm.

[8] *Caričin Grad II*, 237.

[9] S. Uenze, Gegossene Fibeln mit Scheinumwicklung des Bügels in den östlichen Balkanprovinzen, у: *Studien zur- und frühgeschichtlichen Archäologie (Festschrift J. Werner)*, München 1974, 483-494.

МАНАСТИР ЖИЧА

Најновија археолошка истраживања у манастиру Жичи спроведена су у времену од 1. до 20. IX 1997. године, у организацији Завода за заштиту споменика културе у Краљеву. Повод је проширење постојећих и изградња нових конака североисточно од цркве св. Спаса, непосредно уз спољашњу страну садашњег обимног зида црквеног дворишта. Стога су на том простору постављене четири сонде којима је требало установити стратиграфију и пронаћи евентуалне остатке средњовековне архитектуре. Од резултата таквих радова зависила су даља истраживања на већим површинама као и добијање дозволе за планирану градњу конака.

Терен на коме су истраживања обављена сада је под великим нагибом, од обимног зида дворишта према северу. Током ископавања се показало да је и раније био стрм, али у далеко мањој мери. Садашњи облик настао је највећим делом у новије време, приликом избацивања шута и другог отпадног материјала. На већ постојећој падини такав материјал се неравномерно таложио стварајући све већу падину. На простору појединих сонди постављених управно на обимни зид, и других само 5-6 m, висинска разлика је и до 2 m.

Сонде нису дале свуда уједначене резултате због различитих интервенција на терену. Ипак је на свим местима најмоћнији слој настао половином овога столећа, приликом обнове цркве. Тада је низ падину бачено све што је преостало током рашћишћавања дворишта и архитектуре која је порушена или оштећена током Другог светског рата.[1] Том приликом је уређење црквене порте обухватило и рушење остатака тзв. Карађорђевог конака као и других објеката који су се налазили северно и североисточно од цркве. Из тог времена је и најновији оградни зид који и сада опасује црквено двориште и који једним делом лежи над делимично сачуваним старијим зидом из половине XIX века. Источним крајем нови зид је укопан у поменути шут, пошто старији скреће у правцу мале цркве св. Петра и Павла, правећи на месту скретања пролаз за економско двориште. То уједно значи да је црквена порта раније била на североистичној страни нешто краћа од данашње. Са те стране, изван тадашњег манастирског зида, било је више помоћних зграда чији су остаци откривени и у току ових истраживања. У већини сонди зидови таквих зграда су сачувани у малој висини, у просеку око 0,40 – 0,50 m, па није искључено да су чинили само сокл за даљу дрвену градњу. Урађени су од ломљеног и притесиваног светло сивог камена и малтера, на потпуно исти начин, што значи да су настали у приближно исто време. Мада је културни слој који им одговара слаб и са врло мало археолошког материјала,све указује да је до њихове изградње дошло половином XIX века. На такву претпоставку указује и њихов стратиграфски однос према новом оградном зиду,

као и према слоју шута који их је половином наредног столећа прекрио.

Следећи слој је знатне дебљине, али скоро без археолошког материјала. Изгледа да се формирао током дугог временског периода, искључиво природним таложењем земље, уз повремено избацивање отпадног материјала – пепела, ситног угљевља, животињских костију и сл. У њему нема нити архитектуре нити значајније количине грађевинског шута, па се стиче утисак да овај простор, који се и тада налазио изван обимног манастирског зида, није коришћен ни у какве сврхе.

Последња два културна слоја припадају најстаријем периоду живота у манстиру. Доњи је танак, највише до десетак сантиметара дебљине, и лежи непосредно над здравицом. Поред животињских костију, садржавао је ретке и веома ситне фрагменте неглеђосаних керамичких судова карактеристичних за XIII век. Горњи је нешто дебљи и на целом истраженом простору представља најзанимљивију целину. Нарочито је добро сачуван у последњој сонди 4, постављеној на крајњем источном делу терена на коме су се обавила истраживања. У слоју је констатована знатна количина шута од кречног малтера, ломљеног камена, фрагментованих опека, сиге и сл. Посебну пажњу привлачи велика количина кровних олучастих опека које на горњој површини имају снопове узаних канелура дуж ивица и танак премаз окер ангобе. По квалитету а и по димензијама, оне одговарају опекама откривеним у јами II, која је приликом ранијих ископавања констатована у североисточном делу ексонартекса цркве св. Спаса.[2] Фрагментоване зидне опеке су ређе, али су и оне препознатљиве, јер су такве употребљаване за зидање ове исте цркве.[3] Све то указује да шут као целина потиче било од рушења саме цркве, било и од неких других манастирских објеката. На такве закључке наводе и налази сиге, као и ситни делови црвено бојеног фасадног малтера.

Судећи по свему, шут је из времена првог рушења и пустошења Жиче крајем XIII века, и овде је акумулиран било одмах по рашћишћавању рушевина, било нешто касније, приликом обнове цркве почетком наредног столећа. Између осталог, то потврђују и налази фрагментованог посуђа, а нарочито глеђосаног и украшеног сграфито орнаментом, типичним за крај XIII, а евентуално и почетак XIV века. На унутрашњим површинама неких здела налази се на пр. представа птице или лава у покрету, а на спољашњим су кругови изведени белом ангобом. Од значаја је и чињеница да су поједини облици таквих судова заступљени и у материјалу откривеном ранијих година, у сонди постављеној са спољашње стране главне манастирске капије.[4] На обе локације јављеју се и зелено глеђосане зделе мраморизираних површина, чија горња граница производње не прелази XIII век.

На источном крају истражене површине локалитета, у наставку слоја са грађевинским шутом краја XIII, односно почетка XIV века, откривена је већа количина речних облутака сакупљених на једном месту. Облутак је слободно сложен и има утисак да је донет из оближњег корита Жичке реке и припремљен за зидање, односно поправку оштећених манастирских здања.

Душица МИНИЋ
Обренија ВУКАДИН

[1] С. Ненадовић, Рестаураторски радови на Жичи за последњих сто година, *Саопштења* I, Београд 1956, 35-37.

[2] М. Чанак – Медић, *Спасова црква у Жичи, Архитектура прве половине XIII века* I, Београд 1995, 44, 45.

[3] О. Вукадин, Две јаме у цркви св. Спаса у Жичи, *Истраживање и обнова манастира Жиче*, у штампи.

[4] Д. Минић, Археолошки подаци о манастиру Жичи, *Истраживање и обнова манастира Жиче*, у штампи.

БЕОГРАДСКА ТВРЂАВА – ДОЊИ ГРАД

Археолошка ископавања на Београдској тврђави настављена су у Доњем граду, у октобру и новембру месецу 1997. године.[1] Циљеви ископавања су били откривање спољног Северног бедема Западног подграђа и утврђивање стратиграфије културних слојева на простору уз бедем. Део трасе овог бедема откривен је раније, приликом конзерваторско-рестаураторских радова 1961-1962. године (сонда *C* 3/61), али без праћења археолошких слојева у дубину. Касније, у оквиру систематских ископавања у Западном подграђу и Доњем граду 1970-1971. године, археолошким сондама истражен је Северни бедем Западног подграђа, а такође и простор између унутрашњег и спољног Северног бедема.[2]

Тада је утврђено да је спољни Северни бедем укопан у старије средњовековне слојеве. Његова изградња је доведена у везу са градитељском активношћу деспота Стефана Лазаревића, из времена пре изградње утврђења Доњег града, када је овај спољни бедем имао улогу предње линије одбране.[3]

Спољни бедем Западног подграђа је изузетно добро градитељски изведен, а у односу на ниво темеља очуван је у висини од око 3 m. Двострука, степенаста стопа уливена је у врло прецизно ископан темељни ров. Лице зида, које почиње на коти 72.82 m, грађено је под благим нагибом, од ломљеног притесаног камена у неправилном слогу. Унутрашњи део попуњен је ситнијим каменом – трпанцем и заливен јаким кречним малтером. Камење из лица је на читавој откривеној дужини деформисано – заобљено услед дејства ватре, највероватније пожара (Сл. 1). Према подацима са ранијих ископавања, из 1970. године, и нових, овогодишњих, утврђено је да је бедем грађен као подзид са једним лицем до коте 74.08 m, а са два лица од поменуте висине до очуване круне зида, на коти 75.57 m. Ширина бедема износи 3,50 m. У току досадашњих ископавања траса бедема је откривена у дужини од приближно 7 m, при чему је утврђено да је у наставку, у правцу северозапада, камење из бедема повађено све до почетка темеља, према чијим остацима се може пратити траса даље према обали, у случају да је био изграђен читавом деоницом. Појачавање одбрамбене моћи изградњом спољног бедема, као што је урађено у случају Северног бедема Западног подграђа, није усамљен пример на Београдској тврђави. Примењено фортификационо решење има аналогију у Горњем граду, где су према северозападног страни испред главног откривени и делови спољног бедема који није био у целини изграђен.[4]

У поређењу са котама културних слојева из 15. века у Доњем граду, које су на нивоу од приближно 76.50 до 75.00 m и у паду према северозападу и југозападу, овим ископавањима је поуздано утврђено да је испред спољног Северног бедема Западног подграђа постојао одбрамбени ров који је у односу на околни терен био дубок око 4 метра, а дно овог рова је уз бедем било на коти 72.33 m. Будући да је већ након изградње утврђења Доњег града, која је уследила убрзо, спољни бедем изгубио функцију, унутар одбрамбеног рова почела је изградња стамбених објеката, чије су конструкције наслањане на његово спољно лице. Депресија терена била је видљива и у познијим раздобљима, судећи према таложењу насипних слојева из раздобља 17-18. века код који је изражен пад према северозападу и североистоку.

Сл. 1. – Изглед спољног Северног бедема Западног подграђа

Стратиграфија културних слојева праћена је на простору сонде 1/97, димензија 8,50 x 5,00 m. Сонда је постављена непосредно уз бедем, али тек након уклањања рецентне испуне сонде *C* 3/61, са којом се нова сонда преклопила у ширини од 2 метра, чиме је и раније откривена круна бедема делом очишћена. Овим припремним радовима створена је могућност праћења наслојавања на ширем простору уз бедем.

Најстарији и у веома малом сегменту истражен је римски културни слој из средине 2. века. Одликује га мрка земља са измрвљеним малтером, односно мркосива земља у доњем нивоу. Слој се јавља на дубини од 72.20 m и праћен

је до коте 71.60 m, где су радови обустављени због појаве подземних вода. Темељ бедема је укопан у римске слојеве, а његовом изградњом пресечена је малтерна подница, вероватно неког објекта (на коти 71.84 m). Слој је датован према налазу новца цара Филипа I (243-248), а такође је било и уломака керамике.

Стерилна жутозелена глине, дебљине 10-20 cm (слој 24) представља дно одбрамбеног рова – хоризонталан ниво на коти 72.33 m.

Почетак засипања одбрамбеног рова чини тамномрка земља измешана са размрвљеним малтером, у којиј је било веома мало покретних налаза (слој 23). Овај слој је затворен малтерном кошуљицом (коте 72.60-72.68 m), која представља, највероватније, ниво са кога је започето зидање лица бедема. Малтер је, наиме, у нивоу са другим степенастим испустом темеља, који је, као и први, грађен каменом уз употребу опека. У нивоу почетка лица бедема (кота 72.82 m) земља је тамномрка са траговима гари, ситним комадима лепа и каменом (слој 22). У овај слој укопана је једна отпадна јама (јама 6), која је била испуњена мрком растреситом земљом и животињским костима, а било је и уломака грнчарије из раздобља 15. века.

О интензивном коришћењу простора одбрамбеног рова сведочи смењивање истог културног слоја у неколико сразмерно танких нивоа, кроз које се јављају прослојци жуте или окер глине. Претежно је то мрка земља са мањом или већом количином ситних комада лепа (слој 21).

Мада се према карактеру до сада описаних слојева могло наслутити постојање некаквих стамбених објеката, због местимично јаче концентрације лепа, као најстарија кућа – прва у одбрамбеном рову поуздано је издвојена кућа 3. Кућа је само делимично истражена: са југозападне стране се наслањала на бедем, а са североисточне стране имала је подзид од слободно ређаног ломљеног камена, који је сачуван у висини од једног реда. Откривени део упућује на основу у облику правоугаоника, а истражена је унутрашњост димензија 3,40 x 3,15 m. Малтерни под (кота 73.17 m) је у већем делу остао сачуван, а према бочним странама које залазе у профиле уочавале су се зоне црвене запечене земље и окер глине са местимично расутим гаром. Слојеви изнад пода (20-18) представљају, у ствари, урушавање конструкције куће: црвенкастомрка земља са комадима лепа на којима се запажају отисци од кољa. Од налаза у слоју унутар куће помињемо већи број гвоздених клинова и уломке керамичких посуда, оквирно датованих у 15. век. У североисточном делу сонде, изван куће, у истом нивоу је тамномрка земља и крупно камење у неправилном распореду, вероватно од рушења поменутог сухозида.

Наредни стамбени ниво, уочен у основи 17. слоја, карактерише мрка земља измешана са жутом глином, која се јављала на површини од 3,50 m од бедема. Приближно у средишту овог простора откривена је кружна површина црвене запечене земље и пепела – ватриште 2, пречника 0,80 m (на коти 73.68 m). Истом нивоу одговара отпадна јама ископана уз бедем – јама 5, полукружног облика (дим. 1,10 x 0,65 m), која је била испуњена мрком растреситом земљом и животинским костима, а било је и уломака керамичких лонаца и стаклених двоконусних боца. Дно ове јаме је на коти 72.87 m. У мањем, североисточном делу сонде, изван нивоа који се може везати за неки стамбени објекат, јавља се мрка растресита земља.

Оба наредна слоја, мрке (17. слој) и светломрке (16. слој) земље, измешани су са жутом глином, а раније уочена разлика у карактеру слојева у југозападном и североисточном делу сонде мање је изражена, односно у североисточном делу запажа се растеситији састав земље исте боје, а такође и присуство животињских костију. Налази керамичких посуда из оба поменута слоја припадају раздобљу 15. века. Мада су слојеви 17 и 16 означени као насипни или нивелациони, постоје елементи који би упућивали на постојање једног објекта даље у правцу северозапада, са друге стране профила ископа. На то упућују трагови дрвеног кољa, видљиви у северозападном профилу, који су укопани у ниво са ватриштем 2 и јамом 5. Према поменутим отисцима кољa ширина овог претпостављеног дрвеног објекта била би око 3 метра.

Следећи стамбени објекат – кућа 2 – истражен је у оквиру слојева 13-15. Ниво пода куће представља жута глина, односно мрка глиновита земља са траговима гари (кота 73.98 m). Јасно су дефинисане три стране куће: према југозападу се наслањала на бедем, а према северозападу и североистоку низови рупа од кољa јасно показују правац пружања дрвених зидова. По свему судећи, улаз ширине 1,20 m био је са

северозападне стране, уз бедем. Кућа је имала правоугаону основу, ширине приближно 3,00 m, истражене дужине 3,50 m. Сачувани остаци упућују на дрвену архитектуру куће прислоњене уз бедем.

Непосредно након засипања куће 2 у ниво мрке земље укопана су два отпадна простора: овална јама, пречника приближно један метар, уз западни угао ископа (јама 4), и у наставку правоугаони укоп ширине 0,80 m и истражене дужине 2,60 m (укоп III). Оба отпадна простора су ископана непосредно уз бедем и највероватније је да су истовремена. На то мишљење упућују археолошки налази који су у великој мери подударни: уломци керамичких судова и стаклених двоконусних боца.

Последња и хронолошки најмлађа откривена кућа у истраживаном сегменту је кућа 1, чији је под био на коти 74.37 m. И ова кућа је, као и претходне, само делимично истражена. Са југозападне стране се ослањала на бедем, а према североисточној страни, паралелно са правцем пружања бедема, низ рупа од дрвеног кољa одређује правац једног од зидова. Кућа 1 је имала основу трапеза, димензија 5,90 m уз северозападни профил, односно 5,40 m уз југоисточни профил, док је по правцу СЗ-ЈИ истражена унутрашњост у ширини од 3,70 m, што нису њене коначне мере. Танак малтерни слој представља очувани ниво пода. Кућа је страдала у пожару, о чему сведочи велика количина урушеног лепа, односно црвене запечене земље, а такође и гара. У слоју рушења – пожара откривена је велика количина уломака керамичких посуда. Судећи према сразмерно бројним деловима пећњака, у кући је постојала зидана пећ, у чијој су конструкцији били претежно дубљи конични пећњаци, а такође и неколико овалних, при врху зашиљених пећњака. Поред керамике, нећен је и велики број веома кородираних и од ватре деформисаних гвоздених клинова и кука. На основу откривеног археолошког материјала, пре свега карактеристичне грнчарије, кућа 1 се доста поуздано може датовати у последње деценије 15. или сам почетак 16. века, што би време страдања куће довело у везу са турском опсадом и заузимањем Београда 1521. године.

Над срушеним остацима куће 1 образовао се насеобински слој из 16-17. века, са укопима и јамама. Значајне за датовање културних слојева су две отпадне јаме. Јама 1, овалног облика (димензија 1,60 x 1,20 m), у близини северног угла ископа сразмерно је плитка. Уочена је у основи 7. слоја (кота 74.77 m), а њеним укопавањем до нивоа слоја 10 (на коти 74.27 m) пробијени су слојеви турског хоризонта и горњи ниво средњовековног хоризонта 15/16. века. Јама је била испуњена мрком земљом и животињским костима, а било је и јако кородираних гвоздених клинова и потковица. Малобројни керамички материјал упућивао би на прву половину 17. века као време испуњавања. Јама 2 је овалног, скоро правоугаоног облика. Великих је димензија и само је делимично испражњена, будући да залази у југоисточни профил (ширина 1,80 m, истражена дужина 2,30 m). Укопана је у насипни слој, са нивоа 75.71 м, а пресекла је такође и средњовековну кућу 1, обзиром да је дно било на коти 74.23 m. Јама је била испуњена мрком растреситом земљом кроз коју су се јављали прослојци гара и пепела, затим животињским костима, а било је и доста уломака керамичких посуда из раздобља 17. века.

Најмлађи слојеви (1-6) означени су као насипни из друге половине 17. века према налазима два комада новца пољског краља Јована Казимира из 1667. године. Сви су доста уједначени по врсти земље – мрка растеситог састава, измешана са комадима цигле и ћерамиде, а у појединим се јавља и већа количина ломљеног камена. Археолошки садржај ових слојева је уобичајен за поменуто раздобље: уломци керамичких судова, делови керамичких лула, гвоздени клинови, потковице, алке и друго. Како је на почетку текста речено, насипни слојеви из раздобља 17. века су у паду према северозападу и североистоку.

У једном од слојева насипа, на коти 75.99 m, откривен је скелет мушкарца, положеног на земљу у опруженом ставу, са главом на западу и са рукама опруженим уз тело (гроб 1). Налаз овог гроба, б удући доста удаљен од некрополе која се образовала уз џамију на Дунавској падини, не може се везати ни за једну другу истражену некрополу, па стога сматрамо да представља појединачни турски укоп са краја 17. или почетка 18. века.

Преглед стратиграфије завршавамо на нивоу непосредно испод хумуса, на коти 76.43 m, где је читавом дужином југоисточног профила откривен зид грађен од камена средње величине који је везан малтером. Зид представља,

највероватније, део неког објекта који је страдао у експлозији 1717. године.

Резултати овогодишњих истраживања могу се свести у неколико тачака. Откривање спољног Северног бедема Западног подграђа донело је решење, односно потврду претпоставке да је овај бедем настао у време деспота Стефана Лазаревића. Начин зидања, пре свега прецизност у извођењу, откривају велико градитељско умеће неимара. Најважнију новину представља откриће постојања одбрамбеног рова, што је имало за циљ да знатно појача одбрану утврђења са лакше приступачне североисточне стране. Такође, и интензитет наслојавања у рову у току једног столећа, са многобројним насеобинским нивоима и остацима кућа, већи је него што се то могло закључити из резултата свих досадашњих ископавања, будући да висина културног слоја уз спољни бедем Западног подграђа износи око 2,50 m. Наставак археолошких ископавања у Доњем граду Београдске тврђаве поменутим, веома значајним резултатима отворио је могућности за ново разумевање и потпуније сагледавање развоја фортификација и цивилног насеља у једном од најзначајнијих раздобља његове историје. Од будућих ископавања се, међутим, очекује да наговештаје решења поменутих проблема подробније разреше.

Весна БИКИЋ

[1] Ископавања су реализована у оквиру Научно-истраживачког пројекта за Београдску тврђаву, који се остварује у Археолошком институту. Археолошку екипу чиниле су: В. Бикић, руководилац ископавања и студент археологије Г. Стевановић.

[2] G. Marjanović-Vujović, извештаји у *Arheološkim pregledima* 12 (1970), 161-163; 13 (1971), 99-103.

[3] М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 1982, 79.

[4] *Op. cit.*, 68.

Научни скупови

INTERNATIONAL SYMPOSIUM "MACEDONIA AND THE NEIGHBOURING REGIONS FROM THE 3rd TO THE 1st MILLENIUM BC"

У организацији Музеја Македоније и Центра за палеобалканске студије у Скопљу, од 10. до 13. јуна 1997. године одржан је у Скопљу и Струги међународни симпозијум "Македонија и суседне области од III до I миленијума пре нове ере". Овај симпозијум трећи је у низу међународних симпозијума иницираних од стране Комисије за археологију југоисточне Европе чији је покретач био проф. др Никола Тасић на Инаугурационом конгресу Европске археолошке асоцијације 1994. године у Љубљани. Претходна два симпозијума била су на Златибору и у Вршцу.

Замишљен врло широко и тематски и по броју учесника, Симпозијум је, на жалост, сведен на мањи број реферата (25) и учеснике из само пет земаља. Осим домаћина, ту су били још научници из Бугарске, Југославије и по један из Румуније и Немачке. Стицај околности који је спречио већ најављене учеснике из Грчке и Албаније да дођу, омогућио је присутнима да се, за три дана колико је Симпозијум трајао, упусте у занимљиве дискусије о прочитаним рефератима.

Тема Симпозијума обухватала је раздобље од 2000 година, од енеолита до краја гвозденог доба, и веома широку територију – читаво Балканско Полуострво. Овакав избор теме сасвим се уклопио у досадашњи рад Комисије и у оквире проучавања палеобалканских племена.

Уводне реферате поднели су Милутин Гарашанин *(Басараби комплекс, Дарданци и Пеонци у рано гвоздено доба)* и Александар Фол *(Историјски простор: Случај Синдос – Требениште)*. У даљем раду поштован је – мање-више – хронолошки ред, па је тема првог реферата била *Веза Македоније и средњег Подунавља око 3000. године* (Богдан Брукнер). Следили су: *Централни Балкан и Кастанас* (Драга Гарашанин), *Керамика са локалитета Прибовце и Демир Капије као прилог проучавању бронзаног доба Македоније* (Воислав Санев), *Градине раног бронзано доба у околини Новог Пазара* (Милош Јевтић), *Односи Косова и Македоније у I миленијуму пре н. е.* (Никола Тасић), *Односи Косова и Македоније у касно бронзано доба* (Кемајл Љуци), *Микенска керамика Македоније и њен контекст* (Reinhard Jung), *Теорије о индоевропеизацији, искључујући Гимбутас. Импликације на карпато-балкански простор* (Marius Tiberius Alexianu), *Ритуал сахрањивања на некрополама Параћин и Доња Брњица културе* (Борислав Јовановић), *Пехари из параћинско-јагодинске долине, украшени инкрустованим спиралним мотивом и њихови односи са сличним пехарима у другим деловима долине Мораве и вардарској долини* (Милорад Стојић), *Сточарске територије у гвоздено доба на централном Балкану* (Александар Палавестра), *Бриги, Пеонци и антички Македонци: митолошки, археолошки и ономастички односи и разлике* (Елеонора Петрова), *Сиромашни гробови из Требеништа* (Растко Васић), *О генези културе гвозденог доба у Македонији* (Драги Митревски), *Проста јонска керамика и могући путеви њеног ширења* (Биљана Ђорђевић-Богдановић), *Краљ Мида у Македонији* (Маја Василева), *Етноним Bessi/Bessoi у модерној историографији* (Маргарета Тачева), *Раноантички градови на Вардару* (Иван Микулчић), *Гробнице усечене у стену на локалитету Исар-Марвинци код Валандова* (Викторија Соколовска, Џоне Крстевски), *Lychnidus i Dasaretia* (Вера Битракова-Грозданова, Паско Кузман), *Лисимах, краљ Тракије и Македоније* (Кирил Јорданов), *Древни бродови са егејске обале Македоније и Тракије* (Калин Порожанов), и, на крају *Трачка Велика богиња мајка* (Димитар Попов).

И овога пута дошла је до изражаја методолошка разлика у приступу проучавању палеобалканских племена. Док су радови бугарских научника (изузимајући Калина Порожанова) и колеге М. Т. Алексијануа из Румуније претежно историографски, остали аутори (из Југославије, Македоније и Немачке) ослањали су се на археолошки материјал као предложак за доношење ширих закључака. То, међутим, није била препрека за дискусију у којој су сви учествовали и чији ће се резултати приказати у Зборнику радова са овог Симпозијума који ускоро улази у штампу. С обзиром на то да су и најављени учесници из Грчке и Албаније обећали текстове за овај Зборник, задатак који су организатори себи поставили биће до краја испуњен.

На крају, треба свакако истаћи одличну организацију и велики труд који су у припрему овог Симпозијума уложили Музеј Македоније, Музеј у Струги и град Струга, а пре свих директор Музеја Македоније, Елеонора Петрова.

Биљана ЂОРЂЕВИЋ-БОГДАНОВИЋ

БРОНЗАНО ДОБА - ПРВО ЗЛАТНО ДОБА ЕВРОПЕ

Отварањем изложбе "Блага бронзаног доба у Мађарској", 20. септембра 1994. у Будимпешти, почела је званично кампања "Бронзано доба – прво златно доба Европе", коју је покренуо Савет Европе у оквиру манифестације "Европско археолошко наслеђе". Кампања је замишљена да траје од 1994. до 1997. године, и да је воде пре свега музеји, универзитети и друге респективне институције. Њен циљ јесте да пробуди интерес Европљана за један веома занимљив период њихове историје, чији се трагови налазе у свим деловима старог континента. Може се рећи да је бронзано доба онај период наше прошлости у коме је Европа почела заједнички да постоји, време прве опште употребе метала, почетка развијене трговине, првих заједничких друштвених и религијских обичаја. У то време створена је први пут одређена зависност међу различитим групама и народима који су живели у Европи хиљадама километара удаљени једни од других. Ова акција, уз друге акције, истина мањег обима, као што су проучавање античких позорница (позоришта, амфитеатара и циркуса), проучавање урбане археологије и рад на студији о методама документовања и бележења археолошког наслеђа, у оквиру манифестације "Европско археолошко наслеђе", треба да помогне Европљанима да открију своју, још увек слабо познату, прошлост. Намера је Европског савета да овим потпомогне расветљавање различитости европских култура, али такође да се покаже шта имају од почетка заједничко. Манифестација "Европско археолошко наслеђе" је у том смислу добар почетак и пружа више могућности за деловање.

Прво златно доба Европе можда и није најсрећнији термин за бронзано доба, како је приметила Биба Тержан у уводу монографије о оставама и појединачним налазима бакарног и бронзаног доба у Словенији, наводећи Хесиода који нема баш неко повољно мишљење о том времену, јер каже да то племе

> "..Медено, оном сребрном, баш ни у чему слично,
> Ко од јасена тврдо и страшно. Ареса бога
> Јадовна дјела њима бејаху мила и обест.."

Међутим, Овидије који је живео неких осам векова касније није био тако строг

> ...И треће доба наста бронзано иза тога;
> Бесна му природа беше, за бојеве увек спремна,
> али без зала ипак..."

што само показује да прошлост са веће временске дистанце увек изгледа ружичастије него што је то стварно била, па се не треба чудити што се човеку двадесетог века, суоченом са свим могућим страхотама и претњама, све до претње самоуништења, бронзано доба, једно у суштини сурово време, чини неко златно обећано доба његове прошлости. Ако је то и било у неку руку златно доба Европе, свакако да није било и златно доба Европљана.

Било како било, тек ова кампања је широм прихваћена у готово свим земљама Европе и у току ове четири године организовани су различити симпозији, колоквији и други научни и промотивни састанци, организоване су бројне изложбе о бронзаном добу, издате су многобројне публикације, тако да се цела акција може из перспективе Европског савета сматрати за веома успелу. Истичемо да је у оквиру ове кампање одржан и код нас, захваљујући највише агилности директора Балканолошког института у Београду Николе Тасића, октобра 1995. у Вршцу, међународни научни скуп "Југословенско Подунавље и суседне области у II миленију пре н.е." Овај састанак, на коме су учествовали сви истакнути српски праисторичари, превазишао је уобичајене балканске скупове са искључиво румунским, бугарским и нашим археолозима и имао међу референтима представнике седам земаља. Значајно је такође да су акта тог симпозијума, са много важних и корисних саопштења, штампана годину дана касније али, с обзиром на политичку ситуацију последњих година на Балкану, ова акција није на време забележена код европских културних званичника.

Завршни научни скуп ове кампање Европског савета, под називом "Човек и његова околина у Европи бронзаног доба" (Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas) одржан је у Берлину марта 1997, на коме се окупио велики број праисторичара – стручњака за бронзано доба са рефератима и без реферата. Постојала је тежња да стручњаци из свих крајева Европе кажу понешто дуже или краће, што је углавном остварено, мада је било, како се могло очекивати, највише реферата из Немачке, земље домаћина. Југоисточна Европа била је нажалост релативно скромно заступљена. Оно што је занимљиво за овај скуп јесте да се говорило о бронзаном добу са различитих аспеката и од стране стручњака различитих грана науке, а мало о самој археологији. Уз два општа реферата о бронзаном добу, професора Албрехта Јокенхевела и Бернхарда Хенсела, скуп је био подељен у неколико тема и то: Клима и окружење у бронзано доба, где је било речи о дендрологији, пољопривреди, сточарству и медицини, затим Рударство и метал, Обрада метала, Сировине и њихово растурање, и Типови бронзановременских културних предела и простора за насељавање. Сви реферати су били занимљиви и било их је корисно чути, чак и оне који су се односили на прилике у бронзано доба неких доста удаљених региона од нашег.

По завршетку скупа, веома импресиониран свим оним што сам чуо и видео, добио сам утисак да је археологија кренула напред, да хвата корак са другим егзактним наукама данашњице, али да је то у суштини једна нова наука, која је отишла веома далеко од негдашњих старинара и љубитеља артефаката, а прилично се удаљила и од "класичног" схватања археологије код већине наших стручњака.

Међутим, акцију "Бронзано доба – прво златно доба Европе" треба свакако поздравити и подупрети. Велики број скупова и симпозијума у различитим земљама Европе, поред изношења најновијих резултата истраживања бронзаног доба, омогућили су сусрете и размену мишљења и искустава бројних праисторичара, што није никада у потпуности могуће писменим путем; појавило се много нових и веома луксузних публикација о бронзаном добу, веома корисних и за стручњаке и за лаике, и оно што је најважније, акција је имала широки обим и археологија је популаризована у великој мери.

Растко ВАСИЋ

Критике и прикази

Alasdair Whittle, EUROPE IN THE NEOLITHIC. THE CREATION OF NEW WORLDS, Cambridge University Press, Cambridge 1996, xvi+443 страна, 126 илустрација.

Претходна књига Аласдеира Витла *Neolithic Europe: a survey* (1985) представљала је до данас најпоузданији синтетски рад на покривању огромне археолошке грађе о европском неолиту и пажљивом скицирању главних методолошких и проблемских брига које ова грађа поставља пред археологе најразличитијих теоријских провенијенција европског политичког мозаика. У оквиру исте едиције – *Cambridge World Archaeology – Cambridge University Press-a,* чија је програмска оријентација публиковање регионалних археолошких синтеза, овај аутор прави нови покушај објашњења специфичних феномена и укупног (пра)историјског развоја неолитске Европе.

Грађу и процесе у неолитској Европи Витл посматра у оквирима три велике просторне целине следећим редом: југоисточна Европа, централна и западна Европа и централни и западни Медитеран. Неолитом је и овај пут, као и у претходном раду, обухваћен дуг временски период са почетком у 7-ом миленијуму пре нове ере (по калибрираној радиометријској хронологији, у даљем тексту CalBC), који се у већем делу југоисточне Европе завршава око 3000 CalBC, а у осталим деловима Европе око 2500 CalBC. На овај начин, хронолошки феномен културно-историјске традиције који је у археолошкој литератури југоисточне Европе означен као бакарно доба, енеолит или прелазни период схваћен је као последња етапа трансформације неолитског света.

У првом поглављу *Време предака* аутор нас уводи у свој свет разумевања неолита, који, по његовом мишљењу, обухвата низ регионалних историја, слојевитих и међусобно снажно повезаних, оптерећених различитим осећајем времена и светог, живих и предака, људи и њихових животиња. Преко анализе главних трендова у оквиру различитих приступа археолошкој грађи овог периода – хронолошког, технолошког, културно-историјског, економског, демографског, социолошког и концептуалног – он пружа преглед и критику најутицајнијих досадашњих модела о феномену неолита. Потреба да се неолитски свет доживљава у реалној историјској перспективи, превазиђеност чисто технолошких критеријума у раздвајању већине великих праисторијских епоха, неопходност комплексније разумевања улоге културних група у односу на одређивање идентитета или етничке припадности заједница, поткопавање темеља стереотипу о вези између нових економских феномена (контрола и припитомљавање животиња и биљака) и успостављања седелачког начина живота, напомена о претеривањима у процени могућности и остваривања демографског раста током периода, опрез у некритичкој примени етнографских примера, потреба за увођењем осећаја светог у до сада претежно секуларно виђен неолитски свет, основни су моменти Витловог разрачунавања са досадашњим концептуалним оквирима.

Друго поглавље посвећено је "чуварима земље", аутохтоним заједницама ловаца и сакупљача (добављача хране), које у раном постглацијалном периоду од око 9000. до после 7000. CalBC формирају мезолитски свет Европе. Разумевање овог периода од суштинског је значаја за читав касније развој. По Витловом мишљењу период карактеришу појаве као што су расутост популације, мала укупна густина насељености, мобилност, разноликост у коришћењу доступних ресурса и добро планирани, сезонални видови експлоатације. Своју идеју поткрепљује детаљном анализом шест одабраних специфичних регионалних случајева, који у пуном светлу показују постојање високог степена регионалних разлика у еколошким контрастима литоралних (морских или речних) области и залеђа; низија и планина.

У генералној подели на два типа мобилности оваквих заједница – резиденцијалној и логистичкој – по ауторовом мишљењу, највећи број заједница у овом периоду практикује резиденцијалну мобилност, мењајући место боравка у неједнаким временским интервалима у зависности од сезоналне доступности појединих ресурса. Ипак, у случају мезолитских локалитета у Ђердапу, и сам аутор оставља могућност за логистичку мобилност, када постоји стални камп (који такође не мора бити насељен током целе године), уз низ мањих насеља, функционално диференцираних, у окружењу. Систем дуготрајнијих насеља у речним долинама или клисурама, са очуваном мобилношћу у контакту са залеђем, предложен је као могућа реконструкција.

Процењујући корисност етнографских аналогија, Витл се пита о могућностима за постојање сасвим егалитарног друштва у прошлости. Генерализација о два типа

економија заједница ловаца и сакупљача, првих са ослонцем на тренутни повратак уложеног времена и енергије и других, са одложеним системом повратка, што се постиже обезбеђивањем услова за смештај и чување, примењени на археолошку грађу раног постглацијалног периода Европе, указују да у бројним инстанцама имамо доказе о постојању услова за чување хране, крлеткама за рибу или кануима за транспорт. Ово може бити виђено као последица сложених друштвених односа, али Витл сматра да у читавом периоду можемо рачунати далеко пре са етиком дељења, интеграције и кооперације, него компетиције међу групама и/или индивидуама. То је и одговор на пораст броја студија које су у току последње деценије нудиле моделе о повећаној комплексности како мезолитских тако и неолитских заједница са позиција често исувише поједностављених функционалистичких аргумената. И већ ту аутор књиге почиње кристалисање неколико својих кључних ставова о концептуализовању укупног историјског развоја у овом и каснијем периоду. Ови ставови ће у наставку књиге бити искушавани под тежином специфичних и често не тако лако покоривих археолошких примера.

У детаљном третирању случаја мезолита Ђердапа аутор исправно упозорава да неке наглашене специфичности локалитета попут Лепенског Вира или Власца, у постојању монументалне скулптуре и формално уобличених простора за сахрањивање, имају везе са каснијим периодом (крај петог и прва половина шестог миленијума CalBC), када се култура Лепенског Вира развија упоредо са заједницама првих производача хране у околним областима. И поред неких мишљења у домаћој археологији да се тзв. ниски 14C датуми, рецимо у случају Лепенског Вира I и II, имају сматрати за контаминиране узорке, далеко је вероватнији предложени хронолошки оквир који данас заступа и све већи број археолога у нашој стручној јавности. Једини начин да се овакве недоумице разреше јесте датовање нових узорака на материјалима као што су кост, рог или зуб из добро дефинисаних контекста. Ово у пуној мери важи и за бројне друге хронолошке гордијеве чворове балканске праисторије. Витл се одлучио да искушава и нека од до данас уврежених схватања о феномену ђердапског мезолита: седелачки начин живота и постизање контроле над животињама (пре свега доместикација свиње) и биљкама. У овом тренутку, сасвим је исправно оспоравати доказе о успостављању седелачког начина живота из најмање два разлога. Најпре, са највећег броја ових насеља археолошка грађа није уопште или је недовољно објављена за било какав покушај анализе, док налази фауне до данас нису адекватно третирани у одређивању сезоналности лова.

Ђердапска парадигма разматра се и у тумачењу процеса неолитизације југоисточне Европе, које је третирано у трећем поглављу – *Прве генерације* – обухватајући период од око 7000/6500 – 5500 CalBC. Витл овде без предрасуда разматра све данас актуелне понуђене моделе – грубо раздвојене на моделе колонизације и аутохтоне промене. Неки од модела аутохтоне промене у великој мери су се ослањали управо на налазе са Ђердапа, разумевајући их као зачетке процеса контроле над ресурсима и повећане друштвене комплексности. Ипак, немогућност да се у данас доступној стратиграфској и хронолошкој резолуцији тачније тумаче конкретне историјске околности разумљиво ствара приличне тешкоће у заступању оваквих хипотеза. Сам аутор предлаже један облик акултурационог модела у коме су локалне заједнице виђене како опортунистички користе нове видове друштвене етике али и припитомљених ресурса. Ово је, још не сасвим задовољавајућа, слика света у којој се одражава снажан комуникацијски утицај из западне Анадолије у целој југоисточној Европи. Ипак, аутор не одбацује и могућност да заједно са оваквим предложеним моделом у ограниченом облику долази и до колонизације морем, барем када је у питању касније густо насељена област Тесалије. С друге стране, сам напомиње да је тешко оправдати разлоге за колонизацију када досадашња истраживања у западној Анадолији не указују на постојање већег демографског раста. Овде је свакако значајно да се јасније у апсолутним датумима постави хронологија појаве првих "неолитских" насеобина у југоисточној Европи, али је од изузетног значаја могућност да се у нешто друкчијој перспективи од досадашње размотри постојање неког облика сталне комуникације између појединих често прилично удаљених области. У одређеној мери ово је призивање ранијих дифузионистичких аргумената, али је сигурно да је проток информација и знања, а самим тим и друштвених вредности, могао бити значајан. На овај начин, почетак неолита је схваћен као промена ка новим видовима интеграције међу заједницама. "Невидљивост" мезолитских налазишта на скоро читавој територији највећи је проблем за правилно процењивање улоге аутохтоне популације у процесу неолитизације. Скорија детаљна рекогносцирања у Мађарској показала су да је фактор несистематске истражености кључан.

Сасвим правилно тумачећи доступне податке о положају насеља, стамбеним објектима, сахрањивању, каменом оруђу, керамици, фигуринама и прехрани аутор заступа идеју о и даље покретним и нестално насељеним заједницама. Легитимност заступања оваквог мишљења потиче и из чињенице да недовољно проучавање показатеља сезоналности није дало одговор о процесу сталног настањивања. Овакав концепт је увек узиман здраво за готово као основна тековина неолита, па тако и у једном од последњих осврта на ову тему преко симболичке призме концепта *domus-a*.[1] Неке од овде изнетих занимљивих идеја су и оне о функцији керамике која, по ауторовом мишљењу, упућује на њену улогу у спремању и служењу хране и пића, пре него у кувању. Он наводи тулипанску форму врча која упућује на то да су овакве керамичке форме могле бити коришћене за некакву течност, односно можда за припремање пива од јечма или жита, како показују неке новије анализе ране употребе житарица. Свакако је занимљиво као идеја и да су животињска крв и млеко или пиво били подједанко значајан вид прехране колико и месо младих животиња или нека врста зобене каше. Основна идеја и овде је да је у питању широка лепеза прехрамбених потенцијала, а да појава домаћих врста животиња и биљака не одступа од система континуиране мобилности. Овакву и друге тврдње је у овом тренутку немогуће аргументовано оспоравати или даље потврђивати све док специфичне анализе екофаката, систематски примењене, не дају конкретне резултате. Ипак, почетак живота појединих телова југоисточне Европе у овом периоду аутор везује за идеју о формирању широко повезане заједнице са сродничким и савезничким везама (у материјалној култури можда рефлектовано високим степеном уједначености керамичких стилова). По његовом мишљењу телови постају фокус за остваривање групног идентитета, где се кућа "наново рађа са свежим слојевима сећања и асоцијација сваки пут када се приступи њеном обнављању" (стр. 69).

То што сва поглавља започињу евоцирањем момента у прошлости преко контекстуалног описа затечене ситуације у станишту напуштеног насеља или de facto распореду дарова у гробовима мушкараца, жена или деце, издвојених из обимне цитиране грађе, у текст уводе осећај за тежину чињеница у детаљима аутентичног окружења. С друге стране, чини се да је ово и покушај да се окуша није ли заиста могуће тек немуште материјалне структуре, те односе њихових елемената схватати као врсту семантичког скупа који дозвољава превођење на језик одређене проблемске парадигме, где се одражавају апстрактни термини попут колонизације, асимилације, акултурације, итд.

Тако поглавље *Нове и старе историје*, које обухвата период од око 5500-4000 CalBC у југоисточној Европи, започиње описом погребног ритуса на некрополи Тисаполгар-Башатања. И управо је појава формално уобличених простора за сахрањивање мртвих, некропола, одвојених од насеља, упечатљива и значајна промена до које долази у овом периоду готово у читавој југоисточној Европи. Интерпретативни реп који се вуче за оваквим феноменом у великој мери се тиче тумачења друштвене структуре на основу погребних података. Неке новије анализе су претпоставиле почетак процеса друштвене диференцијације.[2] Поред коректног прегледа грађе овог периода са свих археолошких аспеката, Витл је овде пре свега заокупљен својом кључном идејом, која се попут идеје о у великој мери мобилном неолитском свету, провлачи кроз целу књигу – виђења неолитског друштва углавном у призми егалитарних односа. Наиме, појава гробова и разноврсност дарова који су у њих полагани њему пре сугеришу однос и бригу о заједници која преко мртвих предака остварује кохезију, а формално одређен простор мртвих требало би да постане ново место за изражавање друштвених потреба целе заједнице. Живи су тако у вези са прецима, односно системом вредности који је постојао у прошлости. Постојање кенотафа у некрополи у Варни, где се по појединим ауторима најјасније огледа друштво са интензивном унутрашњом поделом,[3] Витлу супротно служи као најубедљивији доказ његове тврдње о првенственом поштовању, слављењу и обожавању предака у чину прилагања дарова, управо у случајевима где се не ради о конкретном покојнику. Митологизирани преци, најпре као конкретне индивидуе, су по аутору представљани и у свеприсутним фигуринама овог периода, које су пре свега везане за простор живих.

Питање употребе бакра и злата добило је значајно место у овом поглављу због различитих процена о њиховој вредности у периоду о коме је реч. Бакар, често налажен у гробовима, у новијим моделима је представљан као део својине истакнутих појединаца са наглашеном престижном улогом. Супротно, Витл сматра да је почетак интензивне циркулације бакра у овом периоду део регионално широко распрострањеног система размене који је преко бакра и других материјала, попут злата, накита од шкољке спондилус или обсидијана, служио потврђивању сродничких веза и савезништва међу заједницама југоисточне Европе. Он сматра да друштвено санкционисање и постојеће вредности у датом периоду спречавају акумулацију ових материјала и подстичу њихову размену.

Када је у питању винчанска култура аутор критикује тезу о развоју независне производне јединице аутономног домаћинства (*household* модел),[4] због постојања јединства у стилу и оријентацији кућа. Тако и могућност намерног спаљивања кућа у винчанској култури он види, због њихове међусобне близине, као део колективне акције целе заједнице а не аутономног домаћинства.

Заправо, сам аутор у закључној дискусији признаје да је и сам у својим раним освртима на ову тему заступао неке од ставова попут оних о сукобу међу родовским структурама и почетку друштвене диференцијације, али сматра да је идеја о заједништву или обожавању предака подједнако могућа као и она о друштвеним кризама у петом миленијуму.

Витл сматра да током каснијег неолитског развоја у северним деловима Балкана не долази до прихватања идеологије резиденцијалног колектива, за разлику од примера на југу, и да се развијају вредности везане за независност и супарништво међу једнакима.

Недоступност публикованих података са многих до данас истражених локалитета југоисточне Европе у великој мери спречава могућност да специфичне историје појединих регија буду испричане у свом локалном контексту. Неизбежно је да у радовима оваквог карактера дође до генерализација које у појединим детаљима нису примењиве на свако насеље или некрополу. Тако је и тврдња да су у некрополама југоисточне Европе подједнако заступљена оба пола и сви узрасти само делимично тачна. Расутост публиковане грађе о неолитској некрополи на Гомолави могла је омести аутора да примети апсолутно присуство мушкараца међу одраслим индивидуама са изузетком једног женског скелета, који је пронађен ван главног формалног простора за сахрањивање и у друкчијем контексту. Што се тиче дечијих скелета, који су сахрањени заједно са поменутом групом мушких скелета, постоји могућност да су и ови мушког пола иако то није било могуће показати на основу морфолошких критеријума. Ипак, и ово ће бити могуће преко анализе ДНК, која би могла да да одговор и на питање о евентуланом сродству сахрањених индивидуа.

Промени која наступа у постепеној трансформацији неолитског света југоисточне Европе у периоду од око 4000-3000 CalBC посвећено је пето поглавље. Проблемско тежиште овде је на анализи модела о појави новог језика са или без пратеће популације, кола и вуче, јахања на коњима – развоју који је до сада био виђен као непосредни утицај степских култура са истока остварен у таласима миграција. Аутор најпре анализира доступну грађу по подручјима југоисточне Европе, а затим и развој у подручју доњег Дњепра и Дона и црноморске обале. У објашњењу Јамнаја комплекса занимљиво за тумачење промена на Балкану је ауторово гледиште да не може бити речи о бесциљно лутајућим номадима и да поред повећане мобилности остварене јахањем коња ове заједнице везују сталнији кампови у долинама великих река. Такође, аутор се противи климатској хипотези о узроку промена у овом периоду и, покушавајући да детаље промене стави у прави историјски контекст, у потпуности одбацује идеју о курганском утицају који подстиче промене у југоисточној Европи. Он цитира податке налаза фауне са локалитета овог подручја, где коњ доминира у присутној фауни, али и они на којима је заступљен у веома малом проценту, па сматра да је аргумент о драматичној потрази ових популација за испашом сасвим слаб. Зато аутор тврди да је кључна улога у промени до које је дошло припала процесима на Балкану који по радиометријској хронологији претходе променама преко Карпата. Он сматра да долази до повећане мобилности која је била и разлог повећане комуникације, како са подручјем степа тако и у првим урбаним центарима у Месопотамији. По овом моделу долази до прихватања нових проналазака са истока, попут точка или јахања на коњима, док се остали аспекти 'секундарних производа', попут употребе млека, вуне или вуче за култивацију плугом само наглашавају као део већ постојећих трендова. И Витл предлаже "увођење" индоевропског језика након поменутих промена у овом периоду, али пре свега као неку врсту *lingua franca* која је на широком простору могла бити од изузетног

значаја у комуникацији и интеракцији различитих група. Разочаравајуће је да поред помена о распрострањености и садржају хумки, као важног елемента погребног ритуса у периоду везаном за настале промене, нема покушаја детаљнијег објашњења овог феномена.

Шесто поглавље, *Животи дугих кућа*, обухвата период од око 5500-4000 CalBC у централној и западној Европи. Развој је виђен као постепена акултурација под утицајем процеса који потичу са Балкана. Витлов нагласак је на дугој коегзистенцији и интеракцији између локалних ловачко-скупљачких и колонизованих или акултурисаних неолитских заједница ЛБК. Сама дуга кућа је виђена као имитација објеката по теловима југоисточне Европе. Занимљиво је поменути идеју о дисартикулисаним људским костима, пронађеним у насељима ЛБК, за које Витл сматра да циркулишу у оквиру постојеће мобилности заједно са живима у функцији моштију предака.

Тумачећи постојање ровова односно кружно ограђених простора у насељима ленђелске културе, Витл је мишљења да ови нису одбрамбени или фортификациони већ представљају део формализације одређеног места за окупљање у чину стварања идентитета заједнице.

Даљи развој на овом подручју од око 4000-2500 CalBC у седмом поглављу у великој мери је посвећен појави мегалитских споменика и колективног сахрањивања, чије тумачење Витл везује за предачко обожавање преко идеје о трансформацији познатих индивидуа у анонимне претке. На бази старе идеје о типолошким сличностима архитектонских форми монументалних дугих гробова овог периода и дугих кућа у оквиру ЛБК, Витл користи прилику да ревитализује модел о 'мегалитским мисионарима' са истока, наравно у новом руху, као део идеје о постојању сећања на заједничку свету прошлост и порекло са истока. И овде као и раније у књизи, аутор овакво објашњење надређује оном о колективном сахрањивању као одразу појаве доминантне друштвене групе, рода или клана.

Поглавље *Једном ногом у мору* враћа се на почетке неолита у централном и западном Медитерану у периоду од око 7000 до 5000 CalBC. Важан позив на опрез истраживачима археолошке грађе са овог подручја у постглацијалном периоду тиче се чињенице да, због подизања нивоа мора, станишта по пећинама и налази у њима могу бити маргинални у односу на оно што се дешавало у данас потопљеним обалским низијама. Није јасно зашто аутор искључује источну обалу Јадранског мора, која је у свим аспектима везана за развој на западном Јадрану. На само једном месту помиње се распростирање *impresso* керамике и на овом подручју уз позивање на једну скорију синтезу о *impresso* култури источног Јадрана.

Наставак неолитског развоја на овом подручју од око 5000-2500 CalBC обрађен је у деветом поглављу. И ово поглавље започиње упечатљивим описом слике смрзнутог пастира на висини од 3200 m надморске висине у Тиролским Алпима, откривеног 1991. г. Пронађена бакрена секира по аутору је важан доказ у демистификацији улоге бакра за крај четвртог миленијума CalBC, како је иначе датован овај налаз. Такође, он сматра и да је овај налаз најбоља илустрација о степену мобилности у овом периоду.

Десето поглавље – *Стварање нових светова* – синтетише основне идеје и концепте изнете у претходним поглављима. Уз идеје о у неолиту "концептуализованом универзуму насељеном духовима и прецима колико и живим људима", осећају за свето, санкционисаном понашању у оквиру заједнице итд. Витл овде пружа и своје размишљање о разлици између мезолитских и неолитских заједница. Тако и неолитски развој може бити виђен као део људског одвајања од јединства са природом и поретком ствари, што је могло да буде важан разлог за могућност да дође и до процеса доместикације.

Књига *Европа у неолиту* је последњи веома драгоцени стручни осврт на период неолита, али њено читање представља и праву авантуру духа у покушају да се вишезначно окушају досадашња знања у интерпретативном лавиринту наших сопствених пројекција прошлости.

Велика вредност ове синтезе, као и претходне књиге истог аутора, лежи и у заиста обимној и свеобухватно цитираној релевантној литератури, која је од непроцењиве помоћи у даљем проучавању било којег од поменутих подручја за дати период. Напомене које се налазе на крају, уз додатно цитирану литературу, изискују од читаоца стално враћање на крај књиге, али ће знатижељан читалац после извесног времена стећи потребну навику.

Иако је аутор свестан опасности да поједини појмови које користимо у интерпретацији често носе значење које им даје садашње друштво и концепт вредности, његово заступање идеје да у неолиту долази до јачања осећаја за ширу заједницу и успостављања система вредности који подстиче кооперацију, дељење, солидарност, част и углед ипак асоцирају на данас прокламоване политичке тенденције развоја у Европи. Он наравно не искључује могућност да исте чињенице могу бити читане и испричане на различите начине. Ово ће у великој мери зависити од нових и специфичних налаза, али у највећој мери од низа локалних и глобалних интереса од којих археологија не може да побегне.[5] Упркос свему, како сам аутор констатује у свом предговору, "Интерпретација је неизбежна, централна, обавезна."

Душан БОРИЋ

[1] I. Hodder, *The Domestication of Europe. Structure and Contingency in Neolithic Society.* Oxford 1990.

[2] E.g. J. C. Chapman, The creation of social arenas in the Neolithic and Copper Age of S.E. Europe: the case of Varna. U: P. Garwood & D. Jennings, R. Skeates and J. Toms (ур.), *Sacred and profane:* 152-71. Oxford 1991.

[3] *Idem.*, Meaning and Illusion in the Study of Burial in Balkan Prehistory. У: A. G. Poulter (ed.) *Ancient Bulgaria.* Nottingham 1983, 33.

[4] R. Tringham, Hoousholds with faces: the challenge of gender in prehistoric architectural remains. U: M. Gero & M.W. Conkey (ур.), *Engendering archaeology: women and prehistory:* 93-131. Oxford 1991.

[5] I. Hodder, 'Always momentary, fluid and flexible': towards a reflexive excavation methodology. *Antiquity* 71 (1997): 693.

VELIKA GRUDA, Bd. I-II. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Bd. 33, Bonn 1996

После подужег чекања и кратког прелиминарног извештаја, објављеног још 1992, пред нама је већа двотомна публикација посвећена ископавањима великог тумула у Боки Которској, која су извршена 1988-1990. г. од стране швајцарске археолошке екипе Универзитета у Берну под руководством проф. М. Примас, уз учешће сарадника Регионалног завода за заштиту споменика културе у Котору Ј. Мартиновића, који је својевремено на исти начин учествовао на истраживањима суседног тумула Мала Груда. У првој књизи ове публикације проф. М. Примас приказује и анализира резултате истраживања централног гроба испод примарног земљаног тумула заједно са масом других података везаних за ово истраживање. У другој књизи аутор Ph. Della Casa веома детаљно износи податке о сахрањивањима из веће некрополе која се формирала у секундарном земљаном и каменом насипу овог великог тумула са доста сложеном стратиграфијом.

I – M. Primas, *Velika Gruda I: Hügelgräber des früher III Jahrtausends vor Chr. im Adriagebiet – Velika Gruda, Mala Gruda und ihr Kontext.*

У првом поглављу, после краћег увода и прегледа претходних истраживања на подручју Боке Которске и источнојадранске обале, ауторка истиче значај појаве *цетинске културе* и њеног повезивања са керамиком сличних облика и начина украшавања познатом на више локалитета на Пелопонезу, где се издваја као посебна керамичка група хронолошки повезана са периодом ЕН III, дотад непозната на том подручју (с. 7-10). У вези са тим разматрају се специфични облици те керамике нађене на источнојадранској обали и у њеном залеђу, а посебно пехар на високој нози, означен као *тип Которац*, обично украшен широким урезаним тракама испуњеним печатним орнаментима. Већ овде се могу осетити понеки критички тонови упућени на рачун недовољне сигурности података из претходних ископавања не само у Боки, него и на другим локалитетима, а посебно на пећинским насељима.

У другом одељку (с. 25 и д.) даје се детаљнија слика досад откопаних тумула и пећинских насеља у околини Боке Которске, са циљем да се укаже на истакнуто место које међу њима заузимају два највећа тумула – *Мала* и *Већа Груда* (узгред речено, локални назив овог посљедњег је *Већа*, а не Велика Груда, па сматрамо исправнијим да се њега овде придржавамо). Већ сам њихов положај на месту укрштања важних путева, једног у правцу превоја Тројице, који је био веза са залеђем Боке, и другог у правцу Будве и директног изласка на обалу Јадрана, говори о доминацији над питомом равницом Грбаљског поља, изнад кога је по планинским косама и висовима расуто на десетине већих и мањих камених хумки. Међу њима се ова два тумула истичу великим димензијама: висина 4 m и 6 m; пречник око 20-24 m, што је могло бити знак да су ту сахрањени истакнуте личности.

Ископавања су показала да се у слоју примарног земљаног насипа тумула Већа Груда, исто као и раније у Малој Груди, налазило само једно сахрањивање у каменој гробници типа цисте, чије су плоче укопане нешто дубље испод површине земље, оријентисано у правцу СЗ-ЈИ. У гробници је нађен скелет, донекле поремећен, млађег мушкарца у положају на леђима са рукама и ногама савијеним и окренутим на страну. Уз њега су се налазили бројни прилози: сачувана испод горње плоче, уз главу покојника била је *керамичка здела*, украшена споља и изнутра урезаним, утиснутим и печатним орнаментима, чији су распоред и општа декоративна схема слични (али не идентични) здели из Мале Груде, која је нажалост веома фрагментирана. Са друге стране главе у самом углу гробнице била је група металних предмета: једна *плочаста секира* (или длето?); један *двобридни бодеж* са централним ребром и језичком без рупица за закивке, са необичним врхом у облику крилаца; још један, *мањи бодеж*, такође са језичком, могао би да буде бријач, према мишљењу М. Примас. Ипак најатрактивнији налаз из овог гроба су *златне карике за косу*, укупно осам комада, које су нађене испод лобање, на основу чега се претпоставља да су служили као украс косе везане позади, за разлику од Мале Груде, где су сличне карике констатоване *in situ* на чеоном делу лобање. Поред тога, ту су још била два веома *оштећена вепрова зуба* и *камена алатка* (можда, брус).

На крају другог поглавља описује се стратиграфија примарног земљаног насипа тумула са накнадним сахрањивањима у централном делу (гробнице 2 и 3). То су гробнице оивичене већим камењем, у којима су се изгледа вршила вишеструка сахрањивања. Детаљи погребног обреда могли су се утврдити помоћу микростратиграфије, због чега је урађено више различитих специјалистичких анализа антрополошких остатака и хемијских, педолошких и др. анализа разних органских остатака у насипу тумула (в. III и IV поглавље). Ради утврђивања стратиграфије веома је значајна жртвена јама откривена у насипу између гробова 1 и 2. У тој јами су констатовани остаци гарежи и дрвеног угља, уз оскудне фрагменте керамике. Занимљиво је да је и у тумулу Мала Груда својевремено била констатована слична жртвена јама изнад гроба-циште, само што је она била тамо јасније повезана са јаким слојем спалишта и печене земље. На тај начин се ове јаме могу везивати за погребни ритуал после сахране и дефинитивног затварања гробнице новим насипом, одвајајући је од каснијих сахрањивања у гр. 2 и 3. Три централна гроба један изнад другог у тумулу Већа Груда можда су знак дужег боравка једне заједнице на овом простору без прекида, а чини ми се да, иако веома фрагментирана, керамика из насипа такође упућује на континуитет, иако је слој поремећен због укопавања гробница 2 и 3.

Детаљном разматрању гробних налаза из централног гроба Веће Груде (а упоредо и оних из Мале Груде) посвећено је неколико следећих поглавља: V – Керамика (с. 53-73); VI – Златни налази из Веће и Мале Груде (с. 75-92); VII – Бакар – Бронза – Сребро (с. 95-112).

V – Започиње се са испитивањем облика керамичких посуда како из Веће, тако и из Мале Груде, које се сврставају у категорију коничних здела са једном плочастом дршком, при чему се одбацује реконструкција зделе из Мале Груде, која се проглашава несигурном. За зделу из Веће Груде, после дугог низа аналогија са мање или више сличним типовима (од баденских кутлача до егејских здела са плочастим дршкама и кикладских "тава"), аутор се одлучује за баденску традицију, али притом указује на блискост, због два отвора на рубу дршке, са зделама из насеља Терми на Лемносу. С друге стране, у исти облик се сврстава и шоља из Рубежа код Никшића, која не само што није истог типа него, колико знам, није сигурно ни да је имала било какву дршку, док њена нога указује на крстолику ногу, каквих има на Љубљанском Барју. И поред друкчијег облика, никшићка здела има скоро идентичну орнаментику, нарочито на унутрашњој површини вазе, са примерком из Мале Груде.

Исто тако нема неког ваљаног разлога да се сумња у реконструкцију облика пехара из Мале Груде, пре свега због положаја дршке, која иде од обода на раме, а не испод обода, како би се очекивало. Примедба на пропорције пехара, због плитког доњег дела реципијента, такође не стоји јер се аналогије траже, како изгледа, на погрешном месту, међу класичном вучедолском (или неком другом) керамиком, док се сличне дршке и доњи део посуде могу наћи на неукрашеном посуђу касновучедолског периода: у Винковцима (Каталог изложбе "*Vučedol – III tisućleće p.n.e*", Zgb 1988, к. бр. 140), исто као у пећини Хрустовача, на градини Ко-

торац (J. Korošec, *GZM* 1940, 77-81, T. I, 1), одн. у Љубљанском Барју (P. Korošec – J. Korošec, 1969, 14; T. 29, 4 и 7). Декорација пехара по много чему је блиска здели са којом је нађена: поред шире хоризонталне траке урезаних линија испод обода и једне уже, али сличне траке на рамену, цилиндрично грло је украшено вертикалним метопама које се настављају и на доњем делу вазе (према М. Примас, несигурно због фрагментарности, непостојања непрекидног профила и сл.). И поред тога се јасно може видети да се орнаменти на овој вази састоје од истих украсних елемената какви се могу видети и на здели, са којом овај пехар чинио употребну и стилску целину. Ти основни елементи су урезане траке, које су наизменично испуњене, у ширим пољима, мотивом цик-цак линије израђене у техници дубореза, одн. помоћу троуглова окренутих врховима један према другом, а у ужим пољима исти мотив је израђен цик-цак линијама, густо урезаним у зависности од простора. У потпуности иста декорација налази се такође и на једној касновучедолској амфори из Винковаца (Каталог *"Vučedol"*, 100, к. бр. 86). На раменима ове вазе и високом цилиндричном врату види се иста орнаментална схема вертикалних метопа, са цик-цак линијама у ширим пољима и танким урезаним линијама у ужим пољима; ови мотиви у метопама су раздвојени сноповима од 3-4 вертикалне урезане линије. Исти стил украшавања пехара налазимо у материјалу из пећине Хрустовача код Санског Моста (J. Korošec, *GZM* I/ 1946, T. I, 1, a-c).

Према томе, мислим да декоративни стил керамичких налаза како из Мале Груде, тако и из Веље Груде треба повезати са каснијим периодом вучедолске културе, када се она у потрази за металним сировинама ширила у средњу и јужну Босну, где се развијају већа насеља са трговима металуршких радионица (Дебело Брдо, Алихоџе, Варвара), а одатле долином Неретве према јадранској обали (A. Benac, у: *"Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka"*, 1980, 20-21) и Црној Гори.

VI – Анализа златних предмета обухвата пре свега златне украсне карике за косу нађене у оба тумула. Оне се овде третирају са више аспеката, укључујући многобројне анализе од хемијског састава метала од којих су рађене до разврставања по тежини, величини и, наравно, према облику. Од осам карика нађених у Вељој Груди само су три одговарала истом типу као у Малој Груди *(тип Мала Груда)*, а преосталих пет примерака припадају *типу Леукада*, названом према налазима у гробу R-15B у некрополи Стено. Они се разликују по томе што крајеви ових алки, рађених такође од златне жице правоугаоног пресека, као и оне из Мале Груде, имају фино истањене крајеве који се преклапају и немају карактеристичних за тип Мала Груда коничних проширења на једном крају. Занимљиво је да су карике са коничним завршецима из Веље Груде нешто веће тежине у односу на оне из Мале Груде. За разлику од тога, примерци типа Леукада у Вељој Груди су знатно мање тежине у поређењу са карикама другог типа из истог налаза, скоро у односу 1:2. Треба рећи да су карике типа Леукада познате на доста широком простору, и то не само на Балкану (у тумулима из некропола Ампоица у Румунији и Трнава у Бугарској), него их има у Троји IIg. Интересантно је да су на Леукади у истој некрополи (гроб 15 C) биле нађене још и две сребрне наруквице са коничним завршецима као на нашим златним карикама. Уз њих требало би поменути и једну такву наруквицу из тумула Чеменци код Никшића. Налази из некрополе Стено јасно указују којим путем се овај накит могао наћи на јадранској обали, а и у унутрашњости Балкана. Извесна концентрација овог накита у области Боке и њеног залеђа, као и релативна близина извора (Леукада) могла би навести на претпоставку о стварању локалних облика, одн. имитација егејских облика у неком од центара на јужнојадранској обали или у њеној непосредној близини, као и о постојању неких хронолошких разлика између Веље и Мале Груде.

VII – Бронзани налази из тумула Веља Груда, као што смо видели, укључују плоснату секиру, за коју је утврђено да је израђена од арсеникове бронзе, и велики бодеж са централним ребром од калајне бронзе. Заједничка појава арсеникове и калајне бронзе, према М. Примас, делује доста необично. Што се тиче облика ових алатки, мислим да нема сумње да се бодеж са изливеним централним ребром и мањи бријач могу упоредити са налазима из Љубљанског Барја. Фрагментирани калуп за ливење бодежа сличног облика познат је на насељу Дебело Брдо код Сарајева, где је у касновучедолско време деловао јак металуршки центар (Б. Човић, у: *"Ancient Mining and Metallurgy in SE Europe"*, Бор 1995, 105, Abb. 3).

Ph. Della Casa, Velika Gruda II: Die Bronzezeitliche Nekropole Velika Gruda (Opš. Kotor, Montenegro). Fundgruppen der mittleren und späten Bronzezeit zwieschen Adria und Donau.

Други том публикације "Велика Груда" усмерен је на проучавање налаза из некрополе која је откривена у насипу овог великог тумула, са детаљним описом свих откопаних гробова (укупно 38), обреда сахрањивања и гробних прилога у њима. Овај део публикације, иако можда није толико атрактиван по налазима у поређењу са онима из централног гроба Веље Груде, по количини и разноврсности налаза, нарочито керамичких посуда, има изузетан значај за боље упознавање бронзаног доба Црне Горе. Без претеривања може се рећи да је читав фонд керамичких налаза из овог тумула бројно и садржајно надмашио све што је до недавна било познато о керамици бронзаног доба у црногорској археологији.

Већи део књиге заузимају документарни подаци о самом току ископавања. Ту су: 1. стратиграфски подаци о положају гробова и њиховој хронологији (с. 15-24); 2. опис гробних конструкција и начина сахрањивања (с. 25-28) и 3. каталог гробова и гробног инвентара (с. 28-68) – све изузетно добро илустровано цртежима, схемама, табелама, мапама и осталом документацијом. На основу тога се долази до закључака о положају гробова у оквиру појединачних слојева насипања тумула (с. 68-81) како у оквиру горњег дела земљаног насипа (слојеви B и C), тако и каменог насипа (слојеви D, E, F).

Посебно су важна запажања о облицима гробова и особинама погребног обреда, међу којима се срећу појаве раније потпуно непознате на овом подручју, као нпр. *колективна скелетна сахрањивања*, одн. континуирана укопавања у истим гробницама, обично у виду *камених конструкција на подлози од слоја шљунка* (гр. 2, 3, 7-12, 21, 26, 27, 35). Ова врста гробова се јавља у сва три стратиграфска слоја са накнадним сахранама (слојеви B, C, D), који се датирају у XIV-XIII век ст.е. Истовремено се у овим слојевима запажа већи број гробова мале деце, која су сахрањивана у *већим керамичким посудама – урнама* (гр. 4-6, 14-20, 29-34), од којих су три биле укопане у најгорњи слој земљаног насипа (C), док су остали гробови са урнама откривени испод каменог насипа (слој D). Спаљивање је у овом периоду веома ретко (гр. 9 и 33). Осим ових гробних конструкција занимљиво је присуство неколико *јама са прикупљеним костима из ранијих сахрањивања* (гр. 23-25), насталих приликом накнадних укопавања у заједничку гробницу. У најкаснијем слоју насипа каменог тумула (E) откривено је сахрањивање у каменој конструкцији (гр. 36 и 37) из старијег гвозденог доба (VII век ст.е.), док на самом врху тумула (слој F) у једном каменом сандуку био гроб 38, вероватно из средњег века.

Пажљивим испитивањем укопавања у слоју C и D могло се пратити постепено проширивање хумке приликом вишеструких насипања у хоризонталној стратиграфији према распореду гробова у слоју. Тако се гроб 2 из слоја B налази скоро изнад најстаријег гроба 1 у центру тумула, као и гроб 3 (слој C/1), док је у слоју C/2 било више дечјих скелетних гробова у урнама распоређених на широм простору; у слоју D каменог насипа, поред неколико колективних гробница распоређених на широј површини, у слоју изнад њих опет су се налазили дечји гробови у урнама. Из тога се закључује о постојању биритуалног сахрањивања: одраслих у заједничким породичним гробницама, а деце и новорођенчади у урнама. Морамо истаћи да је нешто слично постојало у појединим некрополама на простору Западне Србије и у Подрињу, као што је случај са тумулом I из некрополе у Глоговику (Латинско гробље) на Пештеру, с том разликом што се тамо радило о појединачним сахрањивањима у каменим конструкцијама.

Гробни налази су релативно бројни, а њихови облици дају могућност ближег повезивања са налазима из унутрашњости Балкана и ширег подручја Подунавља. Међу украсним предметима доминирају украси са разним врстама спиралних мотива, као нпр. бронзани привесци који се састоје од спиралних дискова међусобно повезаних спирално савијеном жицом са више или мање навоја, неколико спиралних прстенова, као и калотаста или конична дугмад са ушицама и сл. Блиске паралеле привесцима могу се наћи у гробовима на Гласинцу, у Сврачкову код Ариља и тумулима код Чачка, тумулу I у Врањанима код Ужица и сл. Осим спиралних украса ту је још и неколико бронзаних плочастих наруквица са типичном урезаном орнаментиком геометријског типа, добро познатим у Западној Србији, некрополама Подриња и Подунавља.

Керамички налази из гробова дају неколико типова погребних урни у којима би се могла наћи извесна сличност са брњичким урнама са најближим аналогијама у насељу Гајтан код Скадра и другим налазима у Албанији. Мале керамичке посуде заступљене су облицима шоља са једном дршком и пехара са две дршке за које се могу тражити аналогије на знатно ширем простору централног Балкана и Подунавља. Имајући све ово у виду, аутор са пуно основа датира гробове из некрополе у слојевима C-D тумула Веља Груда у сами крај средњег и касно бронзано доба, одн. у период Br. C/D. Имајући у виду да се у нашој археологији већ дуже време постављају питања хронологије појединих култура бронзаног доба, која су још увек недовољно разјашњена, налази из ове некрополе могли би бити значајан допринос у том правцу. Можда је и због тога аутор посветио цео један одељак на крају књиге (с. 141- 181) упоредном прегледу култура бронзаног доба на простору западног и централног Балкана, између река Дрима и Мораве, као и културе поља са урнама у Подунављу у периоду између XIV и XII века ст.е.

Велику пажњу Ph. Della Casa усмерава на питања хронологије бронзаног доба (с. 127-135), што је захтевало много труда, с обзиром да се на проблеме развоја у прелазном периоду од касног енеолита до ране бронзе у суседним подручјима различито гледа, а шароликост терминологије отежава хронолошко рангирање појединих културних група. Ради превладавања тешкоћа у хронолошком систему овде се чак предлаже увођење новог термина "касно бакарно доба" *(Spätkupferzeit I-III)*, који би покривао празнину, насталу увођењем калибрираних C/14 датума, између касног енеолита и класичног европског бронзаног доба, одн. период од 2500/2400. до 2100. год. ст.е. Прилазећи веома критички, да не кажем критизерски, разматрању читавог познатог археолошког материјала у оквиру раније предложене стратиграфско-типолошке поделе за источнојадранско подручје и западни део Балкана (И. Маровић – Б. Човић, *ПЈЗ* књ. IV, 1982; Б. Говедарица, 1989), аутор долази до закључка да се већи део материјала не може сматрати хронолошки поузданим, како због непотпуно објављене документације, тако и због одсуства затворених целина у већем делу цетинских и других тумула, који су најчешће несистематски копани, и због наводне несигурности стратиграфских слојева у пећинским станицама, на којима се углавном и базирала раније предложена хронологија.

На основу најновијих ископавања тумула Веља Груда и појединих локалитета (као пећина Одмут, где је била извршена анализа C/14 за најгорњи слој, уз сличне стручне анализе), аутор издваја *четири основне културне групе материјала*: 1 – *група Наковањ* која би била истовремена са баденском културом, одн. фаза *"касно бакарно доба I"*; 2) *јадранска група*, са Вељом и Малом Грудом, као главним споменицима и низом налаза из тумула у околини Никшића, која би требала бити паралелна са *развијеном (?) фазом вучедолске културе*, одн. *"касно бакарно доба II"*, док паралелно са њом у Далмацији постоји *протоцетинска* фаза са јачим траговима енеолитских елемената; 3) *цетинска култура* са карактеристичном орнаментиком и облицима блиским култури звонастих пехара, одн. *"касно бакарно доба III"*; 4) *динарска*, или *посушка култура*, која спада на крај раног, а више у средње бронзано доба. Шта може да се каже за овакав предлог нове хронолошке поделе? Једино то да овај предлог једноставно не може да се прихвати, јер ако је раније било проблема у повезивању бронзаног доба са касним енеолитом, сада бисмо морали констатовати да на подручју Јадрана и западног Балкана скоро уопште нема раног бронзаног доба, сем динарске културе.

За утврђивање предложених хронолошких оквира, нарочито за јадранску и цетинску групу, узимају се ради упоређења карактеристични налази који могу имати паралеле у егејском свету, као што је материјал из Мале и Веље Груде. Међутим, није све баш тако једноставно како је ауторима изгледало. На примеру керамике из Мале Груде већ смо покушали показати да, бар како се нама чини, ни облике, а ни њену орнаментику не можемо повезати са развијеном фазом вучедолске културе (која се сада диже на период 2800-2400. г), већ са каснијим периодом вучедолске културе (2400-2100. г, према А. Дурману: Каталог *"Vučedol"*). Исто се то може рећи и за сребрну секиру из Мале Груде, која својим изразито равним линијама горње и доње ивице сечива, као и саме оштрице, увелико одудара од бројних бронзаних секира нађених у групним или појединачним налазима претежно у јадранском залеђу, а типолошка разлика је довољно очигледна за сваког који би хтео то видети (уп. *Старинар,* XXXVI/1985, 23-26, T. I). А. Дурман је, такође, својевремено издвојио две групе вучедолских секира, старију са повијеним сечивом и млађу са равним сечивом, са којом би се могла евентуално упоређивати и секира из Мале Груде. Калупи за ливење из Вучедола и насеља Зок у Мађарској одговарају првој, старијој групи тих секира, али секири из Мале Груде више типолошки одговарају калупи из Љубљанског Барја и фрагментовани калуп из Дебелог Брда. Мислим да никако не треба

одбацивати претпоставку Б. Човића и Б. Говедарице, који су сматрали да на појединим локалитетима у Босни постоји континуитет између касновучедолске и цетинске културе, а понегде можда и паралелно постојање на истом простору. Нажалост, највећи део материјала из интензивних теренских истраживања у источној Херцеговини и јужној Босни сада потпуно недоступан, тако да ће ово питање и даље остати отворено.

Маја ПАРОВИЋ-ПЕШИКАН

DEPOJSKE IN POSAMEZNE KOVINSKE NAJDBE BAKRENE IN BRONASTE DOBE NA SLOVENSKEM

I-II (Hoards and Individual Finds from the Eneolithic and Bronze Ages in Slovenia). Editor Biba Teržan. *Katalogi in monografije* 29. Narodni muzej Ljubljana 1995. Прва књига стр.232 са више слика у тексту и 180 табли; друга књига стр. 281 са више слика у тексту.

Каталог скупних и појединачних бронзаних налаза из Словеније са пропратним коментарима о материјалу из каталога представља позамашно и вредно дело, које је припремано, како се у уводу каже, готово десет година. Две књиге луксузно опремљене са доста слика и добрим цртежима и фотографијама, и упоредним текстом на енглеском језику, дају потпуни увид у словеначки праисторијски бронзани материјал. Недостају једино налази из велике оставе из Муште Јаме код Шкоцјана (San Canzian) који ће, због своје обимности, бити објављени у посебној свесци Каталога ин монографија.

У првој књизи, после уводног текста Бибе Тержан и веома корисних терминолошких објашњења са цртежима већине облика и типова и њиховим називима на словеначком и енглеском, следи каталог где су прво дати појединачни налази и то типолошки - секире, копља, бодежи, мачеви, српови, длета, ножеви, шила, игле, фибуле и металне посуде, а онда оставе које све припадају култури поља са урнама, односно млађем бронзаном добу. Од њих су највеће и најважније Черможише, Чрмошњице, Дебели врх, Хочко Похорје, Јурка вас, Каналски врх I и II, Пекел, Шемпетер и Удје. У другој књизи су сакупљени прилози више аутора о бронзаним налазима и то Петера Черчеа и Петера Турка о оставама, условима њиховог налажења и њиховој структури, Беатриче Жбоне -Тркман и Алме Бавдек о две оставе са Каналског врха, Уга Фурланија о остави из Шемпетра код Горице, Петера Турка о датацији остава млађег односно касног бронзаног доба, Ирене Шинковец о појединачним налазима из енеолита и бронзаног доба, Неве Трампуж-Орел о спектрометричким истраживањима предмета из оставе, и коначно, завршна беседа из пера едитора Бибе Тержан о свим овим налазима са тежиштем на хронологији, топографији и технологији.

Две књиге представљају важан допринос познавању бронзаног доба, и то нарочито млађег бронзаног доба, у југоисточним Алпима, јер дају преглед целокупног до сада тамо нађеног бронзаног материјала. Оставе из Словеније се највећим делом, по доминацији секира и српова, уклапају у велики комплекс остава средње Европе и северозападног Балкана. Структуралне шеме остава по типовима, свих заједно и сваке појединачно, у раду Петра Черчеа и Петера Турка, су посебно корисне у том смислу, и указују на потребу да се и наше оставе овог периода из Србије и Војводине, којих има преко стотину, анализирају на сличан начин. Поједини типови, као нпр. фрагментована двокрака секира- жезло из Јурке васи (T.89,13), предмет чија функција још није објашњена на задовољавајући начин, или фрагмент бронзаног троношца кипарског порекла из Удја (T.136,10), указују на везе са удаљенијим областима али се већина облика везује за налазе са подручје Caput Adriae, како је то показао Петер Турк приликом датовања ових остава.

Овим књигама, које су се стицајем прилика појавиле управо у време манифестације Европског савета "Бронзано доба - прво златно доба Европе" и у многоме увеличале њен успех, праисторијска археологија је добила много јер су, то се мора рећи, још увек овакви опсежни каталози са материјалом знатно кориснији од било каквих синтетичких студија. У данашње време, када се бронзаним оставама посвећује много пажње, о њима много говори и ломе копља око њихове интерпретације, објављивање свих словеначких бронзаних остава на једном месту, у свим детаљима, даје могућности стручњацима за ову тематику за даље анализе ширег обима и свеобухватнији увид у тему.

Растко ВАСИЋ

Anthony Harding, DIE SCHWERTER IM EHEMALIGEN Jugoslawien, Prähistorische Bronzefunde, Abteilung IV, Bd. 14, Franz Steiner Verlag Stuttgart, 1995; 105 страна текста, 1 табела, 67 илустративних табли, 17 дистрибуционих карата.

Серија *Праисторијски бронзани налази* најзначајнији је извор за истраживања ове врсте артефаката на подручју Европе. Свака од књига из ове едиције пружа нам потпуни преглед појединих класа металних предмета на одређеној територији, из разумљивих разлога, најчешће одређеној савременој административној области. Територија коју обрађује књига Антони Хардинга више не постоји као целина, што и аутор у свом уводном тексту са жаљењем напомиње, посвећујући ово своје значајно дело свим археолозима бивше Југославије, исказујући наду да наши политички проблеми неће успорити или онемогућити даљи развој науке. У овом смислу, *Мачеви у бившој Југославији* дају изузетно велики допринос, попуњавајући једину преосталу празнину у познавању ове врсте оружја у централној и југоисточној Европи. Од 1970. године до данас објављено је 12 наслова који обрађују праисторијске мачеве Италије (Bianco Peroni 1970), Аустрије и Швајцарске (Schauer 1971; Krämer 1985), источне Француске (Reim 1974), Чехословачке (Novák 1975), Британије и Ирске (Colquhoun, Burgess 1988; Burgess, Gerloff 1981), Мађарске (Kemenczei 1988; Kemenczei 1991), Румуније (Bader 1991), јужне Немачке (Quillfeldt 1994), Грчке, Бугарске и Албаније (Kilian-Dirlmeier 1994). На овај начин је заокружена широка област на којој се током бронзаног доба одвијала жива трговина и размена добара и искустава, али и стална борба за превласт и моћ, која је понекад европске просторе претварала у сцену сурових и беспоштедних сукоба.

Проблематиком праисторијских бронзаних мачева Балкана бавио се J. D. Cowen све до 1974. године. Његов циљ да типолошко-хронолошком анализом обухвати све примерке са овог динамичног простора, остварен је књигом Антони Хардинга која данас стоји пред нама. Дајући сажет

преглед историјата и библиографије истраживања ове проблематике, Хардинг указује на значајне резултате који су уграђени и у основу његове студије. У хронолошком погледу, аутор се ослања у највећој мери на поделе Hänsel-a и Reinecke-a, узимајући паралелно у обзир и друге значајне периодизације. На овај начин, он избегава могућност забуне и читаоцу пружа могућност да се определи кроз који хронолошки систем ће пратити изложени материјал. Развојни пут бронзаних мачева Хардинг прати од појаве дугих бодежа са краја раног бронзаног доба (Bz. A2, односно FD III), до појаве гвоздених мачева који типолошки следе бронзане облике и тек наговештавају извесне конструкционе промене.

Да би могао да приступи типолошкој анализи мачева, Хардинг на првом месту анализира услове за дефинисање типова. Он с правом истиче функционалне елементе, као што су дужина оружја и врста споја дршке и сечива, од којих зависи опредељивање појединих типова у посебне групе, односно типове. Анализирајући мишљења изнета у претходним студијама, Хардинг напомиње да је приликом издвајања кратких од дугих бодежа, кратких мачева од дугих бодежа, а затим дугих мачева од оних кратких, по правилу истицана дужина целог предмета, а не дужина самог сечива, што би по његовом мишљењу више одговарало сврси. Аргумент за ово мишљење је довољно чврст. Наиме, мач са интегралном дршком, чија дужина износи 40 cm, одговара мачу са закивном плочицом (чија се дужина по правилу мери без учешћа дршке) дужине 30 cm. Због тога Хардинг поставља критеријум од преко 25 cm за мачеве без интегралне дршке и преко 30 cm за мачеве са интегралном дршком. Ови критеријуми највише одговарају функцији мача, који се може дефинисати као убодно-ударно оружје, уз напомену да би у том случају за граничну вредност која разликује кратке од дугих мачева требало прихватити дужину сечива од 45 cm (Богдановић И., *Принципи и модел класификације*, у штампи).

Хардинг у својој класификацији уважава уобичајену поделу основних категорија мачева на бази врсте споја дршке и сечива: мачеви са закивном плочицом (Griffplattenshwerter), мачеви са језичком (Griffzungenshwerter) и мачеви са металном дршком (Vollgriffshwerter), уз напомену да је издвајање последње две групе у погледу социјалног статуса власника неоправдано, пре свега због тога што не треба губити из вида могућу употребу скупоцених, или богато декорисаних органских материјала за облагање дршке мачева са језичком. Аутор примећује још једну значајну појаву, која може имати знатан утицај на размишљања о ситуацији на простору Европе током бронзаног доба. Наиме, у западној и централној Европи су мачеви са закивном плочицом веома бројна категорија. Недостатак оваквог споја и опасност која се у борби иза њега крије открили су ковачи и ратници источне, средње и југоисточне Европе, па у тим областима преовлађују сигурнији мачеви са језичком или металном дршком.

Разматрајући хронологију развоја бронзаних мачева у Југославији, Хардинг реконструише пут који је ово оружје прешло од дугих бодежа до првих гвоздених примерака, како у технолошком, тако и у територијалном смислу. Појаву првих, кратких мачева он смешта на прелаз раног у средње бронзано доба. На југословенским примерцима који су опремљени металним дршкама, огледају се јасне традиције дугих бодежа раног бронзаног доба. MD II и MD III представљају период током кога се на простору Југославије развија неколико нових типова мачева са закивном плочицом, најчешће трапезоидног облика. Значајно запажање је да током овог периода са територије Југославије нема примерака мачева са металном дршком, што значи да налази оваквих примерака не могу да буду датирани у период пре краја MD III, односно Bz. C1. У хронолошком погледу истиче се значај мачева типа Сомбор, који имају зачетак језичка у виду издужене трапезоидне закивне плочице. Ову конструкциону тенденцију Хардинг смешта у период MD III, а као резултат еволутивне фазе коју представљају мачеви типа Сомбор, види Boiu мачеве и ране мачеве са широком рамењима и профилисаним језичком. Ови изразито средњебронзанодопски облици, још увек недовољно јаки и поуздани, ипак трају и током каснијих периода, све до усамљених примерака који се могу датирати у период прелаза бронзаног у гвоздено доба. Са фазом Bz. D почиње масовнија производња бронзаних предмета, па тако сразмерно расте и број бронзаних мачева, најчешће проналажених у оставама. Овај период, окарактерисан и као хоризонт остава I, репрезентован је мачевима типа Aranyos, који би, упркос мишљењу о њиховом мађарском пореклу, могао да се сматра локалним производом области између Саве и Дунава. Хоризонт остава II доноси учесталу производњу правих примерака мачева са језичастом дршком, који се у ретким случајевима појављују и у ранијем периоду. У конструкционом смислу, права језичаста дршка означава профилисани језичак који се завршава јабучицом, односно, чини подлогу за дршку у целини, за разлику од ранијих језичака који заправо имају функцију продужене закивне плочице. Осим мачева наведеног типа и њему сродних типова и варијанти који се сматрају локалним производима, на простору Југославије у хоризонту остава II појављује се и известан број очигледно импортованих мачева са металном дршком разноврсних типова, чије језгро производње се налази у централној Европи. Развој бронзаних мачева током периода који следе хоризонту остава II, не може се, по мишљењу Ентони Хардинга, пратити на територији Југославије, пре свега због тога што се центар развоја нових облика сада налази у централној Европи, али и због недовољног броја затворених налаза који би могли да буду датирани са потребном тачношћу.

Закључујући уводно поглавље, Хардинг износи мишљење да је немогуће посматрати бронзано доба југословенских земаља као изоловану појаву, али да је захваљујући географским условима, читав овај простор подељен и усмерен у два основна правца. Тако се по Хардингу западна и јужна подручја повезују са грчким и италским токовима, док се северне области повезују са великим комплексом подунавског бронзаног доба. Он истиче и важну улогу коју су у процесу развоја материјалне културе бронзаног доба очигледно имали локални произвођачи и иноватори. Неки од Хардингових закључака нам свакако могу помоћи у расветљавању питања "језгра и периферије", односно, у којој мери су бронзанодопски процеси на централном и западном Балкану утицали на промене у суседним европским областима, или другим речима, у проналажењу центара културно хомогених простора. И сам аутор исказује потребу да приликом расветљавања оваквих питања није упутно изоловано посматрати једну категорију налаза, или издвојену географску област, већ је потребно имати у виду широк репертоар материјалне културе и могућу повезаност наизглед удаљених крајева нашег континента.

Своју студију Ентони Хардинг је базирао на 357 целих и фрагментованих бронзаних мачева. Овај обиман корпус, он је поделио у 48 типова и 19 варијанти. Критеријуми који одређују припадност типу или варијанти нису као променљива унапред назначени, односно класификациони ниво *типа* или *варијанте* није унапред ограничен, већ су примењени критеријуми наведени у оквиру описа сваког типа или варијанте понаособ. На овај начин читалац нема прилику да без упоређивања примењених критеријума

сазна шта чини основу ове типологије. Анализом критеријума се долази до закључка да су типови одређени обликом свих релевантних делова мача: балчака, закивне плочице, облика сечива, пресека сечива и облика осног ребра, односно све променљиве су третиране као равноправни елементи за формирање критеријума. Код издвајања варијанти, основни критеријум је некад облик балчака, некад облик осног ребра, а некада ширина рамена, односно, онај елемент по коме се конкретни примерак разликује од основног типа. Тако је добијена дифузна класификациона схема са великим бројем типова и малим бројем варијанти, што умањује флексибилност система. Овај принцип аутор је применио свакако због типолошке схеме која за бронзане мачеве Европе већ постоји, не желећи да ремети стандардну класификацију, већ да овој основи прикључи југословенске налазе. Желео бих да на овом месту споменем и проблем топонимног именовања типова и варијанти. Фиксирање типа за име места на коме је први пут установљен, или на коме је до одређеног тренутка пронађено највише примерака тога типа, може да створи забуну у погледу његовог порекла, што није од мале важности. И Хардинг је на једном месту приметио да се мачеви типа Aranyos сматрају производом који потиче из области Мађарске, али да је овај тип *једнако код куће и у Југославији.* Посматрајући само називе типова, можемо доћи до закључка да су домаћи типови у укупном корпусу заступљени са 41% (20 типова), а страни са 47% (23 типа). Типови који су названи према технолошким атрибутима чине 12%. Наравно, није потребно тумачити порекло типова већ из њиховог назива, али топонимно именовање сугерише овакав поступак. Ове напомене ни у ком случају не умањују вредност Хардингове класификације, која, иако дифузна, има отворену и прегледну структуру. Осим за PBF уобичајено добрих илустрација, студија Ентони Хардинга је илустрована и са 17 карата распростирања типова, које умањују значај претходних примедби. Прегледна и добро илустрована хронолошко-типолошка табела нам такође омогућава брзо и тачно коришћење ове студије у коју је свакако уложено много труда, искуства и знања.

Као што је већ на почетку речено, серија *Праисторијски бронзани налази*, драгоцена је за истраживања бронзаног доба Европе. Књига Ентони Хардинга је у сваком погледу пун погодак и више него користан приручник. Тенденција објављивања бронзаних предмета са простора Југославије у овој серији треба да буде одржана, на корист целе научне јавности. На крају ми остаје да се, у име свих заинтересованих за изучавање бронзаног доба наше области, захвалим професору Ентони Хардингу на овој корисној књизи, као и свима који су му омогућили да је напише.

Игор Д. БОГДАНОВИЋ

Alix und Bernhard Hänsel, GABEN AN DIE GÖTTER. SCHÄTZE DER BRONZEZEIT EUROPAS. Ausstellung der Freien Universität Berlin in Verbindung mit dem Museum für Vor– und Frühgeschichte, Staatliche Museen zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz. Bestandskataloge Bd. 4. Berlin 1997. Стр. 241 са много илустрација у боји и црнобелих.

Као део велике кампање Европског савета "Бронзано доба – прво златно доба Европе", која је обухватила више стотина скупова, публикација и изложби, отворена је 18. марта 1997. у Берлину изложба под називом "Gaben an die Götter. Schätze der Bronzezeit Europas" (Дарови Боговима. Блага бронзаног доба Европе). На изложби је приказано неких стотинак остава, махом из Музеја за пра– и протоисторију у Берлину, као и нешто позајмица из других немачких музеја, Пољске и Словеније. Аутори изложбе су Проф. др Б. Хенсел са Freie универзитета у Берлину, и др Аликс Хенсел из Музеја за пра– и протоисторију у Берлину. Изложба је веома добро организована, материјал добро презентован, посетилац се лагано уводи у материју, прво упознавањем бронзаног доба као одређене епохе, затим се приказују оставе – места полагања остава, врсте остава, промене у полагању металних предмета, оставе керамике, бунари, култна колица, посуде у ритуалним обредима и жртвовању, приносници жртви и коначно пут од оставе до хероса.

Иако ће изложба бити отворена до фебруара 1998, она не би имала пуни значај, – све изложбе дођу и прођу, – да је не прати веома добар и луксузно опремљен каталог, са илустрацијама свих изложених експоната, њиховим музејским подацима, главним карактеристикама и библиографијом. Ту се налази 84 оставе из Берлинског музеја за пра– и протоисторију, које потичу највише из Немачке, али има доста оних из других земаља, претежно са територије данашње Пољске, што је разумљиво због припајања Пољској једног дела Источне Немачке после мењања граница 1945. Овде се такође налазе неке од остава из Мађарске и Румуније, доста значајне за одређивање хронологије бронзаног доба југоисточне Европе, као што су Бољхад, Ленђелтоти или Мојград. Поменућемо и оставу из Пустаковеца у северној Славонији, која је била непозната у литератури пре објављивања овог каталога. Уз оставе, изложен је и гроб под тумулом из Зедина, у Бранденбургу, са металним и керамичким посудама, накитом и оружјем, који се датује у прву половину VIII века пре н. е. и који је особито значајан због прилога и гробне конструкције.

Уводни део каталога садржи бројне и корисне прилоге о оставама бронзаног доба и појединим њиховим аспектима. Уводном тексту Бернхарда Хенсела *Оставе бронзаног доба – дарови Боговима*, следе прилози Вере Хубензак о условима налаза остава, Свенда Хансена о жртвовању у води, Луиса Небелсика о савијању и ломљењу жртвених предмета, Кнута Расмунсена и Улриха Шокнехта о штаповима-бодежима, знацима моћи поглавара бронзаног доба, Петера Турка о депоу једног ливача, Флориана Инерхофера о ранобронзаним полугама, Стефана Швенцера о жртвеном месту у Берлину-Шпандау, Кристине Рајх о остави из Шпиндлерсфелда која садржи материјал из различитих делова Европе, Регине Марасек о култним колицима, Стефана Мајера о најранијим дувачким инструментима у Европи, Аликс Хенсел о металном посуђу приликом жртвовања, Ине Циборе о керамичким жртвеним посудама и Кароле Мецнер-Небелсик о путу од оставе до хероизираног покојника, са освртом на "краљевски" гроб из Зедина.

Основна идеја у уводном тексту, која се мање више доследно провлачи у следећим прилозима, јесте покушај да се оставе бронзаног доба објасне као дарови боговима. У последње време, наиме, многи европски археолози су одустали од раније поделе праисторијских бронзаних остава на три врсте – оставе ливнице, оставе скривнице и вотивне оставе, и сматрају да готово све оставе имају исти карактер, односно да су посвећене боговима. Иако је објашњење примамљиво, оно се не може увек са успехом одбранити и сматрамо да, као код свих претпоставки у науци, треба бити опрезан свуда где се не може бити сигуран. Начин живота, рада, мишљења и схватања човека бронзаног доба се морао разликовати од нашег, и тешко је данашњем човеку, окруженом компјутерима, ракетама, клонирањем или атомским централама, упркос свој његовој домишљатости да продре у у психу оних који су егзистирали у једном различитом окружењу и размишљали на један други начин. Да ли је могуће данашњем човеку који више не верује да кроз веру протумачи све необјашњиве феномене прошлости? Узмимо, као пример, наше подручје, Србију и Војводину. Било би логичније претпоставити нпр. да тадашњи сремски сељаци приносе као жртве своје пољопривредне производе које су и тада вероватно имали у изобиљу, а не бронзане предмете, до којих су долазили с муком и тешкоћама. У средњем бронзаном добу (Br B-C) са овог терена је познато веома мало остава, једва да се наброје на прсте; у млађем бронзаном добу (Br D/Ha A) њих има преко стотину. Да ли то значи да су људи овог поднебља у млађе бронзано доба нагло постали веома религиозни и убрзано стали да приносе као жртве боговима металне предмете и њихове фрагменте? Могуће је, истина, да се велики број остава негде у млађем бронзаном добу код нас повеже са ерупцијом вулкана Хекла на Исланду (Hekla III), који се на основу дендрологије датује у 1150 и 1140 г. пре н.е. (M. Baillie, *Archaeology Ireland* 2, 2, Summer 1988, 71 sqq.), односно са великом пустоши и страхом који се јавио код европских популација непосредно после тога и потребе да се људи што више приближе боговима и од њих затраже заштиту. Анализа садржаја ових наших остава не пружа неке сигурне податке, али је занимљиво да се у њима обично налази по један бријач или његов фрагменат, обично по једна топузаста игла, што би индицирало одређено намерно састављање њиховог садржаја.

Све су то питања која захтевају још много рада, који може али и не мора да донесе неке резултате.

Растко ВАСИЋ

Biljana Schmid-Sikimić, DER ARM-UND BEINSCHMUCK DER HALLSTATTZEIT IN DER SCHWEIZ, Prahistorische Bronzefunde (PBF) X,5, Franz Steiner Verlag Stuttgart 1996. Стр. 219 и 103 табле.

Књига Биљане Шмид-Сикимић представља у основи њену докторску дисертацију о ручном накиту у Швајцарској у халштатском периоду, којој је додато поглавље о наногвицама, као и одељак о појасним копчама и појасним привесцима. На крају књиге налази се и поглавље о анализи метала појасних копчи из пера Валтера Фаснахта (Walter Fasnacht).

У уводу аутор прво износи хронолошке репере који су коришћени у датовању материјала, а затим опширно говори о развоју накита за одећу током халштата у Швајцарској, разликујући поједине накитне гарнитуре на одећи у старијој (Ha C) и млађој фази (Ha D). Шмидова овде истиче локалне карактеристике у данашњем народном одевању у појединим мањим областима, односно микрорегионима у односу један на други, што се може евентуално пренети на стање у праисторији и помишљати на могуће разлике у одевању и украшавању појединих географски блиских група. О томе треба водити рачуна и када се обрађује наш праисторијски накит, и неуопштавати неке податке, нарочито када су непотпуни. Уводном делу следи каталог наруквица (Nr. 1-620), наногвица (Nr. 621-698), појасних копчи (Nr. A1-A42) и појасних привесака (Nr. A43-A123). Међу наруквицама преовлађују нарукице са отвореним крајевима, дебље и тање, украшене и неукрашене, од којих неке показују формалне, вероватно случајно настале, сличности са нашим материјалом (up. Nr. 1-3, наруквице са задебљалим крајевима – тип Ленс). Најкарактеристичнији облик наруквица за ово поднебље су широке наруквице, богато украшене урезивањем и пунктирањем, од којих су најупечатљивије велике бачваste наруквице, раширене у средњој Швајцарској и датоване у Ha D1 период (Nr. 148-230). Јављају се и уске траке, такође украшене пунктирањем и тремолирањем. Аутор у затвореним наруквицама види наруквице за горњи део руке – тзв. мишице. Наногвице су махом затвореног типа, ретко украшене, али их има и отворених и украшених вертикалним урезима. Појасне копче су овалног облика који је, вариран, карактеристичан за више области у средњој и западној Европи у старијем гвозденом добу, док се појасни привесци јављају у облику цевчица, алки, точкића, кавеза, украсних кружних плоча итд. Све заједно, материјал је карактеристичан за западну Европу, при чему одређени комади показују везе са југоисточно алпским простором и северном Италијом.

Књига представља важан допринос за познавање накита у Швајцарској у старије гвоздено доба и, мада не говори много о налазима ван граница ове територије, може слично другим књигама из PBF серије, да послужи као користан материјал за поређење у обради ове тематике. Овом књигом обогаћен је абтајлунг о наруквицама у PBF серији, у оквиру којег се до сада појавило мало књига. Наруквице можда представљају мање занимљиву тему у поређењу са осталим типовима праисторијског накита и оружја, али то не мора да буде главни разлог за застој у њиховој обради у оквиру серије. Аутор је додавањем других облика накита, наногвица и појасних украсних целина у сваком случају превазишао могућу монотонију у материјалу.

Растко ВАСИЋ

In memoriam

ПЕТАР ПЕТРОВИЋ
1938-1997

Рођен је 14. маја 1938. године у Београду, у грађанској породици, а зла коб је хтела да нас за увек напусти 9. августа 1997. године. Основну и средњу школу похађао је у Краљеву и Нишу. Дипломирао је на Филозофском факултету у Београду 1962. године, на одсеку за класичну филологију, а своју докторску дисертацију под називом *Палеографија римских натписа у Горњој Мезији,* која је и данас основни студентски приручник, одбранио је, под старатељством проф. Фануле Папазоглу, 1971. године. Од фебруара 1962. године радио је као кустос за античку археологију у музеју у Нишу, а 1971. године, уз подршку већине његових чланова, постао је научни сарадник Археолошког института у Београду, од 1978. године виши научни сарадник, а од 1986. године, научни саветник. Предавао је, такође, од 1983. до 1987. године на факултетима у Приштини и у Новом Саду, у рангу редовног професора. Његов рад није остао необележен у иностранству. Стога је прошле године изабран, с пуним правом, за дописног члана Археолошког института у Берлину. Сви смо се томе радовали. Упркос његовим професионалним и организационим способностима, каријера др Петра Петровића није била ни лака, ни једноставна. Подређен старијим и моћнијим личностима, он, нажалост, није увек био у првом плану. Постављањем за директора Археолошког института, 1994. године, добио је најзад шансу да све своје квалитете изрази.

Учествовао је на бројним теренским радовима, било као члан екипе, било као њен руководилац. Самостално је истраживао централни сектор Сирмијума, са германским елементима, Баноштор на дунавској граници, а на ђердапском лимесу Доњи Милановац, Поречку реку, Брзу Паланку и Салдум. Његово срце остало је, ипак, везано за археолошки комплекс у Равни *(Timacum Minus ?),* где је оформио узорни истраживачки центар, украшен лапидаријумом. По-

ред свих ових радова, он никада није заборавио Ниш, где је у оквиру тврђаве и у резиденцијалној вили на Медијани, постигао значајне резултате и, такође, организовао лепо уређени лапидаријум. Отворен према свету, успоставио је корисне везе са иностраним центрима и истраживачима. Већ 1963. године, као стипендиста немачке владе, боравио је у Бону више од пола године. Проучавајући проблеме Сирмијума, нашао је уточиште у Паризу, радећи пре свега на античкој картографији. Том темом бавио се и током боравка у Француској школи у Атини. Поједина питања везана за панонско-мезијски лимес решавао је током својих студијских боравака у Паризу, Бечу, Грацу, Франкфурту и Лондону. Чини ми се да је довољно речено и да је тиме јасно одређена његова опредељеност европској цивилизацији.

Аутор је бројних публикација, међу којима налазимо неколико монографија, прегледних чланака, више студија, прилога и извештаја, увек беспрекорно написаних. Посебно бих издвојио, примера ради, неколико чланака писаних на страним језицима или предавања одржаних на међународним конгресима: Horrea et Thermes aux abords du rempart Sud, *Sirmium,* VII, Rome-Belgrade, 1977, 63-78; The Destruction and Reoccupation of Bonnonia, *ibid.*, IV, 1982, 1-18; Les forteresses du Bas-Empire sur le limes danubien en Serbie, *BAR*, 71, London, 1980, 757-773; Ein Donauhafen vom Trajan bei dem Kastell Aquae, *Roman Frontier Studies,* 1989, 295-298; Die römische Strasse in Djerdap: ein Rekunstrunksionversuch, *Akten des 14. intern. Limes Kongresses 1986 in Carnuntum*, Wien, 1990, 883-895; Timacum Minus und die Kastelle in Timok-Tal, 13, *Limeskongress,* Aalen, 1986, 514-518. То је, наравно, само мали број, од стотинак учених радова које је Петар Петровић написао у току свог радног века. Поред већ поменуте докторске дисертације, посебно место заузимају два капитална дела, објављена у серији *Inscriptions de la Mésie Supérieure* (издања Центра за епиграфику и нумизматику Филозофског факултета у Београду): *Naissus-Remesiana-Horreum Margi,* vol. IV, 1979, 1-147 и *Timacum Minus-Romuliana*, vol. III-2, 1995, 1-157.

Петар Петровић је био изузетна личност у српској археологији. Његов урођени шарм освајао је људе на први поглед. Створио је нове пријатеље широм земље, првенствено у корист институције на чијем се челу налазио неколико година. Његову личност красиле су многе врлине: опште образовање, толерантност, гостољубивост, знање страних језика и, пре свега, радне способности. Његове немирне очи на детињастом лицу одавале су човека брзе интелигенције, а осмејак, који га је пратио, личност неискваренога духа. Био је привржен породици и одгајио је, заједно са својом супругом, два обдарена и мила детета.

Петровом смрћу многи су изгубили драгог пријатеља, а наша археологија великог стручњака.

Владислав ПОПОВИЋ

ДРАГОСЛАВ СРЕЈОВИЋ
1931-1996

У низу великих имена српске, југословенске и светске археологије која су последњих година отишла од нас, несумњиво је најблиставије име Драгослава Срејовића. Нема, и *задуго неће бити* енциклопедија, лексикона, великих синтеза праисторијске или античке археологије, историје култура и цивилизација нашег старог континента, у којима се неће наћи резултати његовог научног рада. Пријатељи, генерације студената које је извео на пут науке, сећаће се лика увек насмејаног, драгог човека, спремног на лепу реч, на другарски или очински савет, спремног да саслуша озбиљне животне проблеме или наивне љубавне јаде својих ученика. Једноставан и приступачан, добар и кад хвали и кад грди млађе, обесхрабривао је сабеседнике логиком свога размишљања, изузетном сугестивношћу и чврстином аргумената. Његов бриљантан говорнички дар није остављао простора саговорнику да му се супротстави. У полемикама међу колегама, у опуштеним разговорима с пријатељима или на научним скуповима, остајао је доследан али не и тврдоглав, било да је реч о струци или о другим љубавима којима се предавао: позоришту, филму, књизи, сликарству, класичној музици. Често би, свестан не баш велике вредности какве сентименталне причице или романа, па *чак* и оних из предратних "Недељних илустрација", жустро бранио просечност, иако је управо њему она најмање била својствена. Бранио је зарад оних хиљада читалаца који су с усхићењем читали те јефтине романе. Није се устезао да пусти сузу над љубавним јадима сеоске учитељице или над судбином јунака филма "Прохујало с вихором".

Овај кратки увод о личности Драгослава Срејовића можда није прикладан ни прилици поводом које се пише, ни угледу часописа у коме се објављује. Али, чини нам се да великог археолога какав је он био не можемо разумети ако личност научника одвојимо од личности

човека. Чак и неке слабости или упорно истрајавање у сопственом мишљењу постаће нам тако разумљивији. Професор Милоје Васић, учитељ Срејовића и многих генерација, често је у својим последњим годинама говорио, помало прекосно: "Господо, зар ви мислите да ја не знам да Винча није јонска колонија, али пустите их нека се мало помуче да докажу да она то није" (разговори у шетњи Калемегданом с М. Васићем). Нешто од тога остало је и Срејовићу. Грабио је даље, без освртања на оно што је урадио, остављајући другима да исправе оно што се могло исправити. Страст истраживача гонила га је напред, у откривање нових тајни које су замагљивале слику развоја праисторијских култура и бројних античких споменика на нашем тлу. Нова сазнања била су за њега изазов и поглед му је вазда био уперен напред.

Основни биографски подаци казују да је Срејовић рођен 8. октобра 1931. године у Крагујевцу, у угледној трговачкој породици у којој се држало до части и поштења, и у којој је књига била добар сапутник одрастања и сазревања његовог и његових сестара. Култ лепе књижевности пратио га је од тренутка кад је научио прва слова па до последњих дана живота. Осећао је потребу да прати догађаје у песничком или драмском стваралаштву, у литератури уопште. Кроз Крагујевачку гимназију је просто прошетао и из ње изашао као најбољи ђак генерације. Матурирао је 1950, а четири године касније стекао и диплому Филозофског факултета у Београду. Године 1964. одбранио је, први у својој генерацији, докторски рад "Неолитске и енеолитске антропоморфне фигурине у Југославији". Каријеру је почео као професор средње школе додељен на рад катедри за археологију (парадоксалног ли звања у парадоксално време!), а онда започиње његов пут педагога: асистента, доцента, ванредног и редовног професора на катедри за археологију Филозофског факултета, где је провео цео свој радни век. Важио је за омиљеног професора чија су предавања увек била радо посећена, а учионице пуне не само студената археологије већ и многих знатижељника који су с посебним уживањем пратили његова излагања из праисторијске археологије проткана безбројним асоцијацијама на живот, уметност, филозофију, социологију, историју религије и савремена збивања. Слично Милоју Васићу, правио је веште екскурсе повезујући прошлост и садашњост, историју и уметност, археологију и живот. Његов педагошки рад најбоље је описала Ивана Радовановић, његова ученица и наследница на катедри, у *Антидорону,* зборнику састављеном њему у част поводом шездесет пет година живота. *Уздарју* које није доживео да држи у рукама. Умро је 29. новембра 1996. године, неколико месеци пре него што је књига изашла из штампе.

Пут научника Драгослава Срејовића био је сличан путу професора Драгослава Срејовића. У непрекидном успону, стремећи савршенству у тумачењу археолошке материје и у начину излагања. Текстове је по неколико пута прерађивао, тесао, док не би постали права литература – каткад приповетка, каткад есеј или студија. Причао ми је да је често сатима знао да седи над рукописом тражећи једну једину реч, праву реч која ће објаснити суштину ствари. Стога и није чудо што се његови радови читају с лакоћом, као неко занимљиво штиво о збивањима у далекој прошлости. Нарочито они радови који се баве духовним стваралаштвом праисторијског човека, неолитском уметношћу, скулптуром Лепенског Вира или Винче, радови који говоре о златном накиту из степских тумула код Бара у Шумадији, о репрезентативном накиту из Крушевице код Рашке или о уметнички израђеним украсима из гроба "угледне Трачанке", откопаног у Черкеском пољу код Улпијане. У тим текстовима, а нарочито онима посвећеним митолошким темама, Срејовић прича, попут античких наратора, приповест о веровањима људи прохујалих култура и цивилизација, ослањајући се, при том, на чврсте податке материјалне културе.

Истраживачки и научни опус Драгослава Срејовића до те мере је обиман и разноврстан да би нам за пуко набрајање налазишта која је истраживао или радова које је објавио у домаћим и страним часописима, монографијама, каталозима и студијама, требало знатно више простора и времена. Најпотпуније податке о њима налазимо у поменутом Зборнику радова објављеном поводом 65-годишњице живота *(Антидорон – Уздарје Драгославу Срејовићу,* Београд 1997). Иако непотпуни (у међувремену је изашло још неколико његових радова, чланака и књига), ти подаци показују све богатство интересовања која је Срејовић гајио истражујући прошлост људског друштва. С лакоћом је прелазио из једне тематске области у другу, из једног доба у друго, с једног методолошког приступа на други. Пут његове знатижеље ишао је од палеолитских станица Србије и Црне Горе,

BIBLIOTEKA A.I.
CENTAR VIMINACIVM

кроз све праисторијске културе, преко палеобалканских племена, до римске тетрархије и великих споменика тог раздобља. Егзактне бројке показују да је Срејовић истраживао скоро седамдесет налазишта у Србији, Црној Гори и Босни и да је на некима од њих радио и више година (најдуже на Гамзиграду, затим Лепенском Виру, Коловрату, на Пештерској висоравни, на римској некрополи Сасе код Сребренице и многим другим). Када се све сабере – то је читав један радни век проведен у трагању за материјалним сведочанствима о животу и веровањима људи различитих епоха. Остаће тајна кад је стигао да, уза све то, напише више од 200 библиографских јединица: преко двадесет монографија и близу двеста студија, расправа, чланака, извештаја, критичких анализа књига које су други написали. Систематизација овог импресивног опуса превазилази могућности аутора овог некролога и простора који му стоји на располагању. Свесни опасности да ће то бити само уопштена и свакако непотпуна анализа научних радова Драгослава Срејовића, које баштине наша наука и култура, поменућемо само поједине области које су у већој или мањој мери привлачиле његову истраживачку пажњу и радозналост, не наводећи библиографске податке. Они се могу наћи у поменутој библиографији у *Антидорону.*

Истраживање палеолита Србије започео је још као студент, ископавањем пећине код Градца. Наставио га је радећи на бројним пећинама и поткапинама у Црној Гори (Медена стијена у кањону Ћехотине, Биоче у кањону Мораче, Требачки крш код Ивангрaда итд.), а у Србији, на подручју Ђердапа, где су први пут на нашем тлу откривена мезолитска насеља. Власац и Лепенски Вир постаће синоним открића једне нове цивилизације, језгра, како је сматрао Срејовић, из кога је настала цивилизација нашега континента. Управо зато ће Лепенски Вир, осим Гамзиграда и периода тетрархије, остати тема којој ће се много пута враћати током свог честрдесетогодишњег научног рада. Лепенски Вир ће у нашој науци и у раду проф. Срејовића постати граничник између два истраживачка периода. Откриће једне културе којој нема премца на европском тлу, с изванредним монументалним скулптурама, светилиштима и архитектонским остацима, превазилази све што је археолошка наука познавала из преднеолитског и неолитског времена. Лепенски Вир надмашује значај осликаних пећина у Шпанији и Дордоњи, засењује мистику Стоунхенџа. Разумљиво је што је Срејовић том феномену посветио више књига, студија, расправа и размишљања на екранима многих телевизијских станица. Угледни издавачи из Лондона (Thames and Hudson), Њујорка (Stein and Day), Немачке (две куће) такмичили су се ко ће пре објавити књиге о Лепенском Виру. Изложба о тим налазима, коју је Срејовић осмислио, обишла је многе европске градове и била пропраћена репрезентативним каталозима (Немачка, Енглеска, Шпанија, Португалија). У делима праисторијских уметника с обала Дунава код Лепенског Вира уживали су посетиоци у Минхену, Берлину, Мајнцу, Саутемптону, Мадриду, Лисабону.

С ништа мањим жаром бавио се Срејовић проучавањем винчанске културе. Од докторске дисертације до последњих својих радова често се враћао тој младалачкој љубави, коју је у њему пробудио његов професор Милоје Васић. Посебно га је занимала антропоморфна и зооморфна пластика првих неолитских земљорадника на нашем тлу, али и њихова веза са суседним културама – бутмирском, ленђелском, Данило културом и другим. Енеолитском периоду посветио је мањи број радова упркос чињеници да су му први објављени прилози били управо из те области (*Циста из Вучедола,* Жива антика V/2, 1955; *Баденска керамика у Винчи,* Зборник Филозофског факултета IV/1, 1957; *Критско-микенски религиозни симболи у баденско- вучедолској култури,* Жива антика VII/1, 1957).

Као што је био зачетник истраживања култура и насеља у многим областима, тако је и у проучавање бронзаног доба унео низ нових података који нам много јаснијим чине развој култура на подручју од Дунава, на северу, до Пештерске висоравни и Црне Горе, на југу. Истраживао је налазишта дубровачко-жутобрдске културе, оставе бронзаних предмета у источној Србији и Подунављу, ватинску културу на Милића градини у Љуљацима, тумуле код Новог Пазара, Приепоља, поред реке Таре (Жугића лука), код Матаруга близу Пљеваља, некрополу код Брњице на Косову, и о свему томе писао. Захваљујући превасходно овом последњем налазишту, као и резултатима истраживања на Пештерској висоравни (Глоговик, Делимеће, Латинско гробље и др.) Срејовићу је успело да у оквиру позног бронзаног доба издвоји једну нову појаву, коју је означио као брњичка култура. Сличан је био и исход истраживања на Магури код Гамзиграда, где је открио остатке једне, по

његовом мишљењу, непознате групе, коју је означио као гамзиградска култура.

Гвоздено доба није представљало посебну преокупацију Драгослава Срејовића. Па ипак, његово ће име остати везано и за истраживања овог предримског раздобља на простору Балкана. Карагач код Косовске Митровице већ је ушао у научну литературу кад је реч о појави и генези балканских племена. Поред тога, остаће трајно забележена и Срејовићева истраживања на подручју Трибала, где је идентификовао једну значајну културно-историјску појаву, коју је назвао Љуљаци-Рача култура. Издвојивши је као самосталну културу V и VI века пре наше ере, Срејовић је учинио јаснијим присуство Трибала у овим крајевима и испунио једну дотад нејасну хронолошку празнину између Босут-Басараби културе, с једне стране, и раздобља досељавања Келта у Подунавље и, јужно од њега, у Поморавље (Пећине код Виминацијума) и Шумадију (Љуљаци), с друге стране.

Објективном аналитичару дела Драгослава Срејовића тешко је да одреди шта је за нашу науку значајније: рад на истраживању праисторијских култура и налазишта, ископавање и објављивање ремек-дела античке културе и уметности или, пак, грандиозни захвати археолошко-културолошког карактера, међу њима, пре свега, *Речник грчке и римске митологије* (с А. Цермановић-Кузмановић), који је доживео четири издања, *Лексикон религија и митова древне Европе* (с истим ко-аутором) или вансеријски *Археолошки лексикон,* који је из штампе изашао после његове смрти. Чини се, ипак, да је у његовом раду све важно и значајно – колико кратка саопштења на симпозијумима и конгресима, толико и више од двадесет монографија које је оставио за собом.

Истраживању античког периода Срејовић је посветио други део свог научног деловања. Радост почетника употпуњена је 1958. године објављивањем два изузетна налаза античке уметности: *Херакла* из Тамнича и прелепог портрета византијске царице *Еуфемије* из Балајнца – два дела која би пожелела свака галерија, сваки музеј у свету. Ово задовољство подстакло је у њему још веће интересовање за античку археологију, па га убрзо срећемо где грозничаво истражује римску некрополу у Сасама код Сребренице и Доклеју (Дукљу) код Подгорице, и објављује резултате. И тако, праисторичар постаје античар да би убрзо потом античар постао праисторичар и тако до краја научног века. Лако је прескакао векове и просторе, па после рада о првим земљорадницима у Подунављу објављује античку Доклеју, за којом следе мезолитски Власац и Лепенски Вир, па опет пише о римској скулптури, царским маузолејима, Гамзиграду – *Felix Romuliani* и тако редом до последњег свог великог открића – златног накита из крипте код Шаркамена. И то није све. Срејовића више нема, а из његове се заоставштине појављују нови и нови рукописи, нове књиге. Шта је све било у тој ризници знања, које се наталожило током четрдесет година рада, никада нећемо докраја знати. Сазнаћемо само оно што је ставио на папир. Римске некрополе код Пљеваља и Пријепоља можда ће обрадити сарадници професора Срејовића, као и нека друга налазишта на којима су с њим радили. То је, уосталом, њихова обавеза. Његово дело биће извор надахнућа многих генерација које ће се бавити археолошком прошлошћу овога простора.

Слика заслужног археолога Драгослава Срејовића не би била потпуна ако се не помене и његов теоријски рад. Археологију није схватао као сувопарну науку, херметички затворену у периодизације, типологије, стратиграфију, дескрипцију, и тако ју је и предавао студентима. Ширина знања које је поседовао омогућавала му је да говори и пише о коришћењу других наука неопходних за реконструкцију праисторијског или античког друштва. Интересовање археолога, говорио је, није предмет ископан или нађен, већ живот онога ко га је направио. Стога не изненађују чланци у разним часописима с темама као што су "Археологија и историја", "Археологија и природне науке – могућности и ограничења", "Етнологија, археологија и антрополигија данас", "Дијалог човека с каменом", "Белешке о археологији".

За све што је урадио за српску и југословенску археологију Драгослав Срејовић добио је још за живота говото сва признања. Постао је редовни члан Српске академије наука и уметности 1983. године, биран је најпре за секретара Одељења историјских наука, а затим и за потпредседника ове највише научне установе у нас. Добио је многа државна и стручна одличја, награде и повеље. Признања ће стизати и даље, иако њега више нема.

Старинар, часопис Археолошког института Србије, одужује се свом дугогодишњем сараднику и члану Редакције овим скромним прилогом.

Никола ТАСИЋ